

8/2135

11. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

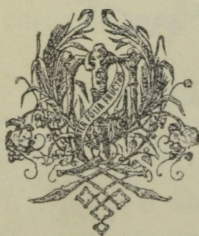
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZÖTVENEDIK KÖTET.

(424. 425. 426. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1912

M. KIR. ALFÖLDI
TANÁRI KÖNYVTÁRA,
KÖNYVTÁRSZÁM

PA1901/959

SAFEST
MILITARY

SCIENT. ACADEMIE
UNIVERSITATEA
BUCURESTI
DUPLICATE

20434
~~1897~~ SA

TARTALOM.

CCCCXXIV. SZÁM.

	Lap
SZÉCHENYI «GARAT» CZ. MŰVÉNEK BEVEZETÉSE. — Gróf Széchenyi István kéziratából közli — Viszota Gyula — — — —	1
A NŐK FELADATA A MAGYAR NEMZETI PROBLEMA KÖRÜL. — Gróf Vay Gábornétól — — — — — — — — — —	21
HUNFALVY PÁL EMLÉKEZETE. (III.) — Munkácsi Bernáttól — — — —	63
MARCZALI ÉS A MAGYAR KÖZJOG. — Ferdinandy Gejzától — — — —	71
ÉLET ÉS ÁBRÁND. (IV.) — Regény. — B. Kemény Zsigmond kéziratából közli — Papp Ferencz — — — — — — — — — —	99
LOCKSLEY HALL. — Költemény. — Tennyson Alfréd után, angolból — Ifj. Szász Bélától — — — — — — — — — — — — — —	117
KOMJÁTHY JENŐ. — Császár Elemértől — — — — — — — — — —	124
SZEMLE : 1. <i>A szabadoktatás Magyarországon.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Két operaházunkról.</i> — Kereszty Istvántól — — — — — — — —	138
ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Tömörkény István és Vér Mátyás.</i> — (Tömörkény István : <i>Ne engedjük a madarat... s más holmik.</i>) (Vér M.: <i>Pasztellek.</i>) — Kéki Lajostól.	
2. <i>Volcott új könyve.</i> — (Johannes Volkelt : <i>Kunst und Volkserziehung</i>) — Várdai Bélától.	
<i>Új magyar könyvek</i> — — — — — — — — — — — — — — — — — —	149

CCCCXXV. SZÁM.

JEGES KOSMOGONIA ÉS LELKES VILÁGNÉZET. — Prohászka Ottokártól —	161
PERZSIA, TRIPOLIS, MAROKKO — KÖZLLEDEÉS MUZULMÁNOK S BUDDHISTÁK KÖZT. — Vámbéry Ármintól — — — — — — — — — —	184
A TÖRÖK-MAGYAR BAJVIADALOK. (I.) — Takáts Sándortól — — — —	198
GYULAI PÁL IFJUKORI DRÁMAI KISÉRLETE. — Legifjabb Szász Károlytól —	221
HUNFALVY PÁL EMLÉKEZETE. (IV.) — Munkácsi Bernáttól — — — —	229
ÉLET ÉS ÁBRÁND. (V.) — Regény. — B. Kemény Zsigmond kéziratából közli — Papp Ferencz — — — — — — — — — — — — — —	235

EURIPIDES HEKABÉJA. — Műfordítás. — Csengeri Jánostól	268
SZEMLE: 1. <i>Vécsey Tamás.</i> — Szász-Schwarz Gusztávtól	
2. <i>Színházi szemle.</i> (Biró Lajos: <i>A rablólovag.</i> — Szomorj Dezsed: <i>Györgyike drága gyermek.</i> — Ferenczy Ferencz: <i>A szerelem útjai.</i> — Herczeg Ferencz: <i>Éva boszorkány.</i>) v. g.-tól	292
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Mikszáth posthumus kötete.</i> (Tövisskes látogatóban.) v. g.-tól	
2. <i>A néprege eredete.</i> (Friedrich von der Leyen: <i>Das Märchen.</i>) — h. g.-tól	
3. <i>Tompa életrajza.</i> Kéki Lajos: <i>Tompa Mihály.</i>) — y-s-tól.	
4. <i>Taxonyi János.</i> (Jablonkay (tábor könyve.) — Alszegehy Zsolttól.	
5. <i>James.</i> (Émile Boutroux: <i>William James.</i>) — Vida Sándortól	300

CCCCXXVI. SZÁM.

KATONA LAJOS. — Császár Elemértől	321
ALKOTMÁNYJOGUNK VÉDELME — TEZNER ÉS TURBA ELLEN. — Wlassics Gyulától	346
JEAN JACQUES ROUSSEAU. — Alexander Bernáttól.	367
A TÖRÖK-MAGYAR BAJVIADALOK. (II.) — Takáts Sándortól	381
WALTER PATER. — Richard Piroskától	408
GRÓF SZÉCHENYI FERENCZ ÉS SCHLEGEL FRIGYES. — Bleyer Jakabtól	424
ÉLET ÉS ÁBRÁND. (VI.) — Regény. — B. Kemény Zsigmond kéziratából közli — Papp Ferencz	439
ALKONY. — Költemény. — Lévay Józseftől	453
SZEMLE: 1. <i>Az egyetemi törvényjavaslat.</i> — Grósz Emiltől.	
2. <i>Taraszi tárlatok.</i> — D.-tól.	454
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Gyulai Pál kritikái.</i> — (Kritikai dolgozatok. — Bírálatok.) — Papp Ferencztől.	
2. <i>Az újabb Rousseau-irodalomból.</i> (1. Gaspard Vallette: <i>J. J. Rousseau genevois.</i> — 2. Auguste Dide: <i>J. J. Rousseau, le protestantisme et la revolution française.</i>) — L-s.-tól	471

A BUDAPESTI
M. KIR. ALFÖLDI ÉS ÉRDELYI LEányGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA

SZÉCHENYI *GARAT* CZ. MŰVÉNEK
BEVEZETÉSE.*

Honi bárkánk, ha nem is közvetlen, nem sokára kétség-telenül ugyancsak hullámos tengerre jut, hol nagyobb a mélység, sűrűbb a szikla s melynek hátán akadatlanul játsza harczeit a szélvész. Errül — azt hiszem — senki nem kételkedik, ki a jövődönék szövédékeibe a legközelebbi napnál tovább látni bír.

Ha nemzeti eseményeink évrাজait ütjük fel, azt látjuk: fajtánk jobbadán vihar és fergeteg közt élte napjait s csak újabb időkben szenderült álomba. Előbbi harczaiban azonban szilárd bátorságnak és nyers erőnek fegyvereivel vitta ki leginkább diadalit; midőn ma, miután ezeknek élet eltompitá a civilisatio, egyedül értelmi súly által lehet győztes s tarthatja fenn magát. Valamint a bátor s az erős volt a hős hajdanta, most pedig egyedül az okosb, tanul-tabb és a jobb számoló a sikeres bajnok: úgy nemzetünk is más fegyvertárbul kénytelen megszerezni mai időkben védelmi és győzedelmi szereit, mint azelőtt, ha mint makacs gyermek, mely lábaival rugdos, karjaival csapdos stb. — az okosb dajka által magát bepólyáztatni és ekkép felette ne-vetséges állásba sülyedni nem kíván; minél nemzetekre nézve nincs nagyobb kárhozat, mert a nevetésébül ma többé nincsen feltámadás!

* A M. Tud. Akadémia januári összes ülésén Szily Kálmán rt. előterjesztette gr. Széchenyi István *Garat* czimű, eddig ismeretlen munkáját, melyet dr. Viszota Gyula Széchenyi hátrahagyott kéziratái között fedezett föl s tüzetes történeti tanulmány kíséretében az Akadémianak kiadás végett benyújtott. Az itt közlött rész a *Garat*nak 1842 június 17. és 24-ike közt írt bevezetése.

Mi tehát a teendő, ha csakugyan igaz, hogy mozgalmasb idők küszöbén állunk? Mire én így sóvárgok az egekbe: bár állna valaki elé, kinek keble, kinek feje tiszta és ki illy színben is áll a nagy közönség előtt s harsogtatná angol hajóskapitányként, azon ismert parancsot minden magyar hallatára: «All hands on deck», mely parancs akkor szakítja a tengeri moraj és a szelek bús fuvalminak monotoniáját ketté, midőn sötétre borul a láthatár s vihar közelít, vagy mikor ellenség tűnik a komoly habokbul elé. «Mindenki a helyére s kötelességét teljesítse!» Bizony mondom, ez most a legfőbb szükség; mert máskép csak hamar oda lesz élet és, mit már megmentettnek tartánk, becsület, de még más nemzetek rokonszenvű emlékezete is. Elsülyesztve, kitörülve, a nagy természetnek egyetlenegy könyörületos könyve nélkül! S pedig nem más jövődő vár ránk — Istenért, ne csaljuk magunkat — ha azon vak buzgóságnak, hogy ne nevezem, irigy agyarkodásnak még mielőtt késő volna, nem vettetik gát, mely szerint bajaink okát a lehangosabbak lankadásra nem térő szorgalommal főkép bizonyos osztályoknak és felekezeteknek tulajdonítják, melyek véletlenül magasabban állnak, mint ők, vagy melyekre a játszi szerencse kedvezőbbben mosolyga, mint rájuk; és ha nem szakíttatik tüstént félbe, azon szerencsétlen hév, melyhez képest bizonyos párt parancsolva, sőt erővel követelve, buzgólkodik a magyart felemelni azon állásra, azon felsőbbségre, melyre mai időkben egyedül értelmesség, türelem és idő emelhet. — Igen, elsülyesztve, kitörülve a nagy természetnek egyetlenegy könyörületos könyve nélkül, felejtve lesz a magyar. Mert osztályok, felekezetek megtámadása, lealacsonyítása ellenhatást szül, kivált mai rugékonyabb napokban, a visszalökés pedig ismétli megtámadást s így tovább, míg a kölesönös lemocskolás és sárral dobálás undok harcza által a részek kifáradva és tönkre döntve végül annyira elbágyadnak, hogy aztán, ha ármány veszteg marad is — s nagy Isten! Magyarorszáiban mikor pihent ez — maga magátul bekövetkezik azon bús logika, mely szerint lelkesedés, szilárd akarat s remény helyibe, a vizsontorlás átka által halál, rothadás és féreg áll. Erő

nélküli hetvenkedés és nagylelkű felpuffadtság — mint a *Jelenkor* idei 42-ik számában igen graphice írva van — ellenben kaczajt gerjeszt. Azon nemzet sírján pedig, mely kitűrni tudás helyett — mi ugyan soknak ajkán peng vagy inkább kong, de felette kevésnek keblében él — pajzán viszketegében minden erőket maga ellen felingerel s belső agyarkodás által süllyed el — mi nem egyéb, mint az örültnek agoniája és rothadás — ily nemzet sírján a sympathiának bizony egyetlenegy virága sem fejlődik; annak köz utálat, köz undorodás egyedüli bére és felejtés.

Más országokra, kivált Galliára hivatkozva, a viszontorlások eredménye más színben mutatkozik s nem tagadhatni, hogy az ott kiállott krisisek után — más kérdés, vajjon a kiállott krisisek által-e — mint elaggott, lombjaitul megszabadított fa, új erővel sarjadoz nemzeti élet és nemzeti dísz. De ugyan Magyarország ilyféle körülmények közt létez-e s nem szövevényesb-e állapotja nem mint Franciaországé, de mint eddigelé a világ akármely népéé? O ne csaljuk magunkat, itt fekszik nemzeti bajaink, nemzeti súlyos nyavalyánk gyökéroka, mi ha kellő tekintetbe nem vétetik, a legékesebb szó, a legbölcsebbnek látszó vágy, indítvány vagy tett, bizony a dolognak csak felszínén marad.

Engedd a szőlő fürtjeit szabadon és egészen kiforni s kedvemelő aranynedv leszen eszközlésed dija; ámde késztesd különlemű részeket, mielőtt a bölcsesség és idő vegytana által nem rokonosultak volna egy kissé, vagy mielőtt egy rész a másik fölött bizonyos felsőbbséget magának ki nem vitt: s ugyan nem természetes-e, mikép tisztára forrt egész helyett, az egymást emésztő heterogén részekből valami undok zagyvalék válik, mely legott rothadásba megyen át? S im ez Magyarország mostani állapotja, melyet némi túlbuzgó, de elég mély felfogással nem bírónak viszketege és tapintatlansága idézett ránk. Úgy, hogy nyavalyánk mindinkább s inkább súlyosodni látszik s már a végvonaglásnak is mutatkoznak bizonyos jelei, mikor az érzékek gyengülnek, szédeleg a fő s ide-oda kapkodások közt józan összeköttetés nélkül, majd magasztos phantasiára hevül a ha-

landó, majd visszaborzad a megsemmisüléstül s segítség után eseng vagy a megtörött remény elszánásával az öröklét megnyilt küszöbére mereszti szemeit. S ezen kép — kérdem — nem hasonlít-e országi mozgalmink s kivált honi literaturánk -- az ujságlapokat természetesen s igen igen ide értve — újabb kori összeségéhez? Valóban úgy látszik, mintha már az utolsókban volnánk.

Ki volt első, tizedik, századik, ki a magyarnak hátrafordított arczát, miszerint mindig csak Mohácsot és Mátyást bírt látni, előre fordítá, hogy elvégre ne mindig a múltba, de egy kissé a jövőbe is tekintsen, nem tudom s ez mindegy; csak hogy hála az ég, már most neha előre is néz; de annyi igaz marad, mikép én is -- s pedig jó ideje annak — a «magyar volt» helyett a «magyar leszen»-t tűztem ki zászlómra.

Azonban valamint megtörténik soknál, hogy ha fél, maga magának efféle kis beszédet hajlandó tartani: ilyen, amolyan! itt nem kell félni stb. Úgy megesik szinte soknak, hogy azért ígér Magyarországnak jövődőt és azért jósol fajtánkrul még csak most «leszen»-t, mert oly annyira sovárog ez után és hogy önmagát felbátorítsa, jól-lehet hidegebb megfontolás és belső meggyőződésénél fogva, tisztán áll előtte, mikép Magyarország vagy haldoklik vagy már meg is holt s soha többé fel nem támad, belőle soha semmi nem lesz s mostani melegsége nem egyéb, mint az életnek még tökéletes ki nem hülte vagy már a rothadási forrongásnak heve. S most vallják meg azon magyar férfiak, kik ha visszaborzadnak is a haláltul, még is elég bátrak annak szeme közé tekinteni, mit gondolnak minden magok és mások előtti rejtély nélkül veséik legbensőbb, legrejtettebb redőiben; s ugyan vessenek e komoly kérdés iránt magukkal elvégre őszinte számot: hiszik-e csendes hideg vérrel, kivetkezve minden vágy-, remény- s édes ámitásbul, hogy valóban még lesz valami nevezetesb — értődik, nemzeti és alkotmányi tekintetben — belőlünk magyarokbul, vagy nem akarják-e magoktul is eltitkolni, mennyire sejtik, sőt mennyire hiszik nemzetünk aggasztó közelítését végképi elenyészéséhez és ha ki nem merik mondani azon

komoly szót «oda vagyunk», ugyan nem teszik-e ezt sokan azért, hogy legalább pillanatokra távoztassák a honi hajónak tökéletes elsüllyedését, melynek természetesen annál elkerülhetlenebbül és szaporábban kell bekövetkezni, minél szaporábban és nagyobb egymásellenzésbe jő a süllyedő hajónak népe — t. i. a magyar. S ugyan nem ily meggyőződés él-e felette számosiban, kivált a tehetős osztályban, kérdem, és nem fő oka-e ezen nézet mindazon hidegségnek s visszavonulásnak, vagy legalább közönyösségnek, melylyel annyi magyar viseltetik Magyarország iránt? Ki semmit sem vagy csak keveset remél, az rendszerint — és csak Istenért ne keressünk úton-útfélen Deciusokat — semmi vagy csak felette kevés erőt lelend akármilyen nehezebbre is magában és mindig hajlandó lesz, nemesb vagy nemtelenebb, vagy mi tán éppen annyira megy: külföldi képekkel vagy belföldi mámorral gondolkozó tehetségét — mely csak sötétet mutat — akármicsoda álmokba is ringatni.

Van azonban — s itt nem szólok azon ábránd-sereg-rül, Magyarország azon szerencsétlen kinövéséről, melly valami képzelet alkotta hazában él és mely minden gyakorlatit, minden ténylegeset ellenezvén vagy gyanusítván, Magyarország polgári kifejtését szinte lehetlenné teszi, e felekezetrül nem szólok; mert hiszen ki bírja azt felszámolni, mi mindent nem képzel ez — de van olyan is, mondom, ki nem maga magának s másoknak felbuzdítása s felbátorítása végett, hanem bona fide s nem felhevült ábrándozások s szivandalgó remények, hanem a hihetőség hideg számai után, hiszi, hogy «a magyar még lesz». Már mely osztályrésznél áll itt a való, melynek számegebevetése mélyebb, helyesb, az más kérdés. Mi engem illet, én mindig hittem s most is hiszem: Magyarország még nem volt, de csak most lesz; vagy határozottabban mondva, hogy a magyar faj még el nem érte léte főpontját. Ámde ennek bővebb fejtegetése, okokkal támogatása nem ide tartozik. Elég az, hogy egy körül senki — s itt ki merem mondani — kinek feje hűn szolgálja gazdáját s csak félig meddig is kellő helyén áll, nem kételkedik; egyben mindnyája kezét fog, abban t. i., hogy a magyar fajnak léte

koránt sincs biztosítva még, a magyarság éppen nem kőszikla, melyen az idők és körülmények eseménye habként könnyen szétpattanna s hogy nemzetünk kifejlését, felemelkedését eszközteni valóban nem csak nem könnyű és távolról sem gyermeki játék, de maga nemében tán az a legszövevényesb működések egyike, melyek az emberiség évrázsaiban csak valaha is előadták volna magukat.

Legokosabb embereink nagyon kételkednek s nemcsak nemzetünk egykori nemesb kifejlődésén, hanem hogy alkotmány és nemzetiség tekintetében csak in statu quo is némileg megmaradhatunk-e? Állapotunk maga nemében valóban egészen különös s mondhatni, az emberi események közt egyetlen.

Ázsia kebelébül kiszakítva Hunnia határjai közé szorítkozik a magyar. Idegen népek veszik körül, melyekhez se rokon vére, se rokon keble. Századi viharoktól hányva-vetve, feltűnik a dicsőség fényében ugyan néha néha, de mindig csak pillanatilag, mert léte jobbadán inkább csak tulhév vagy pangás, futva vagy alva, se hátra, se előre. Újabbkori összeköttetésénél, vagy inkább házasságánál fogva mély álomba merül és a civilizációnak álfényétül s álgymölcsseitül elszédítve, elcsábítva, durva dicsőségéből lassan kivetkőztetni hagyja magát a nélkül, hogy a vesztett durva fény helyett a polgári csinosodás, a köz szabadság, a köz nemzetisedés fénykoszorúját tenné fejére. Majd kimondhatlan belső meglelégedéssel — a jobb embernek szemében azonban utálatteli — nyugvásba merül s szinte századon át, betű szerint: Papadacsi Mustafa szerepét játssza s parókájának hajporán kívül — ha felette kicsinyeket erővel nagyokra emelni nem akarunk — szinte nincs más áldozat, melyet a nemzetiség angyalának engesztelésül mennyekbe küldene. Elvégre Magyarorszáiban minden inkább van mint magyar s az, ki van, nem tudja az ember, tulajdonkép magyar e, latán-e? — Ennyire, vagy inkább ily mélységre terjedt már csak néhány évvel ezelőtt a köz marasmus. Csak egy hajszal szakadjon még s nem marad egyéb hátra, mint a hat deszka. — Ötven s néhány esztendeje azonban, mióta megint az élet felé fordult a magyar. Most mint a halálos

betegségből kiszabadult, még felette gyenge, felette bágyadt; láznak, sőt lobnak a symptomái mutatkoznak itt ott stb., szóval: a test még felette kérdéses állapotban van. A tökéletes fellábadozásra egyébiránt a legnagyobb hihetőség, mert mindünnen fejledeznek a nemzeti erőnek jelei, de csak jelei, mert igazi erő, az oly hosszas és súlyos nyavalya által tökéletesen elgyengült testben, még épen nincs.

A magyar lehető legmélyebbre sülyedt s aggasztó ideig feküdt a legéletnélkülibb dermedezésben; de magában csuda erőt lelvén, a halál küszöbén fordult vissza az élet felé s minden hihetőség szerint legszebb férfúságra virul, ha most, midőn külveszélyiből némileg kibontakozék, maga magát meg nem gyilkolja, vagy inkább: ha bizonyos nemzeti operatorok általi és minden ellentállás nélküli meggyilkoltatását nem tűri. Hol van más ily eset az emberiség évrájziban? S ugyan százszor kell-e ilyeseket ismétleni, mikép végre kellő figyelmet gerjesszenek? Hol tartá magát századokon át egy kis sarjadék idegen határok közt, úgy mint a magyar, a német, a tót, a törökség árjai közt fenn? Micsoda nemzet löké hosszas álmai közt minden eredetiségének jeleit, sőt még nyelvének használatát is magátul annyira el s melyik taposta maga magát oly otrombául s oly irgalmatlanul, mint a magyar; s ennyi szégyen, ennyi gyalázat után mely nép bírt viszont annyi lelki erővel, annyi étellel, saját bűnein elpirulva vagy inkább elhalaványodva, magával a halállal szállni szembe? Mely nép eseményei mutatnak ily lépcsőzetet, mely nemzet élete fejlődött ekkép ki? Egyé sem.

A magyar állása felette különös s valóban, ha tán a világon minden kivétel nélkül nem a legszövevényesb is, mit nem kívánok erősíteni, s mit tán kár volna ez úttal taglalni, minden esetre mégis a nemzetek körülményei közt bizonyosan a legbonyolódottabbak egyike. Ez — azt hiszem — senki által kétségbe nem vett vagy legalább nem vehető tény. De ha ez áll s e sarkalatot kellene azon számtalan idő előtti indítvány s megbocsáthatlan rögtönzés és handabandának, melytől szegény hazánk gőzölg, kimentésére és kiszépítésére alapjábul kiforgatni s nem mindigi lamenta-

tiókkal s széles phrasisokkal állni elő, ha — mondom — tény s megezáfolthatlan tény, hogy létünk a lehető legszövevényesb, igazi filigrán: akkor oly kevéssé tagadhatni, mikép kétszer kettő nem öt, hanem négy, azt is, hogy egyedül a lehető legnagyobb óvakodás, türelem és bölcsesség által tarthatja fenn magát a magyar s köthet ki egykor a nemzeti üdv partjára; midőn viszont bizonyosan mindinkább összekeveredik nagyobb és nagyobb forrongásba s végkép hagymázba esik, ha maga magára felette nem vigyáz és lépcsőnkénti felüdülés helyett, melyhez türelem, szilárd elszánás és bölcsesség kell, rögtönzés, hiú fénykeresés és felszínség pedig éppen nem kell, már most kiáll túlbizott bramarbásként a síkra, mindenkit kihívó, ledörgő és lemenykövező, vagy ha álprófétáknak ad hitelt, kikben semmi mélység, semmi tapintat, de annál több öntúlbecsülés és innen fakadó arrogancia, vagy ha kuruzsolóknak enged szabad kontrázkodást, kik, bárhol fájjon is a nemzeti test, ha ez egész ország lenne is, mint például Horvátország, sok fejtörés nélkül, mint épen indignatiójuk csosszan, minden tétova nélkül rögtön amputatiot* javaslanak, s volna csak annyi erejük, a mennyi jó akaratjuk!! végbe is vinnék, kivált ha egy kis kialvásra nem engedtetnék nekik egy kis idő, midőn aztán felette ügyesen ugyan, de a kissé mélyebbre látó szemében felette szánakozásra méltólag ismét bekanyarítanak a magyar nemzet nagy dicsőségére s azt hiszik a boldogok, hogy ily gögteli mennydörgés vagy inkább illyféle göggel megterhelt felhőszakadás, mikor egész nemzetnek fejedelméhez hite vétetik kérdésbe s gyanuba, boszú nélkül maradand.

Húsz-harmincz évvel ezelőtt s még újabban is, mikor azt mondám: «nincs nagyobb kín, mint rothadó nemzetnek tagja lenni», a megmenekülés lehetősége szintúgy lebegett előttem, mint ma. Ha azonban remélttem, sőt azon szent hit tartá fenn leginkább létemet, mikép a magyar disztele nélkül a népek sorából ki nem fogna töröltetni, mégis szakadatlanul rebegett keblem, nemzeti súlyos nyavalyánk

* Széchenyi itt Kossuth június 10-iki indítványára czéloz.

annyi epesztő symptomáin. Erőtlenség, közbágyadtság vala akkor a legfőbb baj és vízkórsági vég a szomorú prognosztikon; mikor ma többé nem annyira erőtlenség, nem közbágyadtság kórságunk fő jele, hanem a mindinkább fejlődő erők kicsapongó, lázba, lobba menő iránya; s ha halnunk kell, gyuladás vagy gutaütés által leljük most végünket. S valóban nem csudálkozhatni eléggé azok meg nem fogható vakságán, kik nemzeti diagnosisunk egészen megváltozott létét nem bírják vagy nem akarják látni, vagy legalább, ha nem látják, mások tanácsát oly kevés figyelemre méltatják. Nemzeti állásunk egészen megfordult. De azért mindent összevéve, nem rosszabb az most, sőt sokkal szerencsésb, mint vala ezelőtt; mert ha azelőtt, mielőtt felébredénk, tán hosszabb élet volt is előttünk, mint ma, oly nemzetiség nélküli, oly korcs, oly gyáva élet vala az, hogy minden «nemesbnek» ily állati tengésnél, ily szégyenteli létnél bizonyosan még az öröki elszenderedés is sokkal kívánatosb; midőn ma mint szirtek közti, vihar üzte s irányát vesztette gálya, ha csakugyan vesznünk kell, rövid kín után leljük a felejtés tengerének fenekén örök sírunkat csakhamar. És ez, habár szomorú, de gyakorlatilag szólva, mégis nagy nyereség, minthogy valamint egyesnek, úgy népnek is elmulthatlan üt órája, mikor az életnek, a sokszor oly keserű életnek drága bérét letenni köteles. S ha a magyar fajnak, e keleti rajnak valóban ütött volna órája, legyen annyi epedései után legalább végvonaglása lehetőleg rövid. S ez csak nyereség! S mi, a magyar fajnak egyes tagjai, kik élünkön keresztül hűn szolgáltuk a nemzetiség s szabadság angyalát és semmi nem törhető meg szent hitünket, hogy habár későn, de egykor bizonyosan kimondhatlan nemzeti díszre fogna virulni a magyar, mi ne gyengüljünk gyáva panaszra, habár létünk istene csak áltatás volt volna is; mert ha kifejlett nemzeti nagyság, salakjaibul kitisztult közpolgárisodás utáni sóvárgásunk mint szappanbuborék ketté pattan is s világosan tűnik fel előttünk virasztásink, veritékünk, fáradalmink minden ok s gyümölcs nélkülsége s hogy hasztalan pergett le életünk, mégis csak áldhatjuk sorsunkat, mert legalább az emberi álmak legtisztábbjait,

legnemesbjeit álmodtuk s vérrokoninktul magunkat a halál óráján sem különöztvén el, süllyedjünk magasztos elszánással! Készüljünk el a legrosszabbra, mert soha, de soha a magyar, nemzetiségi és ekkép alkotmányi tekintetben, mint-hogy e kettő szorosán egybefügg, nagyobb veszélyben nem volt! De azért, mivel sebesebben váltják fel magokat az események és nemzeti testünk ingadozásban van s mindinkább mozgalmak árja bőszerű okvetlenül ránk s tán nem-sokára bukunk, azért ne hagyjuk magunkat. Álljunk ki, keblünket kettőztetett erőre lelkesítve, mindnyájan a gátra és akár volna utolsó óránk, akár csak most fakadna nemzeti létünk szebb hajnala, «viraszszunk», mint csak folyó évi június 19-én* igen bölcsen vala mondva... csak hogy ekkor is e tájból, mint szinte mindenkor mindenben, ismét el lőn hibázva a józan alkalmazás. Mert ha virasztás által azt értjük, hogy forró vérünknek s hörcsökös indignationknak ne vessünk féket, de hagymázos álmatlanságinkban jobbra-balra csapván, mindenkit tőlünk elidegenítsünk és ekkép magunkat mindinkább elszigeteljük; éjjeleinket azért töltsük álmatlan, mikép képzelethevülten rosszul sült terveket koholjunk az úgy is eléggé zagyvalékos honnak végképi chaosba döntésére; Faustként éjjeli mécsünknel azért üljünk lankadatlan éberségben, mihez képest nyavalyás túlbizottságunkban minden erőt magunk ellen felidézzünk, feliaszszunk és saját hasznunk vagy felemelésünk végett, kockára tegyük fajtánk üdvét s e kárhozatteli játékot elveszítsük: akkor inkább alugyunk s alugyunk mélyen; s ha hiú viszketegünk ezt nem engedi, mert coute que coute, ha egy egész nemzet elsüllyesztésével volna is ez egyedül megvásárolható, a nép bálványa akarunk lenni: akkor jobb óráinkban, ha csakugyan nem egyedül külszin és széles szó sajátunk, de bennünk belbecs és magát megtagadó lélek is él, vagy ha csak egy kis gyakorlati eszünk is van, akkor térdeljünk le a nemzet oltára előtt s a nemzetiség anygá-lának engesztelődéséért esedezvé, tegyük le a kolompot s álljunk megint a közsorba, hová úgyis elsodor minden

* Széchenyi itt Kossuth *Pesti Hirlap*-beli cikkére czéloz.

ülbecslényt az idő, meg a tizenkilencedik század szelleme, mely kivált lelki zsarnokot sehogy sem tűr, csakhogy a lerántott bálványt nemzeti átok, a maga leszálltat pedig minden jobb ember köszönete kíséri s mi több, ily drámát a mostani még annyira gyenge magyar alkalmasint csak életével fizethetne, ha végig ki volna játszva.

Miután azonban ritka, kivált Magyarországbán ritka oly lelki büszke — mert hiszen itt szinte mindenki azt hiszi, hogy országlás körül mindent tud — ki önként lépne azon bitorlott trónrul le, melyet ahhoz kívántató tulajdon s országlási bölcsesség nélkül, egyedül nép heve és indulat zsarnoka rakott, de a helyett a kis hiúságnak, a törpe kevélységnek vajmi édesen s jóízűn esik a rokon szenvedélyű hősök általi felhőkbe emeltetés és a sokaság hódolata, miszerint nem a hon java, nem a nemzet feldicsőítése, hanem ezeknek hizelgő szavakkal kegyben és jó kedvben tartása az efféle hazafiak fő szempontja — és e körül ne csalják magokat az illetettek, valamint az egy kissé mélyebben látót meg nem csalják — miután, mondom, ezen utolsó a közönséges szempont, melynél csak felette kevés emelkedik magasbra, valóban virasztanunk kell. Virasztani pedig azért, nehogy pompás és hizelgő, de egyedül csaleszmékkal teli szavakkal maga legnagyobb kárára a józanság útjából csábították a sokaság; virasztani, nehogy meg nem emésztett, időelőtti ujitások árja által, a visszahatás ki nem játszható törvénye szerint, minden okszerinti s napi renden levő, sőt még a legsürgetőbb életkérdés feloldása is lehetlenné tétesség; virasztani, nehogy gyengéinek hizelegve, restségének tömjénezve, vérét felizgatva, indulatosságát használva, álpróféták a köz megalégedetlenség mérgét a község közé hintsék; virasztani, nehogy indiscret hetvenkedések és minden érdekek egymás ellen és túhegyre állítása által tökéletes forrásnak induljon a magyar közönség és az egyesség istenangyala helyett a viszátkodás ármánya üsse köztünk tanyáját fel; virasztani, nehogy büntetlen emelhesse parancsoló szavát köztünk a felszínes túlbizottság s magasztos gögében büntetlen ne tiporhassa mind azt, mit a szerényebb, de éppen oly őszinte, sőt tán őszintébb hazafinak keble rejt; virasz-

tani, nehogy felbőszült garabonczként szilaj erővel ostoroztassanak honunk külön ajkú népei a magyarság megkedveltetésére, de annyira becsülje meg a magyar maga magát s másokat s a csinosodás, értelmi súly és jó ízlés annyi bájaival fonja magát körül, mikép erkölcsi erővel vonzza magához a hon heterogen felekezetit; virasztani végre, nehogy rögtönzés, minden ok nélküli gyanúsítás, ijesztgetés és durva erőszak legyenek a megbecsült hazafiság jelei, de egyedül a kitűrni tudás, türelem, mérséklet, józan tapintat s mély bölcseség nyerje bérül a polgári érdemkoszorút.

Nincs s nem lehet tehát most egyedül arról szó, mit kelljen tenni; de az most, midőn honunkban szinte már minden úgyszólván tuléberségre fajul, tán a sokkal fontosabb szempont, «abbanhagyni, mit tenni szent kötelesség tilt». Minthogy összebonyolódott körülményeink közt a lehető legjobb szándékkal, éjjeli-nappali munkával és a legvilágosabb értelemmel is vajmi súlyos legkisebb hasznot alkotni; midőn rontásra, a legnemesebb műnek megsemmisítésére csak «akarni» kell. Mihezképest ilyesre, mostani mozgalmak ideinkben, mikor indulat a fővezér, sokkal több is hajlandó, mint csendes munkára; minthogy amaz nemcsak könnyebb, de rendszerint jutalmazóbb is. Jutalmazóbb t. i. ha azon féktelen sokaságnak elragadtatása és az által felhőkbe emeltetés — mely sokaság mindenütt ugyanaz, s igazsági tapintatánál fogva (!) úgy viszi vesztőhelyre Baillyt mint Krisztust — valóban jutalomnak vétetik. Miszerint mostani körülményeink közt mindenféléknek, számtalanoknak — mik, fájdalom, napi rendűek — abbanhagyása sokkal szentebb hazafiui kötelesség is, mint szél és dagály ellen vagy invita Minerva valamit erővel teremteni akarni.

Allásunk azonban, mint érintém, most mégis sokkal kedvezőbb, mint akkor vala, mielőtt felébredtünk, mert akkor pangánk, most ellenben mind inkább mozgásba jövőnk; kedvezőbbnek ezt pedig azért nevezem, mivel pangásnak bizonyos megsemmisedés a vége, ha mozgalom nem váltja azt fel; midőn viszont egyedül mozgás által fejlődik és virul az élet, ha t. i. ez nem kicsapongó és saját erejét túl

nem haladó; minthogy különben időelőtti halált idéz és sürget okvetlen elé.

Őszinte hálával üdvözlöm is ennekokáért az emberi események istenét, hogy undok tespedésünkből kilábolni elég akaratot s elég erőt önte kebleinkbe. De azért még is kimondhatlan belső gyötrelmek és szóval ki nem fejezhető kínos epedések közt kelnek és alkonyodnak napjaim! Mert többet vártam, többet reméltem és soha se gondolhatám, hogy miután ki fogtunk volna vergődni a hátramaradás zátonyiból nagy nehezen, legott örömittasan, mintha már most vitorlát lehetne vitorlára felvonni, minden tétova nélkül megint egyenesen a megsemmisülés szikláinak közé fognók magunkat vezéreltetni engedni. — A magyar közönségben több tapintatot tettem fel, megvallom, s erősen hittem, mikép ha eleinte az ezernyi szócsábtul és képzeleti eleven festvénytül, mely legközelebbi időkben hagymázalomként árasztaték elibe, egy kissé szédelegni is fogna, csakhamar ismét visszanyerendi azon egyensúlyát, melynek leginkább, vagy jobban mondva, melynek isteni befolyáson kívül szinte egyedül köszönheti nemzeti létének s némi szép szabadságinak, német, sláv és törökség közt, annyi századok ótai fentartását. Azonban nem; s a helyett, hogy lassan lassan észére jöne, s azon egyszerű problémát fejtené meg magának, mikép szél ellen vitorlázni nem lehet, s minden efféle kísérlet a mathesis vas törvényei szerint elmulhatlanul nem előre, de hátra lők, e helyett mind inkább zajong bizonyos tárokatok után, melyeknek majd nyájas syrenei, majd dörgő zeusi, majd haragos peleusi themái s hangjai közt, nem veszi észre a szerencsétlen botor, mennyire közelit már a virágok minden nemeivel behintett fenektelenhez; vagy ha a prosa jobban tetszik, mennyire van már azon farkasguzsban, mily közel áll már azon farkasgödörhez, mely neki, tudja az ég ki által, ügyesen ásaték, s melybe bizonyosan bele is esik, csak adjon, adjon még egy darabig vakhitelt álprófétáknak, mikor aztán, nem mint éneklék, szánakozó nemzetek veszik a magyar sirját körül, de teli torokból kaczagó cselszövők hahotáznak le azon dicső verembe, hová titkos kajánság és

az ezt — akarom hinni — sejtetlen szolgáló vak, de hangos buzgalom dönté a magyart. Nem kétlem, fára köti magát akkor néhány maga keblébe nézett s kétségbe esett Ischariot, meg nem egy becsületes de tulbuzgó, és ekkép fegyverül vagy inkább ‚portékául‘ használt hazafi ájul el, mikor majd a rejtvény feloldtát látandja és észreveendi, mily gyönyörű szerepet játszott. Mi mind szívemelő és felette szép látvány leszen ugyan, de haszna az erkölcsi tanulmányon kívül — de nem ám a magyar, hanem mások számára — felette csekély; mert sülyedjen egyszer a magyar csak a verembe, s majd látni fogjuk, mily gyűlölet gyűl boszúkép mindünnen ellene, s pedig kölcsönül, azon ki nem menthető arrogancia és lenézés által hosszú évek során végkép a legnagyobb indignationa érelve, melylyel nem a nemzet, mely mindig illedelmes vala, de néhány hetyke bitor, ki már szinte bevett szokás-ként mindig a nemzet nevében szemtelenkedik széles sententiáit s felszines oktatásit árulgatni, németet, tótot, horvátot, rácot sat. — tán a zsidót kivéve, mert az, mint mondják, kész pénzzel fizet — s minden előkelőt s minden felsőbbséget egyiránt illet, megbocsáthatlan durva faragatlansággal, vagy mi több: kiállhatlan s minden jobb vért boszúra gerjesztő kevélység- és göggel. — Ilyféle otromba barátok, lágyvelejű jóakarók hijával soha nem volt fajtánk; de mióta nemzeti oraculumokkal áldott meg a sors, és systematice declamáltatik a triposrul szakadatlan munkássággal a rögtönzés, ijesztgetés, követelés, s minden más ajkuakkali s minden erőkkeli hajbakapásnak nagy haszna; most valóban félhetni, e dicsó faj annyira elszaporodik, ha még jókor észere nem jő, mikép aztán nincs oly értelem, nincs oly cherubi ész, mely ily hősökkel, vagy inkább ily hősök daczára ki tudná vivni a lét és nemlét közti eldöntő nagy csatát. Ha azelőtt bandabandával is lehetett némi sikerrel hadakozni és néha egy dobos in summo singulari menté meg, mert nagyon dobolt, a sokszor felette gyenge várt, meg néha egy széles száj sok előtt annyi volt, mint most egy ágyúszáj, azért mai időkben ily fegyvernek varázsereje már tökéletesen nem csak ketté pat-

tant s legfőképp a sajtó hatalma által pattant ketté, de egyenesen ellenkezőleg hat; miszerint felette különös is, hogy nálunk, hol a sajtó egy idő óta sokkal szabadabban mozog, éppen a sajtó apologiáljon ilyféle szétbontásra s rontásra ugyan felette jó, de építésre s alakításra annál helytelenebb szerek mellett; holott éppen a sajtónak volna hivatása, anyaföldünk heterogén részeit nem fenyegetve, pirongatva, lealázva, egy lélektelen massába dögönyözni és korbácsolni akarni, hanem a bölcseségtől vezérlett gratiák által minden részeket egy lelkes nemzetté bűbájolni.

Ámde ilyes műtétel eszközölhetése ezúttal már el van hibázva, vagy legalább igen messze hátralökve; mert hol a repressaliák háborúja megkezdődött, annak mint tengeri csatának leperegni kell s az egy darabig foly, míg t. i. a részek némi lankadtságra nem bágyadtak volna, mindaddig a hideg értelem mezején haladni felette bajos, tán lehetetlen.

Az emberi események mottója : *nunquam retro!* — Nem is idézhetni azért többé a török fanatizmusát vissza, melytől felhevülve diadalos hadai a kereszttyénséget is szinte feldönték; nem a spanyol inquisitióját, melylyel vas kártyán tarthatá a remegő s gondolkozni is alig merő népeket a zsarnok; nem a magyarnak hűbéri állapotjához hajlamát, mely közt magában ketté szakadva mind inkább elszigetelése a civilizatiótul magát, s napról-napra hervadtabb lön stb.; ki ilyest akarna, visszalökni akarná a jelent s jövőt a múltba, mi, legalább emberi felfogásunk szerint, még az istenek mindenhatóságával is daczol. Nem, nem: a lepergett időt többé fel nem támaszthatni. Mit ma elhibáztunk, elszalasztánk, azt holnap nem bírjuk többé, mint például — ha csálni nem akarjuk magunkat — a Ludoviceumot, a magyar színházat stb. helyre ütni; s ekkép ha mégis üdvös célhoz kívánunk jutni, a kipótlást más úton és más módokkal kell eszközölnünk, ha lehet.

Már Magyarországon, ha nem is éppen minden, de újabb időkben bizonyosan két harmadánál több hibáztatott el — értődik *intra muros et extra.* — Kétségkívül pedig az volt mindenek fölött a lehető legnagyobb hiba, hogy a

nagy nemzeti sötétség közt igazi saltus in natura, vagy mondhatni, salto mortale-ként egyszerre oly szemeket kápráztató világ gyújtatott máról holnapra fel, mikép a nagy tömegnek jó töredéke ily fényhez nem szokván, majdnem megvakult és a valót a csábtul többé el nem különböztethén, bizony már-már a vak légy, vagy az ártatlan birka szerepét játssza, mely valóban mindig avec un héroïsme sublime hajlandó esni a gyertyába, vagy mindig farkast legázoló dühvel kész rohanni a lángokba. Csakhogy a neveltséges a magasztosnak tőszomszédja, honnét a bátor legyet, a hős birkát tán légy és birka rokonaikon kívül senki a világon nem bámulja. Ámde szánakozik rajta sok, sőt kárhoztatja is — ha általa a legjobb igyekezeteket is compromittálva látja.

Törökországban csak néhány évvel ezelőtt közdolgok körül több világosság vala, mint Magyarország latán bilincsei közt, s most több világ, vagy legalább — ingoványba vezetni szokott — több lidércz fénylik Magyarország fővényei és mocsárai fölött, mint a földgolyó akármely részén, mert ha szabad is például a francziának, az angolnak mindent sajtó alá bocsátani, könnyen nyakon ragadják ott a hazugot, a rágalmozót, a hamis hírekkel túlcsapongót és erszényét kiürítve, vajmi szépen, vajmi hűs helyre fektetik, pedig jó időre; midőn nálunk, csak írja oda nevét valaki, bár gázoljuk con amore egymás hírét s becsületét, sőt egymást agyon, bár piszkoljunk be megvét, várost, azok tisztviselőit s tanácsát — a mely, közbevetőleg legyen mondva, titkot esküdvén, nem is védelmezheti magát — mi bajunk lesz? Semmi. Ha ellenben mi vagyunk a megtámadottak, a sárral dobáltak kijeleltettjei, akkor valóban legjobb, keresztyén türelemmel — mint írva van — jobb pofánk helyébe, ha ez már kikapta magáét, bal pofánkat nyujtanunk.

S ugyan ki nem látja, hová kénytelen vezetni ily megengedett szabadosság? Bizonyára sehová máshová, mint teljes bomlásunkra, mikor aztán a ‚divide et vincas‘ és ‚inter duos litigantes‘ themája szerint nem különös mesterség leend, a magyarbul akármi különöst is faragni. Ezt azonban honunk mostani szerepviseelő atyái eddigelé nem birták,

vagy nem akarták átlátni. És azért felszólalék. Rimánkodtam, esengtem. Istenért, ne gyujtanák fel a hazát, ne ölnék meg a magyart. De haszna nem nagy volt.

Mert azoknak, kiket figyelmeztetek, vagy kik par devoir et pour le bonheur du pays ex officio elleneim, jobban tetszett üres phrasisokkal, prókatori allegatiókkal, sas-, disznó- és macskaféle felette mély bölcseségű mesékkal és diadalmi szerekekkel válaszolni — mert, mondják, ez egy kis pénzecskét is hozott — mint kérésemre hajolni, vagy hideg okokkal verni vissza görcsös, de őszinte aggodásim kifakadtát. Igaz ugyan, egy darabig kevesb paprika, kevesb inger, ritkább és kisebb gyúlszer keverteték levesinkbe, s úgy látszék, mintha tiszta szándékú figyelmeztetésem, s egy korán elhúnytak — mit nem minden emberről mondhatni — értelmi felsőbbsege egy kissé észre hozta volna azokat, kik — akarjuk hinni — legtisztább lelkülettel, de tüzzel, vassal és par force és máru! holnapra akarják a magyart kifejlett, erős és dicső nemzetté emelni és per anticipationem, e jövődő nagyság gyönyörteli előérzetében, mint a tojásos leány majorjairul, ők a nemzet követeléseirül, a nemzet haragjárul, a nemzet sympathiáirul oly színházilag declamálnak, minél — ha eredménye nem volna oly kérdéses s oly komoly — mulatságosbat hiába keresne az ember Budapest három színháziban s hét arénájában, úgy hogy ha valamben nem — némi más nyilvános drámákat vagy inkább bohózatokat ide értve — comédiákban valólag egy cseppet sem szükölködik mostanság a magyar. Azonban a javulás csak kevés ideig tartott, vagy inkább csak színlelt volt, mert az «expellas furca»-ként mindünnen kitűnik megint a fehér fog, hosszú köröm, a kis szarv és az apostol lassanként, tán a nélkül, hogy maga is észrevenné, ismét régi szerepébe esik és mindegyre régi felizgató nótáját fúja.

Történnék mindez érettebb nemzetek szinpadán, vagy volna csak egy kissé több gyakorlati felfogás honunkban s csak egy kis tapintat a körülményeket okszerintileg használni és sehol — mint a német mondja — kapustul nem törni a házba, akkor bizony egy szót sem szólnék, sőt éppen oly hasznosnak tartanám a néha-néha közénk vetett

csalképzetet, mint a forró mustnak nem árt, de használ a vele összekevert bizonyos mennyiségű kénkö. Csakhogy a kénkövet, miután minden mocskot magához szitt, megint kiveti a bor, mely tisztább, mint vala azelőtt; midőn soha nem hiszem, hogy azon többé fel sem is számítható csal-
eszmék árját, melylyel egy idő óta naponta elborittatik a magyar, magából többé kivethesse, vagy inkább, abba bele ne fuljon, ha t. i. a honszeretet angyalátul vezetve minden becsületes magyar a gátra tüstént ki nem áll, s minden efféle impositiók visszalökésére s megsemmisítésére őszinte és férfias kezet nem fog.

Miután azonban nyilvános helyekről egész a nádviskó-
kig egy bizonyos párt némi hőseinek szép szorgalma által szerencsésen már eljutott — szájuk járása szerint — a mindent melegítő, mindent boldogító világ, s annyi öntetett újabb időkben a garatra, mikép bizony nemcsak az eddig mindig sötétségben létezőnek és vízhez szokottnak, de a legnagyobb világban és a legnagyobb ingerek közt élőknek is káprázik szeme és szédeleg feje; s aztán mert a természet szótárában nem áll a «retro»: azért nem foroghat arrul többé szó, mi módon lehetne mind azt, mi történt, ismét megsemmisíteni, elsimítani, elmellőzni, vagy bizonyos expediensek által paralyssalni; hanem azért, mert mind ez így áll és nem máskép, az van most egyedül a teendők során: a felszíniséget talpra-esettel, az ál okot józan okkal, a hamist valóval verni vissza.

A szerénységnek, bármily felszínes szavakkal bitorlaná is az időt, kimélettel tartozunk; de annyi gögöt, annyi kevélységet, annyi szemtelenséget, melylyel egy idő óta bizonyos helyekről perorálni és legfelszínesb, legkevesebbé megemésztett dolgokat felhozni hallunk, jóllehet mindig az igénytelen szerénység czíme alatt, tűrni egyáltalában többé nem lehet. Én legalább, ha bárki más, tűrni nem fogom. Hadd lássuk, mindenkinek — mint állítja — ugyan isten van-e keblében — kinek nevében szólni merészel — s nem inkább Dæmon-e az, ki őt Pandora szelenczéjű zavar, összekeveredés és ebből folyó kín tárogatására kiszti és sürgeti? Hadd lássuk, van-e mindenkinek csak lelke is, mely nem magá-

ért, de inkább a honért buzog, ki azt affectálja vagy legalább declamálja, mintha lelkének még egy más lelke is volna? Hadd lássuk, azon Jupiternek mennykövei, ki — ha valaki értelmében nem bízik és akkép ezt hazafui kötelessége szerint gyanúba hozza is — kövekkeli dobálást, s nagy pathossal méltatlan gyanusítást emleget és lesujtást ígér, hadd lássuk, mondom, ezen új Zeus Tonansnak mennykövei okok, számok, szoros tudományi czáfolatok helyett nem lesznek-e, mint eddigelé mindig, egyedül a meg nem szünő lamentónak, kebeltisztasági eskünek, prókatori, jobbadán maga rakta kelepczébül kibujásnak, soha áruba nem bocsájtott tollnak és mindenek előtt a kiállott nagy szenvedéseknek langyos vízcsapásai? Hadd lássuk végre, kötelesség-felejtve vesztegelni, s resten vak kábulásban fogdermedni a magyar, s elszédítve bálványai által, még egy kis szemfelnýtás, egy kis gondolkozás fáradságára sem fogja-e eltökélni magát, mikép elvégre tisztába jöjjön azzal, hogy ha Magyarországnak felüdülése — s értsük egymást: felüdülése nemzeti és alkotmányos tekintetben — nem éppen lehetetlen is, ehhez legalább felette közel jár, s minden esetre az emberi események oly összebonyolódott, oly annyira kényes szövedéke, hogy abbul sem vak véletlen, sem vak buzgalom, de ha valami, egyedül a száraz tudományi calculus vezethet ki?

Szerettem hinni, mert lelkemnek fővágya vala, hogy a magyar, kinek pillanatai oly drágák, más nemzetek példáján okulva, a visszatorlások sokszor oly hosszú háborúja nélkül fogna nemzetté alakulni s ezért minden szavaim-, minden írásim-, minden tetteimben csak azon rendet ócsárlám, csak annak tulajdonítám honunk szégyenteli hátramaradását, melybe a sors helyezte. Hittem, mikép magaslelküleg minden rend így fogna cselekedni, minden rend saját ajtaja előtt fogná az ott összegyült szemetet el-elsepergetni. De csalódtam és a prókátorrá vált magyar ennyi lélekkel nem bírt; hanem ex concessis kezdvén meg és folytatván perét — mert hiszen «magok vallották meg, magok szavalák el a mea culpát», — csak a főbb rendekre, csak a magasabban állókra, csak a vagyonosbakra — a kikre minden hosszú fejtörés

nélkül oly jóízűn esik hátramaradásunk minden okait kenni — szórták a sárt és epét, magokrul pedig kristálytisztaságú létüknél fogva — ó Isten, bocsásd meg bűneiket, — hallgattak, vagy csak egyoldalút, csak hamist, sőt dicséretet mondának.

Jőjjön ennek okaért minden napfényre, s minden kimélet nélkül, Isten neki; hadd éldelje a külföld s kivált a szomszéd, marczongásainknak s egymást a legundokabb sárral, a legkeserűbb epével hajgálásainknak bús bohózatát s legyen végkép ő bíró köztünk.

Vagy ha ilyest, egyesek bűneiért, még sem érdemlene meg a csak most fejledező magyar, melynek sorsátul, legyen az bár nemtelen vég, bár üdv, azt hiszem, egy derék sem fogja magát soha is elkülönözni; ha — mondom — ilyest tilt hazafiság, erény és becsület, jőjjön legalább minden, sőt a legjobb is — a garatra, ne pedig azért — s itt vigyázzunk — hogy az eddigi példabeszéd szerint még ittasb legyen a magyar, hanem mikép mind az, mi vak hévvel, vak buzgalommal, vagy hagymázban, sőt mi legjózanabbul is jó a világra, öntessék rá, s a hideg surlódásnak minden hengerein átmenve, végre a tápláló lisztül elválasztassék a korpa, a sepredék; mi okbul «Garat» is lőn e közleménynek czíme.

Üdv és béke minden magyarnak, ki hatáskörét férfulag tölti be; engesztelhetlen háború az ahhoz való tulajdonok nélküli fenhéjazóknak; azon korcsoknak végre szánakozás, sőt megvetés, kik sem az országot, sem a nemzetet veszélyben látni nem bírják, mert hiszen mind kettő meg lehetőszen nyugodt, saját drága maguk pedig jókarban, divatés előmenetben vannak!

Gróf Széchenyi István kéziratából közli

VISZOTA GYULA.

A NŐK FELADATA A MAGYAR NEMZETI PROBLEMA KÖRÜL.*

A nemzeti problémáról kellene szólnom, úgy a hogy' az Széchenyi István lelke előtt lebegett s arról a szerepről, mely annak megoldásában a magyar asszonynak jut. Elfog a kétség és a habozás, vajon képes leszek-e megértetni a legnagyobb magyar gondolatát, képes leszek-e világosan kifejezni az ő eszméit?

Áttanulmányoztam a nagy hazafi és regenerator iratait, természetesen nem a tudós és politikus készültségével, hanem azon szeretettel, a melyet minden honleánynak a nagy hazafiak iránt éreznie kell, hogy megtudjam, mennyiben számított Széchenyi jós lelke a magyar női psyche közreműködésére. És a legfelölőbb, a mit találtam, szinte megdöbbentett. A *Hitel*-ben ezt írjá: «Tudományban és művészetben a nők soha sem viszik fölebb a közepszerűségénél, azért férfit kard és toll illet meg, a nőt bölcső és háztartás; ha bármelyikök a másiknak dolgába vág, vét a természet ellen.»

Kizárólag ez volna tehát az a szerep, melyet Széchenyi István a nőknek szánt? Végtelenül fontos, beismerem, de oly természetes, hogy kár róla elmélkedni. Legföljebb azt lehetne fagyos resignatióval megállapítani, hogy épen ezt a szerepet a nők nagy része már nem kívánja eljátszani.

De Széchenyi sem tarthatta ezt a szerepet az egyetlennek, a melyre a nő alkalmas. Ő a nemzeti lét problémájának megoldásánál biztosan több részt, szélesebb teret, nagyobb kötelességeket és jogokat tulajdonított a magyar nőnek,

* A Magyar Társadalomtudományi Egyesület Széchenyi-cyclusában február 4-én tartott előadás.

mint azt, hogy csupán a bölcsőt ringassa és házat rendben tartsa. Széchenyinek nemcsak szavaiból kell kiolvasnunk teendőnket, hanem szelleméből, érzelmeiből, tetteiből és tüneményes lényének egész voltából.

A szereposztást részünkre necsak levelezéséből, necsak írott forrásokból várjuk, hanem magunk merítsünk önmagunkból, érzésünkből, szeretetünkből s nem restellem kimondani: női ösztönünkből. Hiszen a nőnek úgy is legerősebb irányítója — ösztöne, a mely erősebb és közvetlenebb a férfiak szenvedélyénél s a nőnek többnyire biztosabb tanácsadója, mint logikája. Értsük meg s ezen legerősebb tulajdonságunkkal szeressük meg Széchenyi egyéniségét szívünk egész erejével s akkor rá fogunk jönni arra, hogy mit követel tőlünk az ő szelleme.

A mi Széchenyi vezérmotivuma, a mi működésének célja, erőfeszítésének rúgója volt, az meg van a nőben is és az legyen a nőnek éltető elve; az lelkesítse azon munkánál, a melyet a nemzet tőle elvár; éitem a valóban komoly, nemes és határtalan hazafiságot.

Széchenyinek ez élesítette eszét, mert ez birta tanulásra, ez birta arra a kifogyhatatlan munkára és erőfeszítésre, a mely nélkül nincs-igazán nagy eredmény. Hazafisága adta neki az erőt ahhoz, hogy a népszerű áramlatokkal szembe szálljon, ámbár tudta, hogy elbukik; ez adta neki a jellemzilárdságot, hogy megállva meggyőződéseinek alapján, felfelé s lefelé egyaránt önálló maradjon.

Mint Sigfried nemcsak azzal mutatta meg félisteni erejét, hogy legmesszebbre hajította dárdáját, hanem azzal, hogy egy ugrással dárdája mellett termett és azt azonnal fölkapta új lökésre: Széchenyi is, hazafiságának csodás erejét nemcsak azzal bizonyította, hogy esze a legtovább látott, hogy a legmagasabb célokat ő tűzte a nemzet elé, hanem azzal is, hogy merész szavát nagy tettek követték s hogy ő közelítette meg legjobban az elérhetetlennek látszó ideált, mert életét, a mely addig játékszerű volt, annak szentelte, hogy nagy szavát beváltsa.

Ezt a csodatevő hazafiságot tanulják meg a magyar nők Széchenyitől s ezzel nem kérek elérhetlent.

Hiszen a hazát az igaz magyar asszony úgy is szereti, és pedig nem mint fogalmat, nem mint eszmét, nem csak kötelességből, hanem mint anyját a gyermek, mint gyermekét az anya, azaz vérbeli szeretettel, ép úgy, mint maga Széchenyi érezte, ha nem is azon mértékkel, mint ő, de azon mód szerint. A nő szerelmesét, férjét, fiát, testvéreinek összességét látja benne. A szegény őseinek szerény fészket, a gazdag nagy, hatalmas várait érzi fenyegetve, ha ellenség közeledik. Szolgákká látja lesülyedni a férfiakat és halálszapot érez, ha nemzete megszűnik szabad lenni és anyanyelvét enyészet fenyegeti.

Szóval a nő oly melegséggel szereti hazáját, mintha élő lényt szeretne benne. Nemcsak úgy ragaszkodik hozzá, mint fenkölt eszményhez, hanem azzal a bensőséggel, a mely az embert máskülönben embertársához vonzza.

Érzi, hogy a vész perczében nem elég a varrótű és főzőkanál. Miért ne rontana tollal is az ellenségnek, mikor még fogával is neki esnék, ha a férfiak karja lelankad? Hiába adta volna a természet ezt az érzést a nőnek, különösen a magyar nőnek? Nem!

Nem lehet kételkednünk, hogy a nemzeti problema megoldásában a magyar nőnek külön és megkülönböztetett része van, más és nagyobb, mint bármely élő nemzet asszonyainak. De mi az s miben áll a nő nemzeti hivatása?

Mielőtt erre rátérnék, magával a nemzeti problémával kell foglalkoznom, a mint az Széchenyi István szeme előtt lebegett. Asszonyi észszel talán nagyon is egyszerűen fogom föl és a tanúltaknál csak szánakozó mosolyt keltek, de elvegre csak a szerint szólhatok, a mi saját érzésem és észleletem s bizhatom benne, hogy a mit igazságot kereső szív önmagából merít, sohasem lehet banális.

Sokat tűnődtem azon, hogy a magyar nemzet, a mely ezer éve él itt, száz meg száz veszedelem után ma erősebb és gazdagabb birtokban és műveltségben is, mint volt legdicsőbb korszakában; hogy csekély száma mellett ma, a nagy államalakítások korában is megővta nemzeti önállóságát, miért érzi mégis nemzeti létét mindig problematikusnak? A múlt sok szenvedése, a sokszori pusztulás, a

folytonos ármány sokat megmagyaráz. De azt nem indokolja, hogy mindig csak mélázva élvezzük létünket, hogy a habzó serleg mögött mindig ott érezzük az enyészet rémét, hogy nemcsak az egyszerű csárdákban és a ragyogó táncztermekben, hanem a nagy nemzeti ünnepeken is — igazán csak sírva tud vígadni a magyar.

Minden nemzet küzdött és küzd léteért, minden nemzet sok keserű percet élt át, de a szerencsésebb nemzeteknél ez a küzdelem inkább a növekvés, inkább a terjeszkedés, fejlődés érdekében folyik, mintsem állandóan a pusztá fenmaradásért és kevés nemzetnek van annyi belső és külső ellensége, keveset környez annyi veszedelem, kevésnél lehet minden legkisebb hiba végzetes.

Súlyos helyzetünk a mi nemzeti feladatainkat megkülönbözteti más európai népek feladataitól; tetézi vagy bonyolítja a nehézségeket és az utolsó embert is, a ki olvasni és érezni tud, eltölti azzal a sejtelemmel, hogy a magyarság szakadatlan veszélyben van, s hogy külön erény kell ide s külön szerencse. Ez az erény és ez a szerencse — azt mondhatnám — az árvák erénye és szerencséje.

Ez az érzés kelti bennünk azt a rajongást — bár mondhatnám: azt a hitet — hogy él a magyarok Istene! Ez a nehéz helyzetünk fakasztotta Széchenyi Istvánt a kétségbeesés kiáltására: «Oly kevesen vagyunk, hogy az apagyilkosnak is meg kellene kegyelmezní.» És ezen jajszó után érezte viszont az önbiztatás és népfelköltés végzetszerű szükségét, mely a mámoros jós szavakban tört ki, hogy: «Magyarország nem volt, hanem lesz!»

Kicsiny nemzet voltunk és Európa szívében hódítottunk országot. Nem mint a húnok, a kik rövid véres pályafutásuk után nyom nélkül eltűntek, mert mi állandóan megtelepedtünk és békés munkát végeztünk. Nincs rokonunk, se természetes hozzátartozónk. Es mégis, oly biztosan és függetlenül akarunk itt élni, mintha kétszer akkora nemzet volnánk. Idegenek vagyunk Európában és mégis tagjai akarunk lenni az európai népcsaládnak. Vallásban, szokásokban, műveltségben, mi, a kelet népe, a nyugathoz alkalmazkodtunk, hogy létünket megmentjük, de nem adtuk és nem adhatjuk

fel nyelvünket és nemzeti jellemünket, mert a nélkül meghalunk.

Ez a szeretett föld, melyet apáink meghódítottak, azzal van megátkozva, hogy Európa kellő közepén van, sok más nyelvű szomszédától körül véve. És az ország kebelében él minden körülünk leskelődő szomszéd rokonsága, elnyomatlanul, de elnyomatásról panaszkodva; mert a honalapítók csak hódítani tudtak, de sem magukba olvasztani, sem megnyerni nem.

A magyar nemzeti problema tehát, úgy hiszem, az, hogy az a kis állam, melynek rokona nincs, a mely magára hagyva nem tud megélni, a mely állandó szövetségre szorult, olyanra, mely erős, de nálánál nem erősebb, hogy az a kis állam mégis önálló akar lenni és nemzete sajátosságának kifejtése mellett akar haladni. Nehézségünk, hogy olyan kis hatalomnál, melyet azért nem bántanak, mert kicsiny, mert nincsen senkinek útjában, nagyobbak vagyunk; nagy hatalomnak, melytől félnek — kicsinyek. Ily viszonyok között mi menthet meg bennünket s szabadságunkat, a mi azonos.

E problema megoldása, minden bonyolult volta ellenére, egyszerű, csak végtelenül nehéz. Széchenyi szerint e megoldásnak lényege: hogy tökéletesedjék az egyén, legyen magyarabb, legyen szorgalmasabb, jellemesebb és okosabb.

Ehhez nem kell más, mint a testi és szellemi munka oly megfeszítése, mely az erő legkisebb porczikáját sem hagyja használatlanul; továbbá a hazaszeretet és önfeláldozás oly mélysége és nagysága, mely nem lelné mását a világtörténelemben, még Japánban sem, s végül a nemzet jobbjaiban, a vezérszellemekben, tehát a valóban született aristokrátiában, az egység, szeretet és összetartás oly ereje, mely másutt föl nem található.

Csüggedt fővel mondom el e nagy szavakat és érzem, hogy a kikhez szólok, csüggedten hallgatják, mert aggódva kérdezzük: mindez, a mi nélkül nem élhetünk, meg van-e bennünk?

Csoda már az is, hogy vagyunk. Még nagyobb csoda kell ahhoz, hogy megmaradjunk és gyarapodjunk. És ezt a

csodát csak önmagunktól, azaz csak jól irányított és törhetetlen munkánktól várhatjuk.

Oly napokat élünk, a mikor sem az áldozatkészség, sem a munka, sem a vezérlelkek egymást megértése még a közönséges mértéket sem üti meg, nem hogy a csoda régióiba emelkednék. A munka más világrészekbe ragadja dolgozó erőnket; nem abban versenyeznek a nemzet fiai, hogy ki adjon neki, hanem ki kapjon tőle többet s a nemzet vezetőinek nagyrésze a pártért viszi a harcot egymás ellen, nem a hazáért az ellenség ellen s úgy gyűlöli egymást, hogy alig ér rá az országot szeretni.

Bocsánat e kitérésért, mely tán nagyon is messzire látszik esni a bölcsőtől és a háztartástól, de szükséges volt talán megvilágítani, hogy mily nagy a veszedelem, és kimondani, hogy mi asszonyok különösen érezzük, mennyire tetézi azt a nemzet politikai erkölceinek tagadhatatlan sülyedése.

Már pedig nagy és kivételes veszedelemben, mikor a férfiak ingadoznak, minden nemzetnél volt példa rá, hogy az asszonyok is fegyvert ragadtak. Nem ítélték természetellenesnek, hogy a germán nők a pajzsot vitték férjeik után a csatába. Dobó Katicza alakja nem mint emancipált asszonyé él a történelemben, hanem mint ideálja a hon-szeretetnek.

Mi, ha a nőnek szerepet igénylünk a Széchenyi nemzeti problémájának megoldásában, nem megyünk odáig, hogy a bölcsőt és a háztartást el kívánnánk hagyni; korántsem, még odáig sem, hogy politikai vélemény-harczban részt akar-nánk venni. De azt igenis merjük mondani, hogy a természet által korlátolt körünkön belül mást és többet kell és lehet tennünk, mint más nemzetek leányainak.

Erre pedig épen Széchenyi hagyományai utalnak bennünket, a ki látszólag úgyszólván kiutasította a nőt a közügyek harcsteréről, a ki azonban mégis oly fontosnak tartotta a nők szerepét a nemzet újjáalakulásánál, hogy korszakot alkotó, legelső művét, a *Hitel*-t, a melylyel reform-tevékenységét megkezdte, a nőknek ajánlotta s a ki ekkor ezeket a szavakat intézi hozzánk: «Fogadjátok, hazám érdemes

leányai, tisztelem és szeretetem jeléül munkám felajánlását. Vegyétek, bár férfiakhoz illendőbbnek mondják azt sokan, nyájas kegyességgel pártfogástok alá. A hitelről szól s mi belőle foly, a becsületről, az adott szó szentségéről, a cselekedetek egyenességéről s így elöttetek sem lehet a tárgy idegenebb, mint elöttünk, mert annyi nemes és szép, a mi az emberiséget felemeli, a ti nemetek műve; ti vizitek karjaitokon életbe a kiseded növendéket s jó polgárrá nevelitek. A ti nemes tekintetetekből szí a férfi lelki erőt s elszánt bátorságot s ha léte alkonyodik a haza ügyében, ti fontok koszorút homloka körül. Ti vagytok a polgári erény s nemzetiség védangyalai, mely nélkülök soha ki nem fejlík, vagy nemsokára elhervad; ti emelitek egekbe a port s halhatatlanságra a halandót!»

S miben állana Széchenyi szellemében ma a nő kötelessége a nemzeti problema megoldása körül, mely a nemzet mai kétes sorsát szebb jövő felé irányítaná?

Széchenyi István azt mondta, hogy kevesen vagyunk; igaza volt és igaza van, sajnós, ma is.

A nő gondolkodása, életfelfogása is közremunkálhat azon, hogy többen legyünk, vagy legalább is még kevesebben ne legyünk.

Pedig ez utóbbinak az útján vagyunk.

Küzdenie kellene tehát minden erejével, azaz egészséges, erkölcsös felfogásával az «egyke»-rendszer ellen.

Kezdje a nő azon, hogy ne a saját gondja csökkentését nézze, hanem a nemzet erősítését, mely egy a természet parancsával.

Legyen azon, hogy a megszületett gyermekeket életben tartsa és harcoljon a gyermek-halandóság ellen s ne csak az elhagyatott gyermekek mellé álljon, hanem a módosabb családok fukarsága ellen is védje meg azok gyermekeit. A nő ne az úgynevezett parthiet keresse, hanem a házasságot. Válasszon magához való érdemes hitestársat, ha mindjárt szegény is, és ne irtózzék a gondtól, mikor a nemzet léte csupa gond.

A magyar nő neveljen: első sorban önmagát, azután a gyermekeit. Ápolja, fejlessze bennük a magyarságot, a nélkül, hogy parlagi korlátoltsággá váljék. Oltsa gyermekeibe

a fanatismusig menő ragaszkodást mindenhez, a mi magyar; meleg szeretetet ahhoz a rőghöz, melyben ősei porladoznak; hűséget az ősi magyar hagyományokhoz. Adja meg neki az európai műveltséget, a nélkül, hogy az öröklött magyar cultura iránt kicsinylést, megvetést és szégyent érezzen.

Neveljen a nemzedékbe egy adag spartaismust, mert a magyarnak — fiúnak, leánynak — komolyabb fölfogás kell, kevesebb mulatság és talán több kötelesség, mint más nemzet ifjúságának.

Különösen a gazdagok és előkelők tanulják meg jókor, hogy sivár, lealázó, majdnem gyalázat csak az élvezetnek élni, még ha az a legmérsékeltébb, sőt a legnemesebb is. Mikor a nemzetnek annyi szüksége van szeretetre, áldozatra és munkakésziségre, akkor nem szabad azoknak félre állani, a kik annyit kaptak a nemzettől.

Nevelje a nő a fiúkat politikailag jobbakká, mint a milyenek félszázados parlamentarismus után az apáik nagy része. Neveljék pedig nem politikai tanokkal, hanem jellemük megaczelosodása és leányaik által. Ezek is tanulják meg, hogy a férfit jellem, következetesség, szótartás és elv teszi szeretni valóvá, nem a siker, melynek az elvek föl- és eladása az ára. Legyen a kötelességteljesítés és a hazaszeretet a nevelés alapelve, nem a dicsőség vágya, és még kevésbé az egyéni haszonnal járó csúnya opportunismus.

A modern női áramlat sem valami biztató, de annyira még a huszadik század divata sem sülyesztette a magyar nőt, hogy ha a szerelemre több szabadságot követel is, mint ősanýái, ne kívánja bámúlni vagy legalább is becsülni azt, a kiből boldogságát keresi.

Ős magyar erény a büszkeség. Ős betegség a hiúság külső nagyzás, nagyobbnak mutatkozás.

És ezt a hibát dédelgetik, ezt a betegséget növelik a nők!

Ez kergeti a férfiakat, az ifjakat, sőt már a diákokat a játékasztalokhoz, a fényes clubbokba. Ez veri adósságba a tisztviselőket: többet mutatni, mint a mi az ember;

többet költeni, mint a mennyit bír; tiszteletet nem szerezni, hanem követelni, ez a családok, a jellemeik, a hazafiság romlása.

Németországot az ellenkező tette nagygyá. Magyarország, a mely kicsiny, ezen az úton nagygyá nem lehet.

A magyar nő természeténél fogva nem nagyzó és nem hiú socialis értelemben véve. A keleti eredet engedelmességre hajlította a férfi iránt. Az úrnő is, a parasztasszony is «uramnak» nevezte hitestársát és még most is így nevezi. A «husband», «mari», «Gatte», «sposo» mellett nem dívott más nemzeteknél ez a megszólítás.

A magyar asszony eredetileg büszke, előkelő, de otthonos és kicsi körben ragyogott inkább.

De a modern kor, a nagyobbodó főváros, a gyakrabban látott udvari fény, a közlekedés varázslata, mely Bécs, Londont, Páris és a száz meg száz fürdő-Eldorádót szomszédságunkba vonja, azt hozta magával, hogy örömeinket és önézetünk kielégítését a hiúság vásárára keressük.

Mit mondana Széchenyi István, ha ezen szempontból látna és nézné a mai magyar nővilágot? A színház, a zene, a fürdőzés, az öltözködés ma már nem élvezet, hanem lihegő concurrentia s a férfiak fizetik az árát pénzüikkel, a míg van, ősi birtokkal, a míg telik és sokszor becsületükkel vagy függetlenségükkel, mikor nincs más kigazolás.

Itt az a pont, a hol a nő legtöbbet vét a nemzet ellen, itt az út, a hol legtöbbet tehet a nemzeti problema megoldására. Megállítani azt az örületes hajszát a demonstratív jólét felé, sőt visszafordítani, ha még lehet.

A férfiatól szerényebb és háziasabb életmódot követelni és magukat is ehhez szoktatni, a helyett, hogy versenyben lihegjenek oly futtatáson, a melynek nincs se vége, se dija.

Ez volna részben a magyar nő hozzájárulása a nemzeti problema megoldásához.

Igaz, hogy csuda lenne, ha a nő ma erre képes lenne. De hiszen csuda nélkül alig képzelhető megélésünk.

A társadalom sem olyan összetartó, olyan egységes, mint azt Széchenyi tervezte. Nyelv, hit, érdek darabokra

töri; pedig együttes erővel is alig birunk feladatunknak megfelelni. Valóban itt is csoda kell — de kell!

És ez a csoda csak társadalmilag lehetséges, csak a nők által érvényesíthető.

Alakuljon erős, egységes magyar társas élet, legyen annak összpontosítója, nemesítő irányítója — mint Széchenyi álmodta — a művelt magyar nő. A közös nemzeti ideálok és a közös műveltség hozzák közelebb a társadalom különböző osztályait.

Ezerszer mondta Széchenyi, hogy az egyesülésben, a vállvetett munkában rejlik az erő. S a mennyire széjjel vihet a női hiúság és korlátoltság, annyira összetarthat tapintatos modora és tág látköre. Ha azt akarják, hogy a magyar a képzett nemzetek között megallja a maga helyét, akkor döntsék le végre azokat a válaszfalakat, melyek a művelt osztályok közt még ma is fennállanak, melyek az embereket csakis a születésük szerint osztályozzák felsőbb vagy alsóbb csoportokba és az amalgamatiót csakis egy bizonyos határig engedik meg.

Szakítsanak az emberi természet őshajlamával, mely a culturában csakis a distinctio felé hajlik és születésre, rangra, névre, ősök számára való tekintet nélkül fogjanak kezét mindazok, kik a lélek szebb tulajdonaival rokonok, a kik a haladást, a közműveltséget s a közérényt szomjazzák.

A nőnek kellene ez irányban megváltozni első sorban, olyat kellene tennie, a mit soha más nemzet nővilága nem tett, a mi ma még oly nehéznek látszik. T. i. a lehetőségig legalább, az egyenlőséget keresni, minden téren felhagyni a hiú ábrándozással, a gögös, félszeg tudománnyal, melylyel nemzeti nagyságot elérni úgy sem lehet.

A fölvilágosodás századához mennyire illő fölfogás lenne az, ha Széchenyi István szellemében a nemzeti problema megoldása körüli irányban végre biztos rést nyitnának a nők, oly képen, hogy minden társadalmi erőt és socialis érdeket, sőt minden szenvedelmet csakis a haza felvirágozásának célja felé vezetnének és ezzel némi biztosítékot nyújtanának a felülről jövő elnyomás s az alulról jövő anarchia ellen egyaránt.

A magyar nők összességének oly szellemére volna szükségünk, mely az ország körülményeihez képest, majd halkabban, majd gyakrabban izgatná a nemzet testét; ha kell, a szenvedelmek lecsillapítására hatna, vagy pedig a netalán álmokórságba merült nemzedéket újra felrázná; de mindenestre, ha a nemzet szolgálóirányt venne fel, azt a hazafiság és kötelesség teljesítésére felriassza.

Továbbá szükség volna arra, hogy a szegény, elhagyott milliókkal, az elárvult magyar néppel érintkezzenek, őket őszinte részvéttel egészséges gondolkodásra bírják s ezzel a nemzet testéhez közelebb fűzzék, viszont a szerencsésebbeket hazafias és emberbaráti áldozatokra ösztönözzék s maguk járjanak elől a jó példával.

Feladatuk volna végül, hogy eldarabolt erőnket csakis a magyar nemzetiség szilárdságának célja felé egyesítsék, úgy hogy sem egyoldalúság, sem vak szenvedelem ne hódítson tért.

Ehhez azonban salaktalan és mély honszeretet kell, mely nem mindig azt nézi, mi jobb az egyénnek, hanem mi jobb az országnak.

Senki, de különösen a nő, ne keresse határain kívül Magyarországot javát és fényét, hanem azon fáradjon első sorban, hogy itthon a társadalom együttesen működjék mindenben, a mi a honnak javára szolgálhat.

Széchenyi 1820-ban egy Debreczenből kelt levelében ezt írja: «Úgy el tudok lágyulni, ha bármi honit látok, hogy egy hegedű, egy czimbalom, sőt még egy duda is, szinte könnyekre fakaszt!»

Vagyunk-e még néhányan ma, a kik ezt az érzést megértjük és ezt a hangulatot fel tudjuk fogni?

Félős, hogy nagyobb azoknak a száma, a kik akkor lágyulnak el, ha az ország határain túl lépve, ahhoz közelednek, a mi nem a miénk és azt élvezik leginkább, a mi nekünk idegen. Felemlítésre méltó Széchenyi hitvesének, ki tudvalevőleg nem volt magyar születésű nő, azon felfogása, mely egy leveléből tűnik ki s melynek tartalmát a mai magyar nők előtt épen nem fölösleges ismertetni.

A *Hitel* megjelenése után ezeket írja Széchenyi Istvánnak:

«Emeljük fel hazánkat a nevezetes országok sorába. Mindenkinék hozzá kell járulnia. Egy napot sem szabad elmulasztanunk a nélkül, hogy e nagy feladaton valamit ne lendítsünk. Én úgy vagyok meggyőződve, hogy az isteni gondviselésnek Önt tetszett állítani a mi szeretett nemzetünk élére. Onnek adományozta az isteni ihlet sugallatát, hogy Magyarország jóltevője és nemtője legyen, ki a szunynyadó, lágy-meleg hazafiakat felebbressze, lelket öntsön beléjük s a gyengének erőt, a gyámoltalannak tanácsot adjon. Igenis kötelességünk annyit tenni, a mennyit tehetünk s nem hagyni elrozdásodni a bennünk rejlő tehetséget. Így nyugodtan várhatjuk be törekvéseink jutalmát, melyek erőt, tevékenységet és kötelességérzetet szülnek. De nem elég a kezdet; a további fejleményeknek kell minket kielégíteni. Kövesse ön tehát szép hivatását. Az önnemesítés még nem elég; magasabbra utal önnek rendeltetése, sokkal magasabbra! Önnek honfitársait kell tökéletesbiteni, a bennök rejlő jó tulajdonokat kifejteni és egyenként érvényre emelni. Ez önnek életfeladata!»

Érdemes egy perczig megállani ezen levél tartalma előtt, mely egy nő magas értelmiségének és finom érzésének ragyogó nyilatkozása.

Nincs benne egy szó sem, mely gyűlöletre vagy személyes izgatásra szítaná a nagy államférfiút, kinek pedig volt legalább is annyi titkos és bevallott ellensége, mint mai államférfiaink bármelyikének. A közélet harczásait a nő, sajnos, legtöbbszöire egymás elleni gyűlöletre szítja, a mikor az ő hivatása mindig és mindenben a béke szellemének ápolása.

Emberi dolog gyűlölni azt, a ki férjének, atyjának, fiának ellensége, de még sem abban rejlik a nő hivatása, hogy kiélesítse az ellentéteket, mert nem is használ vele; az ő kötelessége, hogy bizalommal, szeretettel, erősítőleg és vigasztalólag hasson arra, a ki az élet küzdelmeiben megsebesül.

Így tett Széchenyiné; ő csakis férje érdemeit méltatja; annak tehetségét, polgári erényeit és honszerelmét tüzeli; azokból akar fegyvert kovácsolni a nemzet és a haza ja-

vára; nem hat a férfi szenvedélyes érzelmeire, hanem az emberi önérzet legnemesebb tüztét szítja benne és a maga hitéből azt a tudatot oltja belé, hogy vérünk csak akkor emelkedhetik nagy, virágzó, dicső nemzetté, ha mindenki vagy legalább a magyarok nagyobb száma él a polgári erények útmutatásai szerint és nem mulandó fénynyel éri be, melyet mint kis planétára, egy más idegen nap vet.

Széchenyi Istvánné, Seilern Crescence, bátorítója, nem-tője, geniusa volt annak a férfinak, a kit érteke miatt szeretett és a kinek országát, nemzetét általa a magáénak vallja; férjében a magyar erkölcsöket és a rajongó hon-szeretetet csodálta; ebben lelte fel büszkeségét és örömét; ez volt női becsvágyának minden hiúsága.

És milyen meghatóan szép Széchenyi István végrendeletének azon része, mely hitveséről szól s melyből közvetlenül kivehetjük azt is, hogy a legnagyobb magyar milyen fogalmat alkotott magának a valódi nőről. Ezeket írja: «Helyezzék hü élettársamat, jobb feletem, tiszteletre méltó feleségem tetemeit hamvaim mellé! Mert ő vala az, ki már akkor is felfogta nagyobb szerű eszméimet: szolgálni a hont, mikor alig volt egy hő kedély is, mely megértett és méltatott volna. Ő volt az, a kinek szép lelkéből mindig erőt és szilárdságot merítettem. Ő volt végre az, kiből a german költőnek legmagasztosabb asszonyi ideálját felleltem, mely szerint nem pipere és divathajbászat, vagy éppen politikába avatkozás és pártok feltűzése a hölgynek tisztje, hanem a magas hivatásnak ő csak úgy felel meg s csak az által lesz a mennyei lakosok legremekebb műve, ha valamint a férj a szabadságért vív, úgy küzd az asszony illemért.»

Széchenyi az «illem» alatt mindazt értette, a mi egy nőt a szép, a jó és a felekölt értelemben megillet s mi által élete valódi értéket és becslet nyer. A nő illeméhez tartozik egyúttal az a fáradozás és az a küzdelem, melyet az igazságért és a szeretetért folytat.

Az illem: más szóval az erkölcs, még pedig az az erkölcs, mely ha lényeges tartalmára vezetjük vissza,

azon létfeltételeken alapul, melyek nélkül egy nemzet elpusztul.

Az «illemnek» cultiválása és az ilyen értelemben vett erényért való küzdelem a nők egyéni feladatát, socialis kötelességét és nemzeti hivatását teljesen kielégítheti. Ne keressenek és ne akarjanak más feladatokat, mert ezek a legszebb harmoniában vannak «a bölcső és a háztartással», melynek alapelvéből indultam ki.

A Széchenyi szerinti női illemnek nemzedékeken való begyakorlása a szervezetben, mint az agyvelőben és a vérben is nyomot hagy s mint erkölcsi hajlam feltétlenül öröklődik. Ezen tulajdonságok összességét, mely talán egyedüli biztosítója az erkölcsi törvényeknek és az ország nagyra fejlődésének, Széchenyi ezzel a szóval jellemezte: «illem»!

Valamint a férj a szabadságért vív, úgy küzdjön az asszony az illemért! Törekedjék megértésre, tanuljon megbocsátani, a kellő időben beszélni, de még inkább a kellő időben hallgatni.

Nemzeti és hazafias irányban való hasznos társadalmi élet csak úgy lehetséges, ha a nő egoismusa a haza érvényesülési törekvéseivel megfér, azaz ha velük teljes összhangba lép; ha a nők nemcsak követelnek, hanem első sorban adnak és áldoznak is.

Közönyös szívek házassági élete sohasem lehet az igazi élet. Közönyös szívek generációja olyan, mint az a gyümölcs, mely napfény nélkül fejlődött. Elkorcsosodik és korán lehull.

Csak az egységes, erős honszeretet tüze adja meg a nemzetnek is az élet és a továbbfejlődés erejét.

Meginoghatnak a trónok, ketté törhetnek a koronák és jogarak, megcsorbulhatnak jogaink, csatákat veszthetünk, — nem ez lesz a nemzetek és országok végpusztulása; de a mikor egyszer végsőt lobban a nemzeti érzés, végkép kiáltszik a fajhoz való ragaszkodás és megszűnik a nyelv iránti büszkeség, szóval kibál a honszerelem, abban az országban meghúzzhatják a harangokat és megfordíthatják a címer-táblát, mert ha egy nemzet elaludt, az dicsően már nem ébred fel!

Úgy hiszem, Széchenyi István szelleméhez híven fűzhetem végül hozzá, hogy a nők helyes gondolkodása, nemes felfogása, fenkölt érzelme és igaz hazafisága erősíti a nemzetnek jellegét, a magyarság biztosítását, a haza dicsőségét, mert Széchenyi szavai szerint ők azok, a kik a legnemesebbre buzdíthatják az ifjút, kiknek fenséges tisztjük szilárd állhatatosságra lelkesíti a férfiút s a kiknek kezeiből reményli a honáért élő aggastyán egykor megnyerhetni az elismerésnek koszorúját.

Az Egek Ura ismertesse meg velük gyönyörű hivatásukat!

Gróf VAY GÁBORNÉ.

HUNFALVY PÁL EMLÉKEZETE.

Harmadik közlemény.*

Mint a hatalmas tölgy, melynek mennél magasbra nyúlik koronája, annál szélesebbre terjednek ágai, s annál sűrűbben lakadnak lombjai: úgy áll előttünk Hunfalvy képe, a mint életkora előhaladtával munkásságának dús alkotásait szemléljük. Ő napjainak alkonyán nem hanyatlik, hanem inkább erősödik s emelkedik; s ha gazdagon gyümölcsözött eddig is rendkívüli termőképessége, most még inkább van alkalmunk ezt megcsodálni. Őszülő fejjel új csapásokra tér, új harcokat indít s mint ifjú dalia forog bennük, kinek «egyik kezében háborúi kard, másik kezében győzedelmi zászló». *Magyarország Ethnographiája* czimű műve munkássága e negyedik korszakának megnyitója, mely a M. T. Akadémia könyvkiadóvállalatában, 1876-ban jelent meg s egy évvel utóbb J. H. Schwicker fordításában németül is *Ethnographie von Ungarn* czímmel. Ez is a maga nemében egyedül álló munka, mely a megjelenése óta letelt negyedfél évtized alatt — mivel nagyon előhaladtak ez idő folyamán a tudományszakok, melyekből anyagát meríti — megérett ugyan az átdolgozásra, sőt talán arra is, hogy tárgyát újból megírják: még sem akadt erre vállalkozó tudós, mert nincs, ki Hunfalvy rengeteg ismeretkészletével az ő nyomába léphetne. Így is azonban, a mint előttünk van, nagyon hasznavehető, alapvető munka, mely feladatára vonatkozólag tisztán tükrözi kora tudományosságának legmagasabb színvonalát s nem csak azt foglalja össze nép-

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 422. és 423. számában.

szerű előadásban, a mit Hunfalvy Magyarország népeit illetőleg előbbi munkáiban megírt, hanem ezeket kutatásainak sok új s érdekes eredményeivel is bőviti. Voltaképen nem is «ethnographia», azaz a szoros értelemben vett «néprajz» — melynek hazánkban később Herman Ottó volt úttörője — a mit nyújt, hanem inkább ethnologia, a népek eredetének és fejlődésének tudománya; nem a földünkön lakó népek sajátos életének, foglalkozásainak, szokásainak, hiedelmeinek, tárgyi készségeinek s egyéb e szakhoz tartozó jelenségeknek leírásával és magyarázatával foglalkozik, hanem azzal, hogy mit tud a történelem, nyelv- és régiségtudomány a magyarok és oláhok eredetéről, vándorlásairól, e hazában való letelepedéséről, terjedéséről s mai viszonyainak kialakulásáról, szintúgy hogy miképen kerültek ide a németek és szászok, valamint az északi és déli részeket elfoglaló szláv népek. Megelőzi ezeknek tárgyalását, mint a műnek első szakasza, hazánk földjének a magyarok bejövetele előtt való történelme: a kideríthető legrégebbi kor, az őszallati, kő-, bronz- és vaskorbéli leletek, azután a görög és római írók világánál; majd a római kor, midőn jazygek, quádok, dákok és pannonok laktak e tájon; a germán-hún kor, melyben a húnokon kívül gótok, gepidák, vandalok és longobardok szerepelnek; utóbb az avar s végül a frank-német uralkodás kora. A terjedelmes bevezetés a népek különféle anthropologiai és nyelvbéli osztályozásáról tájékoztat s arra a kérdésre, hogy «mi által és hogyan lesz a nemzet meg a nép», ekkép felel: «Nyelve, hite és társadalmi szerkezete által; e három között a nyelv az első: ez a nemzetnek születése és, ha szabad így mondani, életének fája is» (48. l.). Részletesen kimutatván, hogy a mai tótság az ország észak-nyugati részén újabb, csehes lakosság; továbbá hogy az oláhok, úgy mint a rutének, nyájörző pásztorok minőségében lassanként húzódtak be a már több század óta megszilárdult magyar állam területére s szintígy újabb vendégek itt a németek, szerbek, vendek és lengyelek is, ezzel a politikai szempontból is rendkívül fontos vég-eredménynyel zárul Hunfalvy műve: «Magyarországnak a népe sokféle ugyan; de egyik sem dicsekedhetik azzal, hogy

e földnek szülöttje, tehát autochton volna. Mindnyája kivétel nélkül jövevény. De ha a horvátokat eltudjuk, kik a Heraclius által behívott horvátok utódjai lehetnek, a többiek közt a magyarok legrégebb lakosai e honnak. Szinte ezer éve, hogy neve Magyarország: ily hosszú folyású más történelmet nem találunk e földön, a mióta Klio emlékezni bír». Nagy hatása volt e könyvnek a magyar művelt közönségre, melynek szélesebb rétegeiben ennek révén terjedtek el Hunfalvy tanításai a magyar nép és nyelv eredetéről, valamint hazánk népességi viszonyainak alakulásáról. A nyelvtudománytól és folyóirataitól távolabb álló tudósok is részben csak most kezdenek tudomást szerezni ezekről s innen érthető, hogy több oly nézet, melyeket Hunfalvy már régibb munkáiban hirdetett, csak most kelt föl erősebb ellenzést.

Legelsőben a székely kérdés körül gyűlt ki a harc. E tárgyat illetőleg Hunfalvy már *Vogul föld és nép* munkájában (352—3. l.) jelezte azt az álláspontját, hogy valamint a magyarok hún eredete nem egyéb irodalmi koholmánynál, a székelyek hún eredetének történeti bitele sem becsülhető többre. Bővebben igazolja ezt a felfogását *Magyarország ethnographiája* művében (299—303. l.), utalván arra, hogy a történeti küffök Attila halálától fogva egészen a XIII. századig, tehát mintegy nyolczadfél századon át, mitsem tudnak Erdélyben meghúzódott húnokról, vagy székelyekről s hogy az erről szóló «csudás mesét magok a székelyek czáfolják meg nyelvökkel, mely tökéletesen az, mi a magyar, tehát keresztül ment a magyarral együtt a származási, török hatási és szláv hatási időszakokon» s e minőségben «legdöntőbb tanubizonyysága annak, hogy a székelyek a magyar nyelvnek már teljes históriai fejlettsége után, innen Magyarországból telepítődtek a keleti határra». Bizonyítja azt szerinte a székely (szék-elv) név is, «mely azt teszi: széken túli, vagy azok mögötti; mint az erdely (erdő-elv) szónak jelentése is: erdön túli, erdő mögötti», úgy hogy «a székely kifejezés valóban a német mark (mark graf) szónak felel meg». Az a körülmény, hogy az ország nyugati határain is voltak «székelyek» s hogy ezek egy része a valóságban besenyő volt, arra vall, hogy a «székely» általában

nem jelent külön népfajt, hanem határőrzőt, ki bármilyen eredetű is lehetett. Föltehetőleg Sz. László, vagy legközelebbi utódjainak egyike volt, ki az ország délkeleti határának védelmére székelyeket telepített, mi abból következtethető, hogy Sz. László volt Erdély védszentje, s így bizonyára ő volt, ki Erdélyt egyházilag rendezte, mivel pedig rendszeren együtt jár a politikai rendezés is. Ennek a telepítésnek eseménye gyorsan feledésbe mehetett, úgy hogy az első krónika írója már mitsem hallhatott fölöle s épen mivel nem tudta, hogy honnan kerülhettek az ország keleti szélén lakó székelyek, azért származtatta őket a húnoktól. Erre vonatkozó elbeszélését ép úgy költötte, mint a Hunor és Magor ősnéveket, Attilának származását Nimrottól s Magógtól s Árpádnak származását Attilától; a többi krónikák megvakon követték a régibb forrást, illetve egymást másolgatták s toldozgatták. Mélyebb gyökerében a székelyek eredetének hagyományát a későbbi történetírás sem vizsgálta, «mert a mi íróink — írja Hunfalvy — a magyarok húnóságában gyönyörködtek, s ma minden székelyfi büszke arra, hogy Attila népéből való s örömmel nézegeti, ha megvan, Attila képét, a melyet Heltai krónikájának győri kiadásában talál meg a magyar vezérek képeivel együtt.»

Érthető megdöbbenéssel fogadták Hunfalvy e fejtegetéseit különösen erdélyrészi tudósaink, kik nem nyugodhattak meg könnyű szívvel a gondolatban, hogy az oly régi évszázadok óta meggyökeresedett hit a székelyek előkelő származásáról, nem egyéb üres álomképnél. A nemzeti dicsőség megmentésére legelőbb Nagy János szállt sikra *A székelyek scythá-hún eredetűsége és az ellenvélemények* című, Kolozsvártt 1879-ben megjelent művében. A bő tudományú, de gyöngye kritikájú szerző itt mindenelőtt a székely kérdés történetének vázlatával mutatja be, hogy mily sok kalandos eszmét vetett föl e téren a kutatás, maga azonban kevésbé okul e tényből; mert tárgya lényegére térve, egészen a csiki székely krónika nyomán indul s a székelyek hún eredetének bizonyításán túl még a scythákban is keresi a székelyek őseit. A kétes hitelű krónikákon kívül származási elméletet tulajdonnevek hasonlóságára alapítja. Nagy súlyt helyez

különösen a székely szónak a szkolot és szaka népnevekkel való összecsengésére, melyek közül az elsővel, Herodot szerint, a scythák a maguk nyelvén nevezik magukat, a másikkal a perzsák a scythákat. Szintígy azonosítja a székelylyel, mások tévedését ismételve, a X—XIII. századbeli arab földrajzírók eszegel, esgel, dzsekel népvét, melyeket az illető keleti kútfők a volgai bolgárok egyik ágára alkalmaznak. A történeti folytonosságnak azt az óriási hézagát, mely a húnok letünése s a székelyeknek a magyar oklevelekben való föltünése közt tátong, azzal tölti be, hogy székelyeknek veszi Paulus Diaconus (VIII. század) és Ravennai Guido (IX. század) húnjait, kik alatt pedig kétségtelenül avarok értendők («Huni qui et Avars»). A székely nyelvről azt véli, hogy bár kezdettől fogva rokona a magyarnak, mégis egy évezred előtt sokkal inkább különbözhetett emettől, mint jelenleg. A nyelvi fejlődés bizonytalanságával szemben sokkal határozottabban tanuskodik az eredet kérdésében a székelyeknek sajátos jogi szervezete, mely lényegesen eltérvén a magyarokétól s a magyar telepesekétől, világos fényt vet e népelemek különböző jogforrásaira s ezzel együtt különböző származására. Mintegy óvásként a Hunfalvy-féle merénylet ellen, így hangzik a dicsőítő befejezés: «A hún-scytha népcsalád leghősiesebb és legéletrevalóbb népeleme, a székely nemzet az egyedüli, mely Anteusként tartotta fenn magát Erdély bérczei közt, a régi scytha ősök által elfoglalt föld jogfolytonos birtokában, a népvándorlás hullámverései között s mely előörset és mellvédét képezi ma is a nyugati civilizációnak Európa keletén».

Nagy János e munkáját ismertetvén az *Erdélyi Figyelő*-ben, érdes hangon avatkozik a vitába Deák Farkas. «Organikus hibája, — így ítél Hunfalvy *Magyarország ethnographiája* művéről — hogy az egész ethnographiát csupán az összehasonlító nyelvészettel akarja megmagyarázni s a történetet, mely a tudós szerzőnek kissé gyenge oldala, merőben alárendelt szerepre kárhoztatja». Majd más helyütt: «Az összehasonlító nyelvészet tanulmányozása által, vagy tudja Isten hogy nem származott, de Hunfalvynak és néhány tudós barátjának az a hite vagy véleménye, hogy nekünk

magyaroknak legközelebbi atyáncfiai a finnusok. Ebben a hitben azonban sok sok ember nem akar osztozni Magyarországon s az osztozni nem akarók nagy része hisz Anonymus Belae regis Notarius krónikájában. Hunfalvy tehát nem tartván elegendőnek a nyelvészeti értekezések hatásait, így okoskodhatott: be kell bizonyítani, hogy az Anonymus Notarius csak meséket írt, s ekkor hívei felébredvén álmódásaikból, mind-mind finnistákká lesznek. De ez a várakozás, így folytatja Deák Farkas, azért sem fog teljesedni, mert a finnus rokonsági hit terjedésének van egy másik akadálya is, t. i. az a hit, hogy a székelyek a húnoktól származnak. Hunfalvy tehát azt is célba vette, hogy a székelyek hitét megdöntse, ki is mondja, hogy a székelyek magyar granicsárok» s ezzel «a legnagyobb történeti obsoletumot beszéli el».

Hunfalvy a székely kérdésben támadt két ellenfelének egy nagyobb, önálló munkával válaszol, melynek czime: *A székelyek. Felelet a székelyek scythá-hún eredetűségére.* (Budapest, 1880.) Elismeréssel utal itt a bevezetésben Nagy Jánosnak arra a felfogására, hogy a történelmi valóságot meg kell őrizni s hogy ez kötelessége a nemzeti tudománynak; de, úgymond Hunfalvy, az is tiszte a nemzeti tudománynak, hogy keresse fel a történelmi valóságot s fejtse ki a hagyományos mesékből, ha hol ilyenek fonták körül». Erősen meg van győződve, hogy «jobban tiszteli a magyar geniust, ha a száraz valóságot igyekszik felmutatni a székelyek régiségében, mint Deák Farkasé, a kik az Anonymusban hisznek s e miatt elfordulnak az igaz történetektől» (13. l.). Ezután újból kifejti s három szakaszban csoportosítva az adatok tömegével bizonyítja a székely kérdésben nyilvánított nézetének helyességét. Budenz József, Kriza János és Szarvas Gábor értekezéseire hivatkozva, rámutat arra, hogy «a székely nyelv, még a (moldvai) csángók nyelvét is hozzávéve, úgy általános, mint különös sajátosságait tekintvén, egy a magyar nyelvvel; mert legkülönösebb, legfeltetszőbb régies szavait vagy szóalakjait is megtaláljuk itt-ott a nagy magyar nyelv különböző járásaiban», továbbá hogy a nyelvváltozásnak ugyanazon lefolyását tünteti fel mind a nagy magyar, mind

a kicsi székely rész, «azonegy és azonos lefolyás pedig csak közös nyelv-száron és közös társadalmi viszonyok közt történhetett meg» (27., 28. l.). Fontos tanulságot foglal magában az a körülmény is, hogy a magyar és székely beszéd szláv elemei közösek s ugyanazon hangváltozási sajátosságokkal jelentkeznek, mi «legvilágosabban bizonyítja, hogy a székely nyelv csak akkor szakadt ki a nagy magyarból, midőn ez a szláv elemek fölvételével már képeződött volt» (30. l.). A nyelv vallomása e szerint, hogy a székelyek Magyarországból származtak Erdélybe s ezt igazolja a hiteles történet is, melynek bizonyosságaira áttérve Hunfalvy rendre veszi az ismeretes adatokat Sz. Istvántól kezdve a XVI. századig. Ez adatokból, valamint a székelyek telepedésének és terjeszkedésének kinyomozható történetéből, úgyszintén régi társadalmi viszonyaiból meggyőzően mutatja ki Hunfalvy, hogy «az összes székelység különböző eredetű népekből alakult, úgy mint a nagy többséget tevő magyarokból, az ezeket megelőzött eredeti szlávokból s az az után érkező jövevény (oroszlengyel, bolgár) szlávokból, továbbá besenyőkből, oláhokból s németekből, melyek utóbb egy társadalmilag és politikailag egységes székely nemzetté olvadtak egybe. Az utolsó fejezet azokkal a Sz. István előtti adatokkal foglalkozik, melyekben Nagy János s más historikusok a székelyek nyomait vélik fölismerhetőnek s melyeknek sora, mint fentebb láttuk, a húnokon át egész a scytháig nyúlik. Kimutatván egyenként e bizonyítékok képtelenségét, Hunfalvy ezáltal tüzetesen igazolja azt a régen hangoztatott nézetét, hogy mindaz, a mit Anonymus s a többi krónikások a magyarok és székelyek eredetéről írnak, nem a néphagyomány köréből eredt, hanem csak «az illető írók képzelődései», vagyis «historiai mesék». A húnoktól való eredet gondolata meg épen «idegen földről áthozott képzelmény», a mennyiben a külföldi írók vélték s nevezték Európa-szerte a húnok egykori birodalmából előtörő magyarokat húnoknak, a mint hogy így nevezték előttük az ugyanitt lakó avarokat is.

Szabó Károly lépett most ki a küzdterre: a székely őstörténeti bűvárlatokban «a nemzet bizalmának letétemé-

nyese», a mint ezt felöle Nagy János írja. A *Századok* 1880-ik évfolyamában két tartalmas közleménye foglalkozik Hunfalvy legutóbbi művével, melyekben nagy elismeréssel és tisztelettel szól tudós ellenfelének «éles elméjéről s roppant tudományos készültségéről», de éppen mivel tudja, hogy «az igazságot komolyan keresi s a meggyőződésre kétségbevonhatatlan bizonyítékokat követel», rámutat arra, hogy a székely kérdésben kifejtett nézetei több fontos pontban inkább elmés ötletek s lehetőségek, mint bebizonyított tények. A *székely nemzeti névről* írt értekezésben kifogásolja a székely szónak azt a magyarázatát, mely szerint ez az Erdély (Erdő-elve = Transsylvania), Havasel-föld (Havaselve = Transalpinia) és Híd-elve (ultra pontem) helynevek módjára volna alkotva s voltaképp annyit jelentene, mint szék-elvi «széken túli», vagyis a «magyarok földén túli»; mert a *székely* szónak második hangzóját zártan ejtik s ezért *széköly* változata is van, de nincs Erdély s nincs Havasöl-föld ejtés, jeléül annak, hogy e szók végzete nem egynemű. Másrészt azt sem lehet igazolni, hogy a magyarok földét valahol széknek s az azontúl levő területet szék-elvének nevezték volna s annak sincs alapja, hogy a székely szóval a «határört» jelölték volna, bár Timon Sámuel már a XVIII. század első felében állította, hogy «Magyarország némely uradalmaiban, mint a regécziben, a hegyek és erdők öreit mai napig is székelyeknek nevezik». Úgy véli ezek szerint Szabó Károly, hogy a székely csak olyan elemezhetetlen nemzeti név, mint a besenyő, kún, kozár és sok más. A *magyarországi székely telepekről* írt másik értekezésében Szabó Károly Hunfalvynak azt a nézetét igyekszik megdönteni, mely szerint az erdélyi székelyek Sz. László, vagy valamely közeli utódja korábban Magyarországból lettek volna keletre telepítve. Szerinte fordítva áll a dolog, az oklevelekben korábban fölmerülő magyarországi székelyek az erdélyi székelyek köréből szakadtak ki; a székelyek általában sohasem voltak határörök, sőt a bihari, szabolcsi es tolnai székelyek éppen az ország szívében laktak, végül arról sem lehet szó, hogy a székelyek valaha besenyők lettek volna.

*székely
Károly*

Hunfalvy e fejtegetésekre a *Századok* 1881-ik évfolyamában felel *A székely kérdéshez* czímen s ezzel a jelszóval: «Sokat újra kell tanulnunk». Kapóra jön számára Szabó Karolynak az az odavetett megjegyzése, hogy Timon Sámuel nyomán már másfél százada tudnak a székely szónak «ör» értelemben való tájnyelvi használatáról; így t. i. ez a gondolata, mely Timon adatának ismerete nélkül támadt, már nem pusztá sejtelen és föltevés többé, hanem valóságban létező hiteles tény. Egyébként az ellenészrevételek hatása alatt a székely szó eredetét «újra tanulja», vagyis reá vonatkozó magyarázatát módosítja. Belátja, hogy míg Erdély, Havasel-föld országnevek, a székely egy népnek neve, mely abban is eltér az előbbiektől, hogy szék-elve, szék-elü alakja sehoh sem igazolható. Most tehát a székelynek népnév gyanánt való használatát a Székely-föld, Székely-ország féle összetételekből való elvonásnak tekinti. Eredeti alakja székeli volt, mely több adattal kimutatható az oklevelekben («székeli urak», «székeli ország»), ez pedig olyan képzés, mint havas-eli (pl. «ez esztendőben a havasliek a szászságon égetének») s valamint emitt Havas-el országnév, a Szék-el is eredetileg azt a földrészt jelenti, melyen a székeliak laknak. «Újra tanulja» a szék szó valódi értelmet is, mely afféle, mint a «tojás széke», «búza, árpa széke» kifejezésekben, vagyis «belsőrészt» jelent, Szék-el tehát «a belsőnek (belső földnek) tulsója vagy külsője». A *széköly* ejtés magyarázatára a *kele-költ, tele-tölt, halu-holt* féle hangváltozás eseteire hivatkozik, melyek azonban mint analógiák nem megfelelők. Meggyőzőbb az az okfejtése, melylyel ama vélemény ellen foglal állást, hogy a székely ép olyan nemzeti név, mint a kún, besenyő stb. «Ha állana ez, írja Hunfalvy, mégis fölötte csodálatos volna, hogy sem azon források nem ismerik, a melyekből Attilának és húnjainak meg a vezérsege alatt hadakozó igen számos népek neveit és tetteit megtudjuk, sem azon későbbi források, a melyek a régi Dákianak a magyarok idejöttét megelőző történeteit annyira mennyire kitárják, sem végre a X.—XII. századbéli akár görög, akár latin írók soha, de soha nem említik meg». Különösen megütközik Hunfalvy azon a még egyre hangoz-

tatott állításon, hogy a székelyek hún eredetét a hazai krónikák a nemzeti hagyomány nyomán hirdetik. E felfogás ellenében Hunfalvy újabb tüzetes kritika alá fogva a magyar krónika hún tárgyú elbeszéléseit, az eddiginél is határozottabban mutatja ki, hogy tele vannak történeti valótlan-ságokkal s hogy Attila ezekben nem történeti, hanem költeményi alak «a hagyomány pedig, melyből a költemény szöve van, nem magyar nemzeti, hanem germán nemzeti hagyomány, mert a mit folyójának medréből fölszedett, germán történetekből való». Csupán egyes földrajzi nevek, mint Dentia, Mogeria, vagy Dentumogeria, Baskardia, Jorianok országa, továbbá Togota, Irkania, Etul, valamint állatok említése, mint a nyuszté és kerecsen madaré lehetnek «a magyarok ős hazájának emlékezetei s igazán sajátjai a magyar hagyománynak». Mai ismereteink alapján még ezeket az elemeket sem vélhetjük «magyar hagyománynak», hanem csupán valamely Scythiával foglalkozó, egyelőre még földérintetlen irodalmi forrásból szerzett értesülésnek.

A székelyek eredetének vitája tudvalevőleg még távolról sem ért befejezést e munkákkal. Szabó Károly a székelyek különös jogi viszonyaiban talált alkalmas fegyvertárt Hunfalvy tanainak ostromára. *Királyi telepítvényesek-e a székelyek?* (1884) s *A székelyek régi törvényei és szokásai* (1887) cz. értekezéseiben bő tárgyismerettel bizonyítja, hogy «a székely nemzet ősi alkotmánya, köz- és magánjoga, mely még a XVI. század közepén is fennállott, azt a kort tükrözi vissza, midőn a magyar nemzet a keresztyénség fölvétele s a királyság megalapítása előtt vérségi kormányrendszer alatt élt». Ha ezzel szemben Hunfalvy azt vitatja, hogy a székelyek Sz. László alatt vagy még későbbben jutottak Erdélybe, úgy ír Szabó Károly, ám mutassa meg a telepítő és rendező oklevelet, mert ha ezt nem teheti, a «történelmet csinálja». Más történetkutatók, köztük Pauler Gyula, Réthy László és Nagy Géza szintén hozzájárultak a vita lavinájának gyarapodásához, de Hunfalvy más irányú tanulmányokkal lévén elfoglalva, ezeket válasz nélkül hagyta s csak egy évtized után tért ismét vissza a székely kérdéshez, *A magyar nemzeti krónikák* című közleményében, a

Századok 1890-iki évfolyamában s az *Oláhok története* első kötetében. Alkalmoszerűvé tette az új tárgyalást, hogy Szabó Károly 1890-ben újból kiadta *A régi székelység* czimen a székelysége vonatkozó dolgozatait s ezzel szemben Hunfalvy is czélszerűnek találta összefoglalni kutatásai eredményeit, annál is inkább, minthogy több részletre nézve eddig nem közölt mondanivalója is akadt. Ez utóbbiak sorában meglepő volt, hogy Hunfalvy birtokába jutott 1585—1640. évekbeli oklevelekből kétségtelen biztossággal igazolta a székely szónak «erdőkerülő, erdőőr» értelemben való használatát Abauj megyében, a mint ezt előtte már Timon Sámuel állította. De diadalmasan vitta ki ezúttal igazát Hunfalvy a székely jogviszonyokra vonatkozó eszmei küzdelemben is, rámutatván arra, hogy a nagyfejedelmek korában, mint Konstantinus Porphyrogenitus (950 tájt) értesít, a magyarok törzsei a folyók mentében nomádskodtak s minden törzsnek területe közbirtok volt. A magánbirtoklás csak a rabló-hadjáratok megszűntével, Géjza alatt kezdődött s Sz. István alatt, midőn a terjedelmes egyházi birtokok támadtak, vált szükségessé. Az egyházi és koronai birtokon kívül mind a többi vérségi birtok volt s a birtoklás e módja az Árpád-ház kihaltáig fennállott. Ha tehát a székelyeknél a vérségi birtoklás dívott, ez nem a nagyfejedelmek korát, hanem az első királyokét tükrözi s így a székelyek csak a magyar királyok idejében lettek székelyekké. Arra a kérdésre, hogy ki és mikor telepítette a székelyeket Erdélybe, azt feleli Hunfalvy, hogy nem Sz. István, nem Endre és Béla s nem Salamon, mert ezeknek uralkodása alatt többször betörték a besenyők és kúnok Erdélybe, vissza is verték őket mindannyiszor a nélkül, hogy a székelyeknek részvételét e harcokban a krónikák emlitenék; pedig «ha ott vannak, akár mint nemzet, akár mint határőrök, okvetetlenül feltűnnek s a legendák, meg a krónika, vagy dicsérve vagy gyalázva, meg is említik, a mint megemlítették a nyugati székelyeket». A sok szent neve a székely községek elnevezéseiben, mint Sz. István, Sz. Imre, Sz. László stb. szintén arra vallanak, hogy az illető helységek a magyarok keresztyén korában, még pedig a szent

királyok ideje után keletkeztek. Sokszor fordult a tudományos kutatás még Hunfalvy után is a székely kérdés felé, de az ifjabb nemzedék mind a tőle tört csapáson halad. Karácsonyi János is, ki *A székelyek eredete és Erdélybe való települése* (1905.) című munkájában ekkoráig a legutolsó szót mondotta ki e tárgyban, ugyancsak arra az eredményre jut bizonyítékainak nagy tömegével, hogy «a székelyek nem származtak semmiféle más, egykoron különálló, külön nyelvű vagy legalább is a magyartól távol lakó s azzal 442 évig nem érintkező nemzetből, hanem csakis a mai, a XI. század végére már teljesen megalakult magyar nemzetnek teszik egyik ágát» (29. l.) s egyezik véleménye a Hunfalvyéval abban is, hogy az első székely telepítések Erdélyben Sz. László alatt keletkezhetnek. Hunfalvy érdemeinek koszorújában fényes ékesség a székely kérdés tisztázása.

Alig csendesült el a székely-vita, midőn egy sokkal viharosabb veri fel újra a magyar ősiség tudományának berkeit: a nevezetes ugor-török háború. Ennek megindítója Vámbéry Árminnak *A magyarok eredete* című 1882-ben megjelent műve volt, mely hadat izent mindannak, a mit Hunfalvy és Budenz több évtizedes kutatásai a magyar nép és nyelv származására nézve alapvető eredmények gyanánt megállapítottak. Míg Hunfalvy egész sereg munkájában azt bizonyította, hogy mindaz, a mit a hazai krónikák a húnokkal való történeti kapcsolatról írnak, pusztá mese, hogy erre vonatkozó elbeszéléseik költemények, melyek csekély kivétellel nem a magyar szájhagyomány, hanem német irodalmi művek forrásából eredtek: Vámbéry új műveben azt tanítja, hogy magyarok és húnok egyazon néptörzsek sarjai, hogy a magyaroknak részvétele a húnok költözésében «alig lehet kétséges», hogy — úgy, a mint krónika írja — tényleg fennmaradt a honfoglaló magyarok mondáiban és dalai-ban az Attilával harczoló ősök dicső tetteinek emlékezete, sőt «egyáltalán lehetetlen», hogy e hagyomány «a magyaroknál annyira elhomályosodott, vagy éppen feledésbe merült volna, hogy akkor, mikor régi hazájokat elhagyták és az újat keresték, a többi indító-ok közt ne szerepelt volna»

(*Magy. Ered.* 424. l.). Hunfalvy és Budenz, mint rendíthetetlen sziklára építették egész tudományos munkásságukat arra az alapgondolatra, hogy a magyar nyelv a finn-ugor nyelvek családjába tartozik s Hunfalvy még tovább menve — mivel a nyelv a nemzeti hovatartozás leghatározottabb kifejezője — ethnikai tekintetben is a finn-ugor népekhez sorolta a magyart: Vámbéry ezzel szemben az egész finn-ugor rokonságot merő tudománytalanságnak bélyegzi, melynek «előítélet», «megfoghatatlan makacsság», «ferde és igazságtalan logika», meg «etymologiai erőszakosságok» a forrásai. Szerinte e tárgyat illetőleg az a való igazság, hogy a magyar nyelv alapja s eredete szerint török, mai állapotában pedig, mivel a későbbi történet folyamán finn-ugor elemek is vegyültek az ősi török nyelvanyagba, keverék- vagy vegyes-nyelv. Szintígy «vegyes» mai összetételében a magyar nép is, noha eredet szerint, épúgy, mint a hún, avar, bolgár, kazár, besenyő és kún, ugyancsak tiszta török fajta volt. Ezt a tetszetős elméletet fejtegeti Vámbéry egész terjedelmes könyvének át, pótolva a szakszerű alaposágot a könnyed s érdekes előadással, valamint a történeti, néprajzi és nyelvi bizonyítékok oly káprázatos megvilágításával, hogy ez szinte megvesztegette a vita anyagában tájékozatlan olvasó ítéletét. Fokozta e hatást, hogy a műnek egész iránya a nemzeti hiúságnak hódol, midőn a harcziás s világhódító török fajt helyezi a «csiribiri» finn-ugor népek helyett a magyar nép legközelebbi rokonságába s védelmébe veszi — még pedig helyenkint pathetikus hangon — azokat a történeti ábrándokat, melyeknek hitelével a kritikai kutatás rég leszámolt.

Három évtized telt el Vámbéry e könyvének megjelenése óta, de bizonyára sokaknak él még ma is emlékezetében az a rendkívüli izgalom, melyet e munka a magyar művelt közönség és a tudósok körében keltett. Úgy tetszett, mintha a finn-ugor rokonság megczáfolásával a nemzet hosszú idő óta tartó kínos lidércznyomástól szabadult volna meg. A hírlapok vezér- és tárczacikkében ünnepelték a nagy nemzeti eseményt s történetíróink között többen mondogatták boldogan, hogy «végre leverték a finn bandát!»

Jellemző bizonyítéka a széleskörű érdeklődésnek, hogy *A magyarok eredetének* egész első kiadása állítólag már három nap alatt elkelt s rövid pár hónap alatt második kiadása került forgalomba, mi alig történt meg valaha más magyar tudományos művel. Maga az Akadémia is mintha tüntetett volna a török elmélet mellett, midőn Vámbéryt bizta meg azzal, hogy az 1886-iki ünnepi díszülésen a magyarok eredetével kapcsolatos tárgyról tartson előadást.

Lehangoltan és meglepetve szemléltek e tomboló mámort Hunfalvynak néhány tudós híve s Budenz tanítványai s közülök mindazok, kik a törökség tanulmányával is foglalkoztak, minden közös megállapodás nélkül kötelességüknek tekintették, hogy nyíltan síkra szálljanak tudományos törekvésük becsületének s megtámadott mestereik elhomályosított igazainak védelmére. *Küszöbön a háború!* címmel e sorok írója röppentette ki az első bombát a törökellenes vélemény kisdéd csapatából a *Pesti Napló* 1882 szeptember 23-iki számának tárczájában, melyet a napisajtó mint ünneprontó merényletet fölzúdulással fogadott. De csakhamar hatalmasabb hadiszerszámok is kerültek a csataterre. Budenz az Akadémia 1882 novemberi ülésén megkezdette *Felelet. Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Ármín «A magyarok eredete» című munkájára* címmel kiadott sorozatos felolvasásait, melyekben éles világot vet ellenfelének bírálati eljárására, főkép pedig arra a jelenségre, hogy a Vámbéry munkájában «fölhozott török nyelvi adatoknak egy jó része, hol a szónak alakjára, hol jelentésre nézve, a törökség eddigi ismeretétől többé-kevésbé eltérő és pedig úgy, hogy ezen eltérés által mindig az illető adat a magyar nyelvvel való egybehasonlításra alkalmasabbá vált, mintsem az eddigi ismeret szerint volt». Ugyanez időtájt jelent meg *A magyar nyelv eredete* címen az én cikksorozatam, mely a *Magyar Nyelvőrben* (1882/3.) foglalkozik Vámbéry könyvével, a következő 1883. év elején pedig fölvonul a harcvezonalba Hunfalvy is *Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet?* című akadémiai értekezésével s ennek *Vámbéry's Ursprung der Magyaren* (Wien u. Teschen, Verlag von

Karl Prochaska, 1883.) című német bővített átdolgozásával. Az utóbbit Vámbéry művének egyidejűleg megjelent német kiadása (*Der Ursprung der Magyaren. Eine ethnologische Studie von H. V. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1882.*) tette szükségessé, hogy így a vitás kérdésben ítélkezésre fölhívott német közönség se maradjon megfelelő tájékoztatás nélkül.

Keserőséggel utal Hunfalvy e munkáiban arra az igazságtalan idegenkedésre, melyet a napisajtó és közönség a finn-ugor nyelv- és faj rokonság eszméje iránt állandóan tanusít. Jellemző például idézi erre a *Nemzet* tudósítását Budenznek legutóbbi akadémiai felolvasásáról, mely elmondja, hogy «bármily nagy tudományos készlettel és alapos készütséggel dolgoznak Hunfalvy Pál tudós társával, Budenz Józseffel, tudományuk nem bír átmenni vérünkbe s a magyarság csak kételylyel és kedvetlenül fogadja, a mit ők bizonyosnak állítanak». Ez a kétely és kedvetlen fogadás — írja Hunfalvy — még hazafisági szint is hazud magára. Nemrégiben is egy akadémiai felolvasás a «hazafias történetírást» ajánlotta az ő «hazafiatlan» irányának kevéssé leplezett megbélyegzésével. Régebben történtek ennél érdekesebb dolgok is. Midőn 1856-ban a *Magyar Nyelvészetet* megindította, avval a hírrel lepte meg folyóiratának egyik támogatója, hogy az Akadémiának egy «igen tekintélyes» tagja őt arra figyelmeztette, hogy óvakodjék tőle, t. i. Hunfalvytól, mivelhogy Hunfalvyt az osztrák kormány megvesztegette a végből, hogy a magyar nemzet hitelét a finn rokonság hirdetésével lerontsa. Hasonló felfogás olvasható Kossuth Lajosnak Zerffy által 1850-ben németül kiadott munkáiban, melynek egyik helye (III. köt., 188. l.) arról szól, hogy «szláv és német írók minden tudományos alap nélkül holmi barbár és megvetett népekkel rokonítják a magyart, hogy nevetségessé tehessék a nemzetiségét» s hogy «fájdalom, akadának magyar írók is, mi inkább elkeseredést, mint csodálkozást kelt, a kik ellen nem állhatván a habsburgi diplomatak cseleinek, csábításainak, elfojtották magukban a nemzeti érzést és csatlakoztak amaz idegen írókhoz». «A sok esztelen alaptalan hypothesis között, —

hangzik tovább — azt támogatják legtöbben, mely a magyarokat és a finneket egyeredetűeknek állítja.» Jalava Antal finn író hazánkban utazgatván, szintén észrevette azt a nálunk meggyökeresedett közvéleményt, meg is írta útleveleiben az előbbi Kossuth-féle nyilatkozatot is idézve, hogy «Magyarországon eleinte nagyon nem szerették a finnekkel való rokonságot, mert a magyarok szégyenlik vala, hogy a híres húnok utódjai amolyan semmirekellő népnek volnának rokonai; sértő ez a nemes magyar nemzetre nézve s csak a gyűlölet vagy irigység foghatja reája». Ennek a fennophobiának lehet némi része — véli Hunfalvy — abban a nagy érdeklődésben, mely Vámbéry könyvét fogadta, noha a magyar olvasóközönség tudományos munkának megvételeivel nem szokott sietni.

Áttérvén Vámbéry bizonyítékainak bírálatára, úgy találja, hogy a magyarok török eredetének elmélete főképp három okon épül. Az első, hogy a bizanczi és keleti kútfők turk-nak nevezik a magyart, mely alapvető bizonyítékot azonban Vámbéry önnönmaga teszi erőtlenné, midőn könyvének egy másik helyén (145. l.) azt fejtegeti, hogy «a XII. és XIII. században a moszlim világ Európát s lakóit csakis a frends, vagy efrends gyűjtőnéven ismerte, mely a Nagy Károly alatti frank birodalomra vonatkozó reminiscenciából vevé eredetét» s ez észrevételhez hozzáteszi, hogy «igy állhatott a dolog Konstantin és Leo idejében is a törökökre nézve s ez lehet egyedüli oka annak, hogy az akkoriban még ismeretlen magyarok az őket megillető turk gyűjtőnevet nyerték». A második ok az az ethnikai és társadalmi ellentét, mely a «békeszerető, halászat- és menyétvadászattal foglalkozó» ugorok s a nomád életű, harczias szellemű magyarok közt élesen szembeötlő s Vámbéry szerint oly határozottan szól a magyarok török eredete mellett, hogy a «finn-ugor származást vitató ellenkező véleményt a combinatiók köréből teljesen kirekeszti». Ezzel szemben Hunfalvy arra hivatkozik, hogy a keleti kútfők s a magyar krónikák egyező tanúsága szerint a magyarok elei is halászattal és vadászattal foglalkoztak s hogy jelen hazájukban is a halászat, vadászat s a marhatartás táplálta

őket inkább eleinte, mintsem a földművelés. De másrészt egészen téves az a felfogás is, hogy valamely nép bármely földrajzi és társadalmi viszonyok közé jutva, csak azt az életmódot folytathatja, melyet eredeti hazájában megszokott. Dsingiz khán utódai Pekingben s az ozmánoké Stambulban nem élnek ugyanazokkal az intézményekkel, erkölcsökkel és szokásokkal, mint valamikor őseik a középázsiai pusztákon. Viszont az sem föltehető, hogy a nagy földrajzi területen elterjedt finn-ugor népek mindannyian és mindenkor ugyanazt az egy életmódot folytatták volna s hogy ne lettek volna közöttük is, épúgy, mint egyéb nepfajtáknál, békés és harcziás, gyöngé és erős törzsek egyaránt. A harmadik ok, melyből Vámbéry a magyarok török eredetét következteti, a nyelv tanúsága. Elméletben Vámbéry igen lebecsüli a nyelvet, mint alapját s eszközét az ethnologiai osztályozásnak s többször emlegeti, hogy a nyelv segítségével a nemzet eredetét s ősi hazáját kifürkészni nem lehet. A gyakorlatban mégis igen nagy mértékben értékeli a nyelv ethnologiai vallomásait, sőt művének túlnyomó része nyelvészkedés s épen innen veszi legbecsesebb bizonyítékait ahhoz, hogy a magyar nép törzsöke török, a minthogy szerinte «a magyar szókincs is közelebbi és nagyobb rokonságban van a török-tatár, mint a finn-ugor szókinccsel». De e török-magyar nyelvhasznítás értékét illetőleg Hunfalvy véleménye igen kedvezőtlen. Vámbéry, így szól ítélete, «járatlan a magyar nyelvtudományban» s «könnyűséggel bánik a török nyelvekkel», miért is «szófejtegetéseit és cultur-okoskodásait, akárhonnán veszi hozzájuk az anyagot, nem nagy bizodalommal fogadja». A német kiadásban Hunfalvy e fejtegetéseket még öt bevezető fejezettel egészíti ki, melyekben Vámbéry művének a skythák, húnok, avarok és bolgárok nemzetiségéről szóló szakaszait bírálja s különösen a tulajdonnevek erőszakos magyarozatát helyteleníti. Foglalkozik e pótló rész még Török Aurélnak egy hírlapi közleményével is (*Nemzet*, 1882 okt. 17.), mely Vámbéry művének megjelenése alkalmából nagy elismeréssel szól ennek irányáról s az eredet kérdésében az anthropologiai szempontból való vizsgálatra figyelmeztet. Hun-

falvy nem tart sokat az utóbbinak jelentőségéről ethnologiai kutatásokban, mert az anthropologia csak az embernek physikai alkatát vizsgálja, holott egészen különböző koponyaméretű s szemre, hajra, bőrszínre, testalkatra eltérő emberek is egyesülhetnek egyazon nyelvben s culturában egységes nemzetté. Hiába állapít meg az anthropologia finnek, észtek és baskiok közt két különböző typust s hiába választja el a székelyeket a magyaroktól, azért mindezek magukban egységes népet alkotnak. Ezek az utóbbi fejtegetések magyarul is megjelentek *Anthropologia, ethnographia, tekintettel Vámbéry legújabb művére* czímmel a *Nemzetben* (1882. évf. 59., 61. sz.).

Most új bajvivők jelentek meg a harcztéren mindkét részről. Szinnyi József a *Philologiai Közöny* 1883-iki évfolyamában *A magyar nyelv eredete* czímen közli igen alapos s több irányban tanulságos észrevételeit Vámbéry művének nyelvészeti részére, tüzetesen igazolván, hogy az itt követett összehasonlító eljárás módszertelen s hogy az adatok, mivel számos esetben a hasonlítás érdekében át vannak alakítva, nem megbízhatók. «Vámbéry meg sem tudta ingatni azt a szilárd alapokra rakott épületet, melyet meg akart dönteni», hangzik összefoglaló ítélete. «S könyve sem azért tetszett a nagyközönségnek, — jegyzi meg Szinnyi más helyütt, — mert tudományos alapon tárgyalja a magyarok eredetének kérdését, hanem mert a kérdésnek oly megfejtését adja, mely a nemzeti hiúságnak jólesik». Másrészt pedig, — így folytatja, — «Vámbéry könyve oly ügyesen van írva, hogy a laikus embert tökéletesen meggyőzi; oly szemmelláthatólag és kézzelfoghatólag van benne föltüntetve a magyar nyelvnek török volta, hogy az olvasónak szeme-szája eláll és elméjükben megfogyatkozottaknak kénytelen tartani azokat az elvakult tudósokat, kik három egész évtized óta át meg átkutatták a magyar nyelvnek minden zege-zugát, tanulták a török nyelveket is és az utóbbiaknak ékesen szóló tanúsága daczára is konokul ragaszkodtak abbéli nézetükhöz, hogy a mi nyelvünk nem török, hanem ugor». Hozzászól a vitához Barna Ferdinánd is Vámbéry Ármin «*A magyarok eredete*» című műve néhány főbb

állításának bírálata (1884.) czimmal kiadott s az Akadémiában felolvasott tartalmas értekezésével. Vámbéry álláspontja mellett törnek lándsát: Pozder Károly, ki ismertetésében (*Philologiai Közlöny*, 1883.) «korszakalkotónak» mondja Vámbéry könyvét s különösen kiemeli szerzőjének «tiszteletet gerjesztő részrehajlatlanságát», továbbá Thury József, ki *Ethnologiánk módszerei* (u. o.), *Az ugor-magyar theoria* (u. o. 1884.) s *A török szókinés apologiája* (u. o. 1885.) című értekezéseiben bő ismerettel védi a török elméletet s két ízben is kimondja a halálos ítéletet Hunfalvy és Budenz kutatásainak irányára Cato szavaival: Censeo Carthaginem esse delendam! Végül Marczali Henrik, ki a *Budapesti Szemle* 1883-iki évfolyamában történeti szempontból méltatja Vámbéry művét, különösen kiemelve e «kiváló értékű», «kitünő és szellemes» munkának a «művelődés mozzanatairól» szóló fejezetét, melylyel szerinte «Vámbéry előkelő helyet vívott ki magának a magyar nyelv szelleme legavatottabb kutatóinak sorában». Nem ily kedvező Marczali ítélete a szorosán vett történeti részeket illetőleg. «Históriai módszere nem igen felel meg a szigorú igényeknek», írja egy helyt s leginkább azt hibáztatja, hogy Vámbéry, noha főtanítása, hogy a nyelv maga nem határoz rokonság dolgában, főbizonyítékait mégis a nyelv köréből veszi. «Az avarok, húnok, kozárok stb. töröksége mellett csaknem tisztán nyelvi okok hozatnak föl s így van a magyarnál is. Bármily szép és talpraesett észrevételek vannak itt és ott a pusztai életről és Közép-Ázsia népeiről, a főszűly mégis csak a nyelvre helyeztetik itt is. A történeti forrásokban leginkább a nevek érdeklik s ezekből bizonyítja a magyarok török voltát; másrészt a műveltségi viszonyok rajzánál is a nyelv, a név fejtegetése lép mindig előtérbe». A néprajzi egybevetések bizonyító erejével sincs Marczali megelégedve, mert reá «majdnem mindaz, a mit Vámbéry a középpázsiai török jellemzésére elmond, azt a benyomást tette, hogy ép úgy állhat a mongolokról, sőt talán meg finn-ugor törzsekről is, mint törökökről». Marczali e bírálatához, mely *Vámbéry műve a magyarok eredetéről* czimen jelent meg, Hunfalvy ugyancsak a *Budapesti Szemle* 1883.

évfolyamában észrevételeket fűzött, helytelenítve az előbbinek némely alaptalan állítását, mint pl. azt, hogy «az első magyar írókat bizonyos józan következtetés vitte arra, hogy a húnokban látták a magyarok őseit» s hogy e következtetés «egészséges alapon nyugszik, a népjellem egységének alapján». Szintilyen nyilatkozat volt az, hogy «a közvélemény ösztöne egy úton járt a tudomány követelésével», midőn a nyugati műveltségért lelkesedő férfiak, mint Eötvös József, «nem mondtak le soha a reményről, hogy végre is kimutatható lesz a magyar rokonsága az indo-germán törzsszel».

Vámbéry sem maradt adós a válaszszal támadóinak. A következő 1884-ik évben *A magyarok eredete és a finnugor nyelvészet* czímen két terjedelmes értekezést olvasott fel az Akadémián, melyeknek egyike Hunfalvy, másika Budenz bírálati megjegyzéseivel foglalkozik. Vámbéry írói művészete s ügyes dialektikája e munkákban is remekel s ugyancsak figyelmes olvasónak és szakértőnek kellett lennie annak, kit e vitaművek olvasásakor meg nem ejtett a látszat, mintha itt pozdorjává zúzták volna a magyar összehasonlító nyelvtudománynak s ethnologiai kutatásnak eddig kifejtett összes eredményeit. Meglepő az az ingerült, éles hang is, melyet e vitákban Vámbéry elleneivel szemben alkalmaz s mely párját ritkítja ennek a mi gyűlöletországunknak irodalmában is. Szemére veti Hunfalvynak és Budenznek — mivel különösen az utóbbi sok török nyelvi adatának hitelességét kétségbe vonta — hogy írásmódjuk «nem szalonképes», miért maga is óvakodni kíván attól, hogy «hasonló fegyverekkel éljen». Mégis — e tudósainkról szólva — egyre-másra következnek tárgyalásában az olyan kitételek, mint «gonosz elvakultság és vadul felizgatott szenvedély», «vad confusio és szándékos ferdítés», «fekevesztett nyelvészkedés», «veszélyes s féktelen tudóskodás», «vad harcziidüh», «előítélet és philologusi önhittség», «nevetségesen gyerekes mód», «káprázatos extasis s agyrém», «erőszakolt és észellenes» és sok más hasonló. Végiggázolva mindenen, végső itéletét annak az «erős meggyőződésének» kifejezésében összegezi, hogy még «jön

idő, mikor a magyar tudomány pirulva tekint e korszakára», melyben t. i. Hunfalvy és Budenz működtek. Befejező sorai a nagyközönségnek szólnak. «A hitetlenség — úgymond — és ellenszenv, melylyel a magyar nép nagyobb része viseltetett a Hunfalvy által kivívott eredmények iránt, alapjában egészen jogos és helyes volt; indoka nem a hiúsági érzelem, hanem az ösztönszerű, de nemzeti tradícióira támaszkodó helyesebb ítélet, a józan értelem». Majd ekkép fordítja beszédét: «Reménylem, hogy honfitársaim ezután is óvatosak lesznek s a fölszentelt nemzeti hagyományból eredő s a józan belátás által helybenhagyott nézeteket nem áldozzák föl agyrémekeket teremtő theoretikus tudósoknak; mert a mint az ethnikai eredet kérdésében a magyar nép hite és meggyőződése triumphál, úgy a nyelv mivoltának meghatározásában is az ő ítélete lesz érvényes. Egyik a másikat fogja kiegészíteni; a modern tudomány vívmányaira alapított, elfogulatlan nézetek pedig nem engednek helyet az olyan eljárásnak, melyet Hunfalvy teremtett és követett, hogy t. i. a nemzeti hagyományok vezérlő fáklyáinak eloltása által az őstörténelmet minden fényétől megfosztani törekedett».

Fájdalommal érinthették ezek a kijelentések Hunfalvyt, az agg tudóst, ki bizonyára nem képzelte, hogy közel négy évtizeden át annyi lelkesedéssel és szorgalommal folytatott munkássága ily méltatást fog megérni életének alkonyán. Míg Budenz a «dörgedelmes szavaktól» meg nem ijedve *Egy kis viszhang Vámbéry Á. úr válaszára* (1885) czímen könnyed ironiával háritotta el a reája mért vágást, Hunfalvy válasza ezúttal elmaradt; nyilván mivel czéltalannak találta a további szószaporitást s nem bizott abban, hogy tudományos okai akár Vámbéryt, akár vele tartó híveit megtéríthetik. Csak még egyszer emelte fel szavát e kérdésben, midőn ellenfele a közönség tapsai mellett diadalünnepét ülte az Akadémia 1886. évi diszülésén *A honfoglaló magyarok jellemzése* czímen tartott felolvasásával. (Akad. Évkönyvei, XVII. köt.) Ez a kis értekezes tartalmánál fogva inkább minősíthető hazafias szónoklatnak, vagy a honfoglalás korára vonatkozó phantastikus korrajznak,

mint komoly bizonyítékokra épített történeti tanulmánynak; módfelett tetszett ezért a hallgatóságnak, mint a hogy módfelett megütközött rajta Hunfalvy. Már két hét múlva előadta Hunfalvy bírálatát az Akadémián, mely a *Budapesti Szemlében* (1886. évf. 47. köt.) *Észrevételek a Vámbéry-féle honfoglaló magyarok jellemzésére* czímmel jelent meg s ezzel a jeligével: «Nagy szavak, kicsi értelem». Bemutatja itt a positiv történeti tudomány világánál Vámbéry nagy hatást keltett beszédének nevezetesebb állításait s igazolja, hogy azok jobbadán szellemes ötletek és sejtelmek, melyek csak laza kapcsolatban vannak a hiteles adatokkal s tapasztalati tényekkel. Végül okát adja annak is, hogy miért határozta el magát arra a szokatlan lépésre, hogy egy akadémiai közgyűlésen elmondott beszédet utólagosan megbíráljon, sőt elítéljen. Az olyan jellemzés — úgymond Hunfalvy — a minőt Vámbéry honfoglaló magyarjairól tartott azzal, hogy a nemzeti hiúságot csiklandozza, «nem akarva bár, de növeli a szellemi betyárságot, mely oktalan magabecsülésben és oktalan mások megvetésében áll. Mert nálunk az élet minden mezején nagy hajlandóság nyilatkozik a szellemi betyárságra, mely veszedelmes betegség; azért sajnálom, ha bárhol és bármely alkalommal is észreveszem, hogy nem ellene, de mellette tesznek a szellemi betyárságnak». «A Magyar Akadémia pedig», így folytatja, «a magyar tudománynak szinte hivatalos képviselője». Azzal, hogy Vámbéry az Akadémia közgyűlésén olvasta föl a honfoglaló magyarok jellemzését, lehetetlen az idegennek, a ki figyelmére méltatja Akadémiánkat, azt nem hinnie, hogy Vámbéry szava az Akadémiának, azaz a magyar tudománynak a szava; ezt a hitet lerontanom, lehetetlené tennem, mulhatatlan kötelességemnek tartottam». Indulattól remegő hangon vágta oda Hunfalvy e kemény szavakat Vámbérynak, ki jelen volt az ülésen s szintén izgatottan válaszolt. Érezte a kínosan meglepett hallgatóság is, hogy itt régóta gyülemelő viharfelhőknek csapott ki villáma.

Bővebben fejtette ki Vámbéry Hunfalvynak ez utóbbi értekezésére vonatkozó nézeteit *Őstörténet és nemzeti hiúság* czímen tartott akadémiai felolvasásában, mely szintén a

Budapesti Szemlében jelent meg (1887. évf. XLIX. köt.) s ez volt utódörgése az ugor-török háborúnak, mely nagy port kavarva, közel négy esztendőn át foglalkoztatta a tudós köröket s a közvéleményt, a nélkül, hogy az őstörténeti kutatások számára egyéb értékes anyagot szolgáltatott volna, mint néprajzi tekintetben több figyelemreméltó keleti analogiát. E tudományos harez megítélésénél rendszeren azt szokták emlegetni, hogy Vámbéry könyve vetett véget a magyar ethnologiai vizsgálódás egyoldalú, azaz csupán nyelvészeti bizonyságokra ügyelő rendszerének s hogy itt lép először megillető jogaiba a néprajz, melynek jelentőségét a kutatásnak ezen a terén eddigelé nem méltatták. Ezzel szemben az igazság az, hogy Hunfalvy mindenkor megbecsülte a bűvárlatai körében fölmerült néprajzi mozzanatokot s szívesen értékesítette az innen folyó tanulságokat, a hol csak erre módja nyílt. Hiszen *Ethnographiá*-jának egy egész fejezete szól a magyarok eredeti hitéről, *A vogul föld és nép* műve pedig túlnyomó részében folkloristikus tartalmú, a mint hogy ilyen tárgyúak *Régi magyar szók*, *Mythologiai adatok* s több más értekezése is, melyekről alább szólunk. Természetesen nem lehetett tudomása azokról a török néprajzi hasonlóságokról, melyeket Vámbéry személyes megfigyelései alapján először a *Magyarok Eredeté*-ben közöl s a nőknek tanulmányához nem állott olyan összefoglaló munka rendelkezésére, mint Vámbérynak *A török faj* című műve, mely csak 1885-ben látott napvilágot. Másrészt Hunfalvy belátása szerint egyező néprajzi jelenségeknek ethnologiai szempontból csak akkor van igazán bizonyító ereje, vagyis csak akkor lehet genetikai kapcsolatot föltenni köztük, ha a jelenségek egyezését egyszersmind a reájuk vonatkozó nyelvi kifejezések egyezése kíséri. Nem volna elég pl. magában véve azt tudnunk, hogy halászáttal és vadászattal foglalkoztak a régi kútfők szerint a magyarok is, ép úgy, mint ma a vogulok és osztjákok; mert ebből ugyan nem lehetne még ethnikai összetartozást következtetni, lévén minden népnek az az életmódja, mely vizek és erdők közelében él. Azonban másképp alakul az ily egyezések jelentősége, ha azt is észrevesszük, hogy a *hal* szava a vogulban:

zul, a *háló-é*: *zulép*, a *tó-é*; *tō*, a «folyóé» a régi magyar jó kifejezéssel egyezően: *jā*, a *nyíl-é*: *nāl*, a *tegez-é* *tāut*, az *eb-é*: *āmp*, a *nyuszt-é*: *nozs* stb. S mit is bizonyít az, hogy a kirgiz lovas nép, meg a magyar is szereti a lovat, ha azt látjuk, hogy a *ló* neve a vogulban *lū*, ellenben a kirgizben *at*, a *ló-fi-é* a vogulban *lū-pi*, a «másodfű, harmadfű csikóé»: *kit pum lū* («két fű ló»), *χūrēm pum lū* (három fű ló), a *nyereg-é*: *naīrā*, míg a kirgizben a «ló-fi» nevezetei: *kulun*, *žabaγi*, *taj*, *kunan*, *dünön*, a *nyereg-é*: *er*, *iār*?! Jól látja e dolgokat Vámbéry is; azért igyekszik, a hol csak lehetséges, a magyar-török néprajzi egyezéseket magyar-török nyelvi egybevetésekkel támogatni s minthogy az előbbiek bizonyító értéke az utóbbiak helyességétől függ, az ő ethnologiai kutatásaiban is voltakép a nyelvnek jut a döntő szerep, akármikép tiltakozik is ez ellen elméletben. Nincs tehát e tekintetben különbség Hunfalvy és Vámbéry felfogása közt. A miben nézeteik egymástól eltérnek, az lényege és kiinduló pontja szerint a magyar nyelv törzsökös és jövevény elemeinek más-más megítélése. Vámbéry szerint a magyar nyelv alapjában s túlnyomó részében ma is török, bár finn-ugor elemek is vegyültek bele; szintígy a magyar nép is eredeténél fogva török, bár idők folyamán finn-ugor népelem olvadt bele. Hunfalvy szerint a magyar nyelv alapjában kétségtelenül finn-ugor s a mennyiben török elemek is vannak benne, ezek későbbi jövevények; tehát eredet szerint a magyar nép is finn-ugor, bár későbbi alakulatában török törzsekkel gyarapodott. Hogy e két eltérő nézet közül melyik részen van az igazság, azt maga Vámbéry döntötte el, midőn *A magyarság keletkezése és gyarapodása* című, 1895-ben megjelent könyvében ezeket írta: «A balítélettől ment kutatónak ma már nem lehet kétsége, hogy a magyar nyelv alapépülete ugor» (94. l.) s hogy «nyelvünkben az ugor jellem régibb keltű» (310. l.) Hunfalvy nem érte meg eszméinek e diadalát, mert ellenfele megtérésekor már rég sirjában nyugodott.

Hogy mennyire igaztalan a vád, mely Hunfalvy ethnologiai munkásságában a néprajzi szempont iránt való

érzék fogyatékoságát gáncsolja, jellemzőn bizonyítja, hogy e tárgyú régibb műveit élete utolsó korszakában is több becses tanulmányal gyarapította. Még 1876-ban, *Magyarország Ethnographiája* kiadásának évében jelent meg a *Nyelvtudományi Közleményekben* (XII. köt.) *Magyar mythologiai adatok s egyéb* című értekezése, melyben eloszlatja azt az elterjedt s a Magyar Történelmi Társulat folyóiratának egyik közleményében is előforduló balvéleményt, hogy Hadúr valami mythologiai emlék volna, holott csak a legújabb kornak költői csinálmánya; kimutatja továbbá, hogy az áldomás nemcsak a magyar, hanem sok más nép régi szokásai közt is előfordul, ellenben maga a szó s az áldomáshoz fűződő jogszabályok az ősi magyar hagyományok jogköréből valók. Ugyanitt szól Hunfalvy a régi peres okmányokban szereplő pristaldus tisztségről, igazolja ennek összetartozását a szláv pristav szóval és ennek magyarosított poroszló, porosztó alakjaival s hogy voltakép a latin *praeco* khoz és a német *herold*-okhoz hasonlóan a hatóságok törvényes bizonytságot tevő küldöttjeit jelenti. Végül a *Halotti Beszélben* előforduló eleve szót magyarázza, mely e mondatban «menyi milostben terumteve eleve niv isemucut adamut» az eredeti latin szöveg (*quanta gratia dominus deus gratificaverat primum adam patrem nostrum*) «dominus deus» szavának felel meg s így «isten» értelmű lehet, ez esetben pedig a vogul-osztják *elém, jélém*, finn *ilma* «levegő, ég, isten» szóval volna egybevethető.

A következő 1877-ik évben Hunfalvy *Ugor-magyar-finn mythologiai töredékek* czímen a *Budapesti Szemlében* közöl hasonló észrevételeket. Ismerteti a világ teremtésére s az özönvízre vonatkozó vogul mondákat, valamint a finn *Kalevala* s észti *Kalevi-poeg* népeposok legfontosabb hitregéit. Az előbbieken nagyszerepű a hetes szám, mi alkalmat nyújt annak ismételt tárgyalására, hogy a finn-ugor népeknek eredetileg hetes volt a számolásrendszerük. Meglepő egyezés, hogy a vogulban a *sül* szó ép úgy szolgál a «septem» és a «hebdomas» jelölésére, mint a magyar *hét*, sőt megvan a *sül-junk* «hét-fő» nevezet is, bár ezzel a vogulok ma a vasárnapot nevezik. Igen érdekes tanulságot

foglalnak magukban magyar szökő nap, szökő év kifejezések, melyek ellentétben a «dies intercalaris, Schalttag, Schaltjahr» kifejezésekben mutatkozó észjárással nem «betoldottnak» mondják a rendes számításon kívül számolt napokat, hanem olyformán, mint a finn és eszt nyelvekben, melyekben t. i. az ilyen nap jelzése: «átlépő», meg «futó nap». Az utóbbi nevezet eredetét megvilágítja a régi eszt népies kalendárium, mely egy zsinorra fűzött hét kis falapból áll, ezeknek tizenhárom oldalán a hold forrása szerint számított tizenhárom hónapnak s mindegyik hónapban 28 napnak meghatározott jegyeivel. Midőn e naptáron a tizenháromszor vett 28 nap, vagyis összesen 364 nap számlálását befejezik, egy napot «átlépnek» vagy «átfutnak» s csak ennek kibagyásával, vagyis egy-egy nappal későbbben kezdik az új év számlálását. Ily időszámítási rendszeren alapul nyilván a mi szökőnap kifejezésünk is, melyből egyszersmind az következik, hogy a régi magyarok szintén tizenhárom hónapra osztották az esztendő, a mint ez ma is divik a voguloknál s osztjákoknál. Egyéb tárgyai e közleménynek még az imádni, áldomás, ukkon-pohara, vérszerződés, iz, tündér, egyház szavak s a velük jelzett fogalmakhoz fűződő hiedelmek, illetve szokások magyarázatai. Főlemlíti ezek kapcsán Hunfalvy, hogy a pogány esztek halottaikat elégették, a mint hogy a st.-galleni kolostor előtt a magyarok is elégették két halottjukat. Nyilván e szokásra vonatkozik az ismeretes közmondás: «Se híre, se hamva». Ez adalékok világosan tanúsítják, hogy maradtak meg «némi morzsái a régi magyar mythológiának» a mi nyelvünkben is. Végül, mint Hunfalvy több más munkájában, itt is olvassuk az intést: «Nincsen ok szégyenkeznünk azért, hogy a finn, az eszt parasztnok nyelvbéli rokonaink s hogy az északi Uralnak és Obinak lakosai, a vogulok és osztjákok, szintén nyelvbéli testvéreink. Ha a mi parasztjaink minden tekintetben olyanok volnának, mint a finnek és esztek: bezzeg a se olvasni, se írni nem tudók száma nem volna akkora, mekkora az valóban minálunk; még a gazdasági jólét is sokkal különb volna, mint a milyen. S ha a társadalmat vezető osztályaink minden tekintetben olyanok volnának, milyenek a társa-

dalom elei akár Finn- akár Eszt-országban: bezzeg sok, igen sok tünemény nem borongana, mint meg-megszakadó felhő, országunk egén. Végre nem az érdem, hogy kitől, hol származott akár egyes ember, akár nemzet; hanem az, hogy mivel gyarapítja maga-magát és az emberiséget».

Az ukkon-poharának magyarázatát illetőleg nyomós ellen-észrevételek jelentek meg Révész Imre tollából az *Ellenőr*-ben (1877. évf., 89. sz.) és *Figyelmező*-ben (1878. évf.), melyek arra utaltak, hogy az ukkon szónak régi oklevelekben urkom és urkon változatai is előfordulnak s minthogy az egész kifejezésnek bizonyág-pohár, tudomány-pohár és kötő-pohár másait is emlegetik, alig lehet kétséges, hogy itt a német Urkundsbecher magyartásával van dolgunk. «Őszintén tiszteljük — úgymond — a derék finn atyafiakat, de az ukkon-, vagyis helyesebben mondva az urkon-poharát mégsem nyujthatjuk nekik, sem tőlük el nem fogadhatjuk, mert a német sógoroknak vagyunk kénytelenek azt, mint igaz jószágukat, visszaadni». Ezek az észrevételek arra indítják Hunfalvyt, hogy *Ukkon-pohár. A régi magyar jogi szokásnak egy töredéke* (1879) czímen még egyszer összefoglalja az e tárgyra vonatkozó, időközben meggyarapodott anyagot s újból megvizsgálja úgy a szónak, mint a vele kifejezett szokásnak eredetét. Tekintettel arra, hogy az ukkon, ukon hangalak tizenöt, ellenben az urkon csak három adattal van igazolva, továbbá hogy a magyarban a szóközépi *rk* hangcsoport eléggé kedvelt (pl. a tarka, szarka, erkölcs, porkoláb stb. szavakban) s nem szokott *kk* alakulattal hasonulni, úgy véli, hogy az ukkon alak az eredetibb s nem tartja lehetetlennek régi nézetének helyességét, mely szerint a magyar ukon-pohár, a finn Ukon malja «Ukko (öreg isten) pohara» kifejezéssel némi viszonyban állhat. De bárminő legyen a szónak eredete, kétségtelen, hogy a vele jelzett szokás ősrégi magyar hagyomány. Már Anonymus írja Árpádékról, hogy «more paganismo, occiso equo pinguisimo, magnum aldumas fecerunt», mely mondatban az áldomás «áldozatot» jelent, a mint a bibliafordításban is hangzik: «Irgalmasságot akarok és nem áldomást» (misericordiam volo et non sacrificium). A régi oklevelekben majdnem állandó kifeje-

zés, hogy «eleinknek régi élő szokások szerint áldomását is ittuk». Verbőczy törvénykönyve szerint adásvételnél a leghitelesebb tanú az volt, ki «a vételnek áldomását szokás szerint megáldotta» s kit boráldónak is neveztek. Az ily megáldás az «ukkon-poharának» — latin nevén: «poculum benedictionis» — felmutatásával történt. Mind e tények és adatok azt mutatják, hogy a «magyar szerződések megszentítése áldozattal vagyis áldomással járt, mely habár lelegeinte is ivással volt összekötve s utóbb puszta ivássá lett is, a vallásos szint igen sokáig megtartotta.» A déloroszországi kún sírdombokon talált szobrok tudvalevőleg poharat tartanak a köldök táján; igen valószínű, hogy e pohár is áldozati kelyhet ábrázol. Keleti szokás tehát az ukkon-pohár, melyet e szerint nem kell «a német sógoroknak visszaadnunk».

Régi megfigyelésnek bővebb alapon történt feldolgozása *A számlálás módjai és az év hónapjai* című, 1884-ben megjelent értekezés is. Erre az orientalisták 1883-ban Leydenben tartott gyűlésének egyik előadása adott alkalmat, melyben Marre Aristide francia tudós több maláji nyelv szótári hasonlóságáról értekezvén, kiderült, hogy ezekben is a hetes számrendszer dívik s hogy a «nyolcz» meg «kilencz» számneveknek itt is, ép úgy mint a finn-, ugor- s szamojéd nyelvekben, «kettő híján tíz» s «egy híján tíz» a jelzése. Ez az észlelet indítja Hunfalvyt arra, hogy több más félvad népnek számlálási rendszerét is megvizsgálja s így jön rá, hogy a legtöbb s legműveltebb nyelvekben mutatkozó tizes számrendszert «az ötével való számlálás előzte meg, a melynek természetes alapja az öt ujj». Ez utóbbi módja a számlálásnak több afrikai nyelvből ismeretes, így pl. a bullom-néger nyelvben, hol a *bul* = 1, *tin* = 2, *ra* = 3, *mēn* = 5 egyszerű számnevekből következő összetételek alakulnak: *mēn-bul* (5 + 1) = 6, *mēn-tin* (5 + 2) = 7, *mēn-ra* (5 + 3) = 8. Az egy kéznek öt ujjától számolva könnyű volt eljutni a két kéznek tíz ujjáig, melyen a tizes számrendszer alapul; de nem volt annak sem akadálya, hogy némely nép a számlálásnál a lábak ujjait is segítségül vegye s így keletkezett az amerikai nyelvek nagy részének huszas számrendszere. A finn-magyar és szamojéd számnevek eredeti hetes

rendszere valószínűleg a holdszakaszokon alapul. Idővel mind e nyelvek — nyilván idegen hatás alatt — e számlási rendszert a tízzel cserélték föl s egyező észjárással a «nyolcz» meg «kilencz» jelzésére a fenti körülírásokat alkalmazták, pl. az osztják-szamojédban *ōker* = 1, *sede* = 2, *kōt* = 10 a *čan* «hiján» szóval összekötve: *sede-čan-kōt* = «kettő-hiján-tíz» = 8, *ōker-čan-kōt* = «egy-hiján-tíz» = 9; szintígy a finnben: *yhle* «egy», *kahte* «kettő»: *yhleksän* «kilencz», *kahdeksan* «nyolcz». A magyarban is a *nyol-cz*, *kile-ncz*, *harmi-ncz* egy önállóan nem használt «tíz» számnévnek közös végzetét mutatják. Ugyanilyen számrendszere van a dravida nyelveknek, s ez is egyik oka volt annak, hogy némelyek az ú. n. «turáni» népcsaládban szorosabb kapcsolatot vettek föl a dravida és ural-altáji nyelvek közt. Kiegészíti Hunfalvy e tanulmányát a vogul, osztják és finn népies hónapneveknek, valamint a szökő év nevezetének fejtegetése, melyekhez egy toldalékban a magyar *esztén-nap* és *esztén-ídő* (esztendő) kifejezések magyarázata is csatlakozik.

Hunfalvy néprajzi munkásságának legutolsó terméke az az ismertetés volt, melylyel a *Századokban* (1888. évf.) Herman Ottónak magyar halászati könyvét (1887) nyelvi, társadalmi, néprajzi és régészeti tekintetben méltatta. Ez a mű, mely első rendszeres tudományos munka a magyar tárgyi néprajz terén s egyébként is kiváló becsű alkotás, végső következtetéseiben nagyszerűen egyezett Hunfalvy ethnologiai kutatásainak eredményével, a mennyiben kétségtelenül igazolta, hogy a halászat a magyarságnak ősi foglalkozása volt s hogy bárhonnán került is a magyarság mai hazájába, halászó vidékről kellett ide jönnie. «Az a föltétel, írta volt Herman Ottó, mely szerint Árpád hadaiban az ember szálonkint lóra termett hős volt, oldalán görbe karddal, vállán párduczkaczagánnyal, ércsisakján lengő kócsagtollal, szívében hadakozási és örökös kalandvágygyal, mely folyton arra sarkalta, hogy szomszédjára rontson, prédát ejtsen, ezt párduczbőrön végignyúlva el-tivornyázza s közben új prédajárásokon törje a fejét, túlságos és nagyon is egyoldalú föltétel.» A való történeti álla-

pot ezzel szemben az lehetett, hogy ugyanakkor, mikor a honfoglaló magyarságnak arra való része távoli földeken hadakozott, a nép nagy tömege itthon nyugodtan halászgatott, vadászgatott s legeltette nyájait. A honfoglaló magyarság mindenütt a nagyobb folyók mellékeit vette birtokába s a halászat még ma is Magyarországon leginkább a magyar lakosok közt dívik. Herman Ottó ez állításait a történeti, tárgyi és nyelvi adatok nagy bőségével bizonyítja s Hunfalvy ezeket a magyar összehasonlító nyelvtudomány s a rokon népek folklora köréből vett becses észrevételekkel egészíti ki.

Igen termékeny volt Hunfalvy munkássága élte utolsó szakában a szorosán vett ethnologia terén. Ide tartozó művei közül általános tárgyú az *Új tudományok, új előítéletek* című értekezés (*Nyelvtud. Közlem. XIV. köt., 1878*), mely tüzetesen megállapítván az anthropologia és ethnologia feladatköreit s határvonalait, bírálat alá fogja azokat a divatos s politikai célra is kiaknázott balvéleményeket, melyek e két tudományszak összezavarásából bizonyos régészeti ötletek hozzájárulásával a finn-ugor népekre vonatkozólag keletkeztek. Mommsen a német régészek némán azt írja római történelmének elején, hogy egész Európa északi felében «az indogermán törzsek elérkezte előtt egy talán csüd (finn-ugor) fajbéli nép lakott vagy inkább barangolt, a mely vadászatból és halászatból él vala, szerszámaint kőből, csontból s agyagból készítette, magát a vadak fogai-
val és gyantakővel ékesítette, de a földművelést és érczek használatát nem ismerte». Ezen a felfogáson épül Bagehot Walter ethnologus mondása, mely szerint «a mióta a hosszú agyú népek (indo-germánok) a rövid agyúakat (csüdokat, finn-ugorokat) Európának legjobb részeiből kiszorították: azóta az egész európai történelem nem egyéb, mint a győzelmek története, melyeket a hadilag jobban készült népek a kevésbé jól készülteken nyertek és nyernek». De Lagarde e nézetek alapján egyik, 1876-ban megjelent művében ekkép fonja tovább következtetéseit: «A magyarok azzal dicsekszenek, hogy politikához értenek. Bismarck, úgy látszik, 1864-ben hitt nekik, sőt talán még 1874-ben is azt gon-

dolja vala, hogy — a mint Jókai Mórral történt csudálatos beszélgetéséből kivehető — a magyarok afféle önhizelgéssel nem csalják meg magokat. Ez ellen — így ír De Lagarde — legyen szabad a tőlem már 1853-ban említett physikai öregségét a magyar nemzetnek hangsúlyozni, mely előre is azt a véleményt támasztja, hogy ez a nemzet immár el van kopva.» Majd arra utalva, hogy a dravida és az uralaltaji nyelvek «eszmebeli rokonok» s hogy az indogermán meg sémi népek mint ék szorultak az egykor egységes turánság közé, ekkép folytatja okoskodását: «A turánok a történelmi alakulásnak legősibb rétegei, úgy de a népek élete szintúgy meg van határolva, mint az egyeseké. Csak szellemi erők tartják fenn a népek ifjúságát vagy újíthatják meg azt; ámde ilyen szellemi erőket nem látunk sehol a turánoknál, azért igazság nélkül véljük magasabbnak a magyarok becsét, mint a finnékét, esztekét, lappokét és törökökét, a kik legközelebbi rokonaik Európában. El fognak enyészni a magyarok, mint a keltek enyésznek szemünláltára; nekik saját politikai szerepet tulajdonítani egy politikus szájában ép oly kevésbé lehet komoly szándék, mint orvos szájában nem lehet komoly egy nyolczvan éves embernek szóló tanács, hogy házasodjék meg s nevelje föl gyermekeit.» Ez a minden ízében hamis és rossz-hiszemű fejtegetés nemcsak a magyarok esküdt ellenségeinek hajtott vizet a malmára, hanem azoknak is, kik itthon váltig mondogatták, hogy Hunfalvy az ő finn-magyar rokonításával politikai tekintetben is rossz szolgálatot tesz nemzetének. Fontos feladat volt ezért Hunfalvy számára, hogy mutasson ennek az okoskodásnak tarthatatlan alapjaira s ő meg is felelt annak emberül. Átkutatván s egybevetvén a korabeli anthropologiai kutatás legfontosabb eredményeit, ráutalt azokra a nagy ellenmondásokra, melyekkel ezek a történet, nyelvtudomány és ethnologia eredményeivel szembe-helyezkednek. Hogy míg pl. a skandináv népek dolichocephalok, a németek sehol sem dolichocephalok; ellenben a szláv és a lapp koponyák egyaránt brachycephalok. Ha bármi kapcsolatban volna az agyidom a nemzetiséggel, e tényekből az következnek, hogy a lappok rokonai a szláv-

voknak, ellenben a skandináv népeknek semmi ethnikai kapcsolata nincs a németekkel. «Az agy idomának nincsen semmi köze a nemzettel», hangzik Hunfalvynak már előbb is többször hangoztatott ítélete. Nem igaz, hogy következetesen a dolichocephalia nyomúl előre, a dravida és uralaltaji nyelvek közt állított rokonság csak némely morfológiai s távoli nyelvek közt is előforduló hasonlóságból támadt ötlet, főleg pedig alaptalan gondolat, hogy Észak-Európának őslakói finn-ugorok voltak. Ennek ellene mond mindaz, a mit Észak-Európa s a finn-ugor népek ősi történeteire vonatkozólag a történeti kútfők s a nyelvek tanúságai alapján tudunk. Ezeknek részletes tárgyalása után Hunfalvy abban foglalja össze vizsgálatainak végeredményét, hogy «a finn-ugor népek a germánok és szlávok után és megett tündek elő; azok tehát nem a legrégebb, de legújabb jövevények Európában. Akármilyenek is a magyarok s akármire képesek vagy nem képesek, annak bizony nem az öregség, hanem talán épen a még ki nem forrott ifjúság az oka».

Ugyancsak általános irányú Hunfalvynak az az értekezése, melyet az 1881. évben, Berlinben tartott orientalista congressuson *Ueber das bildende Princip der Nationen* czímen terjesztett elő. Itt főkép a magyarság ethnikai fejlődésének példáján igazolja, hogy a nemzetiség «alkotó elve», vagyis ethnikai különállásának legjelentősebb tényezője a nyelv. A meddig a nyelv él, él a nemzet is; ha meghalt a nyelv, megszűnik az ethnos s abba az ethnikai egyedbe olvad, melynek nyelvét fölvette. A physikai vagy anthropologiai sajátság fennmaradhat esetleg továbbra is; de nem a koponya alkata s nem a bőr színe alkotja lényegét a népek ethnikai jellegének. A nyelv és a vallás sem függnék a physikai sajátságoktól; nem volt soha külön nyelve és vallása a hosszú agyuak- és rövid agyuaknak, a szőke és barna embereknek olykép t. i., hogy a történeti alakulatokban is állandóan együtt járt volna az anthropologiai jelleg a nyelv és a vallás bizonyos határozott minőségével.

A magyarság ethnikai alakulásának egyik érdekes fejezetét tárgyalja Hunfalvy *A Kún- vagy Petrarca-codex*

és a *kúnok* című, szintén 1881-ben megjelent értekezésében. Ismertetvén itt a Kuun Géza gróf gondozásával kiadott híres kún nyelvemléket, egyszersmind vázlatát nyújtja a kún nép történetének a IX. század végétől fogva, midőn uz néven először lép föl a történet láthatárán, egész a XVIII. század közepén történt kún «redemptió»-ig. E történet során szóba kerülnek röviden a palóczok, mint északról jött első kún telepések, továbbá a besenyők és jászok is, különös kiemelésével mind e népek ethnographiai és társadalmi viszonyainak. Egy külön fejezet foglalkozik azokkal a történeti és nyelvi nyomokkal, melyek a Magyarországon letelepedett kúnokra nézve is igazolják, hogy eredetileg szintén idegen, még pedig egy török fajta nyelvjáráson beszéltek. Szükség volt ez adatok kimutatására azért is, mivel a magyar történetírók közt még a kún codex kiadása után is akadtak olyanok, kik, mint Gyárfás István, szentül meg voltak győződve, hogy a kúnok valóságos magyarok voltak s régibb hazájukban is a mi magyar nyelvünk élt közöttük.

A magyar ethnologia egész körének alkotta meg Hunfalvy összefoglaló képét *Die Ungern oder Magyarern* című népszerűen írott könyvében, mely a *Die Völker Oesterreich-Ungarns* című kiadványsorozat ötödik kötete gyanánt ugyancsak 1881-ben jelent meg s a magyarság ősmúltján kívül kiterjeszkedik annak későbbi történetére, sőt jelenére is. Egy bevezető fejezet után, mely hazánk területét illetőleg a honfoglalás előtti korokról tájékoztat, rátér a tárgyalás a magyarokról szóló legrégebb keleti és bizanci tudósításokra, majd a magyar nyelv rokonságára, a magyarok ősi hazájára, vándorlására, hajdani pogány hitére és szokásaira, valamint a török és szláv hatások s ezek nyelvi nyomainak fejtegetésére. Rövid vázlatok ismertetik azután a keresztyénség fölvételét, a királyság alakulását s a magyarság ethnikai gyarodását a bevándorlott izmaelita, besenyő, kún, tatár és német népelemekkel. Igen becses tartalmú a földrajzi nevekről szóló fejezet, mely kissé bővebben *Magyar folyó- és helynevek* czímmel magyarul is megjelent a *Phil. Közöny* IV. kötetében. A következő sza-

kaszok a Niebelungen-ének s a magyar krónikák hun mondáinak kapcsolatával, a magyarság politikai és társadalmi szervezetével, szellemi életének, különösen költői és tudományos irodalmának fejlődésével, vallási mozgalmával s a mai állapotokkal foglalkoznak. Végül az utolsó fejezet a magyarok anthropologiai meghatározásának kérdését veti föl, de kellő előmunkálat híján nem állapíthat meg biztos eredményt.

Mind az itt leírt ethnologiai munkásságot messze túlhaladja arányában az a tevékenység, melylyel Hunfalvy életének alkonyán az oláh nép és nyelv eredetének földelítésén buzgólkodott. Munkáinak jegyzéke az utolsó tizenöt évben nem kevesebb, mint 33 művet sorol elő e tárgyra vonatkozólag, melyek között több terjedelmes értekezés s néhány testes könyv is található, mindannyia dús, magvas tartalommal. Hunfalvy jelentősége e téren ép annyira korszakalkotó, mint a magyar összehasonlító nyelvtudomány s a magyar ethnologia tudományszakaiban, de itt még abból a gyakorlati szempontból is mérhetetlen becsü, hogy veszedelmes politikai ábrándoknak semmisítette meg szilárdaknak hitt alapjait. Ez ábrándoknak forrása és foglalatlja a *dako román történelmi eszme*, mely két hazánkfiától, Sinkay Györgytől és dicsőszentmártoni Major Pétertől kiindulva, a románság előtt valóságos nemzeti ideállá magasztosult s nemcsak a hevüλέkeny politikusokat ejtette hatalmába, hanem ezekkel együtt az egész román tudományoságot és költészetet. A lelkesedés pedig, melyet ez az eszme ébresztett, korántsem pusztán elméleti, sőt inkább nagyon is reális irányú; nemcsak rajong a multak dicsőségeért, hanem ezt töke gyanánt is értékesíti, támasztrán belőle hatalmas követelményeket, melyek csak jogszerű állapotok szétrobantásával valósíthatók. A román történetírás Klioja — írja Hunfalvy *Neuere Erscheinungen der rumänischen Geschichtsschreibung* című könyve bevezetésében — 1780 óta ül szövőszékén, hogy megszője a régi román történet szövődékét s most e munkája jutalmául Erdélyt követeli. A szövődék talán érdemesnek is tetszenék a jutalomra a tájékozatlan szemnek; de ha azt figyelemmel vizsgáljuk s

avval a technikai hozzáértéssel, melyet számunkra az igazi történelem nyújt, csakhamar rájövünk, hogy sem mellyek-, sem bélfonala nincsen jófajta anyagból.» Ezt a technikai ismeretet, melyet az illető történetben járatlan olvasó nem bírhat, nyújtja Hunfalvy az oláh kérdésre vonatkozó munkáiban, hogy megítélhessük magunk is, «vajon az az áru, melyet a román Klio az irodalmi vásárra szállít, előítélet-nélküli, kritikai történet-e, melynek a tárgyilagos igazság az egyedüli célja vagy pedig nem a politikai izgatást tartotta-e inkább ez a Klio szem előtt s nem szötte-e ennek érdekében czélszerűvé az ő szövedékét».

MUNKÁCSI BERNÁT.

MARZALI ÉS A MAGYAR KÖZJOG.*

Marczali Henrik nem érve be a történetírás terén szerzett babérjaival, a jogtudomány terén kívánt újakat szerezni s német nyelven könyvet írt abba a vállalatba, a mely a világ összes államai közjogának gyűjteménye s *Das öffentliche Recht der Gegenwart* címét viseli.

Ez a gyűjtemény tehát arra fog szolgálni, hogy abban — miként eddig a *Marquardsens Handbuch*ban — mindenütt a külföldön, a hol németül tudnak, az idegen államok alkotmánya iránt érdeklődő jogtudósok megtalálják azt, a mit egyik-másik állam alkotmányáról s közjogáról tudni akarnak. A magyar alkotmány iránt érdeklődők tehát a Marczali munkáját fogják forgatni s ebből fognak igyekezni megismerni a magyar közjogi felfogást, ebből fognak adatokat meríteni a magyar jogelvekre és intézményekre vonatkozólag.

Annak a másik gyűjteménynek ugyanis, mely *Bibliothek des öffentlichen Rechts* cím alatt Scholz és Storck kiadásában Hannoverben jelent meg s a melybe Magyarország alkotmány- és közigazgatási jogának vázlatát megírni nekem jutott a megtisztelő feladat, gyakorlati és nem tudományos célja van és így nincs hivatva a tudományos körök kézikönyvtárául szolgálni.

A Huber-Jellinek-Laband Piloty vállalat bizonyára azért keresett magyar tudóst a magyar alkotmányjog megírására, mert a magyar alkotmánynak magyar fölfogást visszatüköröző kézikönyvére akart szert tenni, nehogy azt mondhasák a magyarok, hogy a ki e könyvet írta, nem ismeri sem

* Marczali: *Ungarisches Verfassungsrecht*, Tübingen, 1911.

a magyar viszonyokat, sem a magyar közjogi felfogást. A kiadóknak evvel a dicséretreméltó törekvésével szemben áll azonban az, hogy ennek a munkának a megírására nem magyar jogász, hanem történetíró vállalkozott. Ez pedig azt a látszatot keltheti, hogy ebben az országban a magyar közjog megírására alkalmas jogász nem akad. Ha Marczali Henrik a magyar közjog ismertetésére vállalkozott, merész vállalkozásba fogott s nagyon kellett bíznia jogi ismereteiben. El kell tehát készülnie, hogy művét a magyar jogászok szigorú kritikában fogják részeseíteni.

Nézetem szerint Marczali Henrik vállalkozásának a bátorsága nemcsak kötelességükké teszi a magyar közjogászoknak a szigorú kritikát, hanem egyenesen kihívja azt. Mert ha magyar ember a magyar közjogról idegen nyelven könyvet ír, tisztában kell lennie avval, hogy az idegen közjogászok a magyar közjog elveinek és intézményeink értékének a megítélésében erre a könyvre lesznek utalva, az ellenséges érzésű osztrák közjogászok pedig ennek a könyvnek minden gyöngéjét arra fogják fölhasználni, hogy alkotmányi intézményeinket, államunk egységét és állami souverainitásunkat e gyöngéken keresztül támadhassák. Marczalinak tehát tudnia kellett, hogy neki nem elég egyet vagy mást állítani, hanem a mit állít, azt úgy kell indokolnia, hogy érvein az ellenséges támadások nyíla eltompuljon s jogászai érveléseinek súlya alatt minden kétkedés a mi államfenntartó hivatásunkban összetörjön.

Ne vegye tehát Marczali rossz néven tőlem, ha most eltérek attól a magyar szokástól, hogy a személyes barátság kedvéért mellőzzük a szigorú kritikát. Célom nem a személyeskedés, hanem a tudományos igazság tisztázása és állásfoglalás az ellen, hogy a könyvében talált esetleges hibákból ellenségeink fegyvert kovácsolhassanak a magyar alkotmány intézményei vagy jogelvei ellen. A mi könyvében jó és elismerésre méltó, azt nem szándékom eltagadni tőle, ha helyszüke miatt talán nem is lehet e helyütt eléggé bőven kidomborítanom, de a mit elhibázottnak találok abban, arra kötelességemnek tartom kérlelhetetlenül rámutatni.

Az első, a mit a könyv érdeméül szükségesnek tartok kiemelni, az, hogy az anyagot Marczali lelkiismeretesen gyűjtötte egybe. Szinte meglep, hogy mennyire járatos a *Corpus Juris*ban s nem kerüli el figyelmét sem történeti adat, sem esemény, sem törvénybeli rendelkezés. A törvény-szövegek fordítása is eléggé hű, már a mint azt így, egyszeri áttanulmányozás után meg lehet itélni. Mindenesetre van olyan hű, mint a nálunk szokásos hivatalos fordításoké.

A másik érdeme a könyvnek, hogy a magyar nemzeti álláspontot igyekszik érvényesíteni. Intézményeink történeti alapjait nem akarja elhanyagolni, történeti jogainkat védelmezi, a magyar szent korona országainak állami egységét hangsúlyozza a horvát separatistikus törekvésekkel szemben, a magyar állam souverainitásának teljességét az osztrák birodalmi egységet hirdető tanokkal szemben, a magyar hadseregre való jogunkat az egységes osztrák hadseregre való törekvés ellen és Boszniára való történeti jogunkat a közszerzemény közös birtokának osztrák tanításával szemben.

Harmadik érdeme a könyvnek a könnyű áttekinthetőség és a stylus egyszerűsége, a mondatok érthetősége.

De ezekkel az előnyökkel szemben áll az, hogy a közjognak, helyesebben az alkotmányjognak (*Verfassungsrecht*) az anyagát nem jól választotta meg, mert a források tanát abból teljesen kihagyta, holott ez egyik legfontosabb, mert legsajátságosabb és a német jogfejlődéstől eltérő, nem egykönnyen megérthető része a magyar közjognak. A magánjog ismeretére sem közömbös, hogy miért van nálunk érvényben az ország egyik részében az országbirói értekezlet ideiglenes törvénykezési szabályaival és a birói gyakorlattal módosított régi magyar jog, másik részében az osztrák jog. De a közjogban ennek különös fontossága van. Erről azonban Marczali még csak említést sem tesz. Nem fejt ki a magyar szokásjognak különös természetét, törvénnyel egyenlő és törvényrontó erejét, a törvényhatósági és községi szabályrendeletek jelentőségét s viszonyát a törvényhez és renDELETEH. Nem mutatja ki, hogy a királyi családnak,

mint uralkodóháznak családi statutumai nálunk nem jogforrások. Nem magyarázza meg, hogy a *Corpus Juris*nak nevezett magángyűjtemény hogyan szerzett kötelező erőt s nem mutat rá arra, hogy az új *Törvénytár* hivatalos gyűjtemény szemben a régivel. Nem világítja meg a magyar és az autonóm törvények viszonyát s a rendes és a Horvátország közjogi helyzetét szabályozó egyezményes törvények közötti különbséget, holott ez igen fontos és sajtóságos kérdése a magyar közjognak.

Nem tárgyalja, hanem csak épen hogy érinti a király helyettesítésének a kérdését, a királyi család és tagjainak különös közjogi helyzetét; pedig ezek a dolgok nálunk egészen másképen állanak, mint a német alkotmányokban. Az országgyűlés költségvetési jogával csak közvetítve foglalkozik, valamint az országgyűlés hatásköréről általában igen keveset beszél. Ellenben *per longum et latum* tárgyalja az iskolai igazgatás kérdését, holott ez a közigazgatási jog körébe tartozik; továbbá az obstructio és az *ex-lex* kérdését, a mi nem jogi, hanem politikai kérdés, különösen abban az alakban tárgyalva, a mint azt Marczali teszi.

Nem helyeselhetem azt sem, hogy Marczali sok történeti anyagot hord össze könyvében, de azért az intézmények vagy a jogelvek jogtörténeti fejlődését még sem ismereti és sehol a jogi kérdések és controversiák megoldásával nem foglalkozik. A dolgok mélyére nem iparkodik lehatolni, hanem beéri a felszínes ismertetéssel és a törvényszövegek szószerinti közlésével. Gondolkozásának rendszertelensége annyira megy, hogy némely helyütt sem a logikai, sem a chronologiai sorrendet nem tartja meg, mi által sem történeti képet az intézmény fejlődéséről nem nyújt, sem dogmatikájának nincsen meggyőző ereje. Így például az állam területéről írva, az 1723. évi 2. t.-cz.-ben foglalt elválasztathatlansággal és feloszthatatlansággal kezdi, azután áttér arra, hogy minő részekből áll az állam ma, majd rámutat a történeti területre, a nélkül azonban, hogy megmagyarázná, milyen különböző részek tartoztak a multban ide s e helyett a fönntartott jogigényt állapítja meg és a királyi czimben említett országok tényleges hovátartozásáról beszél.

A területi integritás elvét meg sem említve, az anyaországra s a ma hozzátartozó Erdélyre, a Részekre és a határörvidékre át s ezeknek rövid megemlítése után a mai Horvát-Szlavonországokon kezdve, előbb a régi Horvátországgal, a régi Szlavóniával és a mai Szlavóniával foglalkozik. Majd a mohácsi vész utáni területváltozásokat érinti s azután azt fejtegeti, hogy Szlavónia alatt az Árpádok korában azt a hercegséget is értették, mely az összes délszláv országokat foglalta magában. Ezek után ismét a mai Horvát-Szlavonországokra tér vissza, hogy azután megint a régi történeti dolgokra térjen vissza s ezeken át az 1868 : XXX. t.-cz.-hez juthasson el. (29—34. l.) Ily rendszer mellett azonban bajos megértetni a Dráván túli részek területi változásainak különben is bonyolódott kérdését, valamint azokat az okokat is, a melyek a társországok mai területének kialakulását és az 1868. évi közjogi rendezést eredményezték.

A törvényhatóságokról szóló szakaszban például a király, illetőleg a ministerium végrehajtó hatalmával és az országgyűlés jogaival kezdi. Erről áttér arra, hogy az alkotmány védelme tette szükségessé, arra az esetre is gondoskodnunk biztosítékokról, ha az országgyűlés és a kormány azt nem képes megvédeni, erre pedig a törvényhatóságok szolgálnak. Majd idézi az 1886 : XXI. t.-cz.-nek a törvényhatóság hatáskörére vonatkozó 2. § át s minden átmenet nélkül a rendi alkotmánynak arra a sajátosságára tér át, hogy a rendek maguk gyakorolták a közigazgatást s hogy a királyi biztosság volt az egyetlen eszköz «az állami akarat» érvényesítésére a törvényhatóságokkal szemben. Ezután a centralista és municipalista irányzatoknak a II. József reformtörekvéseitől 1848-ig egymással vívott küzdelmeiről, a Bach-korszakról és az 1867 utáni rendezésről szól, majd a törvényhatóságok területi rendezését és a királyföld megszűnését tárgyalja s az 1870 : XLII. t.-cz.-nek minden említése nélkül áttér a közigazgatási bizottságra, azt állítva, hogy «föladat» a törvényhatósági bizottság elé tartozó tárgyalásokat előkészíteni». Most minden átmenet nélkül átsap a törvényhatóságok jogállásának ismerteté-

sére, majd a főispánra (de kivételes hatalmáról említést sem tesz), a törvényhatósági bizottságra, hogy azután az államotitási kísérletek történetét, az 1905. évi ellenállási küzdelmet és a coalitiós kormány kinevezését és az 1907. évi LX. t.-cz.-et ismertesse.

Ily rendszer mellett azonban sem a törvényhatósági intézmény fejlődését, sem a törvényhatóságok mai jogállását és alkotmányjogi fontosságát egy idegen jogászszal megértetni, sem pedig arra ügyelni nem lehet, hogy oly fontos tények, mint a törvényhatóság befolyása az országgyűlésre 1848 előtt, ki ne maradjanak.

De most áttérek az egyes részletekre, illetőleg azokra a hibákra, a melyeket a könyvben találtam s a melyek részint hibás ismertetései a magyar közjog egyes tételeinek, részint a szerző helytelen vagy felületes, nem jogászai okoskodása folytán alkotmányunk alapelveit könnyen megtámadhatóvá teszik

A történeti bevezetésben a Nagy Lajosig terjedő kort patriarchalis kornak nevezi Marczali. Patriarchalis hatalom alatt az olyan abszolút fejedelmi hatalmat kell a jogtudományban érteni, a hol a fejedelem abszolút hatalma a családapai hatalomnak az egész népre való kiterjesztésén alapszik. A mint Concha Győző mondja *Politikájában*: «A patriarchalis formában a souverain hatalom a vallást, az erkölcsöt, az illedelem követelményeit, a gazdasági teendőket csak úgy szabályozza, mint a hogy' a háborúindítás szükségessége fölött határoz vagy a jogvitákat eldönti s a büntetteket megtorolja. A souverainitásnak e nagy és föltétlen ereje ellenére fennáll benne az egyenlőség elve az államtagok, mint egy családhoz tartozók között. Minden alattvaló egyenlő elbánást követelhet uraitól, rendi és osztálykiváltságok nincsenek, a főhatalomhoz s más előkelő álláshoz az egyedüli jogczim a kellő kor és tehetség» (375. l.). A magyar vezéreknek ilyen hatalmuk nem volt soha. A Szent István-féle királyság hatalmának alapja is inkább patrimonialis túlsúly volt, mint abszolút hatalom s II. András alatt ez is megbomlott, az utolsó Árpádok idejében pedig már a tömeges gyűlések küzködtek az oligarchák hűbéri

természetű zsarnokoskodása ellen. Hol van hát itt a patriarchalis hatalom főjellemvonása, a családapai omnipotentia? Országunkat már az első Árpádok alatt különböző jogállású népelemek lakták, királyi jobbágyok, királyi szolgák (nemesek), várjobbágyok, várnép, vendégek, később külön kiváltságot kapnak a szászok, külön kiváltsága fejlődik ki Erdélyben a székelyeknek és itt a kunoknak. Hol van itt a patriarchalis formának másik jellemző tulajdonsága, a jogállás egyenlősége? És a hol a királyt választják s Károly Róbert óta országgyűlésen, idegen országból, meghatározott formák közt választják, hol van ott a patriarchalis hatalom erkölcsi alapja? Ezekre a kérdésekre kérek választ Marczalitól s ha megfelel rájuk, elhiszem neki, hogy II. András, IV. Béla, III. András, Károly és Nagy Lajos kora alkotmányunknak patriarchalis korszaka.

Azok után azonban, a mit Marczali közjogának 1—6. lapján előad, a német jogtudósok vagy azt nem fogják elhinni neki, a mit az alkotmányfejlődésről elmond, vagy azt nem, hogy ez patriarchalis királyságra vonatkozik.

Sőt egy történeti tévedésre is rámutathatok e helyütt s ez az, hogy a szerző itt is, miként az Árpádok koráról írt történeti munkájában, III. Andrásnak nem épen patriarchális törvényeiről, mint 1291. éveikről beszél (3. l.); holott Szabó Károly kimutatta, (*Századok*, 1884. évf. 473. l.) hogy ezek a törvények 1290-ben az ó-budai országgyűlésen keltek, az 1291. évi kiadás pedig a Gyulafehérvári káptalanban őrzött s az erdélyi nemesek és a szászok részére készült átírás. Az arany-bulláról írt munkámban pedig rámutattam arra, hogy ezek a törvények III. András koronázási törvényei, a melyeknek kiadására koronázása előtt magát kötelezte, tehát olyan hitlevélféle, az arany bulla megerősítése helyett s ezekre a törvényekre mint conditiókra hivatkozik az 1298. évi törvény bevezetése. Marczali azonban mindezt nem vette tudomásul, noha ma már ez benne van minden magyar alkotmánytörténetben.

A szerző egész korszakot, tudniillik a hűbérinek nevezhetőt, ugorja át, a mikor a patriarchális korról átugrik a rendi állam korára, mely nézetem szerint csak a mohácsi

vész után kezdődik, a mikor az «universitas Prælatorum baronum, procerum nobiliumque» vagy «totum Corpus Regni» magát «Status et Ordines»-nek kezdi nevezni. A rendi kor, a mikor tudniillik a nemesség rendekre oszolva szervezkedik a királyság ellen s kifejlődik a két tényező közt a politikai ellentét és a hatalmi dualismus, csak 1608-tól alakul ki és jogilag 1848-ig s nem 1790-ig tart, mint a hogyan a szerző mondja. Mert habár az 1848-diki reformok történeti csirája 1790-ben indul is meg, még sem lehet egy jogi munkában 1790-nel kezdeni a nemzeti állam korát, azaz azt a kort, a mikor a politikai nemzet nem a nemesség, hanem az állampolgárok összessége. Ha pedig a nemzeti állam fogalmát abban az értelemben fogjuk föl, a mint ezt tulajdonképen felfognunk kell, hogy tudniillik az állam a nemzeti eszmének megvalósítására önmagát szervező nép: akkor Magyarország nemzeti állam volt mindig, a melyet a magyar nemzet létesített és tartott fenn ezer éven át s nemzeti bélyegét rányomta intézményeire. A nemzeti állam korát tehát semmi esetre sem lehet 1790-nel kezdeni.

Itt is vannak téves állítások, így a 7. lapon az, hogy a vegyes-házbeli királyok korában a korona női ágon is örökletes volt, holott fiágon sem volt az. A 15. lapon téves az az állítás, hogy az 1715. évi VIII. t.-cz. az állandó hadsereget, a császári királyi hadsereget iktatta törvénybe s az udvari haditanácsot a cs. kir. hadsereg igazgatási hatóságául elismerte, mert a király nem járult hozzá egy magyar hadi tanács létesítéséhez. Az 1715. évi VIII. t.-cz. császári-királyi hadseregről nem tesz említést, sem az udvari hadi tanácsról, hanem csak a bel- és külföldiekből álló állandó katonaságról. A törvény tárgyalásainak körülményei pedig arra vallanak, hogy a rendek ezzel nem akartak lemondani ennek a katonaságnak magyar hadseregeként való szervezéséről, hanem oly szöveget fogadtak el, mely kibujik a kérdés megoldása elől.

Ellentmondás foglaltatik a 16. lapnak ebben a mondatában is: «Ungarn bewahrte also bei der Annahme eines Hausgesetzes sein volles Legislationsrecht, denn die Bestimmungen des Gesetzes sind von denen der Pragmatischen

Sanktion in wichtigen Punkten verschieden». Magyarország tehát nem fogadta el a házi törvényt, hanem önállóan szabályozta a trónöröklés kérdését. De akkor miért beszél Marczali a Hausgesetz elfogadásáról?

A mit a szerző a 25—29. lapokon a szent korona fogalmáról mond, az igen alkalmas arra, hogy az idegen olvasónak az eszét teljesen összezavarja. Azzal kezdi, hogy az államnak a korona szóval jelölése ma is használatos és törvényes. Az 1867 : XII. t.-cz. is a magyar korona országról s az 1868 : XXX. t.-cz. felváltva szent István koronájáról szól. Majd azt igyekszik bizonyítani, hogy a hol az államot jelenti, ott csupán koronát mondanak emlékeink. Az 1723. évi törvényben «Magyarország királyi koronája és az e szent koronától függő részek» stb. kitétel fordul elő. Tehát itt is az állam csupán a «korona», a legfőbb hűbéri hatalom azonban a «szent korona» szóval van jelölve. Azután hivatkozik Rosenmannra, Czirákyra, Kossuthra, Deákra, azt igyekeztve bizonyítani, hogy a korona mint corpus politicum nem szent, de mint korona, azaz mint Szent István koronája. szent és mint ilyen, a főhűbéri hatalmat jelenti. Ha tehát az államhatalom symbolumáról van szó, akkor is szent. II. Ulászló hitlevelében azonban akkor sem szent, ha magáról a koronáról van szó.

Marczalinak ez a fölfedezése azonban merő önkényen alapszik. Mert a Szent István koronája, mint a magyar állam symboluma, nemesak azt fejezi ki, a mit Marczali főhűbéri hatalomnak nevez, hanem magát a magyar államhatalmat egész szervezetével és erejével, mivel ezt illeti a nemesítés- és birtokadományozáson kívül a törvényhozásnak és bíraskodásnak hatalma és joga is, az uralkodással és a kormányzással együtt, amint azt Werbőczy *Hármaskönyve* II. rész 3. címében tanítja. A szent korona tehát nem csupán a terület főtulajdonosa, hanem az államhatalom alanya, azaz az állam maga, a Szent István diadémájában megszemélyesítve. És a nemes nemesak azért mondatik a szent korona tagjának, mert a szent koronától adománybirtoka van, hanem mert a törvényhozó hatalomnak és az önkormányzatnak részese és a mellett úri hatóságot is

gyakorol. Ebből kifolyólag a korona és a szent korona mindig egy és ugyanazt a fogalmat fejezi ki, t. i. az államhatalom alanyát, a királyt és az országgyűlésen egybesereglett nemzetet, vagy a mint akkor mondták, az ország egész testét együtt, és a szent korona tagsága nemcsak a birtokosságot jelenti, a mint ezt Marczali könyvének 27. és 28. lapján a *Hármaskönyv* I. r. 3. címére hivatkozva tanítja, pusztá hűbéri viszonynak fogva föl a korona és a nemes közötti viszonyt, hanem a H.-k. I. része 3. címéből kiolvashatólag azt is, hogy nemesek választják és koronázzák a királyt, kinek hatalma a nemzettől származik és a II. rész 3. címéből kiolvashatólag azt is, hogy a nemesek részesei az államhatalomnak. És így, bár a szent korona tanában a külső forma hűbéri, mert az ország területének főtulajdonjoga a szent koronát illeti, mely radix omnium possessionum, a nemest pedig birtoka és pedig nagyságának arányában képesíti köztevékenységre, az államhatalomban való részesedésre, valamint a koronázás is kölesönös eskü letetele mellett megy végbe: mindazonáltal e tan tartalma közjogi, mert a nemes részese is annak a hatalomnak, a melytől birtokát és jogait bírja s a melynek alattvalója és így nem hűbéres, hanem politikai jogokkal bíró állampolgár.

És így nincs igaza Marczalinak, a mikor azt állítja, hogy az egész elmélet teljesen hűbéri, mert a *Hármaskönyv* csak a birtokos nemest mondja a szent korona tagjának, a birtoktalant nem; mert a *Hármaskönyv* azt tanítja, hogy minden «verus nobilis regni» teljesen egyenlőjogú, a miből következik, hogy ez is tagja a koronának, csakhogy a köztevékenységnek gazdasági alapját nélkülözvén, a birtoktalant sem a személyes fölkelés, sem az országgyűlésen való megjelenés kötelezettsége nem terheli, tehát adót is fizet és így a közjogi jogositványok gyakorlásának ez eszköze nála hiányzik, akárcsak ma annál az állampolgárnál, a kit census hiányában a szavazati jog meg nem illet, de a törvény előtt egyenlő a többi, szavazati jogot gyakorló állampolgárral. De ha a birtoktalan nemes birtokot szerez, épen úgy képessé válik a szent korona tagságával járó

jogok gyakorlására, mint ma az állampolgár, ha megszerzi a szavazati jog törvényes előfeltételeit.

Rombadól tehát Marczalinak az az állítása is, hogy az ösiség megszüntetése folytán s mivel az állampolgári jog ma már nem a nemesi birtoktól függ, a szent koronának addigi jelentősége is megszűnt, mert az állampolgárok nem váltak valamennyien nemesekké, sem nem mind birtokosok. Mert a helyzet csak abban változott, hogy a nemesség és nemesi birtok elvesztette közjogi jelentőségét és az előbbinek helyét az állampolgárság, az utóbbiét a politikai jog foglalta el és hogy az adományrendszeren alapuló magánjog s annak a közjoggal való kapcsolata megszűnt. De a szent korona tanának közjogi tartalma, lényege érintetlen maradt s ezt a 28. lapon mondottakkal ellentétben a 29. lapon Marczali is beismeri, mondván: «Ungarische Krone oder heilige Stefanskronen bezeichnen also jetzt bloß den ungarischen Staat. In diesem Sinne könnte man die Staatsbürger mit alten Bezeichnung *membra sacrae Coronae* benennen.»

Ahhoz tehát, hogy valaki a szent korona tanát megértse s közjogi tartalmát felismerje, nem elégséges ismerni az emlékeket és a *Hármaskönyvet*, hanem meg is kell azt értenie és az alkotmány összes intézményeivel, különösen a trónbetöltéssel és a koronázással kapcsolatba is kell hoznia, mert e nélkül a koronázást sem lehet megérteni, még kevésbé idegenekkel megértetni. Marczali azonban ezt teljesen elmulasztja, ellenmondásaival és érvelésének felszínességével s homályosságával, a 28. lapon Timon Ákosra vonatkozó hamis idézetével pedig a kérdést tanulmányozó idegent csak zavarba hozza, vagy téves utakra tereli.

Súlyos hibának tartom, hogy Marczali, a ki a társországek autonomiájáról szóló részben a társországek állami-ságát és egy horvát királyi méltóság létezését tagadja (32. lap és 158—161. l.), a 29—31. lapokon Horvátországot, Szlavonországot és Dalmátiát királyságnak (Königreich), egy helyütt meg épen «das dreieinige Königreich»-nak nevezi. Hiszen ha ezek az országek királyságek, akkor van alapja annak a horvát álláspontnak is, hogy van horvát-szlavon-

dalmát királyi méltóság is, van horvát-szlavon államhatalom is, csakhogy ez a közös ügyek nagy száma miatt hátterbe szorul. Akkor a magyar király nem mint ilyen uralkodik a társországokban, hanem mint ezeknek az országoknak a királya, azaz mint horvát-szlavon-dalmát király, épen úgy, mint 1804 előtt Csehországban sem az osztrák főherceg, hanem a cseh király uralkodott s a mai osztrák császári méltóságnak a cseh királyság egyik beleolvadt része. Törvényeink azonban Horvát-Szlavon- és Dalmátországokat soha sem nevezték királyságnak, hanem országoknak, részeknek, a mint azt Marczali is tudja. A regnum a magyar törvényekben soha sem királyságot, hanem mindig országot jelentett, mert ha királyságot jelentett volna, Erdély nem lett volna regnum. Végre a magyar királyok Mária Teréziáig minden meghódított vagy különállásra szert tett országnak királyi czímét vették föl s II. Ulászló is akkor vette föl Szlavonia királyának a czímét, a mikor Cörvin János, Szlavonia hercege fölött fensőbbségét akarta kitüntetni. Ez is azt mutatja, hogy e délszláv országok nem voltak királyságok, Dalmátia pedig már csak azért sem volt az, mert ez csak gyűjtő fogalma volt az azonos jogállású, de egymástól jogilag különálló tengerparti olasz városi köztársaságoknak.

A területről szóló szakaszok ellen más kifogásaim is vannak, a melyeket azonban e helyütt tér szűke miatt mellőzni vagyok kénytelen, mert még sok a mondani valóm.

Az állampolgárságról szóló szakaszban mulasztás az, hogy nem mutat rá arra, hogy a magyar terminologia nem tesz különbséget Staatsangehörigkeit és Staatsbürgerschaft között. Ezt pedig ki kellett volna domborítania; mert német fölfogás szerint az előbbi az, a mit mi állampolgárságnak nevezünk. Ugyanitt téves a 37. lapon foglalt 3. jegyzet, mert az ünnepélyes honfűsítés már 1299-ben előfordul (l. Pauler *A magy. nemz. tört.* II. 601. l.). Egész előadása nélkülöz minden jogászai fölfogást s fontos kérdéseket, mint az elbocsátásnak védkötelezettségi szempontból megállapított akadályait és ezek alól Ausztriával szemben tett kivételeket, teljesen mellőz. Az állampolgári jogok és köteleességek ismertetéséről szóló szakaszok annyira felületesek, hogy

ezek nyomán egy idegen még azokat a törvényeket sem ismeri meg, a melyek alapján a jogtudomány az állampolgári jogokat megconstruálta. Az pedig még csak érintve sincs ebben a könyvben, hogy ma alapjogok abban az értelemben, mint a nemesi sarkalatos jogok, épen úgy nincsenek többé, mint a hogy' abban az értelemben sem lehet többé különösen biztosított alapjogokról szó, mint a charta alkotmányokban, hanem ezeket csak a tudomány construálta meg a nemesi sarkalatos jogok és az újabb törvények elszórt rendelkezései s a politikai pártok által hangoztatott jelszavak alapján. A jogegyenlőség elvének megalapozására vonatkozó törvények közül csak az 1848: VIII. és az unióról szóló VII. t.-cz. vannak megemlítve, de hogy mit kell jogegyenlőség alatt érteni, az még jelezve sincs.

A nemesség és a régi jogosultság alapján való szavazati jog teljesen össze van zavarva, a nemesség jelentősége tévesen erre korlátozva, érdemrendi mivolta háttérbe szorítva. A főrendűeket megillető közjogi kiváltság pedig még megemlítve sincsen, mert különben nem tudná a jogegyenlőség elvét fentartani, mivel nem képes ennek az elvnek a helyes fogalom-meghatározását megadni.

A nemzetiségi egyenjogúságról szóló törvényt egészen hibás cím alatt tárgyalja, mert a nemzetiségek jogairól beszél, holott a nemzetiségek nálunk nem jogalanyok, mert nem közjogi korporációk, hanem csupán azt domborítja ki a törvény, hogy a jogállás a nemzetiségtől nem függ. A hazában divó különböző nyelvek használatának a kérdését pedig akként ismerteti, hogy leközi a törvény szövegét, minden magyarázat nélkül s tekintet nélkül arra, vajon az a szakasz érvényben van-e még, vagy már megváltozott. Így előadja a törvényhatósági tisztviselőknak azt a jogát, hogy hivatalos nyelvként bármely jegyzőkönyvi nyelvet használhatnak, de nem említi meg, hogy törvényhatóságainknál más nyelv, mint a magyar, jegyzőkönyvi nyelvül megállapítva nincsen és hogy ma már a minősítési törvény is feleslegessé tette ezt a rendelkezést. Beszél a törvényhatósági bíróságok nyelvéről, holott ma már csak királyi

biróságok vannak, melyeknek hivatalos nyelve a magyar. Alapot szolgáltat tehát annak a vádnak a megerősítésére, hogy Magyarországon van ugyan törvény, mely jogokat biztosít a különböző nemzetiségeknek, de ezt a törvényt a magyarság nem engedi végrehajtani.

Az 50. és 51. lapon igyekszik ugyan arra, hogy az államhatalom felől a magyaros fölfogást kidomborítsa, de ezt igen szerencsétlenül teszi, mert gondolatait nem úgy szövegezi meg, mint a hogy' azt egy jogtudományi munkában joggal el lehet várni. Így a souverainitásnak a király és a nemzet által való együttes kezeléséről, azután az állami souverainitás némely részének Ausztriával közös gyakorlásáról beszél; holott a souverainitást nem kezelik, a souverainitás közös gyakorlása pedig, (a mi más, mint az együttes gyakorlás), közös államhatalmat tételez fel. S a míg az 50. lapon azt mondja, hogy Magyarország az örökösödés kimondása óta is fentartotta a választókirályság intézményeit, az 51. lapon már azt mondja, hogy ezer év óta örökös királyság s a 7. lapon a vegyes-házbeli királyok korában a koronát a nőágon is örökletessé teszi, holott fiágon sem volt föltétlenül örökletes.

Nem teszem kifogás tárgyává, hogy a király jogállását oly modorban jellemzi, hogy ha czímei, a püspökök kinevezésének joga és a hadsereg vezérlete, vezénylete és belserveszete említve nem volnának, ez a jellemzés akármely monarchiára alkalmazható volna. De azt már nem helyeselhetem, hogy a trónöröklés kérdését, a koronázást, a hitlevelet és a királyi esküt épen a szerint a mód szerint ismerteti, mint a nemzetiségi törvényt. A jogelveket nem vizsgálja, kapcsolatukat nem keresi, még csak nem is állapítja meg, hanem egyszerűen közli az 1723. évi I. és II. t.-cz.-nek, a Ferencz József öfelsége hitlevelének es királyi esküjének a szövegét s elmondja a koronázási szerződéseket, a nélkül, hogy a controvers kérdéseket csak érintené, hogy a magyar és az osztrák trónöröklési jog alapja és lényege között a különbséget kellően kiemelné, hogy a trónöröklési rend szabályainak megállapítását megkísértené, hogy a koronázás közjogi jelentőségét kidomborítaná.

Igy meg sem említi, hogy a nőág örökösödése az 1723. évi I. t.-cz.-ben kifejezésre jutó királyválasztási actuson alapszik, mert a fiág kibalása esetére a nőági ivadékokat Magyarország királyi koronájára kikiáltották és meghívták. Épen így mellőzi annak a kidomborítását, hogy a magyar trónöröklési jog a nőágak szűkebb körére szorul, mint az osztrák és hogy föltételekhez kötött, míg amaz föltétlen. A II. t.-cz. 7. §-át nem jól fordítja, holott Polner Ödön, az Országos Levéltárban őrzött szöveg alapján, már kimutatta, hogy ennek a §-nak helyes értelme ez: «Magyarország királyaitól leszármazó és azoknak törvényes, római katolikus utódaira, mindkét nemű ausztriai főhercegekre — országlás és kormányzás végett átruházzák stb.»

Téves állítás az, hogy az 1723. évi I. t.-cz. a nőági öröklést korlátlanul fogadja el, ellenben a II. t.-cz. három ágra korlátozza. Hiszen az I. t.-cz. csak a királyválasztás tényét constatálja s a szabályokat a II. t.-cz. állapítja meg. Az uralkodó család családi szabályainak viszonyát a magyar trónöröklési törvényhez, az „ebenbürtig“ házasságból származás szükségességének a jogalapját tévesen magyarázza, az 1900. évi XXIV. t.-cz.-et pedig e helyütt meg sem említi. Épen így hibásan magyarázza az interregnumot, azaz a trónváltozással kapcsolatos kérdéseket, a király helyettesítését, mintha bizony volna oly tan, hogy az uralkodásra képtelen király helyettese a nádor helyett a miniszterelnök.

A koronázás közjogi jelentősége, viszonya a királyválasztáshoz és ma a trónörökléshez, az az elv, hogy az országgyűlés koronáz, érintve is alig van. Ellenben a 62. lapon oly állítást kockáztat meg, melyet ellenfeleink a királyi eskü értékével szemben nagyon is kihasználhatnak. Itt ugyanis Marczali szó szerint ezeket mondja: «Dadurch, dass alle Gesetze, auch die ältesten beschworen sind, unter ihnen auch die goldene Bulle Andreas II., von welcher kein einziges Wort mehr gesetzliche Geltung besitzt, kommt der König in die Lage einen Eid zu leisten, den er mit bestem Willen nicht vollständig halten kann und der in diesem Teile kaum mehr als eine historische Formalität ist». Föltéve, hogy ez így volna, hogy az arany bullának ma már

nemcsak az elvei, de még egy szava sem volna érvényben, szabad volna-e egy magyar írónak a külföld előtt ily állítással megrendíteni a királyi eskü komolyságába vetett hitet akkor, a mikor az osztrák írók egyebet sem tesznek, mint azt bizonyítgatják, hogy a királyi eskü csak történeti formalitás, a melyből a visszaszerzett területek visszakapcsolására való kötelezettség meg nem állapítható. Annál kevésbé lett volna tehát szabad Marczalinak ezt állítani, a mikor az arany bulla legtöbb rendelkezése nemcsak elveiben, de szószerint is érvényes, mert a nemeseket ma sem szabad valamely hatalmas kedvéért elfogni és tönkre tenni bírói ítélet nélkül, ma sem szabad házaikba a királynak meghivatlanul beszállani, az egyházak népeitől önkényűleg adót szedni, a királyt kísérő nagyuraknak a szegény népet fosztogatni, ispánságokat és méltóságokat magánbirtokul adományozni, a bírói úton elítéltet a hatalmasaknak védelmezni stb., noha ezek a tilalmak ma már nem actualisak, mint voltak századok előtt és ma már nem csak a nemes személyét és vagyonát védik.

De azon, hogy Marczali a trónbetöltés és a koronázás kérdéseinek lényegébe nem képes behatolni, alig lehet csodálkozni, ha a szent korona tanát csak hűbéri tannak tartja, melynek ma, 1848 óta, többé értéke nincs. Mert mindezek a kérdések csak a szent korona tanával kapcsolatban fejthetők meg és magyarázhatók.

Hasonló felületességgel bánik el Marczali azzal a kérdéssel, hogy minő alapon és milyen jogállás illeti Magyarországon a királyi ház tagjait. A nagyobb büntetőjogi védelmet épen úgy nem említi, mint nem említi azt, hogy a királyi ház nem alkotmányjogi tényező s mint ilyen, a regenség kérdésében s más hasonlóknban nem határozhat és a király dolgaiba nem avatkozhat s őt hatalmának gyakorlásában nem korlátozhatja.

A király felségjogait és a hadsereg kérdését Marczali egy hét lapra terjedő §-ban együtt tárgyalja. Azt a rendszert hibát, hogy ezt a két kérdést összefoglalva ismereteti, el is lehetne nézni, ha maga a tartalom kifogástalan volna. De sajnos, a tartalom sem kifogástalan több okból.

Először azért, mert a fegyveres erő szervezetét, a fegyveres erő egyes részeinek (hadsereg, honvédség, népfölkelés) közjogi állását, a királyhoz és az országgyűléshez való viszonyát, az országgyűlésnek ujonczlétszám megállapítására s az ujonczjutalék évi megszavazására való jogát, e jogokat mint az országgyűlésnek a felségjogok korlátozására és befolyásolására szolgáló eszközeit egyáltalában nem tárgyalja, nem ismerteti, nemcsak itt, hanem másutt sem. Nem kifogástalan másodszor azért, mert nem közjogi, hanem a közjogi fejlődést alig befolyásoló köztörténeti és politikai dolgokat kever bele, mint 1848-ban a honvédség szervezését, a kiegyezést megelőző tárgyalásokat, az 1903. évtől a kilenczes bizottság programjáig történt eseményeket s a program szövegét magát s az által a kérdés megérthetését nem könnyíti, hanem nehezíti, mert összezavarja. Végre nem kifogástalan azért, mert téves állításokat tartalmaz, így a többi közt azt, hogy az 1715. évi VIII. t.-cz. által a császári sereg becikkelyezést nyert; így hogy a katonai kérdés lényege az, vajon a hadsereg magyar része ezentúl is kizárólag a király rendelkezése alatt álljon-e, vagy hogy a parlamentaris kormányzás erre a térre is kiterjedjen.

Hasonló modorban tárgyalja Marczali az országgyűlés történeti fejlődését, szervezetét, jogállását, a parlamentarismus lényegét. Itt is kerüli az elvi szempontokat, mellőz fontos kérdéseket, belekever politikai nyilatkozatokat, állít a törvények szövegének és a tényeknek meg nem felelő dolgokat s a mikor az egész parlamenti joggal, az incompatibilitással és immunitással is, a 78-ik laptól a 114-ik lapig, tehát 36 lapon át végez, ebből az obstructio történetének 9 lapot, az ex-lexek történetének 3 lapot, e kettőnek tehát, a mi nem a közjogra, hanem a politikai események történetére tartozik, a térnek egyharmad részét szenteli, de az országgyűlés költségvetési jogának kifejtését és jogi magyarázatát úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyja. Pedig a jogászokat ez érdekelné, nem pedig az, hogy Széll Kalmán, Héderváry Károly és Tisza István miért bukott meg s miért nem bírta eddig keresztülvinni Héderváry a véderőjavaslatot.

A kormányról szóló részben elmulasztja szembeállítani a dikasterialis kormányzást a ministerialissal, holott a negyvennyolczas alkotmányreform okait e nélkül nem lehet megértetni. De a negyvennyolczas törvénynek 1867-ben történt módosítását még meg sem említi. Hogyan értethetné hát meg a nádori méltóság jelentőségét és hivatását, a mikor azt maga sem értette meg. Nem értette meg, mert ha megértette volna, nem mondaná ezt: «1848 brachten es ausserordentliche Umstände mit sich, dass der Erzherzog-Palatin über den Ministerium funktionierte. Doch stellte sich die Zweckwidrigkeit dieser Institution damals in dem Masse heraus, dass eine Änderung unumgänglich schien. Das weiseste und der historischen Tradition entsprechende Verfahren wäre gewesen, den Ministerpräsidenten einfach Palatin zu nennen, sowie in England First Lord of the Treasury heisst». A mit Marczali az idézett szavakkal elmond, az nem jog, hanem politikai elmélkedés, a miből csak annyi igaz, hogy az 1848. évi törvény a nádort, mint a király helytartóját, a ministerium fölé helyezte. De nem áll az, hogy ez az intézmény célszerűtlennek bizonyult s az állás betöltése 1867-ben ezért mellőztetett; mert ha nem lett volna nádori méltóság 1848 előtt, már a magyar alkotmány is régen összedőlt volna. A nádor királyi helytartói hatáskörét 1867-ben a közös ügyek miatt nem lehetett fönntartani, más hatáskörrel pedig azért nem ruházták föl, mert Ő Felsége egyáltalán nem akarta az állást fönntartani. A nádort, a kinek épen azért volt ereje az alkotmányban, mert elmozdíthatatlan volt, a többség bizalmától függő miniszerelnök helyére leszállítani pedig teljesen értéktelen kísérlet lett volna. S napjainkban igen is tapasztaljuk és érezzük hiányát annak, hogy nincs oly állandó és a pártpolitika ingadozásaitól nem függő közbenjáró a nemzet és a király között, a kinek fölfelé is súlya van, lefelé pedig számottevő tekintély és így szava válságos időkben sok félreértést elháríthatna. De hát ez nem közjog, hanem politika, mely nem ide tartozik, éppen azért Marczali is jobban tette volna, ha ismertette volna az ország függetlenségét kidomborító nádori hatáskört s azután az ezt mó-

dosító 1867. évi VII. és VIII. t.-cz. szövegét, ezt a politikai elmélkedést pedig mellőzte volna.

Hasonlóképen kár volt a 117. lapon azt fejtegetni, hogy a magyar ministerek a törvény szerint hiába felelősek, mert ezt a felelősséget érvényesíteni a valóságban nem lehet. Így előadva a kérdés szintén nélkülöz minden jogi tartalmat és csak alkotmányunk félreértésére visz.

A bíróságról szóló részben a községi bíraskodást, a közigazgatási hatóságok kihágási bíraskodását, a közigazgatási és a hatásköri bíróságot, a szabadalmi tanács specialis bíraskodását s más efféléket meg sem említi, a hatásköri bíróságról pedig egyáltalán nem is tud, mert különben nem mondaná a 118. lapon, hogy hatásköri kérdésekben a ministertanács a legfőbb fórum.

De legszerencsétlenebb szakasznak a törvényhatóságokról szólót kell tartanom. Rendszeréről, melyet itt követ, már előbb szólottam. De tartalma ellen is sok a kifogás. Nem ismerteti a vármegye múltját s 1848 előtti hatáskörét a törvényhozásban, a statutumalkotásban, a bíraskodásban és a végrehajtó hatalom gyakorlásában. A vis inertiae jelentőségét az alkotmányvédelemben ki nem fejt, sem törvényes alapjára nem mutat rá s úgy tünteti föl a megyét, mintha nem lett volna semmi nemzetföntartó hivatása, hanem csak «az állami akarat» érvényesülésének az akadályául szolgált volna. De épen így elmulasztja kifejteni azt, hogy mi ma a törvényhatóság hatásköre, jogállása, viszonya a kormányhoz s hogy a törvényhatósági városokban különbözik a községtől. A főispán kivételes hatalmát meg sem említi, hanem e helyütt üres politikai phrasisokat hoz föl és köztörténeti eseményeket emleget s azt állítja, hogy a sok visszaélés, különösen az árvapénzek hűtelen kezelése érlelte meg sokakban az állami közigazgatás szükségességét. Hát igaz, hogy voltak defraudatiók egyes megyéknél, hiszen ilyesmi másutt is előfordul. De hogy ezek oly mértéket öltöttek volna, hogy e miatt vált volna a reform közkívánattá, az több a tévedésnél. S ilyet állítani egy a külföld számára írt jogi munkában, oly meggondolatlanság, a melyre nehéz megfelelő szavakat találni. A tör-

vényhatósági pénzeknek állami kezelésbe történt átvétele alkalmával pedig csak egy esetben constatáltatott az, hogy a megyei pénztárnok hűtlenül kezelte az árvapénzeket. Ez a tény tehát Marczali megjegyzését halomra dönti, mint a hogy egyes téves állításai a könyve iránti bizalmat is könnyen megingatják. Lássunk egy-két ilyen állítást.

Törvényeink szerint a végrehajtó hatalmat a király a ministerium által (1867: VII.), továbbá közvetítve a helyi igazgatásban a törvényhatóságok által is (1886: XXI. 2. és 18. §.) gyakorolja. Marczali szerint azonban: «Die vollziehende Gewalt übt das Ministerium als Mandatar beider grosser Faktoren der Gesetzgebung aus». A nádort még lehetett az országgyűlés megbizottjának tekinteni, mert az országgyűlés választotta. De a ministerium alakítására az országgyűlésnek jogi befolyása nincsen. Mily alapon nevezheti tehát Marczali a ministeriumot a végrehajtó hatalomban az országgyűlés fölhatalmazottjának?

A 126. lapon a közigazgatási bizottság hatáskörét ekként határozza meg: «Seine Aufgabe ist: die Verhandlungen des Municipal-Ausschusses gehörig vorzubereiten». Ez elemi dolog s a ki magyar közjogot ír, annak tudnia kellene, hogy az ügyeknek tárgyalásra előkészítését városokban a tanács, megyékben az állandó választmány végzi s a közigazgatási bizottság hatásköre és föladata egészen más, mert részint ügyeket intéz, részint felelősségi fórum, részint felügyeleti szerv, részint fegyelmi hatóság.

A 127. lapon azt állítja, hogy a főispán 1886. óta beamter, holott — bár a közhivatalnokok fogalma alá esik — mégsem az a szó szoros értelmében, hanem még mindig első sorban méltóság, mert a székhelyen állandóan lakni sem köteles.

De nem akadhatunk meg minden egyes mondaton, a mely kifogás alá esik, mert akkor soha sem jutunk a végére. Éppen azért csak a legszembeszökőbb egy-két hibára akarok még rámutatni.

A társországok autonómiájáról szóló fejezet épen olyan rendszertelen, mint a többi, telve oly állításokkal, a melyek a jogi fogalmak zavartságáról tesznek tanúságot, megtöltve

oly események ismertetésével, melyek jogi szempontból egyáltalán nem jönnek figyelembe, a mivel azután együtt jár az, hogy a jogi szempontból fontos események megemlítve sincsenek. Így például elmondja a régi jó viszonyt, majd a vallási harczok hatásait erre a viszonyra, a délnyugati részeknek francia uralom alá jutását s Illyriába kebelezését, az udvarnak 1848-ban követett politikáját, csak azt nem, hogy miért kellett 1861-ben Magyarországnak Horvátországot egyezkedő félnek elismerni, miért maradtak el a társországok a koronázásról, mily körülmények közt jött létre az 1868-adiki egyezmény s mi ennek a jogi természete. Nem az intézmények és a jogelvek rendszeres ismertetését adja, melyből a társországok közjogi helyzetét meg lehetne érteni, hanem szószerint és kritika nélkül közli az 1868. évi XXX. t.-cz. szövegét az 1—11. §-ig, azután a 48. §-ra támaszkodva, néhány többé-kevésbé sikerült megjegyzést fűz hozzá annak bizonyítására, hogy a társországok nem állam, közbeszöve a központi kormány hatáskörére vonatkozó 43. §-t, a bán és a horvát-szlavon minister közötti viszonyt. Majd idézi a 31. §-t (hibás fordításban), elmondja a magyar országgyűlésen való képviseltetés módját, a törvények két nyelvű kiadását, a czímerhasználatra vonatkozó rendelkezést, hogy azután áttérjen a pénzügyi egyezményre, az autonom kormány szervezetére, a horvát-szlavon országgyűlésre s elég helytelenül ugyanebben a fejezetben Fiume autonomiájára. Ily felszines és jogászilag meg nem konstruált tárgyalási rendszer mellett azonban egy idegennel bajos megértetni a mai viszony történeti alapjait, az autonomia lényegét s a királyi hatalom és az állampolgárság egysége mellett a külön territoriummal bíró politikai nemzet fogalmát, különösen akkor, ha az állami egység bebizonyítására oly könnyen megtámadható érvek hozatnak föl, mint Marczali könyvében.

Hiszen ha egy idegen olvassa, hogy itt is vannak közös ügyek, Ausztriával szemben is vannak közös ügyek, ugyancsak alaposan kell a dolgokat megmagyaráznunk, hogy az a meggyőződés ne érlelődjék meg benne, hogy vagy Horvátország is állam, vagy Magyarország sem az. Hogyne

érelné meg tehát egy idegenben ezt a meggyőződést Marczali, a mikor azt mondja a 154. lapon: «Diese Rechte (t. i. Horvátország autonomjogai) erstrecken sich aber nicht auf die Ausübung des (talán «der») Souveränität. Diese kann in einem Staate nur eine sein». Az idegen azonban azt látja, hogy az autonomia körében Horvátország országgyűlése a magyar törvényektől eltérő s velük egyenlő erejű törvényeket alkot, pénzügyi egyezményre lép, autonom szervezetét önmaga állapítja meg és a nyelv, színek és zászló használatában úgyszólván kizárólagos jogokat élvez a magyar állam jelvényeivel és nyelvével szemben.

Marczali a társországok államiséga ellen bizonyítékul hozza föl az 1. §-ban említett «állami közösség» kifejezést. De a horvátok épen ebbe a kifejezésbe kapaszkodnak bele, mondván, hogy a közösség nem egység. Azután ezeket mondja: «Ein Staat als juristische Person ist ohne Fiskus und ohne das Recht, internationalen Verkehr zu pflegen, undenkbar». Ezt neki nem fogják elhinni, vagy ha elhiszik, Magyarország államiségának tagadására fogják érvként fölhasználni, mert a nemzetközi érintkezésben külön jogalanyként csak ritkán lép föl s Magyarország külön külügyeiről Marczali még említést sem tesz. A 160. lapon foglalt az az állítás pedig, hogy: «Die Einheit der Staatsgewalt wird insbesondere durch die Einheit der Regierung herbeigeführt», nemcsak a társországoknak államiséga ellen, hanem az osztrák-magyar monarchiának nevezett alakulat birodalmi egysége mellett is fölhasználható, mivel itt is van közös ministerium, a melyet Marczali «Gemeinsame Regierung» néven nevez (186. l.). Hasonló át nem gondolt mondások tartkítják az Ausztriához való viszonyról szóló fejezetet is. Lássunk ebből is egynehányat.

A 173. lapon ezeket mondja: «Die ungarische Krone fällt «infallibilter» demselben zu, der die Erbländer nach dem Rechte der Krone besitzt. Der Herrscher regiert beide Länder unzertrennlich (inseparabilter)».

«Nach dem Rechte der Krone» a magyar király Magyarországot és a hozzá tartozó részeket, nem pedig az osztrák

örökös tartományokat bírja. Az osztrák örökös tartományok birtokának az alapja azonban nem valamely más korona, hanem az uralkodó család joga, a melyet az elsőszülött, mint a család feje, ma mint osztrák császár, gyakorol. A Krone kifejezésnek az uralkodó személyének értelmében való használata pedig azért helytelen, mert ha az uralkodó személye koronának neveztetik, akkor az osztrák írónak az a szokása, hogy *gemeinsame Krone*-ről beszélnek, a magyar közjogban is megszokottá válhat s a közös korona fogalmából már nem nehéz levezetni a fejedelmi méltóság és hatalom közösségét, azaz a császári hatalomnak Magyarországra való kiterjedését is, mint ezt legalább a közös ügyekre Ulbrich teszi. De még helytelenebb ez abban a kapcsolatban, a melyben Marczali teszi, a mikor az elválaszthatatlan kormányzásról beszél, (mintha ez az 1723. évi II. t.-cz. kifejezése volna), mert az elválaszthatatlan kormányzás az egységesen kormányzás gondolatát tartalmazza. Az 1723. évi törvény azonban csak elválaszthatatlan birtoklást és nem kormányzást (*indivisibiliter . . . possidendis*) említ, a «*regendam et gubernandam transferunt*» szavaknak pedig az «*indivisibiliter . . . possidendis*» szavakhoz semmi köze, legfeljebb az, hogy azért ruházzák a nőági ivadékok közül az elsőszülöttre Magyarország koronáját uralkodás és kormányzás végett, mert azt akarták, hogy az örökös országokat feloszthatatlanul s elválaszthatatlanul bíró személy ezeket Magyarországgal s részeivel együtt birtokolja, de külön kormányozza. Marczali azonban mást mond, olyat állít, a miből a törvény szavait nem ismerő idegen jogászok esetleg az együttes kormányzás elvét fogják majd levezetni. A törvény rendelkezése tehát világos, de a Marczali állítása ezt a világos értelmet is teljesen elferdíti s ezzel a magyar-osztrák közjogi viszonyoknak hamisan veti meg a jogalapját, mert az ő tételéből nem a dynastia közössége és a védelmi szövetség, mint Marczali mondja, hanem az egységes kormányzás és a birodalmi egység következne, a mit azonban ő maga sem akar elismerni.

A 177. lapon a birodalmi kapcsolatról (*Reichsverband*) szólva, a nélkül, hogy ennek a szónak az értelmét megha-

tározna és kiemelné, hogy ez kizárja a birodalmi egységet, azt állítja, hogy ennek föntartását a törvény a nádor kötelességévé tette. Ez az állítás azonban a törvény téves magyarázatán alapszik, mert a törvény csak azt mondja, hogy a nádornak mint királyi helytartónak nem szabad megsérteni a korona egységét és a birodalmi kapcsolatot, de nem azt, hogy neki kell a felett örködni.

A 182. lapon igen leszállítja az 1867. évi XII. t.-cz. ama szavainak az értékét, a melyek az ország független államiságát akarják kifejezni és a közös ügyek feltételeként megállapítani, a mikor az ország közjogi és belkormányzati önállóságát (Žolger szerint Staatsrechtliche Selbständigkeit und die der inneren Regierung) és önálló törvényhozási s belkormányzati függetlenségét (Žolger szerint: die selbständige Gesetzgebungs- und Regierungs-Unabhängigkeit) Marczali csak «die verfassungsmässige staatsrechtliche und innere administrative Selbständigkeit» szavakkal adja vissza. Akkor hát az ország függetlensége nem volna több, mint a társországok autonómiája.

Ugyanezt a hibát követi el a 182. lapon alább is, a midőn a törvény 12. §-ában a «kormányzat» szót «Administration» szóval fordítja «Regierung» helyett.

A 183. lapon azt mondja az 1867. évi december 21-iki 146. sz. törvényről, hogy nem egyezik meg szó szerint a magyar törvény szövegével, hanem csak kivonatát tartalmazza. Ezzel szemben azonban a valóság az, hogy ez a törvény alapelveiben is, rendelkezéseiben is lényegesen elér a magyartól, az egységes osztrák birodalom alapján áll, a közös ügyek körét sokkal tágabbra szabja, a kölcsönös védelem kötelezettségének elvét nem is említi és csupán a közös ügyek intézésének a módját állapítja meg a magyar törvénynek megfelelően, de ezt is a delegatiók hatáskörére nézve másképen, mint a magyar. Erre rámutatni igen szükséges lett volna, annál is inkább, mert a tényleges állapot közelebb áll az osztrák törvényhez, mint a magyarhoz.

A 186. lapon közös kormányról beszél, a melyet a magyar törvény elismert; holott a magyar álláspont az,

és a törvényben is az jut kifejezésre, hogy Magyarország a közös ügyek kezelésére az alkotmányosság feltétele mellett közös ministeriumot rendelt felállítani. Ez pedig egészen más. A ki ezt a különbséget nem érti, bajosan foglalkozhatik közjognak a megírásával.

De más téves állítások is előfordulnak. Így a 185. lapon az, hogy a quota Magyarországra legujabban 37%, holott 36·4%. Így az, hogy Boszniára a budgetjogot a delegatio gyakorolja, holott a bosnyák költségvetést a delegatióknak csak bemutatják, hogy megállapítható legyen az, vajon kell-e és mennyit fölvenni belőle a közös költségvetésbe.

Ezek ténybeli tévedések, a melyekhez járul az a tárgyalási módszer, mely nélkülöz minden jogászi földolgozást. Mert a közjogi viszony megértéséhez nem okvetlenül szükséges történeti események előadása után a törvény szövegének tárgyak szerint csoportosított szószerinti ismertetése, behatóbb jogászi kritika nélkül, még nem jogászi constructio, melyből az idegen olvasó a jogviszony felől tiszta képet nyerhetne akkor, a mikor osztrák írók az osztrák törvény alapján a magyar állásponttal ellenkező birodalmi egység eszméjét iparkodnak az egész világon elismertetni. Még kevésbé van jogászilag construálva a gazdasági kiegyezésről szóló rész, melyben sokat magyaráz ott, a hol nem kellene, viszont csak a törvény szövegének ismertetésére szorítkozik ott, a hol magyarázatra volna szükség. Ezenkívül sok felesleges, a közjogot nem érdeklő, pusztán közgazdasági szempontból figyelmet érdemlő dolog van fölvéve, természetesen a közjogi szempontból fontosabbak rovására. Így teljesen felesleges az adóvisszatérítések pénzügyi hasznát és szabályait (206. l.), az 1908:XII-be iktatott kereskedelmi szerződés VII. cikkét a kikötő-illetményekről (210. l.), a statisztikai anyag kölcsönös közléséről szóló XII. cikket, a szesz, sör, ásványolaj és cukor forgalmára vonatkozó XIII. cikket (212—214. l.), a kereskedés üzésére vonatkozó XV. és az ipari találmányokra vonatkozó XVI. cikket (214—215. l.) és a szintén pusztán gazdasági szempontból fontos XVII., XIX., XX., XXI. cikkeket szószerint közölni,

mert ez a sok nem ide tartozó, közjogi szempontból fontosság nélküli részlet csak zavarja a közjogi fontosságú megállapodások megértését és áttekinthetőségét, az 1907. évi kiegyezésnek a 220. lapon foglalt gazdasági kritikája pedig egyáltalában nem közjogi munkába való. Az ezeket a kérdéseket szabályozó megállapodások nem részei a magyar alkotmánynak, Marczali azonban művét *Verfassungsrcht*nek nevezi. Miért tölti hát meg ezt a munkát ilyen részletekkel?! Miért szoritja a zárójegyzőkönyvnek fontos közjogi megállapodásait csupán jegyzetbe?! Kétségtelenül azért, mert jogászai képzettsége nem elegendő annak megítélésére, mi közjogi és mi gazdasági kérdés.

Hasonló mederben tárgyalja Marczali a bankkérdést is. Itt is közli az 1892: XVII. t. cz.-nek a pénzverésre vonatkozó megállapodásait (222. l.), a mihez az alkotmánynak semmi köze, de a közös bank közjogi helyzetétépen úgy nem magyarázza meg, mint az országnak a bankkérdés önálló rendezésére vonatkozó jogát, illetőleg az állami souverainitásból folyó eme jogának sértetlen föntartását a jövőre.

A ki közjogot ír, az ne azon törje a fejét, hogy miképen mutassa ki a vámterület közösségének és a közös bank fentartásának gazdasági hasznát és szükségességét; hanem mutassa ki azt, hogy az ország souverain rendelkezési joga, az osztrák álláspont minden mesterkéltnél ellenére, sértetlenül fenn van tartva a jövőre. De Marczali az előbbin fárad, az utóbbit pedig teljesen elhanyagolja, vagy tökéletlenül oldja meg.

Befejezésül hat lapon át a kiegyezés természetével foglalkozik. Álláspontja az, hogy a kiegyezés alakilag törvény, tényleg szerződés. Magyarország souverain hatalmánál fogva állapította meg a törvény szövegét s az osztrák részről hasonlóképp souverain akarattal később alkotott törvénynek attól eltérő rendelkezései Magyarországra nem érvényesek. A helyzet ugyanaz, mint 1723-ban, a mikor a magyar király mint ausztriai császár garantálta azt, hogy az általa szentesített törvények Ausztriában is jogerőre fognak emelkedni (224–225. l.).

Bár ez az előadás sem teljesen precíz, de megfelel a

dolog lényegének. Az ebből levont conclusió azonban, hogy «Die durch Deák vertretene und verfochtene Auffassung der Pragmatischen Sanktion wurde damit Grundgesetz der ganzen Monarchie», éles ellentétben áll azzal a magyar állásponttal, hogy Magyarországnak és Ausztriának, mint souverain államoknak csak külön alkotmányuk, csak külön törvényeik vannak, de a monarchiának sem alkotmánya, sem törvényei nincsenek. Ezt ő bizonyára nem akarta tagadásba venni fennebbi állításával. De ha nem akarta, akkor kár volt a fennebb idézett szavakat mondania, mert azokban a birodalmi egység gondolata rejlik s a valóságnak sem felelnek meg, mert Ausztria még ma sem tette magáévá a kölcsönös védelem kötelezettségének az elvét, hanem az egységes hadügy és külügy alapján áll.

A három factor közötti compromissum sem jogi magyarázat, mert a dynastia fogalma Magyarország fogalmában épen úgy benne van, mint Ausztriáében.

A 226. lapon azt mondja, hogy alakilag az ország souverainitása a közös ügyekben azzal van megóva, hogy a hadúri felségjogokat a magyar király gyakorolja, hogy a magyar kormány a külügyek intézésére befolyik, végre hogy a közös ministerium (ő kormányt = Regierung mond) az országgyűlés egy bizottságának felelős. De Marczali ebben téved, mert ezek nem formai, hanem anyagi biztosítékok s formailag a souverainitás azzal van megóva, hogy az alkotmányozó hatalom sértetlenül fenn van tartva Magyarország számára s nincs közös törvényhozó szervre ruházva.

A többi, a mi ez után következik, nem a kapcsolat jogi természetére vonatkozó jogi fejtegetés, hanem pusztán politikai elmefuttatás, mely azzal végződik, hogy a két állam viszonyának jövője attól függ, mennyire lehet elérni azt a célt, hogy egymásnak ne ártsanak, hanem használjanak.

Marczali tehát munkájával nemcsak előbbre nem vitte a tudományt, hanem az által, hogy jogi themáját nem jogi szempontból dolgozta föl, hogy az összegyűjtött anyagot jogászilag meg nem construálta, végre az által, hogy fejtegetéseiben fölszínes, a dolgok mélyére le nem hatol: a

magyar jogtudományt a német jogászvilág előtt határozot-
tan compromittálta. Az által pedig, hogy ellenmondásokba
keveredik, hogy a magyar álláspont mellett ügyetlenül érvel,
s hogy intézményeinket sok helyütt hamis világitásban mutatja
be a külföldnek: sokat ártott nemze tünk ügyének abban a
küzdelemben, a melyet államiságának elismertetéséért vívni
kénytelen részint a tudatlansággal, részint az ellenséges
írók rosszakaratával szemben. Igazolja ezt a *Neue Freie
Pressé*nek jan. 14-iki számában közzétett ismertetés, mely
egyúttal a magyar közjogi tudományt leszólja és a magyar
alkotmányt avult rendi képződménynek nevezi, mely tör-
téneti alapjain továbbfejlődni nem képes.

A mikor tehát nem jogász létére elvállalta egy világra
szóló német gyűjteménybe Magyarország alkotmányjogának
megírását, oly merész vállalkozásba fogott, hogy ezért a
merészségéért nem elismerést, hanem megrovást érdemel.
Ezek az okok, és nem személyes ellenszenv, adták kezembe
a tollat, a mikor e bírálatnak megírásához fogtam. Mert
kötelességemnek tartottam inkább a Marczali működése
tudományos értékének ártalmára lenni, mint elnézni azt,
hogy idegen jogászok egy nem arra való könyvből a ma-
gyar közjogászok ellenmondása nélkül merítsék magyar
közjogi ismereteiket. Ezzel az ellentmondással legalább
némileg ellensúlyozni törekszem azt a hibát, a melyet
Marczali egyetemi tanár létére könyvével elkövetett.

FERDINANDY GEJZA.

ÉLET ÉS ÁBRÁND.

、 Negyedik közlemény.*

MÁSODIK KÖNYV.**

I.

Sokan Lissabon lakosai közül a kikötőbe gyülekezének érdekesen irtózni, midőn az orkán, megcsapván az ágaszkodó hullámokat, gladiatorként, ki éles késével csontig vág, széthasítja a vízrétegeket, hogy a szirtok a tengerfenékről kitekintsenek.

Az égboltozaton felhő függő, mint szappanbuborék közepén a nehéz csepp, mely egy pattanásra egészen aláomlik.

Ez kétségkívül emelte a parton bátorságban állók kedélyét, de el is sülyesztheté ám a küzdő hajóst.

Mit elbeszélni rettegek, nem mintha lágy szívű volnék — mert ezen emberi gyarlósággal nem dicsekedhetem — hanem mivel annyian tudósítanak már az éh örvények dühössége felől, hogy ezek továbbra is mindent magukhoz sodorhatnak az egy figyelman kívül, tehát mit rettegek elbeszélni, megtörtént.

Néhány hajó közel a kikötőhöz elsülyedt minden jó gondolkozású alattvaló nagy bosszuságára.

Mert közülök néhány idegen tartományi fából való készülve és nem portugál lobogót hordozott homlokán,

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 421., 422., 423. számaiban.

** A kéziratban az első könyv végét egy üresen hagyott levél jelzi, a második könyv címlapja azonban elveszett.

következőleg hallatlanul megcsaláték a kincstár, kijátszatott a természet és népek törvényén épült partjog, midőn épen azokról az emberek vízbe fuladtak ugyan — és ez kedvező feltétel vala — de egyszersmind minden kincs, podgyász és terü az utolsó szegig kihorgászhatatlanul elmerült.

Történt azonban kárpótlásul egy furcsa eset, mely a különösségen kapó tömegnek sok jó órát szerze. Arról beszélt a divatvilág minden társas körökben két álló hétig és még azután is soká élt a nép szájában s a félhitelű mondák körében.

Valahányszor zivatar vonult a tengeren s a határok tetején vihar forgatta a szélvitorlát, körbe ült a halászcsalád és az agg anya karszékebe dölve, keresztülkulcsolt karokkal s néha — az érdekesebb helyek alkalmával — az ölébe vonult macskát dorombolásig simogatva, elbeszélé azoknak, kik szintoly rég tudták, a csodás eseményeket.

Én az egész történetet röviden adom elő.

Santa-Fé, a Macaóból visszatért hadihajó, azon lányként, ki a tánczkörön végig lejtven, épen, midőn pihenni akar, mamája széke előtt botlik el, közel a kikötőhöz elsülyedt. Belőle csak két lény menté meg életét.

Az egyik, míg baljában egy tekeres irományt tartta fenn, lankadatlan küzde a hullámokkal. A másik már közel vala a parthoz és ereje fogyatkozék, de hátratekintve, midőn amazt a veszély utolsó pillanatában látja, megfordul; a kétségbeesés új szilárdságot ad izmainak, karja az alámerülőt fölemeli; ismét tusa kezdődik a pártos habokkal és ők — megszabadulának.

Egyaránt különöz példája a ragaszkodásnak egy emberhez és egy darab papiroshoz.

«Vanitatum vanitas.» Mondaná a divatvilág mindenik böles Salamona. Azonban ne csodálkozzunk, mert a szabadító ember volt ugyan, de csak — néger.

És a tekeres?

Talán utalványok egy nagy kereskedő kincses ládájához?

Vagy bizonyítás arról, hogy a kitagadott kalandor nevezetes úri család törvényes sarjadéka?

Egyik sem.

Tehát billet-doux-gyűjtemény?

Milliom! Ez megérdemelte volna, hogy könnyecseppen kívül semmi víz rája ne essék. Azonban — ily tény örökre megfoghatatlan — a papiros-csomón csak — versek valának.

II.

A Rocio-piacz fölött a karmeliták temploma emelkedik; most rom, beszélyünk korában Lissabon egyik fő ékessége.

Lépjetek az imola márvány oszlopsoraihoz! Ne féljete, elmémben nincs egy eszme is, melyet Azrael ne vallhatna sajátjának. Következőleg mi betekinteni sem fogunk az áhitat és tömjén-füst kábitó iveri közé, hanem az előcsarnok koczkakövein megállunk, hogy tájékoztassuk magunkat.

Pillantsatok kelet felé egy keskeny utczára; ez a Figueira-vásárpiaiczhoz vezet. Ott élénk mozgás uralkodik, mert Brazília érc- s gyémántbányái a kalandor és hódító népnek pillanatokig megszerezheték azon gyors pénzforgalmat, melyet rendszerint ipar teremt s mindig ipar állandósít.

Fordítsátok szemeiteket a Rocio-piacz éjszaki oldalára; ott az erkölcsi világ aranyolvasztó intézete, az inquisitio-palota épült föl. Ott a keresztyén szeretet és népboldogítási vágy a szabad gondolatot — létünk legdrágább kincsét — hogy isteni könnyűségét visszaszerezhesse, külön választja salakjától, a porhüvelytől és vagy az ész ölt a meggyőződés közkezelőtől kiszabott egyenruhát, vagy a test máglyalángpalástot. Melyik nyer ily érdekes fölpiperzés által többet? Ez oly kérdés, mit kifürkészni nincs időm, mert épen most minden figyelmemet az inquisitio-palotával átelleni lak bilincseli le.

Mekkora vegyülete az alkotási modornak! Félig mórbyzantiumi, félig norman-gót izlés. Ez épület egy mámor, egy siestai szender. Homlokzata és a karcsú hófehér oszlopok kirívó czirádákkal és szeszélyes domborművekkel terhelvek, melyek Alhambra látványaihoz vagy Hoffmann

költészetéhez hasonlítanak. Mindenütt könnyű, kicsiny, rejtőző erkélyek kémkednek Argus-szemekkel a piac zolngó, zajló, tarka tömegére. Ah ezen erkélyek! Ők vezetik a tavasz enyhe lehé a néemberkebel fátyolára, a nap vágyforraló sugárait, kéjcsábjait az elbűvölt érzékekre. Néklülök miért pendülne meg millió égi lámpa világlóása közt s még gyakrabban sötét árnyú éjeken a szerelmes ifjú és kalandor lovag gitárhúrja? S hol zengene a nő hullámozó, epedékeny, édes ábrándú melódiája, melyben a fájdalommal s gyöngédséggel, bú- és vágygyal terhelt szív a haldozó csattogány ezüst hangján panaszol? Nézzetek az ablakokra! Nagy részök tömör táblákkal és nehéz függönyökkel van ellátva; mert oh, Lisboa*, «minden zónák gyöngye és tengerek királynéja», te kegyetlen vagy. Palotáid köze ritkán szolítod a hullámok hűs szellőit, míg fölötök a nap oly tisztán, oly égetőn, oly hosszasan ragyog. Miként menekülön a néember leged és csábjaid befolyása alól, a néember, kit országod zsarnok szokásai hideg kiszámítások szerint vezetnek oltárhoz, s kit a köz-sétányon, a tornán, a circuson, a népünnepeken, a dísztermekben, a kised s titkos boudirokban — mert lovagjaid kalandorok és csábitók — a hízelgések tömjénfüstje üldöz és szédít? Ő szívében törével és balzsamával a megfejthetetlen érzelmeknek közelít az ablakhoz, legördíti a függönyöket, kirekeszti a nap forró sugárözönét, mely lángfolyamot lövel vérereibe, vagy az éj meleg szellőjét, ábrányos zsváját, mely szerelemsóhajjal és szerenáhangokkal fölvegyül. S volna-e neki nyugta az alvás kettős idején, éjfél után és délest előtt, nyugta oly teremben, hol az ablak, erkélyek s titkos falajtók csodás és merész családregényekről beszélhetnének; hol a lámpa földerül és ambra-lehet terjeszt, a rekkenőség tropikus növények illatától kéjterüs; hol sovárogni, élvben és könnyben olvadozni a szenvedélyes, unalombeteggé válni az üres kebel sorsa? De tekintetek még egy perczig ezen épületre! Nem árul-e el pazar fényüzést, ékítményekben

* Kemény csillag alatt a következőt jegyzi meg: «*Lusiad* III-ik ének».

való szeszélyes bujálkodást és patriciusi gögöt? S mégis alapja — mint látszik — nem mély, falai nem szélesek, emeletei törpék. Mert oh Lisboa, tengerek királynéja, te a földingások rabnője vagy. Alattad tűzaknában készül a láva, végpusztulással fenyegetve minden magas tornyot és tömör palotát, mely a hely természetével és viszontagságok hatalmával dacolni akar. Ékes és könnyű házaid a halál titkos folyosói fölött hasonlítanak azon némbér életéhez, ki könnyelműen áldozik kéj, hiúság és fény oltárain, míg dúlt szívében egy elfojtott szenvedély temetkezőjét hordozza.

Egyik kiseded diszteremben, mely a közel rokonok és legbizodalmasabb baráti kör elfogadására volt szánva, dagadó pamlagon ült Portugália legünnepeltebb urhölgye, Catharina Atayde, Pedro Giron nője, anyjáról nagybátyja, Rigas herczeg mellett.

A mor-domo Rodrigot, a ház urnőjének unokaöcscsét jelenté be.

— S ily soká tartott a tanácskozó gyűlés?

— S fényesen ment-e végbe a királyi kézcsók? Volt-e jelen sok grand? Hogy' nézett ki ő felsége?

Kérdezték egyszerre a benyitó Rodrigotól a herczeg és nő.

— Hogy a grandok koronájából egy ékkő se maradjon ki, arra, Rigas herczeg, csak ön hiányzott, kinek változó egészsége általános sajnálkozást szült. — Szóla a fiatal lovag bizodalmas üdvözlettel foglalván helyet. — S hogy az ünnepélyt leírhassem, arra tőled kellene, szép rokonom, élesb fölfogást és előadást élénk színezettel kölesönöznöm. Egyébiránt a király most is, mint mindig, nem csak az inquisitio-szék, az Aviz- és Calatrava-rend nagymestereitől s országunk főpapjaitól volt környezve, hanem kíséretében valának a Domokos-szerzet és Jézus-rend tekintélyesebb férfiai. Mi, lovagok, Afrika sivatagain is örömmel keressük fel a küzdést és dicsőséget, ha kardunk erejét egy talizmán titkos hatalma segíti. S nem szerencsés-e Sebastian, kinek hős vállalatát megannyi talizmánként számos szentatya bölcs tanácsa s buzgó imája fogja védni és vezérelni? Marokko már is reszket s az agg Mulei Moluk a táborozás

előtt vágnék Mahomet paradicsomában lerázni nyoleczvan évének terhét.

— Tehát uralkodónk csakugyan személyesen akar a mórok ellen hadat viselni? — Tudakolá Catharina.

— Az egyház, mint látszik, ezt sürgeti.

— És a grandok? — Kérdé Rigas.

— Nem ellenzik, mert a király borostyánt, a vallás új hívőket nyerhet.

— S aztán a távozó országnagyok helytartóságokat a hódított részekben, az itthon maradók pedig befolyást a sok fejű és kezű kormányzásban. — Tevé hozzá Rigas.

— S a kincstár aranyat és drágaságokat a Szentföld kiszabadítására. — Folytatá Rodrigo.

— És mi, némberek — szólott közbe Catharina — egy fővárost, melyből az élet fele kihalt. De te a fényes hadi tervek miatt már nem is emlékszel, hogy nekünk most az udvari kör ünnepélyét kell elbeszélned s nem reményeiteket és a marokkói császár félelmeit.

— Hiszen — válaszolá Rodrigo — azon különös esemény is, mely a királyi kézcsók és tanácskozások alatt fejtett ki, szoros kapcsolatban van keresztes háborunkkal.

— Minő esemény? — Kérdé kíváncsian Catharina, míg a herczeg gondolatokba látszék mélyedve lenni.

A szorongó férfigebel aggályaiból idézett e föl Rigas rémképeket jövődjéje iránt Portugáliának, mely Spanyolország terjeszkedési vágyától s hódítási terveitől szünetlen nyugtalanítva és egy tapasztalatlan király árnyuralkodása, a papi befolyás cselszövényei, a grandok függetlenségre törekvése, a nép elpuhulása közt oly merész vállalatokra rohan, minők a nagy Emánuel és kora óriás szellemét igénylenék? Vagy talán ezen agg herczeg is az eltűnt dicsőség és nemzeti erő emlékeihez mérte igényeit a jelennek s egy állelkesedés csalálmaiban osztozék? Vagy végre, magasabb eredményeken nem törődve, hideg észszel számítgatá a hasznot és reményeket, melyek Sebastian ábrándos vállalatából önösségének juthatnak osztalékul? Ezek oly kérdések, mikről határozott ítéletet nem mond-

hatunk, miután a kebelnek nincs üvegablaka, hogy a szív működéseibe keresztülláthatnánk.

— Te, szép rokonom, kevés gyönyört lelhetsz e történetecskében, minket azonban rendkívül mulattatott. — Jegyzé meg Rodrigo, észre nem vévén Rigas szórakozását.

— Mégis beszéld el, hogy tudhassam, minő esemény lehet különös és furcsa a nélkül, hogy egy néember ujságvágyára számolhasson! — Sürgeté Catharina.

— Midőn furcsának mondam — válaszola Rodrigo — nem állítom, hogy szeszélyes, vidor, nevetséges színezete volna, sőt sokan meghatónak, komolynak, erzékenynek találtuk, míg viszont mások egy gúnymosolyt ajkaikról csak a király jelenlétének emléke által üzhetének el.

— Alkudd ki előre, hány perczig kívánsz még függőben tartani! — Szólt közbe a herczeg, ki Rodrigo végső szavaira ügyelni kezdett.

— Ne hiszen ön azért fukarnak, hogy Catharina részvékenységét igénytelen tárgyaknál is megnyerni akarom! Egy szép nő figyelme egyedüli kincsem s korunkban minden vágyik dús lenni.

— Úgy te vagonod felét már is elvesztetted. — Szóla enyelegve Catharina.

— S visszaszerezhetem-e gyors engedelmesség által? — Kérdé esdön Rodrigo. — Tehát — s ezen szó, szép rokonom, már történetem elbeszéléséhez tartozik — tehát a közügyeinkbe mélyen látó honfi tudja, hogy az első hajó óta, mely São Vicente-fokról fölfedezésre vagy mórok elleni kalandorútra szegzé ki vitorlát, a kincses India meghódításáig — mert Ázsia ezen része, úgy szólván, már miénk — minden vállalataink célja egyedül az volt, hogy az igaz hitet a barbár népek szívébe oltuk és pénzt szerezzünk Josafat völgyének, a Megváltó koporsójának és a nagy zsinagógának, mely muszlim mecsetté aljasult, kiszabadítására.

— Te ékesen szóló lettél, mint egy missionarius. — Közbevág Catharina, míg Rigas herczeg honi elégyültséggel tekinte szét azon díszteremben, hol a falakat Goából hozott drága szőnyegek boriták, a pamlagok Kalkuttában vásár-

lott damasztal díszlettek, a bútorok braziliai fából készülének, a padlózat perzsa pokróczokkal volt bevonva és Catharina diadémja bocharai rubinokkal ragyogott; s hol tehát minden tárgy inkább anyagi érdekekre emlékeztete, mint ama magasztos eszmére, melynek örve alatt versenyzett Portugália Velenczével és Genuával a világkereskedelem iránya felett.

— Ezen keresztyén törekvés — folytatá Rodrigo — keblünk és politikánk mélyében gyökerezett s befolyásunk, hódításaink és dicsőségünk alapjává vált. Hitterjesztésünk — mint a Jézus-rend egyik nagy tekintélyű tagja közelebről megjegyzé — azon kláris-ághoz hasonlita, mely a tengerszín alatt szirtrepedésekhez szorulván, lassanként oly sok fövetnyt és uszadékot ülepít maga körül, míg a hullámok ketté hasadnak, s belőlük a századok dajka-karjai közt új és óriás sziget növekedik föl. Ennélfogva világos, hogy a pogányok ellen viselt minden táborozásaink, bármely külobból indultak ki, egyetlen gondolatnak voltak nyilatkozatai. Sebastian ő felsége, midőn Marokko szultánja ellen számítgatá hadi készülleteit, így okoskodék: «Hajóim könnyűek és gyorsak, vezéreim eszélyesek és vitézek, ágyúimat a török császár is rettegné, ezredeim a fenytéket egész Európában legjobban ösmerik; mire volna hát még szükségem? A nép lelkesedésere, azon áldozó és szilaj szellemre, mely vérrrel enyhité meg Afrika homokját a küzdők lábai alatt és a tengerek ösmeretlen barázdái közé testhalmokból emelt határjeleket. Mellkeresztek és érdemrendek csillagai diszitsék hát vezéreimet, kiknek tetteit a hir vevé szárnyra! De ez még nem elég. Nekem le kell szállanom azon homályos gözdkörbe, hol a feledett érdem jutalmatlanul és látatlanul bolyong. Előléptetések tüntessék ki a bajnokot, ki agg nagybátyám végnapjai és kiskorúságom hosszas éveit alatt gyakran mellőztetvén, azt hívé, hogy áldozatai és sebhelyei fölszámlálva nincsenek! Évpenz váltsa meg az éles gondok bilincsei közül a kórkatonát, kit a nyomor legyőzött, mert ellene honáért bénult karral és tördelt testtel miként is oltalmazhatá magát? Szóval: én fölnyitom korom történetének könyvét és azon számolási

hibákat, melyeket a véletlen és hanyagság ejtett, kiigazítom. De minthogy a hitterjesztés Isten előtt legkedvesebb fáradság és Portugália czimerén Marokko meghódításával egy üres helyet akarok betölteni: ennélfogva ezredeim buzdításául a mai nap ünnepélyességét azok jutalmazása tegye emlékezetessé, kik a bálványimádók elleni háborúinkban arattak sebeket és babért!» Így gondolkodék és nyilatkozott felséges királyunk. A grandok meglepetve valának, a főpapok nyugodtan. Pedro Giron, ki épen mellettem állott s az országlat mesterségében ösmeretes, derült kedéllyel sugá: «Most világosan kitünend, hogy régi szabású embereink inkább híres vasgyúrók, mint eszélyes grandok s őszinteségükkel egy európai király dísztermében szünetlen elsikamlanak. Az érdemet vagy rögtön megjutalmazni, vagy örökre eltagadni kell.» Idóm sem jutott Pedro megjegyzésének értelmét taglalgatni, mert a korlátnok fennhangon a hadi tudósításokból Ceuta ostromát nevezé meg. E történet már régi volt, mert felőle románczok énekeltek. Közöttünk csend uralkodék. Jelenlevő grandaink sorából kevesen vettek részt Ceuta visszafoglalásában, tehát közönyösek valának. A korlátnok gyorsan futa szemeivel végig egy rövid iraton. «Itt két egyén magasztaltatik — szóla — kik először törtek be a vaskapun; mindketten terhes sebet kaptak». Ekkor megemlíté a hivatalos tudósításban kijelölteket. Egyik Don Diego Sousa volt, ki keleten vezérlé hadainkat; másik egy ösmeretlen név, kit soha még fölhozni nem hallék, alatta jegyzetül ez állott: «Önkéntes a királyi seregben». — «Él-e még?» E kérdés vala arczainkon olvasható s intéztetéék ő felsége által a gyülekezethez. Néma csend. — «Él.» Válaszolá Don Francisco Barreto, Goa alkirálya. Minden szem feléje fordult. Más hadi hírtételek olvastatának és többen jeleltettek ki különböző osztályú jutalmazásra. Sor került a chembei király ellen indított háborúra. Itt — mint önök tudhatják — nevezetes korszak kezdete nyílik föl. Ekkor elegyedtünk nyomósabban Kelet-India belviszonyaiba. Segítettük a trónkövetelőket a népszerűtlen uralkodók ellen, tápláltuk a meghasonlást, míg a fölzávart viszonyok hatalma néha

vágyaink daczára is egész tartományok elfoglalására és gyarmatosításra kényszerített. Mivel lovagaink virága s leggyakorlottabb ezredeink a nagy Emanuel óta mindig keleten pályáztak a dicsőségért, tehát igen természetes volt, hogy a chembei király megtámadásával sokan érdemesültek a fővezér kijelelésére, s mégis ezen háborúzásról szóló haditudósítás a legmeddőbb tarlózatot ígerte. Mert a dicsértek közül később sokan véres mezőn vagy tengerörvényekben nyertek magasztos halált; a többiek pedig már kormányon ültek, helytartóságokat viseltek, egész tábor szárnyat vagy legalább csapatokat vezérlettek. E lap villanyerővel hatott a kedélyekre, mert arról látszék minket meggyőzni, hogy Portugáliában érdem és szerencse karöltve járnak. A korlátnok már kezdé az iratot behajtani, midőn az utolsó név hangzék, azon ösmeretlen név, mely Ceuta ostromakor megemlítve vala. Alatta megint ez állott: «Önkéntes a királyi seregben.» — «S ennyi évek után is?» E kérdés tört ki arczvonalainkról és a király ajkairól.

— S ki volt ezen önkéntes? — Tudakolá Catharina inkább részvékenységgel, mint kíváncsiságból.

— Nevét el kell hallgatnom.

— Talán közállományi titokká vált?

— Szép rokonom! — válaszolt Rodrigo — mi el valánk ragadtatva a merész hős tettei és mellőztetése által. De ez kevésbbé történt volna, ha őt ösmernők.

— Miért? — Kérdezé Catharina.

— Mert egy idegen hangzatú név és felejthetetlen művek; egy élet, melynek minden órája erély és nélkülözés; egy korszak, melyben a személyesült érdemmel történetből sem találkozik senki, míg a közepszerűség babérfüzért visel és diadalszekeréhez bilincseli a bámulatot: ily sivár képe a szerencsének költi föl szívünknek azon rezgését, mit részvétnek hívunk, s mi mindig testvérhangja a fájdalomnak. Szép rokonom, ha én őt megnevezném, te elbeszélésem végén nem volnál úgy áthatva, mint mi a haditudósítások és kézsók ünnepélye után, mert te őt hihetőleg ösmered.

— Mi okból gyanítod?

— Mert Pedro Giron, ki szomezédóm volt, mondá, hogy önkéntesünk egy kalandor az elszegényült fidalgok közül, ki néki tanulótársa vala és vándorlásai előtt az Atayde-család védelme alatt élt.

Catharina arcza beborult, szemei andán függöttek Rodrigon, míg lelke talán egy hervadt emlék virágkelyhe fölött lebegett.

— A chembei vállalat említése után — folytatá Rodrigo — más tudósítások vétettek elő, merész kalandok összefüggő láncolatai. Goából t. i. erős had indult az aloé, fűszer, balzsam s tengeri rablók gazdag és veszélyes tájékaira. Látók a kétes légkörből sápadtan emelkedni ki Aromata fokát, a nép nyelvén Guardafut. Itt kezd tágulni torkolata a Vörös-tengernek, mely mélyeiről nyeri színezetét és kietlen árjainal két testvért külön szakít: Ázsiát és Afrikát. Elérkezénk a rajz végpontjára, hol sápadt koszorúként függött a hullámok fölött Adem kopár tartománya és Arziras ősz szirtja sötétlék, melyet az ég esője és harmatja soha még meg nem mosott. Miután Affonso de Noronha, Goának akkori alkirálya, ki a kalandorvállalatokat különösen kedvelé, terjedelmes tudósításában, mely, úgy szólván, egész napló, a hajóhad útját tájékozással lefesté, élénk képét adá a merész és szüntelenül megújuló tengeri harczoknak is. A mór kalózok, kik minden kereskedelmi közlekedést portyázataikkal veszélyessé tettek volt, most rablófészkeikben támadtatván meg, apró csatározásokkal ingerlék, cselekkel szövék körül, titkos rejtekekből rohanták meg hajóinkat, segítve a küzdőhely tökéletes ösmeretéből folyó előnyök által. Végre csakugyan győzödelmeskedtünk és a mór kalózok kiirtatának; de Noronha naplója utolsó soraiban őszintén megvallá, hogy a siker nevezetes részét egy egyén bámulatos elszántságának és lelékenységének köszönheti. S megint — mintha varázslat által köttetett volna a dicsőséghez és mellőztetéshez — az ösmeretlen név hangzék és alatta megint e megjegyzés állott: «Önkéntes a királyi seregben.» Különnemű indulatok nyomultak a grandok és az egész gyülekezet kedélyére. Én kezdém irigyelni a lovag sorsát, ki a kegy és méltánylás gözkörén felül üstökösként haladott s útjától

messze vonult a szerencse, mert szégyenlé halvány fényét ragyogásaihoz vegyíteni. Szomszédom, Pedro Giron, hasonlólag fogta irigyelni az ösmeretlent, de talán ellenkező nézetből, mert e hős életét hitelezőkönyvnek tartotta, a felolvasott tetteket pedig nagy bejegyzéseknek és gondolá, hogy a mai számolat a kegyelem és díj gazdag táráat egészen kimerítendő. Sebastian ő felsége meg volt hatva, hihetőleg azon érzet által, hogy fölfödözte a sorsnak legledébb hűtlenségét az érdem iránt, de sokan királyunk ingerült arcvonalaiban vádat képzeltek rejleni, mit egyébiránt a hideg fontolás könnyen megczáfolhata. Mert miért mellőztek volna fővezéreink szándékosan egy önkéntest, kinek magasztalását — ha nekik tetszett — elhallgathaták? És mi okból szövetkezhete annyiszor változó befolyások közt a grandok ellenszenve oly ember buktatására, kinek neve teljesen ösmeretlen vala? Don Francisco Barreto, Goa alkirálya, a kétkedők sorába tartozék s mert gyöngédségét durván érinté azon gyanú terjedhetése, mintha ő is kormányzási jogaival titkos ármányok táplálására visszaélhetett, mihelyt a meglepetés első percze lepergett és az egyháziaktól s grandoktól figyelmet igényelheté, így szólott: «Felséges uram! Én Afionso de Noronha ő nagyméltóságát, mielőtt még a mór kalózok elleni hajós-sereggel megtért, a goai alkirályság viselésében fölváltottam. Mindig fő célo-
lom volt a katonaság lelkesedését ébreszteni és szilárdítani, mert több ezer mérföldre hazánktól és ellenséges népfajok gyűlölségétől körülszigetelve, csak ernyedetlen szellem védheté életünket és felséged hatalmát keleten. Midőn tehát az érkező hajóhadat köszönté kikötőnknek ágyúsora és a lankadt vitorlák bevonattak, szemlét tarték, tanácskoztam elődömmel, tudakoztam az alvezérektől és szeplőtlen értesülés nyomán tüntetém ki dús jutalmakkal s előléptetésekkel az érdemeseket. A mai nap több versen dicsért önkéntesről tényeket hallék elbeszélteni, melyek mesés színezettel bírtak és Pacheconak balladákban megénekelt kalandaival versenyzettek. De ő már nem vala hajóinkon. A kegyelem nem ellenzé önkénteseknek, midőn a had be van végezve, eltávozásukat. Ő a kalózok kiirtása után

nyugtalan kedélyétől és egy szívkeservtől üldözötve, melynek titkos zára — mint hallám — kebelbarátainak sem nyílt fel soha, Ormusz szigetére távozott. Ott tölté barlangban és remetei nélkülözéssel a telet; később Macaoba költözött és polgári hivatalt viselt.» Don Francisco Barreto fölvilágosításai egyéniségeink szerint meghasonló benyomásokat támasztanak. Minő lény lehet — kérdém magamban ábrányos hévvel — kiben megszemélyesítették egy magasabb törekvésnek a viszonyok erejével való harca; kinek okvetlen Ormusz kopár szirtaira kelle vonulni, ha a méltánylás Goa palotáiban akart megpihenni; kit független erkölcsi hatalomnak vallott a gondviselés és egy meridionalissal választott el a szerencsétől, hogy soha törekvéseik és utaik össze ne találkozzanak? Rigas herczeg, ki mellettem állott, hihetőleg másképen bírálta Barreto értesítését s minthogy minket, a magán-élet szűk köréből kilépőket, udvarlónak tekintett, kik egy szeszélyes hölgynek, a körülmények istennőjének, tömjénezünk, kétségkívül szigorúan vádolta az ösmeretlen lovagot, ki e szerelmes néembernek önként odanyujtott jobbját ledér könnyelműséggel játszotta el. A király pedig, mint derült kedélye gyaníttatá, szépnek találta hivatását, mely ily fényes alkalmat nyujta hosszas évek mulasztásának rögtöni eltörlesztésére. Midőn rokonszenveink e nézetárnyalatok közt ingottak, egy canonicus a mafrai kolostorból, kit még most is, mert idegen és, mint hírlik, fő család gyermeke, a tömeg signore Fernandonak nevez, noha már fél százada, hogy szerzetesi mezet öltött, külön vál az egyházi személyzet félköréből s mély hódolattal közeledvén Sebastian ő felsége trónja felé, a lépcsőzet előtt az udvari illedék szoros szabályai által kimért távolságban megállott és míg arczán neme az elfogultságnak s rajtunk a bámulásnak föltünedezék, nyilatkozni kezdett. Első szavai magányhoz szokott keblének viharzása miatt szelidek és alig kivehetők. «Nem különczködés vezeté őt — hallók néhány másodperc után tisztán, érthetően — a babér elől Ormusz szigetére, s mit titkos szívbánatnak nevezett az alkirály ő nagyméltósága, talán egy elborulás, egy vágy, egy küzdés volt, de nem földi tárgyért és közön-

séges szenvedélyek miatt. Kik hosszabban mulattak keleten, ösmerik az aranymadarat. Míg a többi madarak, ha alkonyul, fűszert lélekző bokrok közé szállnak s ellepik a gránátfák és narancsligetek lombjait: az aranymadár sebesen repked fölöttünk, nyugtalanul várva későbbi órákra s midőn a hold kinyitá tündér arczát és ezüstével beszövé a láthatárt, összecsapja szárnyát s nyilként fölrohan, s ha alig kísérhetik szemünk, lassan kezd evezni a könnyű, a magas légben — mert már elszenderült. Ilyen a költő; szenvedélye az eszmény és nem a gyönyör, álomlaka az ég. Ama névtelen lovag — kinek dicső tetteit a gondviselés fél életkor alatt óvatosan leplezé el, hogy most egy királyi kéz vonja le róla a kárpitot — miután beutazta a tengereket és tartományokat, melyeket őseink történetünk legragyogóbb szakában fölfedeztek és meghódítanak; miután azon égalj alatt, azon hegyfokon, völgyoszorosban és ösvények közt küzde, hol ők, s küzde merészen s feláldozott mindent, sebekkel borítva, mint ők, de elfeledve, mint közülök a legerősebbik, a hős és rab Pacheco: ezen névtelen lovag a mór kalózok ellen folytatott had után kísérletei és szenvedései, tapasztalatai és lángesze gazdag tárával igenis Ormusz barlangjaiba költözött — s nem mentek-e látnokaink a pusztákra? — hogy a magány termékeny csendjében nagy hősköltevényét bevégezhesse. Engedje felséged meg ott, hol Barreto ő nagyméltósága félbeszakította, tovább folytatnom sorsát egy önkéntesnek a királyi hadseregből! Ő Macaoban polgári hivatalt vállalt, hogy hangyaszorgalommal és fukar takarékossgal kisded összeget gyűjtsön, melylyel egykor Lissabonba visszatérhessen, a trón zsámolya elébe leteendő költői művét, mit keblének előszeretetével hihetőleg élete egyedüli érdemének tekintett. A szerencse hozzá most egyszer jótékonyabb lőn. Néhány év nem szerze ugyan számára kincsalmazt, — hiszen az arany a föld gyomrában legdurvább anyagokhoz vegyül és mi okon változtatná közöttünk is egészen meg régi természetét? — de nyujtott mégis annyit, hogy a költő agg napjait a legszigorúbb nyomortól védhesse. Ő tehát hivataláról lemondván, Santa-Fé nevű hadi hajóra ült. Már kékelének Lisboa hegysorai, midőn

zord vihar keletkezett. Az árboczokat lesújtá a villám, a vitorlákat szétszakította a szélvész. A hajó nem igen messze a kikötőtől kezdett alásülyedni. Pénze szekrényét ragadja-e baljába az ösmeretlen lovag vagy iratait, ki kérhdhetné ezt? A pénz örvénybe merült. A kiszabadított mű nyomtatatlan verseit a nagyok palotái nem ösmerik. A költő lappang; felséged arcját és a grandok fényét még nem látta. Életét talán kedélykór, talán betegség, talán véginség sorvasztja. És *Lusiád* mesterművének egyszerű czime ne birjon-e igénynyel egy keserű élet végcseppeinek fűszerezésére? A *Lusiád*, mely kinyitá Gáma koporsóját, hogy a hős árnyat megkoszorozza; mely magas és dicső emlékekből oltárképet fog állítani szivünkben, a szenvedélyek ezen népes lakában, hogy legyen minden nemes és honfi szándéknak külön házi védszente, kitől ösztönt, erőt, vigaszt és oltalmat nyerjen.» — E szavak után Fernando hangja csökkenni kezdett, mintha a tűz, mely lelkesíté, kihamvadott volna s feje törődelmesen hajlott meg, míg bocsánatot esdett ő felségétől, hogy az egyház utolsó szolgája fölszólni és az ösmeretlen lovag legszebb tettét említeni merészkedék. Az ünnepély ezen mellekjeleneteinek kétes hatása volt. A canonicus néhány kifejezése Pedro Giron és az érettebb korú grandok előtt aligha látszának eléggé eszélyeseknek; mi azonban örömmel tapasztalók, hogy Sebastian királyra épen nem okoztak kellemetlen hatást. De az inquisitio nagymestere kevés szünet után hideg és kémlő nézeletét Fernandoról a gyülekezetre s onnan az ég felé fordítván: «Oh hiúságos törekvések és megvakult emberi elmék! — szóla az avatottak buzgóságával. — Hát nem tette-e le 1499-ben julius 8-án ünnepi szertartások közt a boldog emlékezetű Emánuel király Belem alapkövét épen azon helyen, hol két évvel előbb Gáma admirális indiai kegyes útjára elindult? Nem rubázta-e föl az úristen előtt kellemetes adományokkal e kolostort? És most egy közönséges ember a legkeresztyénebb királylyal, a nemtelem rimeknek üres hangcsengései az áhitatos karénnel s egy költemény világi épülete az egyház márványoszlopaival — a mulandóság az örökléttel akar versenyezni hittedeszté-

sünk emlékeinek megóvása iránt?» — «Tartsuk bár — jegyzé meg félékenyen Fernando az inquisitor beszédére következett kriptai csendben, hol minden hang a grandok előtt egy kegyeletet látszott sérteni — mulékonynak a dalár álmait, mégsem vevők el becsét. A vándor, ha nyári sötét éjben Ganges partjára érkezik, hallani fog habsubogást a távozó csónakok evezői miatt és látni fogja hullámok fölött a kísérő mécsek könnyű lebegését, melyeket egy szerető kéz gyujta meg és elindíta. A feledés nagy folyam, mint a Ganges; mi a partokon állunk s éj környez; a tettek haladó csónakok; az utóhir, az evezők habtörése és zaja, egy rövid perczig elhat hozzánk; világló mécsek a költő dalai, melyek a szép emlékek útját kísérik és földerítik. Elmerül-e mostoha örvényekben a mécs és a dal, kioltják-e szélvészsek a mécs lobogványát és századok a költői mű érdekét, mért kérdeznének? S nem tevének-e azok ez esetben is sokat, sőt mindent? Mert meghosszabbíták a látkört és a visszaemlékezés pillanatait». A fő inquisitor szeme feddőleg nyugvék szegény canonicusunkon. A király pedig küzdött az egyház nézeteitől való függés és az ösmeretlen iránt kifejtett rokonszenve közt; de midőn kétkedőleg vizsgálta a tanácskozó terem szellemét és még a grandok komoly homlokáról is visszatetszést olvasott a végjelenetek felől, győzött a megszokás és régi egybeköttetések ereje keblének önállású ösztönein. «Szent atyák és hiveim! — szóla. — Mint a bánya felügyelő előbb kiolvasztja nemes érczét a salakból s aztán az utóbbit elhányván, a nyert aranyra és ezüstre belérték szerint nyom bélyeget: nekünk is királyi kötelességünk koronánk minden tartományaiban megjutalmazni a rejtőző érdemet, de el nem fogulva az egyénnek, ki magát kitünteté, különbeni árnyoldalai iránt. Kegyelmesen gondoskodni fogunk tehát illő nyugpénzről a lovag számára, kinek jeles vitézsége felől ez alkalommal több versen tétetek említés, de egyszersmind bizonyos költeményének, melynek iránya méltó hibáztatást vont magára, kinyomatását tilalmazni akarjuk». Érdekes látmány volt... de szép rokonom, ön távozik?...

— Szakítá félbe Rodrigo kedvetlenül hosszas elbeszélését.

És a hő ifjúnak egy beteg, angolnavérű és közönyös jellemű férfi hideg tudvágyát kelle a történet és ünnepély többi részleteinek leírásával kielégíteni.

III.

A következők éjjelen beteg volt-e Don Pedro Giron neje, vagy csak álmatlan?

Komornája a reggeli öltözés alatt szokottnál sápadtabbnak találta.

Catharina a pamlagon jobb karjára támasztá fejét. A függöny keskeny nyílásán sugárszalag tört keresztül; a nőnek úgy rémlik, hogy rezgése bágyadt s benne halvány és méla fényporok. Talán künn a tavasz rózsái fölött az ősznek egy lehelete tévedez.

A terem szögletéből két alabástrom szent leírhatatlan fájdalommal tekintett reá, míg egy emelvényen a kínai porcellán grotesk alakjai fertelmes gúnnyal vigyorogtak. Föléled-e a holt természet minden anyaga, hogy sajnálkozzék és sértsen?

Catharina ébenhaja dús tekerésekben kezdett omladozni a pamlag vankosaira.

Míg gépíleg helyre igazítá fürteit, szemei hófehér kezére vonultak és úgy tetszék, mintha ujjain a gyémántok könnyekké akarnának olvadni.

Fölemelkedék.

Néhány percz tűnt el küzdés közt.

— E levelet — szóla a nő komornájához, ki az éles csengetésre bejön — vigyék gyorsan a Szent Anna-zárdába, s megtudakolván, nem távozott-e el főtisztelendő Fernando canonicus a mafrai kolostorból, ha még itt van, adják személyesen neki át! Különben minden esetre vissza kell hozni!

Alig távozik a szobalány, megint a csengetyű zsinégéhez nyúlt Pedro Giron neje, mert változtatni óhajtá parancsát, előszerezni s elégetni a titkos levélkét, mely ellen némbéri büszkesége föllázadott.

De a zsinór kezében megmozdulni nem akar.

Majd lassu léptekkel sétál a boudoirban. Egy megtört sóhaj ajkain, és méla szemében talán a gondolatok s emlékezés fájdalma rezg.

Mellfátyola alól egy fürtöt veszen ki, mely egyszerű foglaltásban nyugvék. Keble megmozdult; talán oltalmazni törekvék titkát még a teremnek néma légétől és csábillataitól is.

Catharina pillanata történetesen az előtte álló nagy tükörrre tévedt, és úgy tetszék, mintha arról nem azon arc, természet s bánat, mely övé, sugárzanék vissza, hanem egy bűvölet Magdaléna képét a karmeliták templomából rajzolni a csalárd üvegre; de nem oly szende öltözetben, miként az oltárlapon festve vagyon, sőt a Messalinák kaczer ruháiban s ledér vágyak bélyegével homlokán.

Megborzadott.

B. KEMÉNY ZSIGMOND *kéziratából közli*

PAPP FERENCZ.

LOCKSLEY HALL.

Társim, hagyjatok magamra, Smígsokszázad volt megettem,
 Alig pirkad még a regg: Mint termő föld s messze part,
 S fújjatok a kürtbe, majd ha S a jelent azért szerettem,
 Lesz reám szükségetek. Mit keblébe' rejtve tart,

Úgy mint régen, itt a tájon S néztem a jövőnek mélyét,
 Fönn kiáltoz a sirály, Földi szem mint abba lát:
 És a locksleyi ingoványon Láttam a Világ rejtélyét,
 Rémes fény imbolygva száll. S minden lehető csodát. — —

Locksley Hall, mely messze ellát S mint tavasszal a vörösbeigy
 A lapályos földeken, Melle-tolla rikitóbb,
 És az óceán morajját És tavasszal szebb, vörösebb
 Hallja zúgni szüntelen. Tarajúak a rigók,

Itt hány éjjel fönnvirasztva, S tavasszal a galamb-szembe'
 Fölnyitottam ablakom', Élénkebb a fény, a vágy,
 S néztem a szép Órionra, — Könnyen hajlik szerelemre
 Mig leszalla nyugoton. Tavasszal az ifjuság . . .

És a hét Pleiád ragyogva Halványabb volt ifju arcza,
 Függe az éj fátyolán, Mint ily korhoz illenék,
 — Csillogó hálóba fogva S szép szemei, rám tapadva,
 Hét kis fénybogár talán. Mozdulásaim' lesék.

Itt bolygék, magamba szíva És én szoltam: «Amy, szívem,
 Éltem szebb tavasz-korán, Légy őszinte, egyenes,
 Mit a vén Idő taníta, Bizzál bennem, lelkem minden
 S mit'regélt a tudomány. Vágya csak feléd repes!»

Halvány homlokát és arcát
Gyöngé pir futotta el,
Mint mikor az égnek alját
Északi-fény gyújtja fel.

És elfordult, — kebelébe'
Sóhajok viharja dúlt,
És a lélek tiszta fénye
Két sötét szemén kigyúlt.

S szólt: «Titkolva rejtegettem,
Félve, bánt ez érzemény.»
Kérdveszólt: «Szeretsz-e engem?!»
Sirva: «Rég' szeretlek én.»

Megfordítá homok-órád,
Vén Idő, a Szerelem,
S rázva, szálltak perczek, órák,
Mint arany-por, fényesen.

Hárfád', Élet, felragadva
A Szerelem, rá vere,
S a saját húrjába csapva,
Kelt soh' sem hallott zene . . .

Reggel künn az ingoványon
Hallgatók, hogy' zúg a sás,
És tavaszra kelté vágyom'
Érzetét e suttogás.

S este vártuk a hajókat
Ott a kikötőbe' kint,
— S ajkaink ha egybe-forrtak,
Egybe-forrtak lelkeink.

Amym, Amym! csalfa lány te!
— Nem enyém már többet ő!
— Elhagyott bús ingovány te!
Óh! te pusztá kikötő!

Minden képzeletnél csalfább,
Csalfább, mint mondhatja szó,
Rossz apád kezébe' csak báb,
Mely könnyen hajlítható.

Azt kívánjam, hogy légy boldog?!
Ösmerél bár, engedél,
És egy durvább szívhez vonzott
Egy hitványabb szenvedély.

Végzeted most, hogy naponként
Sülyedj mind mélyebbre le,
Durvúljon, mi benned gyöngéd,
Hogy egyenlő légy vele!

Olyan a nő, mint a férje,
— Egy pórhoz vagy kötve te,
És magához aljasít le
Durva, vad természeté.

Szeret is, ha lánggra lobban,
S szenvedély, vágy járja át,
Mint ebét tán kissé jobban,
Majdnem úgy csak, mint lovát.

Nézd! szemei nehezednek;
Hogy a bortól van, ne kérdd:
Menj hozzá, hisz' ez kötelmed,
Csókold meg, fogd meg kezét.

Gond lépé meg ő kegyelmét,
Az agyát túlterhelé,
Gyöngédséged, játszi elméd
Bizton felüditené.

Nincs is könnyebb semmi ennél,
Próbáld meg csak, menni fog.
— Óh! bár régen halva lennél,
Én lennék bár gyilkosod! . . .

Eár feküdnénk lenn a sírba', A hol nincsen színlelés, S némán egymáshoz szoritna Egy utolsó ölelés.	Vagy lehet halottnak hinnem, Ki szeretett ide-lenn?! Nem szeretett soha ő, nem: Mert örök a szerelem! . . .
Megrontója ifjuságnak, Átkozott a nagyra-vágy! Termőföldje hazugságnak, Atkozott a társaság!	Vigasz! ördögöknek dolga! A költő jól mondja, hogy: Emlékezni szebb napokra Fájdalomnak legnagyobb.
Átkozott, ki megtagadja Az örök természetet, — S az arany-láncz, mit a balga A saját kezére tett!	Altasd el emlékeid' mind, Hogy ne értsd ezt, gyöngé nő, Rémes éjjen, ha esik kint, S meg-megkoppan a tető.
Átkozódom?! — Csalfa, téged Méltán ér a vád szava, — Hisz' ahogy én szeretélek, Nem szerettek nőt soha!	Férjed álmában vadászik, — S te meredsz a falra rá, Hol a lámpa-fénye játszik, S árnyak járnak föl s alá.
Balga én, így nevelem föl Búmat, mely kétségbe visz! Kiszakítom kebelemből, Bár szakadjon szívem is!	S egy kezet látsz, mely mutatja Alvó ittas férjedet, Már is özvegy-párnád', s rajta Az el nem sirt könnyeket.
Nem, soha! bár rám még várna Annyi nap-sütötte nyár, Mint telet lát odujába' Százados holló madár . . .	«Soha! soha!» — súgja egyre Jövőd rémes szelleme, S halkan csendül majd füledbe Messziről hangzó zene.
Hol a vigasz?! vagy bonthatja Emlékit az elme szét?! Emlékezhetem csak arra, A mit benne szereték?!	S bosszant az, hogy bánatodra Egy szem gyöngéden tekint— — Rejtsd el arcod' vánkosodba, Ott tán nyugtot lelsz megint.
Arra, a mi veszve régen, Hogy mily édes volt szava, S hogy őt látni — jól emlékszem — S megszeretni — egy vala.	Vigaszt néked csak az adhat, Ha egy gyöngéd hang kiált, Egy tisztább lény, mint magad Mosolyogva nézne rád. [vagy,

Gyermek-ajk, mi enyhet nyújt- De pengő arany gyógyít ma
Engemet míg kinevet, [hat, Minden becsület-sebet,
S szivedből csak gyermek-újjak S csak morognak vicsorítva
Téphetnek ki engemet. Egymásra a nemzetek.

De apjának dísze szinte Búban éljek, úgy mint máskor!?
— Érdemetlen — a gyerek. — Múltam könyvét lapozom.
Félig mint ő, félig mint te, Rejts el e megindulástól,
Azzá lesz a tietek. Óh! csodás gyermek-korom!

Látlak mesterkéltni öregnek, Azt a szilaj, büszke kedvet
Ki szabályt el sohse' vét, Hadd érezzem újra ma,
— Míg elvekkkel mérgezed meg Mint mikor fülemben csengett
Lányod' ártatlan szívét. Jövő életem zaja,

«Ne hallgass a szív szavára, S a jövő izgalmak lázát
Tév-utakra az ragad, Várva-várta e kebel,
Ki rá hallgat, mind megjárja!» Mint fiú, ki apja házát
— Szégyeld! vesd meg önmagad! Most először hagyta el,

Élj tovább! s ha tudsz, légy bol- És az éjben arra tartva,
Nékem az már egyre megy! [dog! Látja, a mint fényben áll
Engem' munka és a gondok Londonnál az égnek alja,
Búmtól tán megmentenek! Mintha hajnalodna már,

De mit kezdjek ily világban, S hogy előbb ottan lehessen,
Ily korban, mint a mai?! Lelke most előre száll,
Minden ajtón arany-zár van, S folyton néz a fényre, melyben
S csak arany-kulcs nyitja ki. Zúg, tolong az ember-ár.

Zúg, tolong sok éhes ember Emberek, testvéreim ti,
A kapuknál, téreken. Kik nem szüntetek soha
— Mit kezdjek bús képzetemmel, Nagy munkákat végbe vinni,
Melynél nincsen egyebem?! De még hátra a java:

Boldog lennék, ott ha érne, Mert én a jövőbe nézék,
Hol a harez dúl, a halál, Földi szem mint abba lát,
A hol füst kavarg a légbe, Láttam a Világ rejtélyét,
S a golyó sívítva száll. S minden lehető csodát;

- Láttam az eget, kalmár-had De még hittem, az időnek
Rém-hajókkal lepte el, Útja csak előbbre visz,
Mind kalózza a homálynak, S mint nap-pályák, egyre nőnek
Ki rablott kincset czipel; Gondolat és eszme is.
- S' hallám zúgását az égnek, De mit használ, ha az ember
A népek hajói ott — Szíve bár ifjú marad —
Mind középre törtetének, Mit reménnyel vete egyszer,
Hányva rémletes habot; Az örömből nem arat?!
- S forró déli szél csapott át A tudás nő, — a bölcsesség
A világon szárnyival, Sínylek csak, mint sínylem én,
És a népek lobogóját — Mind nagyobb a világ-egység,
Csapkodá a bösz vihar; Melyben elvesz az egyén.
- Mig a dob utolsót nem vert, A tudás nő, — a bölcsesség
A zászlókat bevonák, Sínylek, — keblét eltelé
S egyesíte minden embert Mérgivel sok kínos emlék,
A Világ-köztársaság. — S visz a csöndes vég felé...
- Hol egy roppant birodalmat Hallga! hívnak vig barátim,
A köz-szellem össze-tart, Már a kürt riadva int,
S a boldog föld békin alhat, És szívemnek balgaságin
Egy törvénynek leple rajt'. — Jól tudom — kacagna mind.
- S már ujongtam, — de egy fájó S nem méltán, hogy ekopott lant
Érzés szele megcsapott, Húrját verem egyre még?!
És tört szívvel, és homályos Szégyelem, hogy egy méltatlant
Szemmel álltam búsan ott; Oly sokáig szereték . . .
- Szemmel, a mely már alig lát, De a gyöngét csak a gyöngé
S melyet mégis bánt a fény; Kárhóztatja tetteér'.
A tudás halad, — vagy inkább — Női szem mosolylya, könnyne
Fokról-fokra mászva mén. Hitványság, és mit sem ér,
- S egy éhes nép, csúszva lassan, — Mert a nő sokkalta gyarlóbb
Közeleg, mint fene-vad, S gyöngébb, mint mi, férfiak,
Egy másikhoz, mely gyanútlan Szenvedélye álmatag hold,
A tűz mellett bólogat. S a miénk a déli nap, —

- E beteg, korhadt világban
Itt nyugoton legalább.
— Ah! Keletre von ma vágyam,
Hol bölcsőmet ringaták,
- Hol az ádáz háborúnak
Aldozatja lett atyám,
S engem árvát, nyomorúttat
Csak gyötört a durva gyám.
- Vándorolnék messze-messze,
Mindennel szakítva itt,
— Egy szigetről más szigetre,
El a nap támadtaig.
- Szebb a csillag ott az égen,
És a hold is nyájasabb,
S mint az Éden-kert ölében,
Enyhet pálmák árnya ad.
- Oda kalmár soha nem jön,
Ott hajó meg nem jelen,
Száz madár zeng lombos erdőn,
Zerge él a bérczeken,
- Görnyed a dúsan rakott fa,
Sárgul a szőlő-gerezd,
És körül a kék habokba'
Száz sziget visszfénye rezg.
- Több öröm van ott, mint itten,
Hol az elme nem pihen,
Több öröm, mint e kor minden
Mozgató eszméiben.
- Útját semmi ott nem állja,
Ott szabad az érzelem,
— S a természet vad leánya
Csöndben alszik keblemen.
- Fiaim majd izmos kézzel
Vad kecskéket fognak ott,
Futnak, úsznak s kelevézzel.
Czélba veszik a napot.
- Egy madár szól, és ök törnek
Vizen, bokron át oda,
— Szemeiket hitvány könyvek
Nem vakítják meg soha . . .
- Balga én! álmok megint már!
— De tudom, hogy döreség,
S többre tartom a vadaknál
A művelt nép gyermekét.
- Én — vadakkal, kik nem értik,
A műveltség mit tanít,
S csak a vadállatnak érzik
Vágyait és kinjait!?
- Vadnő férje — én?! — Mit érnek
Hold s nap egy szebb táj egén!
— Örököse az időknek
Élén álló kornak — én!?
- Nem, inkább az emberek mind
Utolsóig veszszenek,
De ne álljon meg a föld, mint
A hold Ajalon felett!
- Nincs a cél elérve még itt.
Csak előre, hős sorok!
Váltsa mindig új a régít,
A mint a világ forog,
- A mig jő a végítélet,
S mindeneket eltemet.
Inkább itten ötven évet,
Mint vadak közt ezeret!

Vén Idő! engedd, hogy lássák	Bármiként lesz, most sokára,
Szemeim a kezdetet:	Locksley Hall, Isten veled!
Bérczek, völgyek támadását,	Szívem többé azt se' bánja,
És kigyúlni az eget.	Bármi érje kertedet.

Szellemem még nem vesztett	Árnyat vetve az avarra
Erejből, érezem,	Sűrű köd jön hirtelen,
S még bőven merit az ihlet	Szélvész üzi és zavarja,
Forrásából képzetem! . .	S villámot rejt méhiben.

Hadd szakadjon Locksley Hallra
 Villám, dörgés, fergeteg,
 Bömbölő szél vad viharja,
 Zápor és tűz — — én megyek.

TENNYSON ALFRÉD *után, angolból*

Ifj. SZÁSZ BÉLA.

KOMJÁTHY JENŐ.*

A külföldi, főképen a német tudományos életben újabb időben gyakran fölhangzik az új értékelés jelszava (Umwertung der Werte). Azt értik e követelésen, hogy a régi, megállapodott ítéleteket, ethikaiakat és æsthetikaiakat, vizsgálat alá kell fogni s az újabb kor változott, fejlett fölfogásához képest módosítani kell őket, vagy éppen elvetni és másokkal pótolni. Természetes, hogy csak a jelszó új s nem maga a művelet. Minden tudomány lépést tart a korrallal s észrevétlenül vagy tudatosan javít a múlt megállapításain. Így a magyar irodalomtörténet is, noha mint igazi tudomány még száz esztendő sincs, már elvégezte ezt az új értékelést, mikor Toldy æsthetikai ítéleteit fölcserélte Gyulai s Beöthy értékítéleteivel. Látható, hogy tudományunk nem maradi, nem ragaszkodik csökönyösen a megszokotthoz. Nem térünk ki tehát azon föladat elöl sem, a melyet újabb időben, talán több lármával és föltűnéssel, mint illett volna, Komjáthy Jenőre vonatkozólag állítottak élénk. «Egyetemi tanárainknak, irodalmi társaságainknak és a hírlapoknak — így szól a fölszólítás — becsületbeli kötelessége, hogy Komjáthy Jenő neve tovább homályban ne maradjon.» Vagyis az irodalomtörténetírás, mely az 1896-ban meghalt Komjáthy költői működéséről alig vett tudomást, változtassa meg véleményét és ismerje el az ő költői nagyságát.

Hogy a tudomány munkája annál könnyebb legyen, a költőnek egy tisztelője, Sikabonyi Antal, hatalmas, kétszáz lapos könyvben** iparkodott rámutatni Komjáthy kiválóságaira. Benünket a költő inkább érdekel, mint a róla szóló monographia,

* E cikk már ki volt szedve, midőn Horváth János cikke Komjáthy Jenőről az *Irodalomtörténet* első számában megjelent. Szerk.

** *Komjáthy Jenő*. Irodalmi tanulmány. Irta Sikabonyi Antal. Budapest, 1909. Rákosi Jenő Budapesti Hírlap ujságvállalata. 8-r. 207, 1 l. Ára 4 K.

azért első sorban azt kutatjuk, jogos-e az a kívánság, mely Komjáthyt elsőrangú íróink körébe akarja emelni.

Komjáthyt az irodalomtörténethez vagy kétszáz lyrai költemény fűzi, melyek egy kötetbe gyűjtve, *A homályból* cím alatt 1895-ben jelentek meg.* A költeményekben van csakugyan valami rendkívüliség, a mi fölkelte a figyelmet: mind a gondolati lyra körébe tartoznak. A gondolati költészet nem idegen irodalmunkban. Csak az újabb irodalmat véve figyelembe, Orczytól kezdve Csokonain, Berzsenyin és Kölcseyn keresztül Aranyig mindig megvolt. De egy említett költőknél sem oly kizárólagosan, mint Komjáthynál. És a míg régibb költőink valamilyen közérdekű, minden művelt ember gondolatvilágát egyaránt foglalkoztató kérdést ragadtak meg és fejeztek ki több-kevesebb egyéni fölfogással — Orczy és Berzsenyi az igénytelenséget, Kölcsey az élet hiúságát (*Minden csak álom, füst e világon*), Csokonai és Arany a lélek halhatatlanságát — Komjáthy-nak gondolatvilága egészen különös, azok a kérdések, melyek lelkét izgatják, jobbara az ő saját problémái, majd mindegyik annyira egyéni, hogy e tekintetben Komjáthy a mi költészetünkben egészen sajátos jelenség.

A harmadik különbség, a mely még az előbbieknél is magasabb válaszfalat emel Komjáthy s többi költőnk közé, az az erős érzelmi alap, melyből a költeményekké alakuló gondolatok kisarjadtak. Amazoknál is van kapcsolat gondolat és érzelem között, hiszen érzelmi megindultság nélkül tankölteménynyé s nem lyrai művé lesz a gondolati poesis. Ki ne érezné, hogy a *Honnan és hová?* Arany vergődő lelkében fogant, hogy magasan szárnyaló gondolatai abból a közös hitből merítik az erőt, melylyel a költő, kétségei után, a lélek örökkévalóságában megnyugodott. Komjáthy-nál a kapcsolat más természetű, sokkal szorosabb. Nála az érzelmek, hogy kissé nyersen fejezzem ki magamat, egyenesen gondolatok alakjában kristályosodnak ki.

Ily módon egész költészete a gondolatok szövedéke, a mely alól azonban mindig kicsillan az alapjául szolgáló érzelmi állapot. Forrása — vagy hogy Komjáthy kedvelt kifejezőmódját használjam — ősforrása a boldogság utáni vágy. Ez a vágy közös minden emberrel, de Komjáthy vágyó-

* Komjáthy Jenő: *A homályból*. Költemények. 1876—1894. Budapest, 1895. N. 8-r. 437, 3. Ára 3 frt. Második kiadása Komárom, 1910.

dása hasonlíthatatlanul erősebb, mert hiszen ő «az álmok fejedelme s a vágyak óriása», emésztőbb és végzetesebb is. Olyan szertelen vágyai vannak, hogy azokat véges ember el nem érheti. Két irányban nyilvánul a maga végletességében: érzelmi és értelmi téren. Úgy látszik, a rendesnél jóval erősebb érzékiség tartotta fogva — valóban leggyakrabban használt szava a *kéj* — s e beteges kéjvágynál nem kisebb mértékben élt szívében az ambitio. Mint költő mérhetetlen, örök költői dicsőségre szomjazik (*Műzsámhoz*); mint tudós, meg akarja érteni a világot s megfejthetetlen rejtélyeit, mint ember bejárja «a zengő magast, a süket mélységeket, a féltékeny messzeséget», belemélyed «a porszemek szívébe», hogy színről-színre láthassa az Istent (*Kereslek*), vele összeölelekezék (*El akarok égni*), sőt egyenesen Istenné akar lenni, mert ez mindennek egyetlen, dicső célja (*Az újkor szelleme*).

A kinek lelkében ilyen vágyak lobognak, az nem való ebbe a világba. Érti ő maga is s fölháborodik a tökéletlen világrendben, mely az ő magasztos vágyait nem engedi valóra válni. Ez a föld, úgy a mint van, gyalázatos rabszolgagyarmat (*Bűbánat*), az emberek alávaló, ostoba, romlott lények (*Kortársaimhoz*) s csak két fajuk van: a zsarnok és a lakáj, a hiéna és a véreb (*Törj össze mindent*). Kivétel nincs, csak egy — ő, a költő. Mintha a természet azért a sok vétékért, melylyel elárasztotta a földet, engesztelésül szülte volna őt. Bölcebb, hatalmasabb, nemesebb mindenkinél.

Az *Übermensch* képe bontakozik ki előttünk, a nagyszerű szellemé, a ki az emberek s a világ fölött állva, önmagának, önmagáért van, de megtisztulva, földi salakját, a zsarnoki érzést, a rideg kíméletlenséget levetve. Íme Komjáthy képe: lángész ő (*Ábrándos fiú*), a ki minden istenit magában érez (*Hymmusz*), a ki ismeri az élet, a sír és a föltámadás titkait (*Az álmodó*); úr az időn, a téren, a lelkeken (*Diadalének*), központja a világnak, a teremtésnek célja, a mindenségnek napja, belőle árad a fény, az erő, az élet (*A koldus*). Sőt még ezzel sem elégszik meg. Nem is a célja ő a teremtésnek, mint előbb énekelte, hanem egyenesen a világ teremtője, a világ világa. Máshol viszont az új Messiásnak hirdeti magát, a ki Krisztus urunk szavait utánozva, így hívja magához az embereket:

Óh jőjjetek be templomomba,
Tűzből s lélekből ujjászüllek én,
Mert magam is ujjászültem,
Mert én vagyok a szeretet s remény!

Én vagyok a hit, én az eszme,
Én a világot nemző gondolat,
A végtelen lét tiszta telje,
Mérhetlen dús, mert végtelen szabad.

Óh jöjjetek be templomomba,
Hogy titeket is ujjászüljelek,
Megistenülve szent lakomba'
Legyetek mint a boldog Istenek! (Ujjászületés.)

A gyarló emberek azonban nem hallgatnak a hívó szóra, a «bárgyú nép» lenézi a költő énekét (*Avatlan szem*), mert ezt a csupa fényt, csupa lelket nem érti meg (*A semmi*). Nem látja az ő nagyságát, nem veszi észre, hogy az ő dala láng s minden sora ifjúságot és virágot lehel (*Ifjabbodás*). A költő határtalan elbizakodottsága, melylyel magát milliók, sőt az egész emberiség lehelletének érzi s ki meri mondani, hogy az *egy* többet ér, mint *millió* (*Lelkemből zengem . . .*), önimádássá fajul, ha a többivel veti össze magát. Nyíltan bevallja, hogy csak egy az, a mit imád: önön lelkének lelke (*Maganból*). Mily megvetéssel tekint az őt meg nem értő piszkos, barbár, érzéketlen tömegre, erre a kislelkű, gyáva, szolga pórseregére (*Az újkor szelleme*)! Elfogja az undor s a gyűlölet, ha látja őket, a mint filiszter módjára lent csúsznak a porban, élnek a kötelességüknek, ennek a pokol fajzotta sátánnak (*A kötelességhez*) s nem szegődnek az ő szolgálatába, hol boldogság vár reájuk.*

De — és éppen ebben különb ő Nietzschénél — mégis hajlandó megváltani az útált rabszolga-népet, boldogítani az embercsaládot (*Otthon*). Szabaddá fogja őket tenni! Fölnyitja dohos földi börtönüknek elzárt ajtaját (*A börtönből*) s rohan élükön a küzdelembe, megvívni a nagy harczot, a légi harczot az eszméért (*Celeszta háromnak*). Megindul a nagy eszmei harcz, földülja a régi rozoga világot, eltörli a bűnöknek bánattal telt poklát (*Riadó*), átönti a maga lényét a csillagégbe s minden önző vágyat kitépve a szívből, minden szívbe önmagát fogja plántálni** (*Elöntöm lelkemet . . .*). Új tavaszt hoz a hervadt

* Az irodalomtörténet munkásainak külön is kijut a megvetésből: undorral gondol arra, hogy eljön majd egyszer az idő, mikor őt a hír szárnyra veszi, a nép rózsát szór eléje, s a Közli Jánosok hada belőle él, őt szaglássza, bírálja, nyomon követi. (*Ha majd a hír . . .*)

** Az ellenmondás csak látszólagos. Komjáthy szempontjából az önzetlenségnek valóban magas foka az, ha a maga szívét átadja az összességnek.

földre (*Új élet*) és átgyúrva a nagy természetet (*Ragadj ki én lelkem*), szabaddá teszi a világot s ismét emberré az embert (*Ábrándos fiú*).

Ezzel párhuzamosan akarja megvalósítani másik célját, fölcsigázott kéjvágya kielégítését. Mivel a kéj mindennek célja s lelke, maga az örök élet: szeretne az élvek ajkán csüggeni s azt mohón színi. Szeretné a gyönyörhang-oczeánon, a szépség és bujaság nászünnepe

. . . sokszorozni milliónyi tárgyban
A kéjt az élet foksorán;
Mindent termékenyíteni, mint a nap:
Hogy milljók áldjanak s átkozzanak! (Kéj.)

Néha, egy-egy gyöngye pillanatban, megdöbben vágyainak szertelenségétől. Vágyainak képtelenségét nem látja, de érzi, hogy a világboldogítás, az emberiség felszabadítása az évezredek bilincséből, meghaladja az erejét. Nem annyira az önbizalmát veszti el, mint inkább a hitét, hogy ez a gyalázatos emberiség megmenthető. Az ember homlokára sütve ott lángol e pár betű: Nincsen remény (*In hilaritate tristis*)! Ilyenkor föltámad minden mellőzésnek érzete, mely őt az életben érte, fölvilan előtte, hogy ő gyémánt az országút porában, a mely fölött elrohan a kába (*Életsor*). Meg nem értve, félreismerve, kitör szívéből a végtelen keserűség, erőt vesz rajta a halálvágy, megsiratja, hogy született s várja az áldott kezet, a mely őt megölje (*Bűbánat*). A csüggettség azonban hirtelen tovatűn, önbizalma legyőzi aggodalmait. Az alkotás, a teremtés szilaj vágya rajongó lelkesedéssé, kéjes boldogsággá erősül. Megzendül ajkán a diadalének. Megjósolja az igazság, az egyéniség győzelmét (*Lelkemből zengetem . . .*), mikor a tiszta őstalajba leteszi az új világ alapkövét (*Szózat*). Az emberek mind szabadok lesznek, s ő az emberi szívek fölött hatalmat nyerve, bíborlepelben, magasztalva, ünneplelve jár az emberek között diadalról-diadalra (*Tudom, hogy eljön . . .*).

Ilyen az a gondolatvilág, a mely Komjátly költeményeiből élénk tárul. Első pillanatra is szembeszökő, hogy ezek a gondolatok egy sajátos világképnek, a pantheistikus világnézetnek, apróra tört szilánkjai. Komjátly alapjában véve romantikus lélek, és azokból a nyomorúságos, kisszerű viszonyokból, a melyek közé a sors vetette, a gondolatok végtelen birodalmába menekült. Korlátlanul csapongó phantasiája a pantheismushoz vezette. Nem

jutott el a pantheismus tiszta fölfogásához, mely az Istent, világot és egyént szétválaszthatatlanul összefűzi, azt hirdetve, hogy az Isten mintegy egészen beleolvad a világba, s az egyén az előbbi kettő egységébe; még kevésbé vallotta az ind vedanta s az új pantheismus (Schopenhauer) erkölcsi tanítását, mely az egyéni vágyakról való teljes lemondást, az örök feledésbe, a nirvanába való visszatérést hirdette élet-célul. A nyugalom, a gondolat- s akaratnélküli megnyugvás hite is, vágya is teljesen idegen tőle.

Komjáthy ennèk a 70-es, 80-as években divatos philosophiának csak egyes gondolatait kapta ki, egységes világképet nem tudott belőlük alkotni. Még legtöbbet köszön Schopenhauernek, a kinek elhitte, hogy a mint a természet életében uralkodó törvényszerűség szerint a rombolás és alkotás egymást váltja, egymást szüli, akként a szellemi és erkölcsi világ egy szünet nélkül működő pusztító erő színtere, mely tönkre teszi az életet, hogy nyomán új életet teremtsen. Minden, a mi van, pusztta látszat, az élet örökös fájdalom.

Nem az, minek látszik, itt semmi se:

Csak nézni szép, borzasztó lennie!

(Párkban.)

De már az akaratot nem emelte mestere nyomán uralkodó principiummá, s pessimistikus hangulatú philosophiája kimerül ebben a két egyenletben: Isten = világ, világ = ő, a költő.

Nem kétséges azonban, hogy Komjáthy gondolatvilágának alkotó elemei, az egyes gondolatok, mind erős érzelem szülöttei. Bizonyítja sajátos természetük. Ezek a szertelen eszmék, melyek inkább agyrémek, mint mély gondolatok, csak olyan lélekben foganhattak, mely a szenvedély tüzeiben izzik. Szeretet és gyűlölet, lelkesedés és harag, önérzet és megvetés szinte az emberit meghaladó mértékben tomboltak a költő szívében, mikor dalra fakadt. Innen az a hév, mely minden versét áthatja, az az erős, riasztó, mennydörgésszerű hang, mely a költeményeket ódai magaslatra emeli. Ez az, a miben Komjáthy a magyar költők között páratlanul áll. Őt a gondolat, ez az alapjában véve hideg, elvont szellemi termék, az extasisnak olyan magas fokára emeli, mint más költőt a legnagyobb érzelmi megindultság, mint Berzsenyi a nemzet romlásán érzett bánata, mint Petőfit szerelme vagy honszeretete. A mit Kölcsey mondott Kis Jánosról, hogy ő a nemzet philosophus költője, több joggal alkalmazható Komjáthyra.

Az érzelemből fakadt s ismét érzelemmé váló gondolat Komjáthy költészetének lényege, költői szempontból határozottan értékes elem. Az erős érzelem, a magasan szárnyaló gondolat azonban még önmagában nem elég, igaznak is kell lennie. Az érzés indokolt, a gondolat értékes legyen, ha meg akarja hatni az olvasót. Ha Prometheus csak jajgat, de nem láttatja azt, a mi halhatatlan kínját okozza: nem indít rokonérzésre; az a *εὐρηχα*, melylyel egy-egy bomlott agyú laikus kikürtöli, hogy megoldotta a kör négyzetesítésének problémáját: nem bámulattot, hanem százalmas mosolyt kelt. S ez Komjáthy végzete is. Érzéseinek csak őszinteségéről tud meggyőződni,* de nem igazságukról, jogosultságukról is, s nem tudja elhithetni, hogy minden gondolata az igazság egy-egy gyöngyszeme.

Milyen alapon követeli tőlünk, hogy higyük az ő unostalan hangoztatott lángelméjében és hivatásában, hogy utána rohanjunk az eszmeharczba s legyünk segítségére az emberiség felszabadításában? Hát ki ő, mivel különb más embernél, milyen jogon vet meg mindenkit, a ki nem ő? Milyen jogon támad az emberekre, hogy őt üldözik, elnyomják, tönkreteszik? Tett valamit az emberiség érdekében, valami nagyot, nagyszerűt, vagy mint a próféták, föláldozta magát az eszméért, a melynek életét szentelte? Nem, sőt azt sem tudjuk, mi az az eszme, a miért harcza hí, s mi az a harc, a mit meg kell vívunk. Emlegeti a világ romlottságát s egy új világ teremtését. Mily ócskaságok! Hogy a világ rossz, azt tudja az emberiség, a mióta eszmél; egy-egy nagy egyéniség kísérletet is tett a megjavítására, de verseket írni, nem e magasztos gondolat dicsőítésére, hanem egyenesen avval a czéllal, hogy velük megválttuk a világot, s a világboldogítás egyedüli eszközül a saját verseinek olvasását hirdetni: az nemcsak szerénytelenség — a mit *nagy* költőnek megbocsátanánk — hanem egyenesen beteges tünet, egy vergődő léleknek, betegesen érzékeny embernek az öntudattól nem eléggé kormányozott agyműködése. Egyik versében (*Deliriumban*) az emberiséget vádolva, a szenvedély paroxismusában nyíltan vallja:

* A költő őszinteségében nem kételkedünk, de egy pár hamis hang mégis kicsendül dalaiból. Ilyen p. o. a *Va banque* című vers, a hol az egész életében szegénységgel küzdő költő arról beszél, hogy kéjjel szórta a pénzt; ilyen a *Feledni!*, melyben azt kívánja, hogy ne maradjon róla semmi hír; s még inkább az *Önvád* sötét bűntudata, a hol a XVII. századi költők maró fájdalomával támad önmagára, hogy nincs bűn a földön, melyet nem ő követett volna el.

Hiába volt veszemre törnötök:
 Örült vagyok már, meg nem örülök!

Mi ezt nem mondjuk. De megdöbbenő, határozottan pathologikus az ének erős túltengése, melylyel magát mint érzelmi, értelmi, akarati és cselekvési tökéletességet dicsőíti.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha Komjáthy költeményeinek csodálatos szövevényét a másik feléről, a gondolatiról, tekintjük. Micsoda óriási, világrendítő szavak! S ha mélyükre nézünk, kiderül, hogy pusztán föllengző szavak, egy izgatott agynak lázas képzetei, Schopenhauer mély, Nietzsche excentrikus, meg nem értett gondolatainak visszhangjai, százszoros erővel visszaverve Komjáthy zaklatott lelkétől. Önmagukban is érthetetlen és értéktelen retorikus virágok, együtt pedig rendszertelen, zavaros egyveleget alkotnak, mely minden szavával elárulja, hogy egy ki nem forrott, philosophiailag ki nem művelt lélek mélyéből kerültek elő. Tudományos világnézetének alapját nem szabatosan, de világosan formulázza *Az újkor szelleme* című verséhez írott jegyzetben: «Szerző szerint élvágy és tudvágy (a kettő különben alapjában egy) a modern emberiség két főmotivuma. Végtelen kéj és mindentudóság: az ideál kevesebb nem lehet.» Tartsa ő a kéjvágyat és a tudományszomjat egynek, mi viszont kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy az ebből az alapelvből fakadó gondolatokat normalis, ép agyvelő nem fogadhatja el értékeseknek, mert mögöttük nem komoly tartalom, hanem egy túlfeszített léleknek ismeretekre nem támaszkodó, romantikus képzelődése lappang. Nem az a cél vezeti a költőt, hogy igazságokat közöljön, hanem hogy megdöbbentsen, bámulatba ejtsen óriás mondásaival. Célját el is éri, de nem abban az értelemben, a mint ő gondolja. Valóban a csodálkozástól megdöbbenve olvassuk az ilyen, majd minden versében fölbukkanó gondolatokat: napszívem eltorzul a sárban; napvagyak zúgnak el fölöttem; dül bennem az öskéj; föltűzöm az égre az eszmeszivárványt; gyönyörre vár száz izzó kéjkehely (nem metaphora, hanem phrasis); vágyom a bűvös kéjhalálra; kéjcsók a temetőn (nem concret, hanem elvont értelemben); az eszmekejt elnyelte a pusztá lég; temetetlen az ördögarczú istenérzés; a fellegekbe épül dicső nagy példaképül a fájdalom lobor; a napnak kéjleányi csókján fölragyog a salak (miért kéjleányi a nap csókja?); féreggé szűkített isteni végtelen. Némileg már a comicum érzése is belevegyül bámulatunkba, mikor ezt a Knittel-versek módjára összekapcsolt sorpárt halljuk:

Az ég egy roppant kriptabolt:
 Értem, mi lesz, mi van s mi volt.

S vajjon mi az értelme a következő kis versnek:

El akarok égni.

El akarok égni,
 Magasba lobbanni,
 Magamat még élve
 Az égbe ragadni.

Arczán ittasodni,
 Szép ölébe hullni,
 Tündöklő keblére
 Akarok borulni.

Át akarok halni
 Magasabb életbe,
 Lángolni akarok
 Az örök tüzekbe.

Mindenné omolni,
 Semmiségbe dűlni,
 Szét akarok esni
 S megint összegyűlni.

El akarok égni
 Gyors, emésztő kéjjel
 S összeölelkezni
 A szép istenséggel.

Örökké hamvadni
 És örökké égni,
 Haldoklani folyvást,
 S mindörökké élni!

Reánk csak az hat költeményként, a mit át tudunk érezni, meg tudunk érteni. Van *A homályból* szóló versek között egy pár ilyen is, különösen a régebbiek sorában. Szépek természetfestései. Szeme ugyan majd mindég a nagy mindenség felé van irányozva, s azt a szép természetet, mely nekünk arasznyi létünk alatt otthonunk, alig méltatja pillantásra, de elvéve mégis. Ilyenkor romantikus szelleme csak úgy ontja a képeket. Legnagyobb számmal a *Párkban* című versben, melynek festései, érzelemtől átlelkesített képek, ragyogó színpompájukkal megbűvölnek. Általában, mikor érzelmei nem merevednek élettelen gondolatokká, mindég meghat. A mikor Komjáthy megmarad az emberi érzelmek körében (*Alázat*) s pessimismusát minden világboldogító czélzat nélkül engedi kitörni (*Csak töredék*); a mikor elkeseredésének indító okát is láttatja (*Bücsü Abderától; Álmodva*), vagy Prometheus álarczát magára öltve, daczol az istenséggel (*Prometheus*); mikor egy jobb, boldogabb világ vágya szólal meg lantján (*Euthanázia; Álom és valóság*), szóval: mikor emberi s nem természetfölötti vágyakat, transcendens gondolatokat fejez ki, akkor fájdalma együttérzésre kész, bánata megindít.

Érző szive volt, tulságosan is érző, nem csoda, ha az egész lelkét betöltő fájdalom néha ilyen megrázó, sötét hangokra ihlette:

Sirj szikla s te puszták homokja,
 Zokogj föl, eddig néma rög,
 Mindenki lássa be zokogva,
 Hogy ez a szenvedés örök!

Zokogva fuss, hegyek síója.
 Sirámba törj ki, rengeteg,
 Könny tengerében uszva, rójja
 Le mind a bünt, hogy született!

Önts könnyet széldajkálta felhő,
 Üvölts a kintól, fergeteg!
 Szagassa meg haját az erdő,
 Zokogjatok kevély hegyek!

Boruljatok szívemre mind, mind,
 Legyen közös nagy bánatunk!
 Érezzük át a szertelen kint,
 Sirassuk meg azt, hogy vagyunk!

Sajnos, az ilyen hangok, az ilyen versek aránylag ritkák. Vagy határtalan és semmivel sem igazolt önbizalma, vagy képtelen vágyai és nagyot puffanó, de üres gondolat-óriásai idegenítenek el. Ha a költő nem tudja rokonszenvünket megnyerni, akkor vége minden költői hatásnak.

Szomorúan teljesedik be ez az igazság Komjáthyn, s ez nem annyira a költőre szomorú, a ki végre elérte vágyát s egyesült az istenséggel, hanem a magyar irodalomra, mert azt, hogy Komjáthyban volt költői tehetség, még legtúlzóbb, legszertelenebb versei is bizonyítják. Megvolt benne a tehetség, hogy a lelkében élő érzelmet vagy gondolatot művészi formába öntse és költői erővel tolmácsolja. A nyelven ugyan gyakran tesz erőszakot és se szeri, se száma a helytelenül összefűzött vagy törvénytelenül képzett szavaknak,¹ sőt még a ragozás szabályai ellen is vét² s teljesen értelmetlen szókat is használ,³ de költői dictionja megvesztegető. Szavai melodikusan csengenek, tömör mondatai símán gördülnek; merész képei, megkapó jelzői csillogóvá, pom-

¹ Szomjmeleg, homormű, kéjálom, kéjhalál, napszív, nap- szerelem, (nem birtokos, hanem jelzős összetételek!) vértünet, vérlélek, éjlak, önbevégezett (t. i.: a szellem), támolytalan, kövesztő stb.

² Ismernelek (főnévi igenév a második személyű tárgy jelével).

³ Vérveréjes.

pázóvá teszik verseit s a legtöbb megráz hatalma erejével. Ha e csillogó nyelv emberi érzelmek takarója volna és nem fölérdhetetleneké, ha gondolatai igazságukkal ráznának meg s nem szertelenségükkel, Komjáthy valóban kiváló költőink sorába tartoznék.

Nem bonczolgatva Komjáthy költeményeit a bennük kifejezett érzelmek, gondolatok igazsága és értékessége szempontjából, hanem pusztán megjelenésük formáját vizsgálva, az eredmény így sem vígasztaló: pompázó, retorikus előadása még ekkor is fáraszt. Minden érzés és gondolat a legmagasabb hatványra emelve és sohasem egyszerűen, hanem művészi, de keresett formában kifejezve. Csupa fősófok, csupa szédítő kép. S a hangulat és a tartalom hasonlóképen folyton állandó. Erős lehangoltság és tomboló lelkesedés, kéjvágy és ambitio — vagy Komjáthy terminológiájával élvágy és tudvágy — váltakoznak. Még szerelme is, mikor nem a beteges, hanem az emberi formájában nyilatkozik s egy határozott, concret tárgyra irányul (*Eloa*-cyklus), ép oly szertelen, mint mikor az a vágy izgatja, hogy milliókat termékenyítsen meg. Egyéb érzés alig talál hangot lantján. Van egy pár verse családja tagjaihoz, barátaihoz és Schopenhauerhez, a «világbölc»-höz, a kit ideáljának tart, de ezek üresek; van egy-két, de nem több, hol hideg, hol túlzó verse a hazáról, mutatóba, s a nélkül, hogy hazaszeretetének igazságáról és mélységéről meg tudna győzni: végül egy pár, Kölcseyre emlékeztető elmélkedő verse a világ hiúságáról: eszmeköre szűk, előadása minden retorikája ellenére, vagy éppen azért, monoton és fárasztó.

Reviczky Gyula, költőnk legfrívább barátja, Komjáthyt ki-rekesztette a költők sorából s a philosophusok között juttatott neki helyet. Ítéletének első fele, kiszakítva, a maga merevségében, ridegségében, mindenesetre túlzás. Komjáthy költői kedély, sőt tehetség, a kit féktelen, beteges ambíciói megakadályoztak abban, hogy lelki világát értékes költői alkotásokban fejezze ki, de költő volta nem vonható kétségbe. Hogy az ítélet második fele mennyiben igaz és elfogadható, annak eldöntése nem mi reánk tartozik.

Sikabonyi Antal főntebb idézett könyvében fordítva ítélt: Komjáthy philosophus is, de első sorban költő, a ki a philosophiát költészetében megzenésítette, a magyar költészet egyik legnagyobb zenésze, Beethovenje, Chopinje, Wagnerje egyben. Könyvével fölösleges bővebben foglalkozni. Aesthetikai elvei és

philosophiai nézetei épp oly kibékíthetetlen ellentétben vannak az æsthetikának és philosophiának a köztudatban élő tanításával, mint Komjáthy érzélemvilága az általános emberivel. Sikabonyi szemében a költészet hivatása nem a szívet, hanem az észet gyönyörködtetni, a költőt nagygyá a gondolat s nem az érzés teszi. Az igazi költészet a gondolati költészet, a többi hiú gyermekjáték. Szerinte a legszebb, legnemesebb világnézet a pessimismus, de csak a nemes pessimismus, más szóval az egészséges világfájdalom, mely Komjáthynál mint optimistikus pessimismus jelentkezik.

El lehet képzelni, milyen tanítás épül föl ezekre az elvekre. Mivel a szerző elvei nem kialakult világnézetének és tanulmányainak eredményei, hanem úgy vannak elvonva magának Komjáthynak költészetéből, természetes, hogy Komjáthy versei beleillenek az életrajzírótól szerkesztett keretbe. Köteményei egyenként és összességükben műrecek. Ez az alaptétel, melyet Sikabonyi nem annyira indokolni, mint a legváltozatosabb formákban variálni törekszik.

Követjük gondolatmenetét. Komjáthy költészetének egészségessége által a magyar irodalomnak legkiválóbb költője, a monographus föllengző szavaival: egyik legfényesebb, legtündöklőbb állócsillaga, a legcsodásabb agyak egyike, a ki világokat hordozott szívében. Nem földi anya, hanem «az előző századok eszméitől kétségbeesetten vajudó korunk szülhette». Nagyobb Vörösmartynál, sőt Petőfinél is, kinek dalai Komjáthy verseihez viszonyítva foszlányosak, főlshínesek, kisebb mélységűek és így költészete nem oly nagyszabású.* Ilyen hangon magyar költőről tudományos követelményekkel föllépő könyvben még nem írtak. Ez a hang csak újabb időben s csak újságokban hallatszik, ha Komjáthy szellemi rokonáról, a nála tehetségben talán, őszinteségben mindenesetre kisebb Ady Endréről beszélnek. De Sikabonyinak még ez sem elég. Komjáthy jelentősége messze kiemelkedik a magyar irodalom szűk korlátai közül: költeményei a világirodalom legszebb versei közé tartoznak, mellettük Leopardi édeskés, Wordsworth lapos és erőtelen, Tennyson sekélyes, sőt Goethe, Byron, Shelley és Madách csak nagyobbszabású mun-

* Egy más helyen kegyelmesebb Petőfi iránt. A 143. lapon ezt írja: «Nagy okunk van hinni, hogy Petőfi korában Komjáthy Petőfivé vált volna és Komjáthy idejében Petőfi Komjáthyvá». Csak azt szeretnők tudni, mi ez a «nagy ok».

kákat írtak, de műveik nem oly nemesek, tiszták, főnnszárnyalóak. Másoknál a természet symbolum, Komjáthynál maga a természet szól hozzánk, ha a költő szívében át is. És ezt nem phrasisként mondja!

Sikabonyi fejtegetései elején nyíltan kimondja, hogy nem szándékozik Komjáthy foltjai és árnyoldalai után kutatni. Nem is teszi. Én sem szándékozom ennek az ujságírói tollal, úgyesen, de eszmétlen phrasissal túlterhelt könyvnek fogyatkozásaira rámutatni.* Egy pontját azonban érinteni kell, hogy egy több ízben hangoztatott, de határozottan még vissza nem utasított váddal leszámoljunk. Komjáthy maga több ízben említi verseiben, hogy mennyit ártott neki az emberek rosszasága, Sikabonyi pedig könyvében óvatosan, de félre nem érthetően a társadalom s első sorban az irodalmi testületek rosszakaratának, irigységének, féltékenységének tudja be, hogy Komjáthy, épp úgy, mint Reviczky, félreismerve, üldözve, a mindennapi élet jármába szorítva elpusztult.

A vád kettős. Az első fele arra vonatkozik, hogy az irodalom kasztrendszerének, pajtásköreinek «féltékeny magába zárkózottsága s a zajosoktól való lekicsinylése fogadta őket (Reviczkyt és Komjáthyt) mindkét részen».** E vád alapos, sőt Komjáthyra vonatkozólag még élesebben formulázhatjuk: Komjáthyt az irodalom vezéregyéniségei még csak észre sem vették. Hogy ennek a mellőzésnek a kicsinyes rövidlátás és féltékeny irigység volt-e az oka, a mint Sikabonyi gondolja, vagy az, hogy Komjáthyban épp úgy, mint mi, mások, a hivatott bírók sem tudták fölfedezni a geniet, az más kérdés. De legyen teljesen igaz a Sikabonyinak. Mi következik azonban ebből? Semmi más,

* Azt azonban nem tudom megállni, hogy egy képét és egy phrasist le ne írjam. Az előbbi így hangzik: «Ha majd elmerülünk költészetének, szív- és szellemvilágának szemlélésébe, úgy érezzük magunkat, mintha az északi sarkfény hideg csillogású sugarai ragyognának tropikus lévvél; mintha a legmagasabb hegyesúcson, egy ætheribb levegőben a magunk szívének hangosabb dobogásában az egész világ szívének dobogását éreznők lüktetni». A phrasis pedig: Komjáthy költeményeiben «a betük lelépnek a papírról, testet öltenek, levegőt kapnak, lélekeznek».

** Arról az együgyű állításról, hogy Komjáthy azért nem boldogulhatott, mert «nem értett semmit az administráláshoz, a mely egyik legfőbb kelléke lett az írói előrejutásnak», nem érdemes beszélni.

mint hogy őt az Akadémia s az irodalmi társulatok nem választották tagjaik sorába.

Komjáthy is, Sikabonyi is azonban egészen más következtetésre jutnak, s ez a második vád: Komjáthyt ezzel a mellőzéssel az anyagi romlásba döntötték. Sikabonyi még a sorok között azt is sejteti, hogy ez lett Komjáthy korai halálának az oka. Ez a vád nemcsak alaptalan, hanem képtelen is. Mert mi csoda követelést foglal ez magában? Azt, hogy a nagy szellemeknek, kiváló költőknek adják meg az élet nyugodt élvezésének a módját. Szép és jogos kívánság. De ki adja meg? Nyilvánvaló, hogy arra Komjáthy sem gondolt, hogy valami nagyúr vagy az angol király tartsa el őt mint poeta laureatust, így más nem lebeghetett előtte, mint valami állás. Ide megy ki a vád. De honnan tudták volna az akkori intéző körök, hogy Komjáthy genie, mikor ezt rajta s egy-két barátján kívül senki sem hitte? S ha mindenkit, a ki magát geniének hirdeti, álláshoz juttatnak, akkor az értelmiség komoly, munkás része kenyér nélkül marad, s az ország gépezete menten megáll. Másodszor: Komjáthynek volt is, nem fényes, de tisztességes állása. A szegény Reviczky, Komjáthy nál erősebb és kiforrottabb tehetség, valóban nyomorgott, de Komjáthy diplomáját érvényesítette és használta. Csakhogy — és ez volt a baj — Komjáthy a maga elbizakodottságában minden munkát megvetett, nagy szelleméhez méltatlannak tartott s a kötelességteljesítést gyűlölte. Mit várt tehát az államtól és társadalomtól, mint gondolta volna Sikabonyi hőse vágyainak kielégítését, azt nem tudjuk elképzelni. Komjáthyt is utólérte a népboldogítók végzete: a ki milliókat akart boldogítani, szerencsétlenné tette önmagát.

Sikabonyi pedig nyugodjék meg. Komjáthyra vonatkozólag a hagyományos értékelést nem kell módosítani. Komjáthy nem félreismert lángész, a kit tönkretett a világ. A mint Petőfi írja egyik levelében Aranynak, a természet háztartásában nem vész el semmi. Ha a természet gyöngyöt rejt a tenger fenekére, állít melléje halászt, ki azt napfényre hozza. Komjáthy azonban nem volt a magyar költészet gyöngye, és Sikabonyi nem gyöngyhalász.

SZEMLE.

A szabad-oktatás Magyarországon.

Megnyitó beszéd a Szabadoktatási Tanácsnak 1912 márcz. 8-án tartott első összes ülésén.

Tisztelt Tanács!

Van szerencsém a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter; úr múlt évi 50,877. számú rendeletével életbe hívott és szabályozott «Országos Szabadoktatási Tanács» tagjait ez első összes-ülésünk alkalmával tisztelettel, melegen üdvözölni s a jegyzőkönyv vitelére dr. Pályi Sándor titkár urat kérvén föl, a tanácsulást ezennel megnyitni.

Ő Felsege legkegyelmesebb elhatározásával s a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr megtisztelő bizalmából én állítatván ez új intézmény élére, van szerencsém magamat e minőségemben nagyérdemű elnöktársammal Jancsó Benedek úrral együtt a Tanács tisztelt tagjainak bemutatni s szíves, jóindulatú támogatásukba és bizalmukba ajánlani.

Nem mint ujoncz foglalom el ezt az állást, mert a szabad-oktatás terén hazánkban eddig lefolyt mozgalmakból és munkás-ságból évtizedek óta kivenni igyekeztem szerény részemet s közreműködván a szabad-oktatás szervezése tárgyában még gróf Apponyi Albert miniszter úr idejében 1908 októberében megtartott szaktanácskozmányban is, örömmel állapítom meg az összhangot akkor nyilvánított fölfogásom lényege és az e Tanácsot szervező miniszteri rendelet és szabályzat elvei között, a mi mindenestre megkönnyíti az annak végrehajtása körül rám váró feladatok teljesítését.

Mint mindenütt, úgy nálunk is az oktatásnak ez az iskolán kívüli neme valamennyi között legutoljára öltött határozott, rendszeresebb formákat s legutólsóként került kormányhatósági szabályozás alá. Vannak, kik e szabályozást még most is korainak vagy egyáltalán fölöslegesnek tartják, de ha mi e tekintetben némely államot megelőzünk, ezt teljes mértékben indokolja már magában az a körülmény, hogy nálunk a társadalom köz-

művelődési munkássága, mint általában minden társadalmi tevékenység, inkább, mint bárhol, veszi igénybe az állam gyámoltó közreműködését. Míg az előhaladottabb és vagyonosabb országokban a társadalom szokta az államot a maga feladatai betöltése körében erkölcsileg, szellemileg és anyagilag is segíteni, addig nálunk a társadalmi munkásság a maga autonóm kereteit többnyire csak dicséretes érdeklődéssel szokta megtölteni s az anyagi eszközök előteremtése körül a saját áldozatkészsége mellett majdnem sohasem nélkülözheti az állam tetemes hozzájárulását. Mindnyájan tudjuk, hogy nálunk majdnem minden egyesalakításnak első teendői közé tartozik az államsegélyért való folyamodás. Ily körülmények között természetes, hogy az állam a tőle nyújtott anyagi eszközök lehető legcélzszerűbb s leglelkiesmeretesebb fölhasználásának feltételeit biztosítani igyekszik és ez kétségkívül egyik főcélja volt a szabad-oktatás országos rendezésének is és e Tanács fölállításának.

Egyik főcélja, de semmiesetre sem egyedüli célja. A mióta a múlt század hetvenes éveinek elején nálunk a felnőttek oktatása érdekében mozgalom indult meg s Pauler Tivadar közoktatásügyi miniszter törvénytervezetet is dolgozott ki, a köztudatban élt nemcsak az iskolán kívüli oktatás fejlesztésének és terjesztésének szükségessége, hanem az is, hogy az oktatásnak ez a szabadabb formája és módja, szabadságának és különösen önkényességének minden sérelme nélkül oly mederbe tereltessek, mely azt valóban eredményessé, hasznossá és hézagpótlóvá tegye, megóvja az elszigetelt kísérletezés, elhibázott jóakarát, tervtelen nekiindulás, céltalan erő- és időfecsérlés tévútjaitól.

Több komoly kísérlet és javaslat látott már napvilágot, mely ez ügynek törvényhozási úton való szabályozását vette célba; én örömmel látom, hogy a miniszter úr egyelőre csak a rendeleti intézkedés útjára lépett s rendelete is tartózkodik attól, hogy a szabadoktatás munkáját merev keretekbe szorítsa. Nézetem szerint ma még e téren ki nem alakult intézményekről van szó, melyeknek fejlődését csak általmasan befolyásolná az, ha törvénnyel rögzítenők meg irányát, határait és formáját. A kibocsátott rendelet bizonyos helyes elveket állít föl, megszabja az állami gyámoltás módjait s egy nagy részben képviseleti alapon nyugvó organumot állít föl — a Szabadoktatási Tanácsot, — melynek föladata a szabadoktatás munkáját megfigyelni, előmozdítani, terjesztetni s szerzendő tapasztalatai és a mutakozó szükség nyomán adni tanácsot a közoktatási kormánynak a további teendőkre nézve.

Hogy a Tanács e föladatának megfeleljen, mindenekelőtt a létező állapotokat kell ismernie s azok alapján működésének tervét megalkotnia. A szabályzat 16. §-a értelmében az állandó

bizottság van hivatva a Tanácsnak évenként munkatervezetet készíteni s annak végrehajtásáról ugyancsak évenként beszámolni. Miután azonban az állandó bizottság is csak a múlt év végén alakult meg s az előkészítő teendőiben sem nélkülözheti a most megalakult Tanács tagjainak a szakbizottságokban való közreműködését, ezúttal még nem vagyunk abban a helyzetben, hogy rendszeres munkaprogrammal foglalkozhassunk; az állandó bizottság egyelőre csupán tájékoztató előterjesztést fog tenni a Tanács munkakörére nézve, melynek adataira nem kívánok már most részletesen kiterjeszkedni.

Csupán általánosságban jelezni óhajtottam, hogy a szabadoktatás terén ma már kiterjedt és szapora tevékenységgel állunk szemben.

A népiskolákhoz fűződnek az elemi tanítóknak az ifjúsági egyesületekkel kapcsolatos előadásai, a népies gazdasági jellegű, továbbá az «Uránia» vetítőkészülékeivel és képeivel élenkített vidéki előadások; idesorolhatók az analphabéta tanfolyamok s a felekezeti vagy socialis alapon létesült egyesületeknek alsóbb fokú, a népiskolai képzést pótló tanfolyamai és előadásai. Inkább szakirányban működnek a mezőgazdasági és iparos jellegű szaktanfolyamok és előadások. A középfokú oktatás körében mozognak a Szabad Lyceum és Erzsébet-népakadémia, a kereskedelmi és ipari továbbképző szervezetek tanfolyamai, valamint az úgynevezett munkás-gymnasiumok s a középiskolai tanároknak az 1906-iki ministeri rendelet alapján tartott fölolvasásai és előadásai. A legfelsőbb egyetemi fokozat népszerűsítését, mintegy az egyetemi képzés kiterjesztését képviselik a két egyetemi székhelyen s némely vidéki helyen is létrejött népszerű főiskolai tanfolyamok, valamint újabban a Budapesten rendezett jog- és államtudományi továbbképző tanfolyam. Hogy csak egy számadatra hivatkozzam, a miniszteriumhoz legújabbán beérkezett kimutatások ma már 58 megye területén 791 iskola mellett 10,398 népies ismeretterjesztő előadásról számolnak be s ezen ügy támogatására — nem tekintve a felekezeti és társadalmi pénzforrásokat, — csak a közoktatásügyi kormányznak állami dotációból 165,900 korona áll a f. évben rendelkezésére.

Azt hiszem tehát, mindenkép igazoltnak és időszerűnek kell tekintenünk azt, hogy az oktató, művelő munkásság e részére a kormány beható figyelmet fordítson, annak eredményeit és hatását számbavegye s a cél biztos megjelölésével az annak elérésére szolgáló eszközök megválasztásában, megszerzésében és felhasználásában e Tanács segítő közreműködése mellett s a társadalmi öntevékenység megszibbasztása nélkül előljárjon.

Helyesen állapítja meg tehát a szervező miniszteri rendelet a szabadoktatás és a körüli kormánytevékenység alapelveit, mi-

dön egyfelől a «szabadoktatás, mint közművelődési feladat végső célját» abban látja, hogy «a társadalom közreműködésével az állam minden polgára belévonassék a nemzeti közművelődés egyre szélesedő és erősödő áramlatába», másfelől a közoktatás-ügyi kormány szerepéül csak azt jelöli ki, hogy a szabad oktatásra irányuló társadalmi munkásságot erkölcsi és anyagi támogatásban részesítse és ellenőrizze, «mert minden ez irányú tevékenység sikere attól függ, hogy mennyiben sikerül a társadalmi tényezők önkénytes munkásságát ebben az irányban megnyerni és hasznosítani?»

Tudom, hogy nemcsak az állami ellenőrzés és felügyelet szüksége és határa, hanem a szabadoktatás tulajdonképeni célja tekintetében is azzal a fölfogással szemben, mely a miniszteri rendeletben és szabályzatban nyer kifejezést, ellenvélemények állanak, melyekkel nekünk is le kell számolnunk, mielőtt a részünkre kijelölt alapon es körben munkához látunk.

Vannak a szabad-oktatásnak még pedig igen munkás hívei, a kik abban semmi egyebet nem látnak, mint az egyéni anyagi jólét érdekében szükségesnek vélt osztályharczra való előkészítést, a mit tetszetősebb formában úgy szoktak kifejezni, hogy az «a gondolkodás és az egyéniség önállóságának a megteremtése». Kétségtelen, hogy minél műveltebb valaki, annál önállóbb lehet gondolkozásában, egyéniségében s ily értelemben mi is a szabadoktatás által az egyén műveltségének, tehát attól függő önállóságának növelésére törekszünk. Ámde semmi szín alatt nem ismerhetjük el a szabadoktatás feladatául azt, hogy párthíveket neveljen ilyen vagy olyan politikai irányzat számára s hogy a gondolkodás önállósításának címe alatt félig művelt embereket fölszabadítson minden korlát alól, melyet a vallás, az erkölcs, a haza és embertársai iránti köteleességek szabnak eléjük, ellenben rabjaivá tegyék bizonyos társadalmi doctrináknak s kész eszközökké az azokat hirdető kezeiben. A szabad-oktatás valódi célja nem lehet más, mint művelni az egyént gyakorlati életföladatai és erkölcsi rendeltetése számára, vagy — mint a közoktatási tanács alelnöke a szabad-oktatási enquéten kifejezte — «nemesíteni az emberi személyiséget» ismeretek, képzés által, mert «oktatásnak csak az nevezhető, a miben önzetlen motívumok is szerepelnek», ellenben «a pusztán önös érdekharczra való előkészítés nem nevezhető oktatásnak, nevelő tevékenységnek».

Tekintve azt a mérsékletet, melyet a ministeri rendelet a szabad-oktatás szabályozása körül tanusít, szinte érthetetlen az a riasztó szózat, melyet annak kibocsátásakor hallottunk s a mely ez intézkedésben veszélyes visszaesést lát az eddigi állapotokhoz képest, az egyesülési szabadság sérelmét, censurát, sőt statariális állapotot! És miért e följajdulás? Mert a rendelet nyilvánossá-

got követel a szabad-oktatástól, biztosítja e Tanács tagjai s a miniszter kiküldöttjei számára a jogot, hogy az e körbe eső tanfolyamokat és előadásokat meglátogathassák és a tapasztalatakról jelentést tehessenek, súlyos hibák esetében az állami segély megvonását veszi tervbe, egyébként azonban a szabad-oktatást csakis az általános közrendészeti szempontok korlátjai közé helyezi. Itt tehát mindenekelőtt az a kérdés jogosult: van-e azoknak, a kik a felügyelet ily mértékétől is irtóznak, okuk titkolni a maguk szabad-oktatási tevékenységét? és ha igen, a legfőbb állami érdek megengedi-e, hogy egyesek vagy testületek híveket, növendékeket toborozzanak oly oktatás számára, mely szakértő és elfogulatlan tanügybarátok szemei és fülei elől elzárkózni kénytelen?

Azonban fontolóra kell vennünk azt is, hogy a szabad-oktatás fölött a Tanács, mint a különböző munkaszervek központi organuma által gyakorolt felügyelet jelentősége és célja nemcsak az, hogy a kormányzat ellenőrizni tudja a szabadoktatás menetét, láthassa és orvosolhassa hiányait, pótolhassa hézagait. Erre azért is szükség van, hogy a szabadoktatás tényezői maguk egymás munkásságát kellőképen ismerjék s így bizonyos tervszerű, egybehangzó összműködés állhasson elő; mert ennek ismerete nélkül a szabad-oktatás organumai könnyen válhatnak hasonlókká azokhoz az alagútfúrókhoz, a kik két oldalról kikezdek az átfúrandó hegyet, de rossz tájékozás miatt más-más irányban indulva nem találkoznak s így munkájok kárba vész.

Az állami szabályozás ellenzőinek észjárására nézve igen jellemző, hogy az oktatás szabadságának veszélyét látják abban is, hogy a Tanács szervezete értelmében abban helyet foglalnak bizonyos, szabad oktatással is foglalkozó felekezeti jellegű egyesületek. Tehát szerintök az oktatás szabadságát veszélyeztetni az, ha központi intézésébe minden tényezője belésszól, ellenben előmozdítaná az, ha bizonyos tényezők ki volnának zárva tanácskozásainkból! Pedig ha tény az, a mit épen a szabályozás ellenzői állítanak, hogy t. i. a magyar culturában ez idő szerint különféle áramlatok küzdenek egymással, e Tanács nem volna hű tükre a magyar culturéletnek, ha ezek az ellentétes áramlatok itt is kifejezésre nem jutnának s csak sajnálnunk lehet, ha egyes testületek és irányzatok ellentétes elvi álláspontjuk miatt magukat zárják ki állandóan a Tanács munkaköréből.

Talán hivatkozhatom arra, hogy ezelőtt 15 évvel, egy, a Szabad Lyceum közgyűlésén az ismeretterjesztés iskolán kívüli eszközeiről tartott előadásomban ezeket mondtam: «Azt az úgynevezett negyedik osztályt, a társadalom legalsóbb osztályát, a melyet egész az újabb időig a politikusok csak forradalmaknál ismertek föl politikai tényezőnek, a mely a modern gazdasági élet terén az úgynevezett socialistikus mozgalmakban többé-ke-

vésbé öntudatosan szerepel és a melynek társadalmi és politikai helyzete fog előreláthatólag az új század küzdelmeinek központjával szolgálni: azt a negyedik osztályt sem ignorálni, sem régi hallgatag szerepébe visszaszorítani többé nem lehet. Azt művelni, nevelni kell jövőendő szerepére, lehetővé tenni, hogy belőle mentől többen emelkedjenek a physikai, társadalmi és politikai élet problémáinak helyes megítélésére, hogy ezekre nézve minél inkább elenyésszenek a felsőbb és alsóbb osztályok között ma mutatkozó s a társadalmat mindinkább szétbomlasztó ellentétek, a mi csak a műveltségnek, az ismereteknek mentől tágabb körre való kiterjedésével érhető el.»

Ily értelemben vélem én a szabad-oktatást a socialis probléma megoldásának is szolgálatába állíthatni. Azt hiszem, köztünk senki sem gondol arra, hogy a szélesebb néprétegek fölötti szellemi gyámkodás számára alkossunk intézményeket, de viszont meg kell tagadnunk minden közösséget a nemzeti és társadalmi decompositió munkájával. Él bennem a remény, hogy a tisztelt Tanács tagjaival — kik közül oly sokakkal volt szerencsém a közművelődés egyik-másik terén már eddig is együtt működhetni — könnyű lesz minden fontosabb kérdésre nézve az egyetértés útját megtalálnom s hogy a szellem, melyben Tanácsunk működését a nekem kijelölt hatáskörben vezetni szándékozom, egyező lesz tanügyünk legjelesebb munkásainak szellemével.

Azok közé tartozom, a kik még a mai világban is merik magukat szabadelvűeknek vallani s a kiket az igazi szabadelvűség irányától sem az eszmével olykor űzött visszaélések — vajon mely eszme nincs a visszaélés veszélyeinek kitéve?! — sem az e visszaélések ürügye alatt a szellemi szabadságot magát kiirtani akarók fenyegető heve eltántorítani nem tudott. Tanácsunk intézményében én nem a szabad oktatás megrendszabályozásának, már nevében is kifejezett életelve elfojtásának, hanem nemzeti közművelődésünk dúsabb, termékenyebb kifejlesztésének eszközét akarom látni s ily szellemben hívom föl munkára tisztelt társaimat!

Berzeviczy Albert.

Két operaházunkról.

Megértük, hogy az országnak második operaháza is termett. . . . Nem jól mondtuk. Nem termett, magától, közsükségből. Termesztették, mesterségesen, melegágyban. Versenyeznie a királyi operaházzal bajos, sőt lehetetlen. Ma még nem tudni, hogy a megkísérlett fellépti (illetőleg napi-)díjas rendszer mellett lesz-e tagjainak olyan kitartásuk, mint volt a Vígszínház

eleinte szintén aggódón takarékos tulajdonosainak, a kik másfél évtizeddel ezelőtt, szintén a város végén, szintén csupa kiszé-
tész és még ki nem bontakozott tehetségű taggal, s legnagyobb-
részt új műsorral és mégis az első években «üres házakkal»,
jutottak fokenként arra a magas művészi színvonalra és anyagi
sikerre, a melylyel ma, a szó betűszerinti értelmében, dicseked-
hetnek. Azt sem állíthatni, hogy valami nagy szükség volna
második operaházra. De l'appétit vient en mangeant; őszintén
óhajtjuk, hogy a Népopera rákapassa környékét is, a főváros
egész népét is a színház-élvezéssel hatványozott zenei élvezetre.

Az óriási, egyiptomi jellegű színház épület jutányos hely-
arai, czélszerű belső elrendezése eléggé alkalmas arra, hogy
magát megkedveltesse, ép úgy a nagy s szinte kivétel nélkül
széphangú énekes személyzet, a nagy és művészien játszó zene-
kar. A színpad ugyan nem nagy, de azért elegendő. Hiba, hogy
némelyik — gyöngébb hangú — énekes nem hallatszik eléggé
a hátsó sorokban. Ezt tanulmányozza egyébiránt az igazgató-
ság is, s a gyengébb hangokat majd ki fogja selejtezni. Kár,
hogy a zenekar az erős játék («forte») helyett gyakran túlerős-
sel («fortissimo») szolgál; de rendesen hűségesen engedelmeske-
dik a feladatuk magaslatán álló karnagyoknak, akár a fiatal,
kezdő Szenkár Jenő, akár a sokat tudó Grosskopf Márk vagy
a külföldről hazaédesgetett Reiner Frigyes forgatja a karmesteri
pálczát.

Itt van helyén rámutatnunk arra, hogy a pesti közönség a
lánczhidon és az alagútban egész népvándorlást rendez nyaranta
olyankor, ha a budai színpadon kivételképen operaelőadás van
kitűzve. Pedig az ott vendégszereplő vidéki énekesek jóval alan-
tabb állnak, mint a sokszor félig üresen maradó M. Kir. Opera-
ház személyzete; a nyári színház zenekara is sokkalta szegénye-
sebb. A tolongás magyarázata, szerintünk, ez: a fővárosi közön-
ség eleve lefokozott igényekkel megy a fabódéba, sőt az opera-
előadás nagy feladatát tekintve, curiosumot vár; viszont sok
sikerült mozzanatot talál, s ezért a szinte váratlan jóért annál
hálásabb. A Népopera nem számíthat ilyen elnéző hangulatra:
végleges fővárosi intézmény, nagy énekeshaddal, nagy zene-
karral; igazgatója a Királyi Operából való; egyszóval: a Nép-
operában nagy allure-ök közepett kiforratlan művészetet, fél-
illusiót kap; elégtelenség híján aztán becsmérélsre hajlik.

Harmadik hónapja áll fenn a Népopera, de még nem állt
elő a programjába vett, noha nevének ellentmondó drámai

műfajjal. Jól teszi, zenés színházunk úgy is kevesebb van, holott — nézetünk szerint — a zene hatalmas vonzerő. A *Troubadour*, *Rigoletto*, *Mignon*, kétségtelenül a nagy tömegnek régi szomját csillapították a Népopera olcsó széksorai előtt. A nagyközönség ízlését nem szabad táplálék nélkül hagyni; s a ki ilyen-mivel akar szolgálni: jót is tesz, magának is hasznot hajt. Azonban itt láttunk olyan előadást, mikor a zenekarban egyetlen gordonkás játszott; az énekesek, még a kiket operaiskolai szereplésük ügyeseknek mutatott is, nagyrészt alig tudnak mozogni a színpadon, s ha énekük megüti is a mértéket, egész alakításuk sokszor nem kelt illusiót. A rendes operalátogató tehát vagy elmarad, vagy csak olyankor megy a Népoperába, mikor az összehasonlítás nem bánthatja, mikor itt magyarul először jelenik meg valamely dalmű. De, úgy tetszik, az operát eddig élvezni nem szokott közönség sokkal nagyobb számú. S hogy ennek megnyerése végett a Népopera, mint újabban hirdeti, inkább a legkönnyebb fajta zenét szándékozik művelni, az operettet: azt megértjük, csakhogy a Népopera neve nem talál egy operette-színházhoz.

Ujdonságai közt eddig csak egy ilyen mű volt, de ez is szinte példátlanul szemérmes szövegű: a regés tárgyú *Furulyás Jancsi* (Hans, le flûtiste), Vaucaire és Mitchel darabja Louis Ganne zenéjével. Bizonyos, hogy a francia zenemű címlapján «Opéra comique»-nak nevezik, így szokott tenni Lecocq majdnem negyven év óta. A zene az övéhez hasonlított, olyan édesen folyó, bájos dallamokkal van tele, minden harmoniai merészség nélkül, eleven, de nem újszerű rhythmikával; az angol operettek óta divatos tánczos záradékok nélkül. A zeneileg értékes, mert poétikus darab szövege kissé naiv, de elég mulatságos; megérdemelne nagyobb közönséget.

A tragikus művek közt első a Népoperát megnyitó *Quo vadis?* volt. Sienkiewicz regényéből Henri Cain önkényesen ácsolt hat «képre» való szöveget. Van a képeknek összetartó fonala, s mindegyik nemcsak látványos, hanem annyi az érzéstartalmuk is, hogy a zeneszerzót megihlethetik. Kár, hogy Jean Nougues (kiváló tehetségű zeneszerző) inkább csak u. n. festői zenét nyújtott, inspirációja, leleménye nem volt elégséges. A színpad érdekessége sokszor elfelejteti a közönséggel, hogy zene is szól; a ki meg a zenére ügyel: sokszor úgy érzi, hogy nem nagyon érdemes, nem nagyon élvezetes a ráfigyelés. Pedig a zene mindig jellemző, sok benne a művészet s milyen ízléses és meg-

ható, hogy az utolsó kép, a szerelmesek halála, csupa gyöngédesség! Kár, hogy maguk a dallamok semmitmondók; megszerkesztésükben, hangszíneikben mutatkozik a zeneszerző minden erénye. A közönség a hosszú művet nem is operának, hanem inkább csak látványosságnak tekinti.

Jóval különb, zeneileg értékesebb a Népopera februári olasz újdonsága: *Szibéria*. Szövegét Luigi Illica költötte, zenéjét Umberto Giordano, a ki, jó húsz éve, Mascagni mellett tűnt fel, de sokkal kevesebbet írt és változóbb szerencsével; *André Chénier*-je sokkal gazdagabb és közvetlenebb zene, mint a későbbi *Fedora*, melyet most a *Szibéria* egészen elfeledtet. Ez a legújabb, de már jó néhány éves műve kissé látványosság-számba mehet, bár kevésbé a *Quo vadis*nál; de hatásos drámával párosult, inspirált zene, közvetlenül előtörő forróvízű dallamforrás; az értékes zenei nyersanyag pedig fölényes ismerettel, biztos ható színezéssel van feldolgozva, művészetté alkotva. Tárnya, úgy látszik, eredeti, bár nem új, az örökéletű, mindig hatásos, megindító történet az önfeláldozó «kaméliás hölgy»-ről. A helyi színezetet egy pár igazi orosz dallam adja meg (a Szlavjanszki Agreneff óta világhírű, búskomor *Ei uhnem* is), a mely csak mélyíti a mű biztos «emberi» és æsthetikai hatását.

A *Szibéria* fordítása, a *Quo vadis*-é is (Mérei Adolf munkája), hemzseg a botrányos, magyartalan hangsúlyozástól. Hangjegypéldákkal kellene pellengérré állítani e nyelvi és zenei bűnöket. Nem tudják-e az illető fordítók, hogy a szöveg és a zene hangsúlyának, mondat- és szóhangsúlyának egybe kell esniük? nem olvasták soha kritikai és zenei lapjainkban az idevágó fejtegetéseket? A *Furulyás Jancsi* fordítója, Bródy Miksa is sokat vét ez ellen. Csodálatos, hogy a darabok betanulása közben correpetitor, karmester, rendező, igazgató, egyik sem veszi észre azt, a mi a leglaikusabb hallgatót is bántja.

Nem tudjuk, rövidlátás avagy kishitűség volt-e az igazgatóságtól, vagy okosság az, hogy eddig magyar szerzőt nem mutatott be. Pedig meg vagyunk róla győződve, még Doppler félszázados *Ilk*á-ja is bevált volna megnyitó előadásul. —

A Magyar Királyi Operaházban a folyó évad elég gazdagnak ígérkezett, legújabban pedig még gazdagabbnak ígérkezik, de elégséges okunk van arra, hogy ígéretekre ne építsünk. Magában az is jellemző, hogy a szeptemberben kezdődött színházi év első számbavehető eseménye a megnyitás után teljes négy hónappal köszöntött be.

Január 13-án magyar ujdonság került színre a M. Kir. Operaházban: ifj. Ábrányi Emil háromfelvonásos tragikus operája: *Paolo és Francesca*. Hogy ifj. Ábrányi Emil — a *Ködkirály* és a szép emlékü *Monna Vanna* operák zeneszerzője — a szövegíró költőnek fia, azzal mindenki tisztában van. Legelőbb is azt akarjuk megjegyezni, a mit hibáztatnunk kell, s ez az, hogy a nagy tehetségű fiatal zeneszerző nem ügyel mindenütt elég gondosan arra, hogy zenéjének kiemelkedő üteme a szöveg hangsúlyával összeessék, hanem olykor a szövegben hangsúlytalan szótagra tolja át zenéjében a súlyt. Ez nálunk régi káros hagyomány, melyet zenéhez keveset értő szövegírók és fordítók hoztak szokásba. Itt azonban karöltve járt a költő és zeneszerző, s könnyen simulhattak volna össze, s a zeneszerző ifjú Ábrányi Emil tehetségével az ilyest könnyen elkerülheti.

Ifjú Ábrányi Emil valóban biztos ismeretekkel, alapos jártassággal gazdag szép tehetség, sok dallama van, bár nem mind egyenlőn üdék; sok megindító, szép részlete van zenéjének. A III. felvonást bevezető chromatikus modulatio — láncztörtek — eredeti ugyan, de fárasztó, nem elég szívreható ahhoz, hogy az ember gyönyörrel, édes fájdalommal engedné át magát e hangzó matematikának. A II. felv. pásztorjátékának zenéje, bár a kialakult schemához ragaszkodik, túlzás nélkül szólva gyönyörű. Őszintén dicsérhetni Francesca első megjelenésének gyöngéd zenéjét, a nyomorék Giancotto önleplezésének drámaiságát, a II. és III. felv. szerelmi kettőseinek lyrai áradozását, a farsangi csoport orgiájának stylszerű zenéjét hatásukért, meg kerek formájukért és fényes képességről tanuskodó hangszín-vegyülékük meseteri voltaért.

A poétikus és finoman megszerkesztett szöveg külön dicséretet érdemel, a mit talán mondanunk is fölösleges.

Ha a közönség egy kissé méltányos tud lenni, sűrűn keresi fel a *Paolo és Francesca* sikerült előadásait. S ha a Magy. Kir. Opera igazgatóságában van némi méltányosság: színen fogja tartani ezt a sok szépséggel kínáló hazai ujdonságot. Szomorú azonban az, hogy méltányosságot, sőt művészi meggyőződést is alig várhatunk attól az igazgatóságtól, mely hidegvérrel elejtett olyan értékes műveket, — nemzeti zenénk nyereségeit, — a minők voltak Rékai Nándor operái: *A nagyidai cigányok* és *György barát*.

Kereszty István.

ÉRTESITŐ.

Tömörkény István és Vér Mátyás.

Tömörkény István: *Ne engedjük a madarat... s más holmik.* Budapest, Franklin-T., 1911. 286 l. Ára 4 K. — Vér Mátyás: *Pasztellek.* Budapest, Grill K. könyvkiadó-vállalata, 1909. 178 l. Ára 3 K.

E két könyv a legélesebben szembeötlő, szinte irodalmi életünknek legszélsőségesebb két irányát is megvilágosító ellentétet mutatja tárgykörben, világfölfogásban és művészi törekvésben egyaránt. Egyiknek az írója érdeklődésének teljességével a vidéki magyar élet körében marad, a másiké képzeletével a világ messze tájain s a multnak rég porladó emberei közt csapong szívesebben, mintha teljesen hidegen hagyná az a világ, mely körülötte az emberi szenvedélyeknek szintoly véres tusáit küzdi, mint távolról közénk vezetett s közöttünk idegenül révedező hősei. Egyik a vidéki élet nyugodt egyszerűségében s békéjében gyökerező optimista fölfogással, nagy kérdésektől nem zaklatott hittől s az élet visszásságainak fájalmától megkimélt érzéssel nézi a világot; másik a nagyvárosi élet forgatagát félrehúzódvá éles tekintettel szemlélő æstheta elmés gúnyjával s a létért vívott küzdelem ádázságának láttára el-elboruló lelkével. Egyik előtt valósággal a néprajzi érdekesség és hűség a fő, mintha még költői törekvését is ennek a szolgálatába hajtaná; a másiknak mennél mélyebben művészi hatást keltő lelki finomságok keresése s föltárása a célja s ennek érdekében gyakran figyelem nélkül hagyja a hatáskeltésnek olcsóbb módjaiúl kínálkozó külsőségeket.

Tömörkény már régi jó ismerőse olvasóközönségünknek. ki évről évre hűségesen fölvonultatja egy-egy újabb gyűjteményben derék szegedi magyarjait. Ezek az évekkal együtt szaporodó kötetek azonban, sajnos, csak mennyiségi gyarapodást jelentenek rá nézve s nem egyszersmind művészi fejlődést is, sőt újabb könyvei lehangoló bizonyosságát adják leleménye szegényülésének.

Újabb rajzaiban egyre gyöngülő erővel csörgedez költői ere s egyre nagyobb terjedelemben, homokot és gázt is válogatás nélkül sodorva, árad a legaprólékosabb néprajzi részletekben való túltengése.

Ebben a kötetében is legnagyobb fogyatkozása tárgyai nagy részének költőietlen volta. A szegedi és szegedvidéki népélet köréből veszi tárgyait; de ezt az életet nem annyira belső nyilvánulásaiban, lelki indítékaiban, mint inkább külsőségeiben igyekszik megjeleníteni előttünk. Legkedvesebb műfaja a könnyed, rövidebb rajz s e kötetének is nagyobb felét ilyenek teszik ki. Ezeknek a rajzoknak legnagyobb részét az a törekvése sugallja, hogy a nép életére vonatkozó megfigyeléseit félig-meddig költői formában érvényesítse. Kötetei során át folyton ismétlődő modorossággal, minden változatosság nélkül való recipe szerint készülnek ezek a rajzok. Hosszú, terjengős, minden költőiség híján való részletrajz előzi meg azt a gyöngye lélekzetű novellistikus fordulatot, vagy azt a genreszerű kis jelenetecskét, mely e terjedelmes néprajzi értekezések végén a mellőzött költészet kiengesztelésére van szánva. Valósággal vastag kötélre fűzött kifujt tojások e rajzok, melyekben a nagyon vékonypénzű, mindössze egypár mondatból álló történetnek roppant terjedelmes feneket kerekít az író.

Ilyen mindjárt az első (*Ne engedjük a madarat*) is, melytől kissé harcziasan hangzó címét nyerte a könyv. Itt előbb sajnálkozó reflexio szól hozzánk a legény-titulusnak a forgalomból kimentén, majd a telető hajóslegények életének s a kocsmáros téli unalmának genreszerű rajza következik, ezután a darvadozás művészetének mibenléte fejtegettetik, de maga a történet sehogysem mozdul. Hasonló hibában szenved a *Luk a házoldalban* című is, melyben előbb a házasárról olvasunk hosszú elmefuttatást, ezt követi aztán egy meglehetősen naivul beállított nyomozás, melynek csattanójául csak a házfeltörőnek hihetetlen bambasága mellett válik valamennyire valószínűvé a csendőrfőhadnagy boszorkányos szimatja. A *Homokból élőkben a homok mineműségének s a homokhajózás nehézségeinek*, *A buczkai születésében a szőlőművelésnek s a szőlősgazda teendőinek*, *A Figurasinálókban a homok különböző fajtáinak száraz leírása foglalja el a főhelyet.*

Az emberek sorából főként két csoport érdeklí: egyrészt a parasztok, kubikusok, hajóslegények, kikben éles szem csakugyan sok eredeti vonást találhat, nemcsak néprajzi érdekkeltésre, ha-

nem művészi értékesítésre is, másfelől katonák, kik bosnyák garnizonokban unják a gyöngyéletet. Az első csoportbeli alakok rajzának részleteiben sok finom megfigyelés van, de synthesistükben igen csekély a realitás. Parasztjainak még egész gondolköre romantikus. Mindjárt az első történet «hajózáti legény»-e például valószerűtlenül érzelmes pose-ba van beállítva, semmi esetre sem tetszik valószínűnek, hogy egy szépen fütyülő rigóért (ez az a madár, melyet nem szabad engednünk) olyan nagy szívbeli fájdalmat s szinte gyilkos elkeseredést érezzen az eladónak egy czeébelije.

Hősei savanyú, kedvetlen emberek, legnagyobbrészt komor, székszavú, kesernyés humorú hajóslegények és kubikusok, kik érzik az élet nehézségét, el-elméláznak szűkmarkúságán s ritka jókedvük csak bizonyos nehézkes, gyámoltalan, komolykodó tréfában tör ki. Tudákoskodók, fontoskodók, nincs bennük egy szikra elevenség. *A tehén lánya* című rajz egyenest torzítottan együgyűnek festi az özvegy, gyermekkel bánni nem tudó parasztot. E körben még legsikerültebb az öreg Dobó alakja (*Öreg Dobó a napidíjjal*), kinek rajzában benne van a módosabb paraszt komoly ráartisága, sajtáságosan önző etikája, kuporisága, konok gyanakvása az úrral szemben s gavalléroskodó megbocsátani tudása.

A magyar paraszt lelkének egy nagyon jellemző és igen értékes vonását: a szülői hajléknak megbecsülését, bizonyos megkapó költői erővel szólaltatja meg a kötet legsikerültebb darabja, *Az utas* című eleven, párbeszédes formában írt jelenet. Igen érdekesen világítja meg egyúttal azt a gondolatot is, melyet Turgenyev példáz legnagyobb költői erővel: hogy mennyire nem tudja megérteni egymást két, időben egymással szomszédos nemzedék. A otthonnak nagy megbecsülése igazán megkapó erővel szólal meg a paraszt self-made man ajkán, ki senkitlen, világba szakadt gyerekből jó módba küzdi fel magát, de folyton lelkében hordja annak mardosó tudatát, hogy bűnt követett el, mikor megszökött lelketlen mostohaapja embertelen gyötrései elől a szülői hajlékból. Így érzi az öreg korcsmárosasszony is, — bűnnek, melyről «az Úr könyvében áll: mögbüntetöm az apák bűnjeit hetediziglen».

Érdekes alakja a paraszt clairvoyant: a holtakat látó «csépai ember», kiről két darabja is szól a kötetnek (*Mária-látás, A holtakat látó*). Ezek már nem rajzok, sem elbeszélések, hanem egészen reportszerű beszámolók, melyekben helylyel-közzel sikerült.

humor küzködik az írónak bátortalanul meg-megszólaló rationalis csodahüvelyezésével együtt a nép babonás hiedelmei ellen. Ezekben rí ki leginkább előadásának az a szinte modorosságul ható visszássága, hogy népi phraseológiával beszél olyankor is, mikor maga okoskodik előttünk. Ez már nagymértékű affectatio. Spiritismusról szögedi tájszólásban értekezni nem egészen stylumos, bármennyire «czélszörű szögedi embörnek» vallja is magát az író s bármily meggyőzően állítja is a gulyásról, hogy «hason fekszik, úgy dudál».

Van két olyan, szintén a nép életéhez fűződő elbeszélése is, melyek elevenségükkel, jól elbeszélte voltukkal egészen kiválnak társaik sorából. Egyik *A közigazgatási vályu*, mely sikerült, elmés satirája egy rácz falu kupaktanácsának ténykedésében aapidíjakra, kiküldetésekre dolgozó közigazgatásnak. A másik (*Bocsánat*) ahhoz a jelenséghez fűződik, mely a socialismus mellett a legmélyebb lelki sensatioja volt az utóbbi évtizedekben az alföldi magyar parasztságnak s a nazarénusság hatásaúl egy gyilkos legény lelkének megtisztulását és komolyodását s szülei szívének kiengesztelődését mutatja be.

Egypár elbeszélése a boszniai katonaelethez fűződik. Egyik *Egy szökevényről* szól s élénken emlékeztet Jókai phantastikus katonatörténeteire; *A bakancstalp* egy regrutának raportra készítését mondja el, de kissé ízetlen élcelődéssel.

Tömörkénynél a kidolgozás sem kifogástalan. Hiányzik nála a concentráltság, a lényeges a jelentéktelen dolgokkal való bibelődésbe fúlad, a jellemztes a művészi latolgtatás nélkül omló részletek áradatában fakúl el, úgy hogy nem életképeket s nem művészileg kidolgozott rajzokat látunk magunk előtt, hanem száraz ismertetések. Előadása egyhangú, lassan baktató s nem eléggé gondos, a mi néha bizonyos kellemetlen kakophoniat szül. Nyelvének népiessége is majd póriasságba, majd keresettségbe csap túl a művészi mértéken. Bármilyen dicséretet magasztalják is Tömörkény nyelvének törülmetszett népiességét: bizony elég sűrűn találkoznak nála fordulatok és kifejezések, melyek nem viselik magukon a népiesség próbajegyét.

Az az eredetiségéből egyre többet vesztő világ, melyet Tömörkény olyan nagy szeretettel rajzol, megérdemli s talán bírja is a magyar olvasóvilág érdeklődését. A ki ennek az érdeklődésnek a kielégítésénél többet nem keres: ezt megtalálhatja Tömörkénynek ebben a könyvében is. Rokonszenvvel nézheti az író világának és érzésének kizárólagos, lelkes magyarságát, lépten nyomon

gyönyörködhetik egy-egy pompás megfigyelésben, itt ott zamatos, tősgyökeres magyar beszéd üti meg fülét. De egyebet nem is igen talál, pedig még mennyi tanulmány és öfgyelmezés segíthetné csak az íróat az igazi, művészi magaslat felé vivő útra!

Ezt az útát járja minden törekvésével és vágyával a másik kötet szerzője. Vér Máttyás szembeszökően Anatole France tanítványa, kiről nemrégiben tanulmányt is írt s ebben ezt mondja: «Minden sora, melyet olvastam, gyönyörűséget szerzett nekem s úgy érzem, hogy az emberiség szegényebb lenne, ha e költő munkái meg nem születtek volna».

A legteljesebb mértékű rajongás és megértés sem teheti részesévé a tanítványt a mester fényes adományainak. Vér-ből hiányzanak azok az írói főszajtságok, melyek oly bájossá teszik elmés franczia mesterének költészetét. Hiányzik belőle a paradox érzéseknek az az egymásba játszása, mely megvan France-ban: a mindent lefokozó íroniával váltakozó mindent megértő gyöngédség, az eszmék értékeivel szemben indulgentiába tisztuló skepsis, az el-elboruló pessimista fölfogást váltogató pyrrhonismus. Hiányzik belőle az archaizálás csodálatos művészete, ősi nemzedékek rég elporiadt embereinek életet osztó evocálása s az előadás nagy művészete. De novelláin kétségtelen nyomot hagytak France művészetének ezek a sajátságai és törekvései s világfölfogásának tanításai.

Míg Tömörkény érdeklődését főként a külsőségek kötik le, addig Vér megfigyelésének teljességével az ember lelki életének finom megrezdüléseit, titokzatos erőit lesi. Találón választotta könyvének címét. A mint a festésben a pastellnek igazi értéke a legfinomabb árnyalatú átmenetekben rejlik, úgy Vérnek is az a czélja főként, hogy a lélek jelenségeinek finom átjátszásait egymásba megvilágítsa. Különösen a női lélek érdekli, mely telve titokzatossággal. E körben is különösen fiatal özvegyeket szeret szerepeltetni, kiknek lelki életük már szélesebb vonalú s kikben az intellectus és a test küzd néha keserves, legtöbbször azonban könnyedén s könnyűvérűen beszüntetett csatát. A nő hivatásáról különben sincs nagy véleménynyel: «Az asszony vidámságra s arra született, hogy derűt terjeszzen maga körül, miért keresnek benne tehát hűséget, mikor a hűség komolylyá teszi a lelket és megöli a nevetést.» Általán kegyetlen igazlátással nézi őket s a Madonna-tekintetek mögött is meglátja a válságos pillanatokban felvillanó, elszánt erélyességet, a női fenevad lázas pillantását.

Az életet a maga egészében igen szomorúnak látja. Rabjai vagyunk környezetünknek s még oldozgatjuk magunkat béklyói közül, a csalfa, szép élet elröppen s mindössze csak a temető marad komor bizonyoságául. Ugy látja, hogy az önzés a világot mozgató erő, mely diadalmaskodik minden erényen. Az energikusoké, a kiméletleneké a világ. Szomorú mosolylyal mutat a nagy gyerekekre, kik illusiókért élnek s végtelenül bús és kisserű küzdelmet vínak értük, mint Ulpianus, a nagy jogtudós és Jobbágy László, a szegény görög-professor.

Vér modern ember. Ez látszik már tárgyainak megválasztásán is, melyek közül többet útazás közben nyert. De látszik azon a módon is, a mint a multba elmerül. A mult jelenségei közé mindig a mai embert csempészi be: egyszer a túlfinomult izlésű æsthetát, másszor az éles, kritikus szemű, rationalisan gondolkozó modern embert. Ebből következik, hogy a multnak életét is, embereit is gyakran kicsinyeseknek látja, lefokozza. A kötet első darabja (*A császár pihen*) hősének, Hadrianus cæsarnak törékeny, köszvénytől kínzott alakja sajátos allusióval egyik pillanatban az emberi hajthatatlan akaratereinek és zord energiának szinte gigantikus méretű képévé magasodik előttünk, kinek ajkán fönséggel cseng a római világ majestetikus fölfogása, majd a szépért rajongó, minden rútat gyűlölő s az emberi alkotóképességen följújongó æstheta áll előttünk, kinek egyetlen boldogsága: az æsthetikai gyönyör, hogy végül mint a kegyetlenül igazságost játszó, de a legönzöbbül igazságtalan poseurtól váljunk el tőle. Ugyancsak ezt a lefokozást látjuk a kötetnek talán legszebb darabjában (*A bizonyíték*), melyben Ulpianus, a nagy római jogtudós őszinte pillanataiban maga előtt is afféle szellemi csepürágónak tünik fel, maga is érez bizonyos gyerekeséget komolykodó kérdésvitatásaiban, ez üres játékokban a szavakkal. A mint azonban önmaga előtt megszegyenül, mikor egy fogas kérdést föltevő tanítványát egy hazug sophismával tácsolja le, megszólal benne a szavakért s szavakban élő lélek finom vágyódása az igazságért tettbe átlendülő élet után s ez a gyöngéd vágy a végén egészen drámai erejű hévbe tör át, mikor a nép igazáért kapott halálos sebben mosolyogva, kimondja a nagy szót: «Az igazságnak az egyetlen, mindenkit meggyőző bizonyítéka, ha meghalsz érette».

Az a skepsis, mely France-nak is, Vérnek is a lelkét eltölti, leghálásabb tárgykört a középkorban talál. Ehhez a korhoz Vér kötetének három elbeszélése fűződik. Egyik (*Csoda*) a középkori

barátok életének kicsinyes irigykedéseit és cselszövényeit mutatja be, szinte operette-színvonalra szállítván le ezt az életet. A közép-kor extatikus vallási rajongását, könnyen suggerálható voltát teszi alapjává e legendafosztó legendának, melybe részint a protestantizmusnak a vallásos vizsgálódás szabadságáról vallott tanítását, részint egyenesen a modern ember történetkritikáját csempészi be egy középkori lovagnak a szájából nagyon hamisan hangzó szavakkal. A másik középkori tárgyú elbeszélésében (*A würzburgi mágusok*) egy egész megrázó kis tragédiája játszódik le előttünk egy nemes léleknek: Agrippának, a nagy mágus-mesternek, ki kicsinyeskedésekbe vesző s mégis lehetetlenségeket hajszoló tanítványainak körében, az igazság imperatív sugalmára, leleplezi tudományának haszontalan s gátló voltát a boldogulás felé vezető úton: «Hiába minben erőlködésünk, haszontalanok a megfeszített tanulásban és kísérletezésben eltöltött napok és éjszakák, sohasem tudjuk megoldani az egyetlen problémát, mely valóban méltó egy igazi tudós bűvárkodására, hogy mi teszi boldoggá az ember életét. Vagyont, hírt, nevet, szerelmet, sikert s mindazt, mi után az emberek áhítozni szoktak, csak tudatlansággal lehet megszerezni. A tudatlanság adja meg az embernek azt az erőt és bátorságot, mely mások leigázásához szükséges. A tudás gyávává, bátortalanná teszi az embert, mert akkor ébred tudatára annak, hogy mily mérhetetlen gyöngé lény a természet erejével szemben. Ez az oka, hogy a tudatlan mindenkiből hasznot húz, mert lármás dicsekvései s hangos, bátor fellépése megszédíti a többi tudatlant, a tudós pedig gyáva félnépséggel tér ki útjából. A tudós pedig csak arra jó, hogy mások kihasználják s ha már nem lehet belőle tovább hasznot húzni, eldobják». Van valami, az igazságért vallást tevő, szinte hymnikusan elragadó hév abban a néma nyugalomban, melylyel a vén tudós nézi, mint omlik le dicsősége, mint tépdedik babérját. A harmadik elbeszélés (*Legenda a hűséges asszonyról*) mesterkélt történetében s kissé léha végső következtetéssel azt példázza, hogy az emberi vágy kielégíthetetlen s számára sohasem jó a meglevő.

A kötet többi elbeszélése korunkban történik. Sajátságos genre közöttük az a három történet, melyeknek mindegyike egy lélektani jelenséget példáz. *A salzburgi leánynyal* folytatott párbeszédben az emléknek lelkünkben élő és teremtő, életünkkel párhuzamosan, de mégis szinte külön életet élő erejét symbolizálja. *A Misztikus történet* az autosuggestiónak egy nagy gond-

dal és körülményességgel előkészített esete, *A magunk dolga* az embernek magára nézve kedvező hiszékenységét példázza. Azonban maga az elbeszélés nem sikerült, a hős nagyon együgyű, a célzat sokkal rikítóbb világításba van állítva, hogysem a történet költői és meggyőző lehetne.

Ugyancsak ebbe a gondolatkörbe vág annak az örök emberi gyarlóságnak kegyetlenül ironikus, de ötletes rajza is (*A nép erkölcsé*), hogy az egyéneknek mindig és mindenütt oly szomorúan egyforma erkölcstelensége mint ölti magára palástként az összességre nézve kialakult enyhébb erkölcsi megítélést. *A hálátlan* mélységesen megkapó történet egy szegény görög-professorról, kit a boldogságához vezető küzdelmes út utolsó lépcsőfokáról taszít le könyörtelenül a sors. A hálás ember keserves tragikomédiája, a gyámoltalané, ki nem az önzés parancs-zava szerint él, hanem míg a hála adaját fizetgeti másoknak, ebben a kínos törlesztgetésben a maga életének legnemesebb értékeit vesztegeti el s mégis a hálátlanság stigmájával hal.

Az emberi léleknek legsötétebb mélységeire talán abban a drámai és élettél teljes dialogusában mutogat, melynek címe: *A kastély gazdát cserél*. Megdöbentően éleslátású festőjeül mutatkozik itt az élet ádáz küzdelmeinek s megrázó erővel idézi föl a nagy vagyonok körül lebegő véres árnyait sötét bűnöknek. Ugyancsak ez a kiméletlen igazmondás szólal meg a *Nessus vérében*. Maga a történet különben, mely egy romantikusan pokoli bosszúállás képében a Nessus-mythosnak nagyon is modern értelmezését nyújtja, már a pathologia határán jár s teljességgel valószínűtlen, valamint teljességgel hihetetlen a színház közönségének az az egyetemes együttérzése, mely a történetet bevezető hatalmas zokogásban tör ki. Az a nagy közönség, mely itt fuldoklik a sírástól, tulajdonképen annak a finom idegzetű æsthetának multiplicálása, kinek bágyadt mosolyával Hadrianus cæsar és Ulpianus szóltak hozzánk az élet szomorúságáról.

Az a világ, melyet előttünk ez az élesen és tisztán látó író föltár s melyben szerinte «minden mulandó, csak a fájdalom örökéletű», igen komor s tanítása, hogy az emberek mindig és mindenütt gonoszak, szomorú és lehangoló. Ennyire sötét világ-felfogást csak hosszú, keserves küzdelmek tapasztalata érlelhet hitté s ezért van, hogy itt-ott Vérben is inkább talán a fiatal ember tetszelgő pose-ának érezzük, mint a lélekbe gyökerezett mély hitnek. Nagy fogyatkozása e mellett, hogy történetei gyakran csak problema-bizonyítgatásokul születnek és ezek a pro-

blemák nincsenek költői mez alá rejtve, hanem csupaszon meredeznek felénk s a példázásukra alkotott történetek néha bizony meglehetősen mesterkélt és verejtékezve keresett történetek. Ezekben aztán ritkán érezzük az igazi költői lendületet is; bennük inkább a rutinista, mint a poeta keresi a hatást. E mellett az előadásban is vannak fogyatkozásai. Ritkán szerkeszt jól, gyakran válik terjengőssé s ilyenkor van benne bizonyos szárazság és vontatottság. Néha erőlteti a festőiséget is (a Nilus ezüstveretű háta; az alvó hölgy láttára szinte hallani véltem, a mint Mab királyné végigrobog picziny kocsiján agyának sejtjein; a nagy sírásban megolvadtak a szemek; a nap sugarai izzóan, szinte hangokat adva törtek be). Ezek mellett a fogyatkozások mellett azonban igen értékes adományok hirdetik írói hivatottságát: világfölfogásának egysége, tiszta és művészi lélekrajza, előadásának festőisége, plasticitása, választékossága és artistikus gondja. Van egypár elbeszélése, mely minden ízében költői és mély hatást tesz. Írójuk még kiforratlan, egyenetlen, de kétségtelenül biztató tehetség.

Kéki Lajos

Volkelt új könyve.

Johannes Volkelt: *Kunst und Volkserziehung. Betrachtungen über Kulturfragen der Gegenwart.* München C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1911. 184. l.

Volkelt, az æsthetika és pædagogia tanára tizenbat év óta a lipcei egyetemen, egyike azon szerencsés tudósoknak, a kik nemcsak a szakemberekhez, hanem a művelt nagyközönséghez is meg tudták találni az utat gondolataik számára. E tekintetben a jelenlegi német æsthetikusok közül senki sem versenyezhet vele. Ő ma ott az, a mi Vischer, mint a *Das Schöne und die Kunst* írója, volt a maga idejében. E népszerűségét Volkelt nyilván két eszközzel érte el. Az egyik: előadásának valóban kellemes, nehézkességtől ment folyamatossága. E tekintetben olykor még túlságba is megy. Lapjai nem egyszer olyanok, mintha könnyen folyó élőszava után volnának stenographálva, ama tömörítés nélkül, melyet pedig a könyvstyl, szemben az élőbeszéddel, mégis megkövetel, legalább is tudományos műben. Mert a mi a beszédben esetleg igen hatásos, frappáns bevilágítás, az olvasva nem egyszer már szájbarágásnak érzik. Második erénye: a túlságos abstractiótól való óvakodás, fejtegetéseinek úgyszólván

állandó kapcsolata a példák dús sokaságával. Veszi pedig e példákat nemcsak a classikus régibb irodalomból, hanem bőven a közvetlen jelen modern irodalmából is. Még az aberratiók jelenleg sajnos oly gazdag irodalmán is átdolgozta magát s a hatásos példákat seregestül meríti belőle. E két jelessége tette oly népszerűvé már régebbi, *Aesthetische Zeitfragen* című művét is, melylyel a jelen kötet bizonyos rokonságban van, gondolatokat illetőleg is.

Négy népszerű főiskolai előadását nyújtja benne, némileg átdolgozva s megtoldva egy ötödik külön czikkel. *System der Aesthetik* című két kötetes műve (1905 és 1910) kiegészítésének kívánja e dolgozatait tekintetni és pedig teljes joggal. Volkelt æsthetikájában tudvalevőleg lelkes hirdetője a művészet és erkölcs közti viszony szorosságának és e könyvének is főproblemája: a művészet és erkölcs viszonyának kérdése. Szigorú kötelességének tartja foglalkozni vele, ebben az időben, a mikor egy körülbelül három évtizedes irodalom van mögöttünk, mely az erkölcsnek merőn vitalistikus felfogását hirdeti, főczélja az érzékiségre való hatás s jelszava Nietzsche nyomán: az élet kiélvezése.

Fejtegetéseinek vezéreszméje: az autoethicismus, az az álláspont, mely az erkölcsnek föltétlen, magában és mindenk fölött való értékét vallja, szemben az erkölcsnek relativ felfogásával. Bármennyire eltérjünk is, mondja, a Kant, Fichte etikájától egyben: az erkölcsnek önmagában való értékét, illetőleg e két ember szellemének kell uralkodnia bennünk. Ez állásponttal áll és bukik az erkölcs, mert ezen alapszik az önbecsülés és a kötelességérzet. E meggyőződésből nyerheti csak létünk igazi értelmét, azt a fényességet, mely a szépnek ragyogását is messze túlhaladja.

Következik most már ebből, hogy az erkölcsnek érvényesítését az élet minden körétől megköveteljük, mert léha az az erkölcsi felfogás, a mely megszűnik az atelierk küszöbénél s az írók asztala előtt. Nem jelenti ez azonban az erkölcs bizonyos merev normáinak mindenütt való keresését, hanem röviden csak a következőt: Megkívánjuk a műalkotásoktól is, hogy belőlük, ha nem is valamely harmonikus vagy épen tételesen vallásos ethikai világnézet, de legalább is a megoldás után becsületesen vergődő skepsis tűnjék elő. Társadalmunk létérdekében követeljük, hogy a művészi tevékenység is a léleknek az erkölcsire irányzottságából induljon ki, természetesen az említett liberalis értelemben. Ne legyen a művész az élet hazug szépítője, mert

tönkre teszi illuziónkat, de hadd érezzük lesujtó befejezései mögött is, hogy az erkölcs pártján van; sőt ha rideg objectivitással mutatja is be a rútat, csak ne menjen el ugyancsak illuziónk érdekében addig, a hol már nem érezzük valószerűnek többé.

Ez álláspontjáról természetesen lesujtó itéletet mond Volkelt, és pedig enyhítés nélkül való, nyílt élességgel, a modern irodalom, színház és képzőművészet jelentékeny részéről. Erkölcstelen-sége leglényegesebb momentumát abban látja, hogy a szemérem-érzést, mint valami nevetséges alsóbbrendűséget, ki akarja irtani közönségéből. Pedig a szeméremérzés az, mely által bennünk maga a természet is az erkölcsinek pártjára áll. Ez érzésünk a természetnek határozottan kifejezett óhajta az erkölcsi emelkedés után s a ki ez érzés megsemmisítésére tör, állatiságába akarja az embert visszarángatni.

A modern kor nagy technikai haladását is bizonyos anti-nomiában látja a morállal: egyrészt durvulást, másrészt túlzalmat és örlődést eredményez a lelkekben.

De észre kell vennünk az erotikumban, sőt a perversitásokban való turkálásra irányult hajlandóságot már nemcsak a modern «művészi» productiókban, hanem ennek a «tudományos» irodalmában is. Akadnak immár, nem szólva az ú. n. népszerű felvilágosító tudományos könyvekről, írói életrajzok is, melyek szerzői valósággal tobzódnak az illető író nemi életének, esetleges abnormitásainak tárgyalásában. A gúnyt és haragot, melylyel az efféle könyveket a tudományos irodalomból kiutasítja, kiterjeszti ama kritikusokra is, a kik az efféle könyvekkel komolyan foglalkoznak.

Lát azért a modern irodalomban vigasztaló mozzanatok is. A modern szépirodalmi műveknek van egy észreveendő csoportja, mely épen az erkölcsi kérdések komolyan vevésére akarja rábírní olvasóit s kétségkívül mélyítő, nemesítő hatást is gyakorol rájuk. A komor naturalismus is, ha extrem túlzásokba nem csap és melléktendentiákat nem szolgál, gyakorol erkölcsileg jótékony hatást: leczkéket ad az élet komolyságáról a léha olvasónak, szoktatja a Medusa arczába nézéshez.

A túlzó naturalismus ellensúlyozására támadt új romanticismusnak is van erkölcsileg nemesítő hatása. Gondoljunk csak Wagner Richard, Böcklin, Klinger műveire! Általuk hány oly ember jutott és fog jutni vallásos hangulatokhoz, élményekhez, a ki már egyébként efféle érzéseket nem tudna támasztani magában! És végül: jótékony erkölcsi hatása remélhető a modern

irodalom mesterkéltsege ellen támadt visszahatásnak is, a mely az egyszerűt, az egészségest akarja az irodalomban, a művészetben ismét jogához juttatni.

Nagyon értékes a könyvnek a művészi nevelésről szóló cikke. Ily túlzásoktól ment bölcseséggel bizonyára kevesen szóltak e kérdéshez. E fejtegetéseken mindenütt meglátszik, hogy a jelen egyik kiváló pædagogusa is az írójuk, ki egyaránt ellensége az iskola lélekölő mechanizmussá tételének és az Ellen Key-féle túlzásoknak, melyek mindent, a mi a gyermeki lélekben elentkezik, kifejtendő, nagyra növesztendő erénynek látnak. holtot mennyi a belőlük lenyesendő, a hozzájuk nevelendő! Nagy igazán hangoztatja, hogy temérdek gyermek könnyebben tanulja el a rosszat, mint a jót; hogy a művészi látásra, élvezésre is nevelni kell őt, nem elég a művek pusztá olvastatása, szemléltetése, hallgattatása. Ezeket igen is kell magyarázni is, csak hogy nem túl! A művészi nevelés lényegében bizonyára intuitív, de azért nem mellőzheti a rationalis alapot sem. A döntő mozzanat kétségkívül a tanár művészi venája. A ki nem jár elől a művek átélésében tanítványai előtt, nem lesz képes velük sem igazán átélelni, élveztetni a műveket. A legæsthetikaiabb pædagiának a Herbart-félét ítéli, sajnálattal állapítva meg, hogy e rendszernek ép ez az æsthetikai alapjellege ment a kontár utódok kezében tönkre.

A könyv főgondolatainak ez összefoglalása után csak még egy megjegyzést. Volkelt joggal utasítja vissza az állítást, hogy a művészetnek és erkölcsnek nincs köze egymáshoz. Croce is, a ki szerint minden themát ki lehet művésziileg (vagyis intuitíve, szemléletesen) fejezni, azt mondja, hogy a themák kiválasztása, vagyis hogy mit tart valamely művész a maga belső szemléleteiből közönsége elé viendőnek, egészen az ő erkölcsi habitusától függ. Ismeretten igaz lehet, hogy minden thema művészi kifejezése egyazon kvalitású. Vagyis: ha az erkölcstelen thema ki volna fejezve művésziileg, e kifejezés qualitative azonos volna az erkölcstileg megálló thema kifejezésével. De sikerült-e igazán a művészi, intuitív kifejezés az erkölcstelen (értsd: erkölcstelenül felfogott) themákra vonatkozólag idáig? Úgy tartjuk, hogy nem s tán a lélektanilag helyes okra is rámutathatunk. A mikép ugyanis az érzékiség, az aljas szenvedélyek felkorbácsolása útját állja a zavartalan műélvezetnek, ennek a minden mellékcztől független lelki élménynek, ép úgy megakadályozza nyilván a művészi alkotás folyamatát is. Hisz e kettő lényegileg azonos

tulajdonképen. Az erkölcstelen czélzatú írók és művészek ezért nem adták idáig s bizonyára nem is fogják soha adhatni a kellő művészi kifejezését annak, a mi ethikai szempontból nem méltó a művészi kidolgozásra. Schiller mondotta művésztársainak: «Der Menschheit Würde ist in eure Hand gegeben; bewahret sie!» Ha ehhez tartják magukat, művészi alkotó, kifejező képességüket is megvédelmezik vele.

Várdai Béla.

Új magyar könyvek.

Biró Lajos. Vizözön és egyéb elbeszélések. Budapest, 1911. Athenaeum. (8-r. 227 l.) 4 K.

Bodnár István. Alkonyat. Versek. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 180 l.) 3 K.

Fritz József. Brassai Sámuel. Monographia. Kolozsvár. (Budapest, 1911. Némethy J.) (8-r. 208 l.) 3 K 20 fill.

Hevesi József válogatott művei. I—X. köt. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r.) Egy kötet 2 K 80 fill.

Hollós László dr. Magyarország földalatti gombái, szarvasgomba félei. Budapest, 1911. Kilián utóda. (4-r. XII, 248 l.) 16 K.

Kanizsai Ferencz. A cserebogár. Elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 206 l.) 3 K 50 fill.

Kuncz Ödön dr. Alaptőkefelemelés. Tanulmány a részvénytársaság jogi köréből. Budapest, 1911. Grill K. (8-r. XXIV, 346 l.) 10 K.

Malonyay Dezső. Polgártársak. Elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 205 l.) 3 K 50 fill.

Mattekovits Sándor. Az ipar alakulása a capitalismus korszakában. Budapest, 1911. Ranschburg G. (8-r. 110 l.) 2 K.

Pikler Gyula. A jog keletkezéséről és fejlődéséről. 3. kiad. Budapest, 1911. Grill K. (8-r. IX, 301. l.) 9 K.

Reviczky Gyula költeményei. Sajtó alá rendezte Koroda Pál. 3. kiad. Budapest, 1911. Athenaeum. (8-r. 337 l.) 4 K.

Rhorer László dr. Orvosi physikai chemia. Budapest, 1911. Nagel O. (8-r. XII, 358 l.) 6 K.

Várdai Antal. Képek a magyar író- és színészvilágból. 1. köt. Színészek. 2. köt. Írók. 3. köt. A régi Pest. Budapest, 1911. Pesti könyvny. r.-t. (8-r. 146, 145, 142 l.) 36 K.

Walther János. A föld és az élet története. Fordította és újabb képekkel kiegészítette Gorka Sándor dr. Az eredetivel összehasonlította Lörenthey Imre dr. Budapest, 1911. Kilián utóda. (8-r. 601 l.) 20 K.

JEGES KOSMOGONIA S LELKES VILÁGNÉZET.*

Új kosmogoniáról értesülünk, melylyel a jeles bécsi gépészmérnök, Hörbiger szolgál a tudományos világnak. Sok éve dolgozik rajta s egyes részletei azóta nyilvános előadások révén elhatottak már a tudományos körökbe, sőt a művelt s e kérdések iránt érdeklődő közönségbe is. Glacialkosmogoniának hívja tanát, mert mélyen meg van győződve, hogy a víz mind három halmazállapotában nagy szerepet játszik a világban; nevezetesen mint jég túlsúlyban van a planetáris tömegek összetételében, — mint gőz a rest tömegek mozgásának s forgási erélyének, thermochemikus összetételében pedig a hőenergiának forrását alkotja, — végre mint jég és víz a föld geológiájának s meteorológiájának kimagyarázásában elsőrendű szerepet visz.

A tudományos világ érthető, hüvös tartózkodással, sőt bizalmatlansággal fogadja a kosmogoniákat, mert nagyon jól tudja, hogy átlag csak ideig-óráig divatos összefoglalások, s nem is lehetnek egyebek, mint eddigi ismereteinknek a világ-eredet magyarázására való alkalmazásai. Minden kosmogoniában ki akarjuk magyarázni a világ eredését s alakulását, természetesen csak azokkal a képletekkel s tételekkel, melyeket ismerünk, s nincs bizonyítékunk rá, hogy futja-e ez a világmagyarázatra? Sőt épen mert nem futja, azért van annyi kosmogoniai elméletünk, a milyenek legújabbban Lokyer, Moulton, Zehnder, Arrhenius és Noelke hypothesisei. S ezek sem elégítenek ki, úgyhogy problémáink s kételyeink más, kielégítőbb s összefoglalóbb szempontból kiinduló kosmogoniát sóhajtának meg velünk. Teie vagyunk kételyekkel s

* Phil. Fauth: *Hörbigers Glacialkosmogonie*. Bei Hermann Kayser. Kaiserslautern. — Ára 20 márka.

problémákkal. Vannak problémáink az ősköd, a nap, a hold, a Mars, a tejút, a haladó s forgó mozgás körül; vannak problémáink, melyek a minket közvetlenül környékező levegőóceánra vonatkoznak s ott annyi a kétség, hogy a meteorologia, ez a fejletlen s gyermekezipőben járó «tudomány» nem bir velük s mondhatni, hogy csak gyermekkarokkal — más erővel még nem rendelkezik — akar emelgetni s elhengergetni nagy akadályokat; vannak problémáink a geológiában, a melyekkel szemben minden eddigi magyarázat tehetetlen volt, a mennyiben nem tudta egységes okokra visszavezetni a bonyolult fejlődéseket.

Pedig jó, helyén való kosmogoniának ki kell elégítenie ez igényeket s meg kell oldania, még pedig egységesen, a problémákat. Ki kell elégítenie nevezetesen azokat az igényeket, melyeket a kinetikus gázelmélet, a mechanika s általában az erő megmaradásának törvénye támaszt; ugyanakkor pedig nem lehet beérnünk a történéseknek mechanikai magyarázatával, mondjuk a világ matematikai oldalával, hanem meg kell magyaráznunk az imposans, nagy világnak physikáját alkalmas, hatalmas tényezők beállításával s azok érvényesülésének kimutatásával.

Annyi bizonyos, hogy a világegyetem egységességére való tekintetből nem lehetnek kosmologiai hypothesisek, melyek valamikép bele ne világítsanak a lét mostani, sokfélekép differenciált világaiba. Nem lehetnek szóbakerülő, kosmologiai hypothesisek, melyek az astronomiára, a meteorológiára s a geológiára egyaránt, ha igazak, fényt, ha pedig nem igazak, árnyékot ne vessenek. Igaz, hogy ez az egységesen kimagyarázandó világ ez idő szerint egyszersmind rendkívül bonyolult világ; igaz, hogy ez a complicatio külön-külön nagy, részleges problémák elé állít; de ez a körülmény nem változtat a jó hypothesis-szal szemben támasztott azon igényen, hogy egységes okokra vezesse vissza a complicatiót; mert igaz ugyan, hogy a részleges problémákból annál több lesz, minél tovább halad a fejlődés, de más részt az is igaz s ez épen egyik kriteriuma a jó hypothesis-nek, hogy annál jobban sikerül fölszívunk a különállónak látszó, részleges problémákat és sikerül csökkentenünk

számukat, minél inkább rátalálunk a tulajdonképeni, nagy ható tényezőkre. Erre a régi ptolomaeusi csillagászati rendszer igazán classikus példa. Mily fejszédítő sorba kellett fölállítania számtani sorait, mértani képleteit, toldozott-foltozott epicyklusait, hogy azt az eget «megértsék» s gondolták is, hogy megértették; a problémák pedig az alatt úgy fakadtak, mint korhadó fatörzsből a gombák; de a *complicatio* egyszerre megszűnt, s a sok epicyclus gyermekes ákom-bákomná változott, mihelyt Newton egyszerű tételei új szempontokat tűztek ki az összefoglaló értelemnek. Ilyen, a csillagászatba, meteorológiába s geológiába is belejátszó s a tudományos fejtegetésekre lépten-nyomon visszaható szempontot állított fel a kosmogoniában a Kant-Laplace-féle ősköd-elmélet, melynek súlypontja a világeredet és alakulás mechanikai szemleletében s magyarázatában rejlik, s miután mechanikai az álláspont, nagyon természetes, hogy az egész világról, a napról, a holdról, csillagokról, inkább csak csillagászati, vagyis mozgásaikat földerítő magyarázatot ad, physikájukkal pedig nem törődik; pedig lehetséges, hogy maga a kiindulás, maga az ősködnek föltevése is physikai képtelenség. — Ugyancsak az ősköd elméletéből folyó, vulcanikus magyarázata a geologiai folyamatnak mindenütt az első szerepet a tűznek adja; a csillagok s a nap hevét a tömeg összehúzódásával, a hegyeket s alakulatukat is sok tekintetben zsugorodással s annak következtében beálló kimeredésekkel s horpadásokkal magyarázza; míg ellenben más kosmikus befolyások elől elzárkózik. Pedig lehet ezeket máskép is magyarázni. Ha valaki ugyanis nem a Kant-Laplace elmélet híve, hanem például a planetoidok ütközéséből s egyesüléséből származtatja a nagyobb csillagokat s nevezetesen a földet, az természetesen a geologiai alakulást is egészen máskép képzei el. A geológiát e szerint szoros kapcsolatba kell hoznunk az astronomiával s a mint az astronomiában ragaszkodunk egyik vagy másik nézethez, a szerint alakulnak át geologiai nézeteink is. Viszont a meteorológiában s geológiában jelentkező problémák vagy nehézségek visszahatással vannak a kiindulási pontul szolgáló theoriára, sőt ha szaporodnak s tornyosulnak s föl-

világosítással az alaptheoria nem szolgál, akkor ennek magának rendül meg az állása s tarthatatlanná válik.

A Kant-Laplace elméletet régóta foltozzák s új segéd-elméletek vagy pedig az ősköddel teljesen szakító világmagyarázatok jelennek meg a színen. A legérdekesebb s a legimposánsabb ezek közül Hörbiger János *Glaciálkosmogoniája*, mely nem dolgozik új erővel, sem valami képzeleti ősködféle anyaggal s annak teljesen ellenőrizhetlen s kiszámíthatatlan halmazállapotaival, hanem a tapasztalható szilárd, mondjuk, heliolitikus anyagon kívül, óriási túlsúlyban levő sok-sok vízzel, mely túlteng a bolygókon s planetoidokon, — ez idő szerint átlag már jég alakjában, — ez alkotja a meteoritok nagy részét, úgy hogy azok nemcsak heliolitikus anyagból, hanem jégből is állhatnak. Jég csilámlik felénk a rejtélyes tejútból is. A kosmikus világürből egyes jégplanetoidok be-besurrannak a föld pályájába is és hatókként szerepelnek különben érthetetlen meteorológiánkban. Ezen az úton ereszkedett le a földre is a geologiai korszakot alkotó, építő s romboló «tényező», melyet a modern geologia eddig nevén megnevezni nem képes s melynek Suess érthetlen, fölforgató, a rétegeket szétmosó s összevisszahányó szerepet tulajdonít. — Hörbiger elmélete csodálatos egységességgel oldozgatja az astronomia, meteorologia s geologia problémáit, s nagy, egységes szempontokat jelöl ki az egész folyamat megértésére. Telve van nagy hittel s nagy tudományossággal. A hitet úgy értem, hogy intuitiószerűen indul ki egy új, merész, de világító gondolatból, a világban túlsúlyban levő vízből s e gondolatot mint kulcsot használja, hogy új megoldást adjon a kosmogoniai problémáknak s hogy új kapcsolatba állítsa intuitiójának támogatására a tudomány adatait. Hittel van telve abban az értelemben is, hogy mélységes philosophiai s világnézeti távlatokat nyit a természetbe befektetett, nagy czélok megértésére. De a hogyan telve van hittel s intuitióval, ép úgy a szó igaz értelmében tudományosnak is kell mondanom az elmélet beállítását; hiszen a természettudományok minden ágát, s nevezetesen a természetmagyarázat mindkét oldalát, a matematikait ép úgy, mint a physikait szem

előtt tartja. Igaz, hogy tételeivel lyukat üt az asztrológiai, meteorológiai s geológiai quietismusba, — az igény, hogy mindent rendszerekbe foglaljunk s a restség törvénye, mely a szellemi világban is szeret nagy tekintélyek árnyékában megvonulni s a késznek örülni, a tudományban is quietismust teremt, — de hát a tapasztalat mutatja, hogy a quietismus időnként nagy megrendüléseket szenved, s hogy a legnagyobb haladást végre is mindig az ilyen szakítások okozták. Elégtelen kosmogoniáinkkal ez idő szerint tényleg ott állunk, hogy tarthatatlanságát átlátva, szakítanunk kell vele s új szempontok szerint kell megkísérelnünk a világeredet s alakulás összefoglalását.

Jónak látom Hörbiger János kosmogoniáját a maga eredetében, tehát genetice ismertetni; remélem ugyanis, hogy azon az úton, melyen ő jutott új, merész összefoglalásához, mi is eljutunk oda, ha talán nem fogadjuk is el azt mindenben — hiszen minden pontban az még úgy sem kész, — de mindenesetre méltányolni fogjuk.

A világ új fölfogására Hörbigert a hold inspirálta. Csillagos egünknek egyik legnagyobb titka a mi holdunk, ez a mélán ragyogó, feltűnő nagy korong, mely a szemlélőben első sorban is azt a benyomást kelti, hogy azon a nagy égen hozzánk leginkább ennek a korongnak van köze. Van ugyan köze a napnak is, — hogyne volna, — de a naphoz inkább nekünk van közünk, mert függünk tőle; de a holdnak köze van hozzánk úgy, hogy az függ tőlünk. Nincs rotációja, s arculatának mindig ugyanazt az oldalát mutatja nekünk. Kant-Laplace-ék azt mondják, hogy a föld tömegéből pattant ki, de mert nem birt kiszakadni a föld vonzási kerületéből, azért czirkál körülöttünk. Lehetséges azonban, hogy nem pattant ki földünkből, hanem hogy belekerült a föld vonzási kerületébe; lehetséges, hogy a föld bolygót fogott s befogta holdjának. Azt is mondják, hogy távolodik tőlünk, — mások meg azt, hogy közeledik hozzánk. Hörbiger szerint biztos, hogy egyre keskenyülőbb csigavonalas pályán jön felénk s egyszer majd ránk ereszkedik, a mi természetesen nagy kataklizmával jár majd. Másodsorban Hörbigert megigézte a hold arculata. Kit is ne igézne meg ez a

teleskopban szinte kézzel fogható csillagzat? Arczulata olyan különös. A monographiák kraterekről, «üvegszerű közetről» beszélnek; beszélnek atmosphaeráról, mely Hörbiger szerint nincsen; magyaráztatják a hold nap felé fordított s naptól elfordított felének hőmérsékletét, mely Hörbiger szerint mindent csonttá fagyasztó hideg. S akkor pattan ki a világitó gondolat, de hátha az az «üvegszerű közet» jég?! Hátha az a hold nem más, mint szilárd anyagból álló mag, melyet sok száz kilométer mély óceán borít, a mely óceán hajdanában dagályával s apályával fölemésztette a hold rotatióját s most már ráfagyott a holdra?! Mikor a hűlés és annak nyomán a fagyás folyamata kezdődött, akkor torlódtak föl a jégrétegek; a befagyott tengerek a hold forgásával együttjáró óceán dagályaiból kiszakadtak s megint befagytak; az elhatalmasodó eljegesedésben azután helylyelközzel megint szétszakították a jégburkot s kiloescsantak, s a rhythmikus vízkiömlések mint nagy kraterek fagytak össze. A hold fajsúlyát is megértjük, ha azt mondjuk, hogy szerényebb, heliolitikus mag mellett túlsúlyban levő sok víz alkotja.

De a fajsúly gondolata elkísér a többi bolygókra is. A bolygók mind azt mutatják, hogy óceánok nagyobb mérvben vannak rajtok, mint földünkön; sok-sok rajtuk a víz, mely ugyan most már jég, s lehetséges, hogy a Mars csillag csatornái csak a rotatio következtében elhelyezkedő nagy rianások vonalai, miután itt az eljegesedés még nem teljes. Még feltünőbb ez a körülmény a külső bolygóknál, melyeknek fajsúlyai mind a víz fajsúlyához közel állnak. Hátha ezek is vízből állnak?! Hátha azok a bolygókat fődő, tehát parttalan óceánok a naptól való nagy távolságban jéggé fagytak a külső bolygókon — jéggel magyarázza Hörbiger Saturnus gyűrűit is — s jéggé fagytak a naphoz sokkal közelebb álló, belső bolygókon is, ép azért, mert túlságosan nagyok voltak s a bolygókat egészen befődték?! E lehetőséget a dolog physikai oldaláról világítja meg s ép a víznek s a jégnek s a napsugár fényenergiájával szemben tanúsított magatartásából magyarázza. A naptól ugyanis csak fényenergia sugárzik: csak ha ellentálló közbe ütközik a fény,

akkor változik el hőenergiává; ha az ütközés csekély, akkor a nap közelsége sem melegít, főleg ha a meleget a ritka atmosphaera nem tartja vissza. A sok víztől, a sok esőtől, a föld egyes zónáiban megritkult levegőtől voltak nekünk is jégkorszakaink; a hol a vízből túlságosan sok van, ott az eljegesedés véglegesen diadalt ülhet. Az eljegesedett bolygókon kívül van még sok jégplanetoid is, melyek első sorban a napba, azután a Marsra s a földre is sodródnak s a meteorologiai s geologiai tüneteknek magyarázatára szolgálnak. A glaciakosmogoniának első thesisise tehát az, hogy sok sok jég kering a világűrben, s a nagy bolygókon és holdakon kívül sok jégplanetoid esik a napba s a bolygókra s a földre is. E thesisit hitvallásban így formulálnám: hiszek a túltengő kosmikus jégben.

A második tétel még érdekesebb s közelebb visz bennünket magának a kosmogoniának tulajdonképeni elgondolásához.

Az astronomiában az első mozgató erőnek a nehézkedést, a gravitációt tartják. A testek mozognak, mert esnek. Ez erő következtében a tömegek egyesülni vagyis egymásra esni kívánnak. De az égi testek mozgását s forgását ezzel az egy erővel megmagyarázni nem lehet. Ide más, positiv erő kell. A nehézséget növeli még az is, hogy hihetetlen, hogy a nehézkedés oly óriási távolságba hat, s hogy csökkenés nélkül annyira elhat, a milyen például a galamb s a lyra csillagképeinek egymástól való távolsága. A mi naprendszerünk tényleg halad, a galamb felől a lyra felé törekszik; de a kérdés az, miért halad hát s mi vonzza vagy taszítja ebben az irányban? Ha valaki azt mondja, hogy ezt a nehézkedés teszi, azzal voltaképen semmit sem mondott. Ide ugyanis nem elég egy általános, majdnem azt mondanám negativ tényező; ide más, positiv, ezt a bizonyos mozgást megindító s meghatározó erő kell. Ismétlem, az általános gravitatio nem magyarázat. De tekintetbe kell vennünk a távolságokat is, melyeknek elképzelhetetlen nagy méretei közt is egyaránt érvényesülőnek gondoljuk a nehézkedést. Képzhető-e az, hogy egy erő mérhetlen távolságra is csökkenés nélkül hasson, mikor mégis csak valamiféle,

finom bár, de számításba jövő, közti ellentállásra talál? Azért állítja föl Hörbiger a maga második thesisét, hogy a newtoni nehézkedési törvények nagy távolságokban nem érvényesülnek, vagyis hogy az erő elfogy. Azt gondolja, hogy a napnak vonzása tiz Neptun-távolságra már nem ér; abban a távolságban a napot már meg nem érzik. Ezért nem lehet nehézkedéssel magyarázni a naprendszernek haladó mozgását sem. Nem azért halad az a térben a lyra felé, mert vonzatik; hanem másért. Mi legyen az? Hörbiger szerint azért halad, mert taszítatik.

Ezt a taszítást egy nagy anyacsillagzat explosiójából származtatja, melyet magas izzású vízgőz feszereje okozott. A naprendszer anyaga e szerint a szétrobbant anyacsillagzat egy gömbszelvényéből való, mely a világűrbe tölcser-szerűen repült, s melynek darabjai azután a gravitatio szerint helyezkedtek egymással szembe; magát a haladó mozgást s a rotatiót is a vízgőz felszabadított ereje okozta. Elgondolhatjuk, hogy mivel az anyacsillagzatot a vízgőz repesztette szét, ugyanakkor a vízgőz képzeletet meghaladó mérvekben, nemkülönben a vízgőz bomlásából keletkezett hidrogén mint expansiv, könnyű elem a kilökés irányában legtávolabb sodortatott s repült szét, betöltve a mi naprendszerünkhez viszonyított világűrt. Ez a vízgőz mint jégpor s jégtestek, — az absolut hidegben ugyanis minden hamar csonttá fagyott — ép azért, mert legkönnyebb fajsúlyú anyag volt, a kilökött tölcsernek a legszélső peremét alkotja; míg ellenben a nehezebb izzó anyag a tölcsernek belső köreiben maradt meg s a tölcser nyílásának központjába a szétrobbant s kilökött gömbszelvény főtömeget kell képzelnünk. Már most az a főtömeg adja a napot, a tölcser belső köreiben szétfrecscent izzó magvak adják a belső, a kisebb planétákat, melyekre a szétáradó vízgőz nagy mértékben lecsapódik, de a főtömege a gőznek, víznek, jégnek a tölcser külső kerületeiben lévén, a külső, nagy planéták kis tömegű, heliolitikus magból és sok vízből állanak. A külső, nagy bolygókon kívül a legszélsőbb s a világűrbe legmesszebb kiható vízgőz jege adja a tej-utat. Ez a tej-ut a jég kisebb-nagyobb darabjaiból áll; az egész rendszer már túl van a napvonzás

kerületén, de azért a haladó mozgásban még részt vesz s a naprendszernek kóválygó, zajló keretét alkotja.

Álljunk meg itt s emeljük ki az új kosmogoniának jellemző gondolatait.

Hörbiger nem kezdi a magyarázatot a dolgok legelején; nem dolgozik ősköddel, mely szerinte physikai képtelenség; hanem a naprendszer anyagát s mozgását egy óriás anyacsillag robbanásából magyarázza. A robbanás maga lehetséges; megtörtént-e vagy nem, azt máshonnan kell bizonyítanunk. Ha a naprendszer mozgását tényleg nem magyarázhatjuk nehézkedéssel, tehát vonzási erővel; ha Hörbiger számításai, melyek a nehézkedés fogyását mutatják ki nagy távolságokra, igazak, akkor föl kell vennünk egy más hajtó vagy lökő erőt s ez a vizgöz feszereje lehet. De hát elbirja-e ez az erő ezt a tömeget s nem fogy-e ez ki még előbb az óriás pályákon? erre feleletet nem tudok.

Annál elfogulatlanabbul állhatunk az ősköd mellőzésével szemben. Hiszen ehhez az ismeretlen, finom materiához, mely neptuni távolságokra tölti ki a világűrt s aztán heveny állapotba került, úgy sem ragaszkodhatunk. Gázok heveny állapotban, melyek nem szóródnak szét, hanem összehúzódnak! Elég reflectálnunk arra, mily kiszámíthatatlan egy ily tömegnek viselkedése, ha heveny állapotban képzeljük, mily kiszámíthatatlan az abszolút hideg kosmikus környezetnek s az explosiv gázoknak egymásra való hatása. Ez mind csak mondva van s egy-két mondattal talán lehetlenségek örvényeit hidaljuk át; ezek a hidak azonban a józan, számot kérő gondolatok alatt beszakadnak. Hiába mutatnak rá az ősköd hívei az Andromeda s más hasonló csillagképekben állítólag még látható ősködre. A mit annak tartanak, az nem egyéb, mint reflectáló fényben világító anyag. Talán szintén jégpor és jég. A hold is világít, pedig nincs saját fénye; spectuma is van, mint a titokzatos s ködnek hívott égi testnek; ez a spectrum is tehát a reflectált fénynek spectuma.

A robbanás föltevése határozottan jó szolgálatot tesz s a haladó mozgást, legalább az ideig-óraig tartót, jól magyarázza. Maga a gondolat nem idegen a csillagászatban. Schwarz-

schild tanár is a Hyadokról értekezve, azt mondja, hogy azt a benyomást teszik, mint ha 40 gombostűfej, melyek egymástól harmincz kilométerre vannak, titokzatos erőből a téren átröpítettének, mint hogyha csak egy nagy égi test robbanása lökte volna ki azokat. De ha egyes csillagképek magyarázatánál már jelentkezik a robbanás és a kilövés gondolata, akkor ezt a föltevést átvihetjük a naprendszerre is.

A mai csillagászat a mozgások főokát a gravitációban látja. Hörbiger szerint azonban ez csak másodrendű s csak bizonyos korlátok közt érvényesülő tényező, melyet az álló csillagok mozgásaira már át nem vihetünk. De mi lesz akkor a kapcsolat, s a világokat összetartó s egybefűző fonál? Nem száll-e meg bennünket a bizonytalanság érzete, ha e fonalat elvágjuk, «wenn uns das Band schwindet, das die Sterne verbindet» (Riem: *Unsere Weltinsel*, 57.)? Válaszunk erre az, hogy ez a fonál a végtelenbe nem terjed; fonál lévén, ki van mérve s a térben vége szakad. Az egyes naprendszereken belül a csillagokat egybekötheti a nehézkedés, de maguknak a naprendszereknek haladó mozgását a nehézkedéssel ki nem magyarázhatjuk, miután az más, s épen ellenkező irányzattal dolgozó erők következménye. Hiszen a nehézkedés éppen a világok egymásra szakadását eredményezné s nem magyarázza ki a távoli csillagképekben is önállóan keretezett s érthetetlen mozgásokat.

Az ösköd mellett érvül felhozzák a naprendszer kialakulásának szemléltető magyarázatát, azt, hogy könnyen elgondolhatjuk a mechanikai történést, mint válnak el a naptól a bolygók s a bolygóktól a holdak; de magáról az elválásokat megindító erőről semmi felvilágosítást sem nyerünk. Azután meg annyi mind ebben a szabálytalanság s oly érthetetlen a holdak magatartása, hogy azokra a nehézségekre a robbanás eleven ereje s a kilökés és nehézkedés következtében való elhelyezkedés alkalmasabb felelettel szolgál.

A legnagyobb nehézséget azonban csillagászati szempontból Hörbigernek az a nézete támasztja, melyet a tejútról vall. Szerinte a tej-út nem egyéb, mint a naprendszer tömegével együtt kilőtt sok vízpárának és víznek, most

pedig jégtömegeknek gyűrűje, mely együtt mozog s halad a naprendszerrel a kilövés erejénél fogva, de a mely tényleg már túl van a neptuni távolságokon s következőleg a nap vonzási körén is kívül esik. A tej-útnak tehát az a sok, csillagnak látszó pontja nem áll heliolitikus anyagból, hanem azok jégplanetoidok. Ragyognak ugyan a tej-út látási mezejében csillagok is, ezek azonban túl vannak tényleg a tejúton s semmiféle kapcsolatban sincsenek a mi naprendszerünkkel. A tulajdonképeni tej-út tehát az a velünk iramodó, de körben nem forgó s reflexvilágosságban fénylő jégfelhőzet, mely az anyacsillagzat szétrobbanásakor a kilökött gömbszelvénynek izzó s messze szétröppenő vízpáráiból vagyis azok jegéből verődött össze.

Gondolom, hogy a csillagászok semmitől sem ijednek vissza majd inkább, mint e feltevéstől s azt Hörbiger kosmogoniájában a legnagyobb képtelenségnek fogják tartani. De ha az ember okát kérdi az ellenkezésnek, úgy látja, hogy az csak az átöröklött gondolatokhoz való ragaszkodásból áll. A csillagászat ugyanis a tej-útról egyáltalában nem ad biztos felvilágosítást. Herschel a tej-utat izzó napoknak s fényes csillagoknak a tej-út szélességében a végtelenbe nyuló elhelyezkedéséből magyarázza. De a napok s csillagok ilyen övének kimagyarázására semmi kulcsunk sincs. Mások a tej-utat nagy részt optikai csalódásnak tartják; a miből az következik, hogy ugyancsak szabadon mozoghatunk a probléma oldozgatásában.

Hörbiger harmadik tétele a nap fizikájára vonatkozik. Minden kosmologiai elméletnek hozzá kell szólnia a napon észlelhető tünetményekhez s valami magyarázattal kell szolgálnia a nap melegének forrásairól. Minden élet a napsugár gyermeke s ezt a napsugarat a nap mindenfelé özönével szórja. Helmholtz szerint a naptól annyi hő sugárzik, a mennyit az az elégés adna, ha a nap minden négyzetméterén 7500 kgr. kőszén égne el óránként. Ez a hő tehát nem lehet kémiai elégésnek, nem lehet rendes elégési folyamatnak eredménye. Van a nap melegének megmaradásáról különböző magyarázat, de a legvalószínűbb Robert Mayer gondolata, mely szerint a nap hőveszteségét égi tes-

tek lehullása s e lehullásban s a vegyi bomlásban kifejlett hő pótolja. Csak a meteorzápor, mely állandóan leperreg az izzó csillagokra, tehát a napra is, csak az tarthatja fenn hőfokukat. De Mayernek nem volt technikai s csillagászati tapasztalata s azt gondolta, hogy kisebb bolygók leszakadásával futja e magyarázat; ezeket azonban ő nem tudta előteremteni. Mayer gondolata megáll, ha azokat a bolygókat jegmeteoritoknak gondoljuk. A kisebb-nagyobb jégplanetoidok, pályájukat tekintve, főleg a nap egyenlítője körül hullanak le. Mikor beleesnek s a nap fényözönébe lyukat ütnek, többé-kevésbé az izzó tömegbe is belehatolnak; ez természetesen a jégtestek nagyságától is függ, hogy nem olvadnak-e meg már előbb. De a melyek nagyságuknál fogva elérik a fényövet s azt átszakítják, azok az átszakítás helyén foltokat tüntetnek föl, napfoltokat, melyek, mivel a jégtestek a napot inkább egyenlítője körül érik, szintén inkább a napegyenlítő táján mutatkoznak s kevésbé a sarkok körül. Képzeltetjük, hogy mi történik a jégtesttel a nap tömegében. Mozgása az ütközésben hővé változik, mely elégséges arra, hogy a jeget felolvassza, sőt a vizet is kémiai alkatrészekre bontsa; így az éleny a hőt emeli, a köneny pedig explodál s mint gomolygó fáklya ég a betörés helye fölött; ugyanakkor az izzó s alkatrészeire föl nem bomlott vízgőz óriás explosiói mint protuberantiák s korona-sugarak jelentkeznek, melyek szédületes energiák feszülésével a világűrbe lövellik a meleg vízgőzt, hogy ott megint megfagyjon s mint finom jégporözön vagy tömör darabokban folytassa útját s teljesítse hivatását. Ezekben a finom jégporözönökben, melyek a sugár irányában repülnek szét a betörés fölött a világűrbe, tükrözik a napvilág s ez a tünet adja azt, a mit koronának hívunk. A nap tehát mintegy pergő s környezetét nemcsak fénysugarakkal, hanem jéggel s finom jégporral behintő porgetyű forog. Ezzel kapcsolatosak azok a jelenségek is, a melyeket, mint például a zodiakál-fényeket, abból magyarázunk, hogy a jégporözön a nap iramodását nem bírja követni s pályáján elmaradva, ily tükrözéseket ad.

Már most ennél a paradox gondolatnál, hogy a nap

nemcsak fényt, hanem jeget is pörget ki a világűrbe, vissza kell térnem még egyszer a belső bolygókra, hogy okát adhasam, miért gondolja Hörbiger, hogy ezeket is befagyott óceánok fődik. A belső planéták fajsúlya sok-sok vízre enged következtetni, de itt is kell találnunk valami magyarázó okot, hogy honnan a vizeknek ez az elosztása, melyben a Mercurnak, Venusnak s Marsnak több, sőt sok jutott, a Földnek pedig aránylag kevés. Ezt megértjük, ha szem előtt tartjuk, hogy a Mercur s a Venus a napból kipergetett jégpor zónáin iramodnak, melyekben sok jég, sok víz rakódik rájuk s azért aztán mély óceánok, azok is most már jéggé meredve, fődik őket. Utánuk a pályák sorában a Föld következik, mely tengereihez oly viszonyban áll, hogy az élet lehetséges rajta. S hogy' áll a dolog a Mars csillaggal? Az még távolabb esik a zodiakális jégzöntől, mint a Föld, úgy látszanék tehát, hogy az is száraz s mérsékeltén tengerjárt világ. Azonban a dolog nincs így, sőt az ellenkezőt kell róla mondanunk; mert azt is jégoceánok borítják s azok a nagy «csatornarendszerek», melyeket álmélkodva szemlélünk a Marson s melyekben nagy kultúra nyomait sejdítjük, nem egyebek, mint a még el nem hatalmasodott s ez idő szerint még meg-megszakadó jégburok rianásai. De már most honnan a Marson is az a sok víz? Vannak a kosmikus jégzönlésnek a zodiakális, a napból kipergetett jégporon kívül még más forrásai is s ezek a Marson túlfekvő nagy zónának kisebb bolygói s bolygóronsai. Ezek az erősen excentrikus kis bolygók természetesen a Marssal jönnek conflictusba s az e zónában czirkáló jégtestek a Marsra hullanak s e révén növelik víztartalmát. A Mars eszerint az a pajzs, mely a planetoidok bombázását a Földtől elhárítja. Így a Föld az egyetlen bolygó a mi naprendszerünkben, mely mérsékelt vízbősége mellett alkalmas helye az organikus életnek s melynek a mellett atmosphaerájában alkalmas burka van a napsugárzásnak átformálására és felgyülemlítésére. Levegője védelmül szolgál a meteorok ütközései ellen; az fogja föl a kosmikus jég betöréseit is, mely azután az atmosphaerában pattog szét Hörbiger szerint jégeső-szemekké vagy megolvad hatalmas

felhökké s felhőszakadásokban szolgáltatja a föld nagyrészt elszivárgó víztömegének kosmikus vizekkel való kárpótlását.

Ily kosmikus jégbeözönlés természetesen ki nem kerülhető, mert a Mars vonzási kerületéből ki-kiosonó meteorok, melyek lehetnek szilárd vasérczekből, de lehetnek jégből is, a föld vonzási körébe jutva, lassan-lassan csigavonalakban körülfutó pályákon, a föld atmoszfærájába kerülnek s ott a surlódás folytán vagy egyszerre szétpattognak s jégesőt adnak, vagy más körülmények befolyása alatt, melyeket itt nem fejtegethetünk, mint felhők s eső ereszkednek le a Földre.

A meteorológiának tökéletlen volta s bizonytalan tapogatózásai szinte várnak más egységes okokból kiinduló s a sokféle tünetet felölelő magyarázatra. Amint most áll, tudományos jellege igazán még csak burookban van. A glaciálkosmogoniai gondolat, mely áttöri azt a quietista fölfogást, hogy kosmikus vizek nem hatolnak be a Földre s hogy az összes meteorológiai tüneteket, a földi vizek keringéséből kell kimagyaráznunk, fölséges szempontokat nyújt s a rendszeres, nagy kapcsolatok vonalait meghúzza. Az óriási jégesők, milyen a bécsi 1894-ben, a felhőszakadások, a cyclonok, taifunok, az egyes tengereket jellemző viharok s azok időszakai fölséges magyarázatot nyerne a kosmikus jégtömegek behatolásában. Igaz, hogy ezáltal sem leszünk prófétákká a meteorológiában, mert ha tudjuk is az okot, de a jégtetek tényleges betörését s azok nagyságát ki nem számíthatjuk s így a nagy meteorológiai tüneteket meg nem jósolhatjuk.

Azonban ez a nagy kosmogoniai elmélet a legérdekesebb perspectivákat a geológiában nyitja meg számunkra. A világtörténés egységessége követeli, hogy miután a Föld egy darabja a naprendszernek, a Föld alakulásában s fölépítésében is ugyanazok az erők dolgoztak légyen, melyek a naprendszerben átlag érvényesülnek s hogy nyomaikra okvetlenül rá is kell jönnünk.

A kapcsolat, melybe e felfogás alapján a szerző a glaciálkosmogonia tényezőit geológiánkkal hozza, valóban meglepő. Szerinte a földalakulásra nézve katastrophaszerű

befolyással voltak az egyes holdaknak a Földre való ereszkedései. Ennek megértésére szem előtt kell tartanunk azt, hogy a kosmikus testek, akár közös eredetűek — ez esetben a dolog világos — akár nem, egy más vonzási körbe juthatnak s akkor a nagyobb tömegű befogja a kisebb tömegeket s bolygóivá, holdjaivá fokozza le őket. Mivel pedig a bolygók s holdak mégis csak valamiféle, bár finom, de mégis ellentálló közegben mozognak, azért pályájuk keskenyedik s ha hosszú évezredekken át szemlélnők pályavonalukat, akkor az egy nagy dugaszhúzó vonalához hasonlítana, mely egyre kisebb átmérőjű körökben végre egy élbe fut ki. Ez az él a bolygókra nézve a nap, a holdakra nézve az illető bolygó. A bolygók e szerint a napba kényszerülnek, a mi holdunk meg a Földre. Ha lejön, elképzelhető, hogy itt új világ lesz: óriási halál s új életkörülmények. Lehetett a földnek azelőtt is több kisebb nagyobb holdja, mely már lejött s mindannyiszor viszonylagosan új világkezdetet indított meg. A paläozói, mezozoi, kánozoï korszakok, az óriási körétegek, a jégkorszakok s vizözönök így könnyen magyarázhatók. A harmadkorszakot is egy holdnak leereszkedése s a földön való elterülése zárta; ezzel járt az utolsó jégkorszak s a vizözön. Abban a mértékben, melyben a hold, értem a harmadkorszakú holdat, közelebb s közelebb jött a Földhöz, megérezttette vonzását a levegőrétegekkel s a tengerekkel, de sőt a Föld szilárd tömegével is. A 2—3 Föld-sugár-távolban iramodó hold ugyancsak fölgyülemlyette a tropusok övében a tengereket; a Földnek levegőburka is ott dagadt föl s a vonzást követte a Föld szilárd tömege is, mely a sarkokon még jobban összelapult s az egyenlítő felé kitágult. A hold forgása a Föld körül 2—3 Földradius távolságban már féktelenül gyors volt; egy nap alatt kétszer-háromszor kerülte meg a Földet — mint a hogy a Phobos kerüli most a Marsot — magával sodorván a levegőt s a mennyire a tenger követni bírta, a tengernek óriási fenékhullámain. A magasabb északi szélességek alatt ennek következtében a levegő is ritkább s a hideg nagyobb lett s az esők nyomában a jég elhatalmosodott. S hogyan kell elgondolnunk a hold-közeledés évezredeiben a tengerek járá-

sát? A tropusok körül van az óriás vízöv földagasztva: ugyancsak ott járnak a földet körülözönlő s az északi s déli szélességek felé, apályban s dagályban leomló hullámhegyek. Az apály s dagály a közeli hold korában százszorosan nagyobb lehetett, mint most s így a szárazföldekbe benyúló tengerek apálya s dagálya is nagy árterületeken ment végbe. Az emberiség e küzdelmes korszakokban leginkább a mexikói s délamerikai fősíkokon s az abissiniai magaslatokon találhatott menhelyet; a nagyobb északi szélességek közt élő, jégkorszaki embert pedig a kataklizmának észak s dél felé oscilláló özönei annyira szoríthatták a sarkok felé, a mennyire azt az élet az eljegesedéstől elbirta. Mikor aztán a hold darabokban levált s egészen lejött a földre, akkor természetesen a trópusok körül felgyülemlett tengerek is visszaáradtak a sarkok felé s ez volt a diluvium.

Hörbiger tehát a geológiába hatalmas tényezőket állít bele a holdak leereszkedésében s a leereszkedéseket megelőző, kísérő s követő tengeráramok munkájában. E tengeráramok hézagpótlóan állnak bele a mi sovány geológiai magyarázatunkba. Sok hypothesisist állítottak már fel a kúszált geológiai tényeknek, a rétegek s tengerjárások vonalainak s azok — mondhatnám — őserdőre emlékeztető rendtelenségeinek kimagyarázására. Sokáig tartotta magát Suess elmélete, mely szerint a földgömb folyton hül s a hülés következtében összehúzódik s összezsugorodik, beszakad, fodrosodik s ez a folyamat adja a hegyeket-völgyeket s magyarázza a tenger sokféle járásait. Érdekes azonban, hogy Suess maga hány helyen mutat rá elméletének hiányosságára, a hol aztán a Hörbiger kataklizmáit előző, kísérő s követő tengeráramok jó szolgálatot tesznek. Ezzel a fölfogással visszatérünk Cuvier katastrópháihoz, melyeket azonban nem kell azzal a radicalismussal gondolnunk, melylyel ő állította oda azokat, hogy t. i. minden élet elpusztul s új teremtés kezdődik az egyes korszakokban. Ezt fölösleges így gondolni; az élet sok alakban fönmaradhatott s az elváltzott földön új irányokban fejlődhetett; de éppen a világelváltozást magyarázza jól ez a kosmogonai elmélet s ugyancsak nagyszerű világitásba helyezi az emberiség ősi

hagyományait a nagy vizözönökről, a hold előtti, a proselen időkről, mikor még nem volt holdja a Földnek s már élt az ember a Földön s az Atlantis s más tropikus földszorosoknak elsüllyedéséről. A legfontosabb e részben a proselen időkre vonatkozó hagyomány. Ez azt a kort jelzi, mikor a harmadkori hold leszakadása s az azt követő diluviumban élő ember ezt a mi mostani — negyedkori — holdunkat még nem látta, mert akkor azt még nem fogta be a Föld. Mikor pedig befogta, akkor a hold szükségképen nagy vízövet szívott föl a trópusok körül s így az ottani földszorosokat s a mélyebben fekvő Atlantis-féle földterületeket elöntötte. Az emberiség ezen s az özönvízre vonatkozó hagyományai csodálatos katastróphák emlékét örökitik meg, természetesen sok mesés betéttel. Fascináló az az egységes, nagy stílusú magyarázat, melyet mindezekről Hörbiger ad. Ugyanezt kell mondanom a jégkorszakokról is. Vannak ezekről is nagy-szerű műveink (Norbert Herz: *Die Eiszeiten und ihre Ursachen*. Leipzig 1909. — Max Hildebrandt: *Eiszeiten der Erde, ihre Dauer u. Ursachen*. Berlin 1906.); nagy szorgalom jellemzi e műveket — de mily szegényesek e toldozott-foltozott elméletek a glaciálkosmogonia nagystílusú conceptiójával szemben.

S ezek után legyen szabad ez új kosmogóniai elméletről ítéletet mondanom, először a hypothesis értékét illetőleg, azután pedig arról a philosophiai s világnézeti tartalomról, melyet magában rejt s a kilátásokról, melyeket ez irányban nyit.

Tudom mindenekeelőtt, hogy ez az új elmélet ugyan-csak nagy rést üt az astronomiai, meteorologiai s geologiai quietismusba. Mint már említettem, sokan képtelenségeknek fogják nyilvánítani egyes tetteit s én értem is a megbotránkozást, hiszen annyira új s oly idegenszerű, hogy okvetlenül föllázadnak hagyományos nézeteink s érzéseink. De a tudományban nem szabad azt kérdezni, hogy mi új s mi régi s nem szabad e kriteriumok szerint elméletek fölött pálczát törni, hanem azt kell kérdezni: léteznek-e azok a hatók, melyekkel az új hypothesis dolgozik — képes-e velük nemcsak a mozgást, hanem a bonyolult természeti történést is

kimagyarázni — s ad-e egységes világgépet? Már pedig e részben a glaciálkosmogonia ugyancsak jól beválik; mert egyszerű vízzel s jéggel dolgozik, ugyanakkor a naprendszernek nemcsak mechanikáját, hanem physikáját is egységesen magyarázza s az exact kutatás nagy mezőire, az astronomiára, meteorológiára, geológiára verőfényeket vet s a mennyire lehet, egységes világgéppel szolgál. Sőt egyik kiváló előnyét éppen abban látnám, hogy a naprendszert s az egész történést nem annyira matematikai, mint inkább physikai oldalán ragadja meg: ezáltal a complicált történések okait s a történést magát fölényesen magyarázza. Az ösköd-elmélet nagyon egyoldalú s amennyiben mégis a meteorológiára s a geológiára is kihat, ott nemcsak nem nyújt elégséges magyarázatot, hanem téves irányba is tereli a kutatást. A matematikai szempontokból kiinduló kosmogoniák a naprendszer mechanikáját magyarázhatják, de a világról, arról, hogy az micsoda, édes-keveset mondanak. A csillagok úgy keringenének, ahogy' keringnek, akár ösködből, akár ősvizből, akár ősjégből állanának, s ugyancsak úgy keringenének, ahogy' keringnek, akár egy forgó tömbből való kipattanással, akár explosiók révén agglomerációk s befogások útján keletkeztek. A világmagyarázatnak okvetlenül physikainak is kell lennie s abban a physikában is a napot, a bolygókat s a földet egységesen kell egymásba kapcsolnia. Nem is lehet igazi kosmogoniát írni a nélkül, hogy az alapfölteves bele ne játszsék a meteorológiába, geológiába, sőt anthropológiába is, s a világalakítás tényezőinek nyomait ki is kell mutatnunk mindezekben a tudományokban.

Többet mondok: a physikai kapcsolatok rendszeres kimutatása inkább esik latba a hypothesis helyességének megítélésénél, mint a matematikai bemutatkozás. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a kosmogoniáknak nem kell a világkeletkezés mechanikájára súlyt fektetniök, vagy hogy talán még ellenkezésben is lehetnének a mechanikával; de-hogy is; hanem csak azt akarom jelezni, hogy a matematikai számítások s kimutatások nem teszik. Volt a régi ptolomaeusi csillagászat epicyclusaiban fejszédítő sok szám és bonyolult képlet s Newton egyszerű tételei kimutatták,

hogy az a számítás jó lehet, de a dolog nincs úgy.* Valóságos szörnyüéseket is lehet számtanilag kifogástalanul kezelni s physikai képtelenségeknek imposans matematikai beöltözést adni, amennyiben az ember az eredményt a föltételekbe viszi be s miután föltételezte, hát természetesen ki is számítja. Így történik, hogy ugyanazon problémákat mások másképp oldják meg s számítják ki; a számítás kifogástalan, de azért a probléma nincs megoldva. Hogy matematikai szempontból mit hoznak majd föl Hörbiger ellen, azt nem tudom; én csak azt akarom constatalni, hogy áttekintést nyújtó magyarázataiba a matematikai analysis nem fogja el a kilátást s ábrái tényleg szemléltetik a történéseket. A részletkérdések körül lehet sok költészet, sok találomra adott megfejtés, mely a részletekben nincs kidolgozva, de ha mint nagy összefoglaló magyarázatot tekintem, azt kell mondanom, hogy az elmélet az egész természeti történésnek égen-földön egységes fölfogását adja s hogy egyszerű tényezőkkel s egyszerű történéssel construált kosmogoniát nyújt.

A mi azonban a legfontosabb s mondhatnám, izzó gondolata ennek a jégvilágokat contempláló kosmogoniának, az a benne rejlő metaphysikai gondolat. Nem csodálkozom a metaphysikán ebben a tudományos és látnoki szemmel meglátott physikában. Mert lehetséges-e, hogy valaki a világot — vagy ne beszéljünk világról, hiszen a mi naprendszerünkön túlfekvő csillagok már nem is a mi világunk — lehetséges-e, hogy valaki a naprendszernek, ennek a fényes flottának berendezését fölfogja, a nélkül, hogy a létnek célját, a világ érthetőségét meg ne közelítse? A ki oly közel jár összefoglalásaiban az ősi okokhoz, annak, ha rájuk akadt

* Még érdekesebb, hogy ezt Sz. Tamás is tudta már; azt írja: «Alio modo inducitur ratio, non quæ sufficienter probet radicem, sed quæ radici jam positæ ostendat congruere consequentes effectus. Sicut in astrologia ponitur ratio excentricorum et epicyclorum ex hoc quod, hac positione facta, possunt salvari apparentia sensibilia circa motus coelestes; non tamen ratio hæc est sufficienter probans, quia etiam forte alia positione facta salvari possent.» — *Summa Theol.* I. Quaest. 32. Art. 1. ad 2.

igazán, valahogy csak rá kell akadnia a világ értelmére. Igaz, hogy erre nem az exact ismeretek lámpájával, hanem az összefoglaló gondolat villámával világíthat csak rá. S ezt tette meg a glaciáلكosmogoniának meglátója; de ezt meg kell tennünk nekünk is, mert hiszen önkénytelenül fölmerülnek az ilyenfajta kérdések, hogy mi hát e világ sorsa vagy czélja s csak sorsa van-e vagy czélja is van? S a glaciáلكosmogonia rásegít a fölismerésre, hogy itt tényleg nemcsak sorssal, mondjuk — buta véggel, hanem czéllal állunk szemben.

Exacte járunk el, ha e methaphysikai értelem föltalálása czéljából először a vég iránt érdeklődünk s azt kérdezzük, hogy mi lesz a körben forgó bolygóknak a vége? Erre mindenesetre az a felelet, hogy a tűzhalál; beleesnek a napba. De mielőtt a napba esik egyikük-másikuk, más halál is szakadhat reá. A holdak is leszakadhatnak a földekre s elpusztíthatnak s vízbe fojthatnak mindent; parttalan oczeánok boríthatják el a bolygókat s culturáik vízbe fülhatnak. A mi végzetünk is ez a mi szép, méla holdunk; ha egyszer leereszkedik ránk, végzetes kataklizmákban pusztul el az élet a földön. De elpusztul-e egészen s nem támad-e megint új föld s új ég, az a holdnelküli, proselen ég, mely alatt az elváltozott körülmények közt új élet fejlődik, azaz hogy a megmaradt élet új irányban fejlődik, ki tudná megmondani. Mindenesetre biztató és csodálatos perspectiva nyílik meg hátrafelé. Ha ugyanis a nagy világkorszakokat holdak leereszkedése zárja, illetőleg kezdi, akkor légalább eddig a világelváltozások az életet fejlesztették, a több s nemesebb élet kialakítását előmozdították s gondolhatjuk, hogy ezentúl is így lesz. Igaz, hogy ezt a nagy reménységet csak arra építjük, hogy minek is volt mindez, ha megint elpusztul s minek kezdődött egyáltalában, ha a vég teljes? Ez ugyan nagyon helyén való kérdés, mely felelet akar lenni s emberi fölfogás szerint azt a feleletet adja, hogy igenis, kell a világnak czéljának lenni. De hát ha éppen ez a nagyon is emberi fölfogás annyira relativ, hogy abban a nagy, világokat támasztó, életet holdakkal mint robbanó lövegekkel megdobáló világrendben nem mérvadó? Nem mondhatnók-e, hogy bizony

ez az egész világalakulás érthetetlen; de épp azért érthetetlen, mert véletlen? S ezzel megint végén volnánk emberi gondolkodásunknak s subjectiv érzéseinknek. De hát nem lehetne e történésben a gondolkozásnak s érzésnek objectiv alapokat találnunk? A mi minket a világalakulás e sajátos szemléletében megsegítene s philosophálásunknak s világnézetünknek valóságos objektív alapot szolgáltatathatna, az nem lehetne más, mint épen a véletlennek kizárása s a világok forgatagában, épen ebben a nem subjectiv, hanem objectiv rendben érvényesülő gondolatnak, mint vezető célnek kimutatása. Kimutatása annak, hogy az élet nem valami az anyag létét egészen érthetően követő s kísérő tünevény, hogy az élet nem támad magából, mihelyt anyag van, mint a hogy' árnyék támad, mikor a napsugár botba, fába ütközik, hanem hogy az számtalan tényezőnek complicatiójából való, mely tényezőknek nincs más összekötő fonaluk, mint a gondolat, a cél.

Igaz, hogy az élet, de főleg az evolutio philosophiájával megvilágított élet, csak célratörekvéssel érthető s az evolutio nemcsak nem tagadja, hanem kiemeli a belső, szervezeti okoknak mindmegannyi célbatörő determinansnak, létét; de a glaciálkosmogonia a célok szükségességét nemcsak az élet typusában, hanem az élet kellékeiben s föltételeiben mutatja ki; kimutatja, hogy a jég és fagy végtelen kosmosában, naprendszerünk pályájának rémes ürében, csak egy maroknyi «föld» van, a mi földünk, hol az élet kellékei megvannak. A többi nagy csillagokon óriási túlsúlyban van a víz s a belső bolygók is tengerrel borított, jégbe fagyott csillagok; csak a Föld az az aránylag száraz csillag, mely az életet hordozhatja, de azért ez is vízből s jégből él. A nap a Föld kályhája s ennek tüzelője a kosmikus jég; energiáját ugyanis a beléje eső jégplanetoidok táplálják. Ezek táplálják a Földet is; mert a tengerek oly szerény méretűek a Földön, hogy ez már elitta volna vizeiket s a víz életet adó keringése már megszűnt volna, ha kosmikus vizek nem táplálnák, melyek beözönlése magyarázza a meteorologia titkait.

Növeli még a complicatiót a glaciálkosmogoniának az

a csillagászati tétele, hogy a Föld a kisebb bolygókat foglyává teheti, holdakká befoghatja s hogy e holdak leereszkeszhetnek a Földre s elváltoztatják a föld színét. A Föld tehát nem az élet protoplasmájával s csiráival behintett, szerencsés csillagzat, nem zárt kert es a senki-szigete, hol aztán az élet számíthatlan évmilliók alatt csendben kifejlődhetik s azt sem kell már kérdezni, hogy honnan került, sem azt, hogy az élet kellékei hogyan találkozhattak rajta; nem; nem ilyen a Föld; a Föld nem zárt sziget, hanem ellenkezőleg nyílt mező, a melyre nemcsak meteoritok zápora pereg le, hanem melyre oczeánok, jégbe fagyott s az esésben szétrepedő s záporokban s felhőszakadásokban leomló holdak ereszkedhetnek s tényleg ereszkedtek le s ugyanakkor ezek a katastróphák, ezek a holdleereszkedések az életet nemcsak hogy el nem pusztították, hanem ellenkezőleg a több élet fejlődési vonalában mozdították elő.

A történések s a tényezők ez őserdejébe csak az eszme, a cél világít bele; az köti össze a kiszámíthatatlan complicatiót. Ezt a célt természetesen már a történet kezdetén kell működő oknak elgondolnunk. Már az anyacsillagzatnak robbanása is úgy történt, hogy a fejlődés képlete érvényesülhetett s hogy a tömegek eloszlása, a későbbi holdak leereszkedését is belevéve, a kiváltságos Földön az élet fölteteleit megteremthette. A robbanás mindenesetre másképp is történhetett volna es sok csillagon bizonyára úgy is történik, hogy a chaosból kosmos nem lesz; de itt úgy történt, hogy számtalan tényező állt sorba, melyek nem rontották egymás művét, hanem egy bizonyos célt, az életet s annak jelenlegi legfőbb alakját, az emberi életet szolgálták. A szerző az ő kosmogoniájában a tényezők s történések ez őserdejének a véletlenből való kimagyarázását kiáltó képtelenséggé emelte, ugyanakkor azonban a költészet világába száműzte mindazokat a gondolatokat, melyekkel kiszíneztük magunknak a csillagokon kifejlett életet. Lakható Földek nincsenek; egy szigete van az életnek s az a Föld! S a Föld az élet hordozója lett, nem az anyag természeténél fogva, hiszen az anyag égen-földön egyaránt a hőkisugárzás útján jár s ez az út a halál útja; hanem az

élet hordozója lett oly szerkezet révén, oly berendezkedés folytán, melyet csak a czél, a sokadalmat egységgé összefogó gondolat magyaráz meg.

E szerint a világ értelme a Föld s a Föld értelme az ember. A glaciálkosmogonia révén ugyanarra a philosophiai értékelésre jutunk, melyre Wallace jutott, ki arra a kérdésre, hogy mire való a világ, azt felelte, hogy az az öntudatos, szerves életért van s hogy ez az öntudatos szervi élet az egész világegyetemben csak a Földön fejlett ki. Hörbiger azonban a világ ez értelmezésének természettudományi szentesítést adott. Adta ezt nagy tudományossággal, de egyszersmind lendületes intuitióval. Világnézetet nem lehet alkotni természettudománnyal. A természettudomány az exact kutatás, a részletekbe behatolás tudománya; a világnézet pedig az egésznek fölfogásában, az egyesnek s egységesnek a sokadalomból való kinézésében s kiemelésében áll. Ez nem inductio, nem összeadás, hanem intuitió. Kezdetben szinte prófétai intuitio, valamiféle megsejtés, mely a világalakulás óriási vonalait mintegy villámok pillanatnyi fényénél meglátja s megdöbben; de a sejtelemből azután gondolat, világosabb meglátás lesz, mely öröm is, kin is, mely az embert üzi, hogy szőjje tovább gondolatait s iparkodjék azokat rendszerbe foglalni s az ember megteszi; kísérletez; összefűzi a fonalakat, hogy megint szétfejtse s alkalmasabb kapcsolatokba hozza. Sokszor kesernyész érzések szállják meg, főleg mikor a czégeres tudomány hagyományaival áll szemben s ilyenkor nem vehetjük rossz néven, hogy az intuitio kópés, dévaikodó szelleme nemcsak fölényét érzi, hanem pathosában végig vágtat elavult nézetek avarján s programokat röpit a világba nagy tudományelváltozásokról. Hogy ez a programm egyes részletes kérdéseknél hogyan állja meg helyét, azt majd az alapos, de a quietismussal is szakítani tudó kutatás fogja kideríteni; azt azonban el kell ismernünk, hogy Hörbiger intuitiója a kosmogoniában meglepő új szempontokra mutatott rá s világnézet tekintetében nagystylú összefoglalással szolgált nekünk.

PERZSIA, TRIPOLIS, MAROKKO — KÖZELEDÉS MUZULMÁNOK S BUDDHISTÁK KÖZT.

Perzsia, Tripolis, Marokko! — három pont, a melyről egyszerre és egyidőben éri támadás az iszlámot! Oly keményen a Nyugat még soha nem szorongatta Mohammed tanításának hívőit és soha addig a keresztnek a félholddal való harcza oly veszedelmesen föl nem lángolt, mint most legutóbb. Vajon mi lehet az oka ennek a különös jelenségnek? Merő véletlen-e, vagy hosszan előkészített politikai szándékok nyilvánulásának tekintsük? A válasz elég világos, ha emlékünke idézzük, hogy ez a háború valójában századok óta folyik a két ellentétes műveltségű világ között; és hogy a kimenetele, a mely annyira függ az érdekelt szomszédos államok politikai helyzetétől meg a küzdő felek kifejtett lelkesedésétől, a tizenkilencedik század eleje óta a Nyugatra nézve határozottan kedvezően alakult. Minél határozottabb lett a modern világ kulturális és anyagi haladása, annál mélyebbre süllyedt az antagonista iszlám közösség bátorsága. Az iszlám, noha meg volt győződve a reformok szükségességéről s belátta, hogy végül neki is meg kell ragadnia azokat az eszközöket, melyekkel a nyugati államok sikereiket elérték, annyira már nem volt képes véghez vinni a lelki átváltozást, hogy fölemelkedjék és az egyenlőség alapján nézzen szembe ellenségeivel. Habozva és idegenkedve ült a muzulmán világ a nyugati nevelés iskolapadjaiban. Nem a buzgalomnak, sem a képességnek hiányában volt hiba, hanem mint a hogy' az egyénnek fokozatos állapotokon kell keresztülmennie, hogy' elérje célját, azonképen a nemzetnek is, csakhogy az utóbbi esetben a folyamat mindig lassúbb, különösen ha, mint a szóbanforgó közös-

ség esetében is, nem csupán új eszméknek világában kell elhelyezkedni, hanem sok veleszületett és vérévé vált vonást kell elfelejtenie. Ezzel a nehéz feladattal küzdi a muzulmán világ immár több mint egy évszázada. A Nyugat nemzetei a részrehajlatlan nézők szerepét játsszák, de kormányaik élénk érdeklődéssel figyelik ázsiai szomszédjaik kulturális mozgalmait és evolúcióját, s a minő mértékben bontakoznak, vagy akarnak kibontakozni ez utóbbiak elavult fogalmaik hüvelyéből, abban a mértékben fokozódik az előbbieknék támadó politikája. A mi számos kormányunk minden diplomatiái tervezésének fenekén ott van a félelem, hogy odavész a zsákmány, vagy más kaparintja el. A tüntető módon kitűzött cél, a mely a nyugati cultura zászlótartóit, a modern műveltség és humanismus előbbrevitelét emlegeti, vagy üres jelszó, vagy egyéb teljesen másodrendű jelentőségű szólam. A fődolog ma és mindig: gyarmatok szerzése, területnagyoobbítás, a honi ipar és kereskedelem számára új piacok feltárása és idegen nemzetek leigázása árán az anyaország hatalmának és jelentőségének növelése.

Ily körülmények között könnyű megérteni, hogy kormányaink közül azok, a melyek még nem szereztek gyarmatokat, valamint azok, a melyek gyarmati birtokaikat növelni szeretnék, örökké lesik az alkalmat, a mely területszerzésre segíti őket és számot nem vetve azzal, ha vajon a lépések, a melyekre készülnek, megfelelnek-e a jogosságnak, vagy hogy időszerűek-e, csak a czélt nézik, a mely felé törekszenek. A muzulmán világ támadóinak legtöbbje eddig azt a dicséretes szokást követte, hogy támadásának és befejezett hódításának igazolására legalább valószínűnek tetsző ürügyekkel hozakodott elő; kedvelt ürügyük az iszlám államok legtöbbjének barbár állapota, a rend, közbiztonság és törvény teljes hiánya volt, másrésről az akadék és veszedelem, melyet ez az állapot a nemzetközi forgalomnak okozott.

Természetesen nem tagadjuk, hogy sok az igaz ezekben az állításokban. Csak Marokkóra kell tekintenünk, hogy fájó szívvel lássuk, mily elhanyagolt, mily sivár, elnépte-

lenedett ez a páratlanul gazdag földdarab, jóllehet könnyen tizakkora népességet elbirna, mint a mekkora jelenleg lakja. Marokkónak mindenféle ásványa van, növényzete pedig olyan, hogy nem akad hozzá fogható. Vannak szép legelői, tölgy-, czédrus- és cziprus-erdei, számos folyóvize, a mely a síkot öntözi úgy, hogy művelés nélkül és igen csekély munka árán bőven teremne rajta az árpa, a rozs, a zab és a búza. A mit a francia uralom tett és tehet még ennek az országnak érdekében, az nyilvánvalóan elég és a kérdés csak az, hogy jobb lett-e volna rajta mindent a régiben hagyni, vagy örömmel kell-e üdvözölni az idegen hatalmasság civilisáló közbelépését.

Az olaszoknak mostani betörését Tripolisba, a hol az állapotok nem sokkal kedvezőbbek, mint Marokkóban, általában mint törvénysértést, sőt egyenes rablást ítélték el. Megengedjük annak a lehetőségét, hogy az alkotmányos Törökország állandóan fejlődő szervezete az idők folytán Tripolis ügyeit is föllendítette volna; de akkor is áll a kérdés, hogy vajon Olaszországnak régóta megalapozott souverainitása nem gyorsabban és mélyebb hatással viszi-e Tripolisba a modern műveltség áldásait és nem ügyesebben hajtja-e végre a reformokat, mint a hogy az a török kormánytól várható volna, a mely nem teljesen gyökeresedett még meg. Képzeljük el, milyen volt a gazdasági, a kereskedelmi és politikai állapota Észak-Afrikának Róma napjaiban és milyen ma! A hol valaha virágzó városok emelkedtek, melyek élénk összeköttetésben voltak a Kelet távoli tájaival, ma romok között járunk. Pusztulás mered reánk, a merre megyünk, úgy hogy jogosan kérhetjük, vajon nem jobb lenne oly gyorsan, a mint csak lehet, véget vetni az arabok vad fanatismusának és borzalmas barbárságának?

Hát Perzsia? Ebben a boldogtalan országban — a melynek korai kulturális emlékei bámulatunkat keltik föl — évszázadok óta burjánzik az anarchia meg a törvénytelenység és a benszüllött kormány, ha ugyan megérdemli ezt a nevet, minden tőle telhetőt elkövetett, hogy megrontsa és pusztítsa

az országot és hogy lakosait, a muzulmánok legtehetségebbjeit, elszegényítse és nyomorúságba döntse. Valamerre néz a szem, mindenfelé hajdani városok, karavánszerályok, bazárok, paloták, országutak, hidak, fogadók és menedékházak romhalmazával találkozik; a földalatti csatornák pedig, a melyeknek az lenne a hivatásuk, hogy megnedvesítsék a a szomjazó földet, régen összeomlottak. A falvak és települések messze elvonultak a járt utaktól, mélységekbe húzódtak, hogy meg ne láthassák és ki ne foszthassák őket a kormány szervei; mert ebben az országban minden tisztviselőt, a magasrangút is, az alacsonyrangút is, az isteni harag eszközeinek tekintenek, a kik rabolnak, lopnak, gyilkolnak, csak segítségére nem mennek senkinek.

Szülőhazájának ez a rémes leírása, a mely Ibrahim bey műve (németül Walter Schutz kiadásában, Lipcse, 1903), enyhe rajza a valóságnak, ha a mai és közelmúltbeli ázsiai állapotok realitásához mérjük. Ma is borzadva gondolok azokra a jelenetekre, melyeknek utazásaim közben szemtanúja voltam és azokra a leírásokra, a melyek Melkom khán, volt londoni és párisi perzsa követ *Kanun* (törvény) című folyóiratában foglaltatnak.

Ezeknek és sok hasonló leleplezésnek láttára csak helyeselni lehet azt a támadó politikát, a melyet Európa ezekkel az államokkal szemben folytat; mert a Nyugat követei, még ha hadi fölszerelésben jelennek is meg, mindig a haladásnak hírnökei. A nyugati hatalomnak megjelenése ezekben az országokban a rendnek és a törvénynek meghonosítását jelenti, azt jelenti, hogy a letiport emberiség újra szabadon vehet lélekzetet, hogy fölemelkedhetik és kezdhet boldogabb jövőt reményleni. A mélyen meggyökeresedett fanatismus és babona okozta akadályok mind eltisztulnak, semmi sem fogja feltartóztatni az átalakulás folyamatát, mert akkor majd minden ma meglevő rom eltűnik az európai kormányzás erélyes és állhatatos hatása alatt.

Ennek az elvnek alapján államférfiaink több mint egy évszázad óta igyekeztek beférkőzni az iszlám közé és fokon-

ként megfosztották politikai függetlenségüktől a próféta követőit. Ez idő szerint egyetlen mohammedán állam sem mondható teljesen függetlennek, mert még az ottomán birodalom is viselni kénytelen a capitulatiók terhes kötelekeit, és sínlődő lételét csak is a diplomatiái alakiságok pontos megtartásával tudja elviselhetővé tenni. A mi Afganisztánt, a brit korona hűbéresét illeti, Habib ul Ullah emir nyilván megmutatja, hogy a «felség» czím, a melyet nemrég kapott ajándékba, minden jelentőség nélkül való, merőben udvarias kitüntetés. Megcsalhatja vele alattvalóit, de nem csalhatja meg önmagát.

Nincsen benne semmi meglepő, hogy a fönt kifejtett gondolatmenet a legkevésbé sem meggyőző magukra a mohammedánokra nézve és hogy egyáltalán nem kapnak az európai cultura etiquettejének recipéjén, a melyet szuronyhegyen kínálnak nekik; s hogy tudni sem akarnak a dolgoknak új rendjéről, a míg idegen hatalmak szaga érzik rajta. Abdul Hamid zsarnoki uralmának félelmetességei e részben mi változást sem okoztak az ifjú-törökök felfogásában, sőt éppen legelszántabb demokratáik jelentették ki, hogy inkább szenvednek a hazai zsarnokság igájában, mint hogy idegen hatalmak szabadelvű uralkodása alatt boldogan éljenek.

Igen érthető ez a felfogás, ha meggondoljuk, hogy ez a birodalom a religio militans befolyása alatt nevelkedett és hogy ez a befolyás évszázadokon át uralkodott a sok különemű alattvalón; érthető így, ha ellenszegülés nélkül nem akarja feladni vezető positióját. Akárhogy forgassuk is a Gaza-tanítás elvét (vallási háború) még ha megengedjük is, hogy a Korán némely rendelete benne csupán a kor követelményeihez való alkalmazkodás, még is lehetetlen a mohammedánokat azzal vádolni, hogy önként lemondjanak azokról az elvekről, melyek az elmúlt korokban oly kiemelkedő helyzetet szereztek nekik a világ történetében és arra tette képesse őket, hogy oly nagy befolyásra jussanak az emberiség sorsára nézve. Nem, elképzelhetetlen az; és ebben a világításban nézve a dolgokat, csodálatos e, ha

a keresztyénségnek növekvő hatalma az iszlám országában egészen nyilvánvaló nyugtalanságot kelt Mohammed követői között? Meglepő-e, hogy közmondásos egykedvőségük és közömbösségük ideges ingerlékenységgé változik és hogy lázasan keresve a szabadulás módját, tekintetük olyan irányba fordul, a melyre soha senki se gondolt volna azelőtt, és a melyet lelküknek mélyén mindig megvetettek.

A ki elfogulatlanul nézi Ázsia viszonyait mai nyilvánulásukban, lehetetlen, hogy meg ne lepje az a feltűnő jelenség, hogy a mohammedánok és buddhisták immár nem néznek egymásra azzal a bőszt gyűlölettel és rosszakarattal, a mely régebben jellemezte a hajdani világ e két hatalmas néptestének egymással való érintkezését. Különösen szembetűnő ez a figyelemreméltó jelenség a muzulmánok között, a kik két nagy részre osztályozzák az emberiséget: a csupán bálványimádókra (medsuszi) és a könyvesekre (ehli kitab). Ez utóbbiak ismét olyanokra oszlanak, a kik nem ismerik el az arab prófétát és azért kafir (hitetlen) a nevük, meg olyanokra, a kik, mivel a négy könyv egyikének (tora, biblia, zsoltárok és korán) birtokában vannak, megtűrhetők és nem számíttatnak a vadak s javíthatatlanok közé. Míg az ehli kitabok a dsizie, vagyis a személyes adózás kierőszakolása után megtűrettek, sőt oltalomban is részesültek, a medsusziknak semmi joguk sem volt emberséges bánásmódra; életük és javaik közpréda voltak, és csupán oly esetben, midőn a medsuszik túlnyomó számmal voltak a muzulmán népeiségben, húnyt szemet a Seriát, például a mogul-uralom idején Indiában, a mikor a szultánok nagyfokú türelmeségükkel tűntek ki. Egyebütt, például Közép-Ázsiának országaiban, a multanik (indus pénzváltók) a legdurvább bántalmaknak és a legrosszabb bánásmódnak voltak tárgyai, s csupán bőséges és állandó vesztegetés árán voltak képesek eltengetni életüket.

A korán törvényeinek e fanatikus magyarázata következtében Perzsia népeiségének szorgalmas és vagyonos részét vesztette el — névszerint a parszi-kat, a kik moszlim honfitársaik üldözése ellen Indiában találtak hazára, és

hasznos alattvalóivá lettek ott a brit koronának. Szóval a medsuszi az irtózatnak tárgya volt a hívő mohammedán szemében, sokkal inkább az, mint bár a tősgyökeres gyaur, a kit pedig mint minden tisztátlanság példaképét általán messze elkerültek és megvetettek. A muzulmán Ázsia népeivel való hosszú és változatos érintkezésemben soha sem akadtam olyan muzulmánra, a ki ezzel az esztelen gyűlölettel ne viseltetett volna a medsuszik iránt.

Elképzelhető tehát meglepetésem és az elképedésem, a mikor legutóbb, a japánoknak az oroszokon aratott győzelme után, azt tapasztaltam, hogy valami örvendő izgalom fut keresztül-kasul az iszlám világon az előbb megvetett medsuszi-k katonai sikerének hírére. A latin közmondás — «*Donec eris felix multos numerabis amicos*» — nem alkalmazható erre az esetre, mert Japánnak Khína fölött aratott győzelme korántsem keltett ekkora visszhangot az iszlámban, sőt valójában tudomást se vett róla a muzulmán világ. A mi azonban a legmeglepőbb, az a folytonos és egyre fokozódó barátság e két ázsiai nemzet, vagy inkább e két vallás között, a melyek különben oly ellenségesen szoktak egymás iránt viselkedni. Noha olyan nagy közöttük a földrajzi távolság, érintkezésbe igyekeznek jutni egymással, és már meg is találták a módját annak, hogyan könnyítsék meg intellectuális érintkezéseiket. Eléggé különös, de a mohammedánok tették meg az első lépést. Az orosz-japán háború idején, a mikor döntő győzelemről még szó sem lehetett, a török, a perzsa, az arab és tatár ujságok basábjai tele voltak a japán medsuszi-k ügye iránt való rokonérzés kifejezéseivel. Tüzes szavakkal volt leírva azokban vitéségük és a mukdeni, meg a czu-simai döntő ütközetre következő napon mindenkinek ajkán volt Oyama, Nogi, Kuroki tábornok, vagy Togo tengernagy neve. Azután egyszerre csak híre futott, hogy Japán megadta magát az iszlám varázsának és hogy számos japáni már is attért az új hitre.

Ez természetesen képtelenség volt, merőben költött mese; igaz azonban, hogy a japánok hivatalosan is, titkosan is megkisérelték megközelíteni a fényes kaput, azzal a cél-

zattal, hogy közös működésre lépjen velük közös ellenségük, Oroszország ellen. Csakhogy Abdul Hamid szultán másképp gondolkodott és nem esett bele a fortélyos japánok csapdájába. A közeledésnek, vagyis a Sztambul és Tokio között való diplomatai viszony megkezdésének első kísérlete szomorú véget ért azzal, hogy az Ertogrul, török corvette megfeneklett a japán parton és egész legénysége odaveszett. A második kísérlet sem volt sokkal sikeresebb, mivel a porta vonakodott Japánnak bizonyos kedvezményeket engedni, a midőn Japán azt kívánta, hogy az európai hatalmasságokkal egyenlő bánásmódban részesüljön.

De ha hivatalosan nem igen történt is közeledés, nem-hivatalosan és titkosan a két nagy ázsiai hatalmasság között az érintkezést jó részt magán emberek, jobbára kalandori természetű molláhk közvetítették, a kiket a Yildiz bőséges pénzbeli támogatással kiküldött a messzi keleti mohammedánok meglátogatására. Ezeknek a kiküldötteknek csodás történeteket beszéltek el a kalifa hatalmáról, gazdagságáról és nagyságáról, s megkísérelték a született mohammedánokat rávenni arra, hogy buddhista honfitársaikkal szemben befolyásukat érvényesítsék.

Ilyen kiküldött volt az Anatóliából való Szulejmán Sukri effendi mollah is, a ki 1907-ben fejezte be nagy ázsiai utazását a mohammedánok lakta ó-világ különböző országain keresztül. Tapasztalatait Szent Pétervárott megjelent, *Sziahati Kubra*, azaz Nagy Utazás című könyvében adta ki. Szulejmán Sukri a végletekig fanatikus ember, a ki lenéz mindent, a mi európai és a ki az angolokat mint az iszlám legveszélyesebb ellenségeit mutatja be. Nagy bámulattal beszél a pogány khinaiakról és az angolnak kegyetlen türelmetlenségével szemben magasztalja türelmes kormányzásukat. Természetesen ő is azon a véleményen van, hogy a khinaiaknak, meg a mohammedánoknak össze kellene fogniok az uralkodni akaró, dőlyfös európaiak hatalmának megtörésére.

Khínának és az iszlámnak egymáshoz való viszonya bizonyára sajtáságos természetű. A mennyei birodalom régi

híre az oka, hogy Nyugat- és Közép-Ázsia népe időtlen idők óta a politikai és művészi hatalom s nagyság non plus ultráját látta a birodalomban. A csini (khinai) szó művészt és szépet jelentő jelzővé lett kivált a festésben, és fagfur, a khinai császár czíme, a legnagyobb méltóság-jelképévé. Nem csoda így, hogy a moszlim missionáriusok és arab kereskedők már igen távoli időben kezdtek el látogatni Khinába és gögös jellemének ellenére is jó hírét terjesztették.

A minő arányban érezhetővé vált az európai supremátia a távol Keleten, ugyanoly arányban erősödött a moszlimok és a khinaiak között a rokonézés, mert mind a kettőnek ugyanolyan válságos volt a helyzete és mind a ketten tehetetlenül álltak szemben Európa támadó beavatkozásával. A japánoknak az oroszokon aratott győzelme után ez a viszony, a mely előzőleg meglehetősen félfénken a háttérbe vonult, szabadon és nyíltan kimondatott, jöllehet az iszlám a tulajdon vallási buzgalmában lelte meg az ürügyet arra, hogy szemet hunyjon e kaczerkodás láttára, Khina pedig szintén hagyta, hogy megtörténjék. A yunnani és kelet-turkesztáni zendülések óta a khinaiak egészen máskép bántak a muzulmán lakossággal, mint a hogy' addig szoktak és hazafiságukat, meg katonai derekasságukat értéke szerint megbecsülték. A boxerek zendülésében a khinai mohammedánoknak jelentős szerepük volt, nyilvánvalóan megmutatták, hogy a moszlimok és khinaiak közös ellenséget látnak az európaiakban és készek arra, hogy szükség esetén egyesült erővel szálljanak szembe velök.

A khinai kormány nem volt képes teljesen közömbösnek maradni ezzel az entente-tal szemben, de sőt inkább úgy látszik, hogy a hatóságok nem hogy ellene fordultak volna, inkább támogatására hajlottak. Ennek következtében egy Iliben megjelenő és a kormánytól támogatott ujság fölszólítja a mohammedánokat, hogy lépjenek közösségre a khinaiakkal, akkor azután egyesült erővel meg tudják majd törni a bitorló Európának hatalmát. «Európa» — mondja egyik vezércikkében a lap — «túlságosan elbizakodottá

lett. Meg akar fosztani bennünket szabadságunktól; valamennyiünket meg fog semmisíteni, ha haladéktalanul meg nem mozdulunk és hatalmas ellenállásra föl nem készülünk. Meg kell ismerkednünk a hasznos iparágak és a földművelés legújabb találmányaival, hogy az idegen ipar behozatala szegénységre ne juttasson bennünket, stb.» De e fölbátorítás nélkül is egyre jobban a khinai nemzeti szabadelvű politika szolgálatába szegődik Kхинában az iszlám. Nem csoda azután, hogy az imént kitört forradalomban a mohammedánok oly kiemelkedő szerepet játszanak és nem fognak nyugodni mindaddig, a míg a retrográd mandsukat össze nem törték. Támogatásuk elismeréseként mondta nemrég Szun-jat-Szen, a forradalmi mozgalom vezetője egy interview alkalmával Marseilleben, a hol hazafelé indulvást hajóra ült: «A khinaiak sohasem fogják elfelejteni azt a segítséget, a melylyel moszlim honfitársaik a rend és a szabadság érdekében támogatásukra siettek.» Az iszlámnak, úgymond, sok az előnye és sajnálatos, hogy oly helytelenül itélik meg Európában, a hol a «sárga veszedelem» réme mellett most a paniszlamismus rémétől is rettegnek.

Hogy mindez mennyire ok a komoly vészriadóra, nem szükséges e helyütt megvizsgálnunk. Bennünket az a tény érdekel, hogy épen a buddhista világ próbál megrémíteni bennünket a paniszlamismus mumusával a nélkül, hogy tulajdonképen ismerné ennek a fölfújt veszedelemnek igazi természetét. Éveken át tanulmányoztam a paniszlamismust a helyszínen és a Yildizzel való hosszú érintkezésem következtéseképen jól megismerkedtem ennek a pártnak motívumaival és várakozásaival; ám az én szememben a mozgalom a jelenre nézve mindenkép csupán plátói és annak lehetősége, hogy veszedelemmé válik, nagyon kevésbé nyugtalanít. A paniszmusok jelszavának csak ott van értelme, a hol az egyesült elemeknek összetevő részei oly szorosan vannak egybekötözve, hogy semmi idegen nemzet testével nem lehet kettétörni, vagy széjjelvágni őket. A germánok és olaszok szövetsége könnyen megvalósulhat, a mint a szlávoknak Oroszország védősége alatt való föderatiója sem

képtelen gondolat; az iszlámban azután, a melyet idegen nemzeti és vallási elemek osztanak és bontanak meg, az összekristályosodás egyszerűen lehetetlen.

A mohammedán indusok, a kiknek száma hetven millió, némi súlylyal esnek a mérlegbe, ha ott nem volna ellensúlynak a 200 millió hindu túlhatalma és ha a mogul-uralomnak fénye oly könnyen elfeledhető lenne. Azonfelül az angoloknak jogtisztelő, bölcs és emberséges indiai politikája oly teljesen kielégítette az arab próféta indiai követőit, hogy istenáldásnak látják a Pax Britannicá-t és a legnagyobb áldozatokra is képesek, csakhogy megőrizték ezt a nagy áldást. A mi a többi, keresztyén fenhatóság alatt élő muzulmánt illeti, ők, nagyon természetesen, sohasem válhatnak veszedelmesekké, talán a tíz milliányi egyiptomi kivételével, a kik a távol jövőben, kivált az egyre szaporodó számú afrikai mohammedánokkal egyesülvén, nem megvetni való erőt képviselhetnek majd. Afrikában az iszlám általán kiszámíthatatlan méretű problémákat állít föl.

A dolgok mostani állásánál a paniszlamismus nem veszedelmes ellenség, mivel a vallási közösség politikailag mindig független tényezői a nyugati hatalmasságok gyanujának fölébredésétől féltükben, tudni sem akarnak róla, és aggodalmasan kerülnek az ilyen testvéresülésre vonatkozó minden czélzást is.

Mikor néhány évvel ezelőtt a nagy képzettségű Gasprinski Izmael, a Bagcse Szarajban megjelenő *Terdsümán* ujság szerkesztője, fölvetette egy moszlim vallási congressus eszméjét, Cairo, a mely Angolországnak liberális uralma alatt állott, volt az egyetlen város, a mely följajlotta vendégszeretetét a congressusnak. Konstantinápolyban mit sem akartak tudni róla, jöllehet határozottan ki volt mondva, hogy a politikát szigorúan kiküszöbölik és csak tisztán vallási meg culturalis ügyekről lesz szó. Pedig hát teljesen szükségtelen volt ez az óvatos eljárás. Nyugat nemzetei sokkal inkább tudatában vannak anyagi fölényüknek, semhogy megijednének a veszedelemnek holmi bizonytalan lehetőségétől. Ha a próféta sirjához előírt zarándoklás mind-

eddig nem volt képes állandóbb jelleművé tenni a moszlimokat egyesítő testvéri köteléket és nem tudta közös érdekeiket jobban kidomborítani — noha sok ezer minden színű és mindenféle nemzetiségű igazhívő találkozik évről-évre Mekkában — szinte biztos akkor, hogy politikai erőfeszítéseknek sem fog ez sikerülni. «Kulli muminin ihva» (minden igazhívő egytestvér) mondta a próféta, de ez a testvériség csupán a vallás területére vonatkozik. Időszerű ügyekben itt is a «Tacet ecclesia» jeligeje járja, csak úgy, mint egyéb vallási közösségekben.

Mohammed követőire most annak a nagy problémának megfejtése vár, mint jussanak el arra a kulturális és politika-közgazdasági szintre, a mely politikai jövőjüket biztosítja majd és megoltalmazza őket újabb támadások ellen. E nélkül minden paniszlamita terv értéktelen; hatásuk ép oly csekély lesz, mint Abdul Hamid szultán rövid életű energiája; a szultán hírhozói bejárták az egész iszlam világot és kimerítő jelentésekkel tértek vissza, a melyek azonban elvégre is vajmi csekély segítségére voltak a fényes porta politikájának. Erkölcsi szempontból mindazonáltal az iszlám világ közös érdekeinek bizonyos haladása állapítható meg, a mi azonban első sorban nem a papságnak tulajdonítható, nem is a khalifának, hanem az egész vonalon ismét fölébredt sajtó fáradhatatlan buzgalmának.

Azt hiszem, nem túlzok, a midőn azt mondom, hogy a moszlim sajtó hirtelen támadt energiája teljesen páratlan jelenség és annál bámulatraméltóbb, mert a mollah-világ igen határozott állást foglalt a világi irodalommal szemben és hitehagyással vádolt minden újságolvasót. Bokharában még ma is így van ez, ámbár Mir Alim, az ifjú emir, a ki pétervári apródok között nevelkedett, buzgó szószólója a reformoknak, meg a modern civilizationak. Mindenütt csakis a moszlim, különösen a török és perzsa sajtó az, a mi összesíti a moszlim Ázsia legszéjjelhúzóbbrészeit; és teszi azt akkora hatással, hogy például Omszk és Tobolszk inséges népessége pénzbeli támogatásban részesül Cairóból, Sztambulból, Kazánból és Bombayból.

Mikor a török-olasz háború kitört, nemcsak az ottomán, hanem a tatár, a kirgiz, a kaukázusi, az indiai és arab ujságok is hasábszámra foglalkoztak a háború ügyeivel, és önkéntes aláírás útján sokkal bővebben gyűlt a pénz, mint 1876-ban, a legutóbbi török-orsz háború idején. Összehasonlítottam az akkor összegyűlt összegek kimutatását a most összegyűjtöttével, és nem tehetek róla, de ebben a gyarapodásban annak jelét látom, és azt a jelet nem lenne szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a különböző muzulmán nemzetek kölcsönös érdeklődése egymás iránt határozottan megerősödött.

És ha a pánszláv mozgalomnak mai állapotában nem láthatunk is veszedelmet a nyugati befolyásnak ázsiai érdekeire nézve, másrészt nem szabad kicsinyelnünk a moszlimok és buddhisták, meg a többi kölcsönösen ellenséges elem, például a muzulmánok és brahminok között való közeledés szaporodó tüneteit. Mennél jobban megveti lábát az ó-világban a Nyugat hatalma és tekintélye, annál erősebb lesz az egységnek meg a kölcsönös érdeknek köteleke az ázsiaiak különálló osztályai között, és annál nagyobb erővel ég bennük az Európára iránt való fanatikus gyűlölet.

Félszáz évvel ezelőtt Khína például háborúra készült a Yunnan meg Kelet-Turkesztán mohammedánai ellen; ma Khína, mint említettem már, nem tartja méltóságán alul valónak, hogy az állam pénzén török ujságot adjon ki. A khínai hatóságok államköltségen állítatnak helyre és építtetnek újjá török mecseteket, a khínai mohammedánok pedig hazafias nyilatkozatokkal és azzal fejezik ki megelégedésüket, hogy nem titkolják a keresztyén világ iránt való gyűlöletüket. A különféle keleti vallások híveinek ez az egymáshoz való közeledése az utóbbi években oly nyilvánvaló lett, hogy a különböző nemzetiségek Európával szemben az Ázsia gyűjtőnévvel különböztetik meg magukat; és a két név lesz a jelszó a Kelet és a Nyugat közt eljövendő küzdelmében. Meglehet, hogy Ázsia nemzetei egyenkint nem váltják majd valóra kellőképen azt, a mit ez a testvériesülési mozgalom akar, de az elfogulatlan szemlélőnek lehetetlen

az egységesedes kötelékének erőlködését észre nem vennie, és így állván a dolog, kérdjük: helyes és szükséges-e haszon nélkül való provocálással és szükségtelen támadásokkal fokozni az ellenségeskedést, siettetni a két világ összecsapását és bimbó-korában megsemmisíteni a modern culturának Ázsiában most megindult munkáját?

Kétségtelenül, túlságosan kockázatos lépés és túlságosan nagy ár lenne ez a hódítás esélyeivel szemben!

VÁMBÉRY ÁRMIN.

A TÖRÖK-MAGYAR BAJVIADALOK.

Első közlemény.

Canto duellum hoc Hungaro Turcicum
Aris piis nostris sacratum
Ingenium dedit hoc ocellus,
Quem lucidum finxit genius meus.

Gabelmann.

Az idők változása az ember gondolkozását is más formára üti. Amin egykoron az emberiség színejava lelkesedett, ma hidegen hagy mindenkit. Ujságra vágy mindenki; új eszme, új irány után kapdos az író és az olvasó egyaránt. A kutató elme sem pihen. A mult itéletét megváltoztatja; a régi nézetet és fölfogást halomra dönti, s új irányt, új fölfogást vet a régi helyébe. S mikor imigyen mondhatatlan vesződéssel előre törtet, nem érzi s nem nézi, átka vagy gyümölcse léssen-e fáradságos munkájának? Nem gondol vele, hogy árnyék után kapdos, mikor a fényre nézhetne; hogy salakot emel föl, mikor gyöngyöt halászhatna.

Mindezt a történetírás terén is erősen érezzük. A forrongás és az átalakulás itt is tart, s habot és zürzavart támaszt. A hősök legendás küzdelme, az egyének kiválósága, egyesek megkapó önfeláldozása s az önzés szűk körén felül-emelkedő eszményisége lassan-lassan kiszorul évkönyveinkből. S helyét a tömeg anyagi küzdelme s gazdasági érdeke foglalja el.

Vajon a változás, a forrongás e korában érdemes-e a régi magyarság lovagias szellemének, személyes vitészségének s eszményi önfeláldozásának megmohosodott emlékeit megbolygatnunk? Talán igen! Vannak ugyanis ideális küzdelmek, a mik hatásukat az emberiség jobb részére sohasem veszíthetik el. És ilyenek a magyar végbeliek küzdelmei

a törökkel. Mi úgy találjuk, hogy a XVI. században a végbeliek élete a nemzet élete, a végbeliek harcza a nemzet harcza volt. A rejtélyes erőt, mely az országot a legsúlyosabb időben fenntartotta, a jóért lángolni, a nemesért áldozni megtanította: a végbeli életben kell keresnünk.

Valamikor a mórok és a spanyolok lelkes küzdelmének a hirtelen kelt szárnyra Európában. Minden nemzet fia tanult és lelkesedett e harcokon; sőt tanul most is, mert a hatásukat máig sem veszítették el. Nem akad katona Castiliában, nincs pásztor Estramadurában, nem található mesterember Andaluziában, a ki Cid dicsőségéről regélni nem tudna.

Nekünk is akadtak Cidhez hasonló hőseink, nekünk is voltak a törökkel hosszú s lelkes harcaink, a mik büszkeséggel tölthetnek meg minden magyar szívet, s a mik tágas mezőt adhatnak minden gondolkozó léleknek. S mégis azt kell látnunk, hogy nálunk meghűlt a szeretet országoltalmazóinkhoz; nálunk nincsen tekintet azokra, a kiknél féltőbb kincsünk nincsen e korban. A mi hőseinket, a mi harcainkat nem is ismeri a világ. Még a magunk évkönyvei is alig csak hogy szót vetnek róluk. Pedig a mi végbeli vitézeink XVI. századi küzdelmei sokkal érdekesebbek, sokkal tanulságosabbak, mint a spanyolokéi. Az utóbbiakat ugyanis a legendák mystikus homályossága, a költészet virága annyira elborítja, hogy a valóságot alig lehet belőlük kihüvelyezni. A mi végbeli vitézeink ellenben élő emberek, vérükből való vérek, jó és rossz tulajdonságaik egyek a mieinkkel, s küzdelmük maga a tiszta történeti igazság. S mivelhogy ők a letűnt XVI. század napsugarai, világosságot es melegséget terjesztők, ez ország javában járók: a magunk értelme is arra kötelez, hogy — ha későn is — de mégis az őket megillető polczra helyezzük. Ne csak azt hozzuk világosságra, a mi nyomasztó és lehangoló! Ne csak a hervasztó villongást, a bűnt, az embertelenséget hangoztassuk örökké. Hiszen van a multunkban olyan is, a mi felemel, a mi lelket ad belénk. A bagoly is a fényre néz, miért ne tennők meg mi is ezt? Miért kelljen a sáros pocsolnyából innunk, mikor a tiszta kútforrásból is ihatunk? A ki

polyvát rostál, nem szolgálja meg a napszámot. Szedeges-sünk telt szemet, magbúzá, a miből aztán tiszta vetés kel.

Lássuk tehát, adjuk vissza az életnek azokat, a kik a magyar földért élni és halni tudtak. Lássuk a daliás idők legjobb daliáit: a magyar Cideket, mint szálltak szembe ellenségeikkel? Nem nehéz ezt megtennünk, mert a kardok hősi játékaról ezernyi és ezernyi adat maradt ránk. Csak szép egészbe kell fonnunk a szétszórt virágokat, s készén az emlékezés koszorúja! Nem kell a tollunkat szeretetbe mártanunk, maguk a száraz adatok is olyanok, hogy akaratlanul lelkesedést és szeretetet keltenek mindenkiben, a kit az elfenült kor közömbössége még meg nem ejtett.

I. A végbeli világ szelleme.

A magyar lovagiasság virágszakaszának emlékeit lapozgatjuk, s mesés idők elevenednek meg előttünk. Jó Magyarország véghelyeinek tüköreit: a fővitész lovagokat s a daliás ifjakat látjuk, a mint széltől fogant főlovaikon a vitézi próbára indulnak. A hazafiság legjobb iskolája, a vitézi virtusok veteményes kertje nyílik meg előttünk. A zöldbe borult, virággal ékes és harmattól üde mezőkön vannak ez iskolák, a hol a rózsza kivirágozása után a vitézi próbák megesnek. Valami csodás ösztön egyaránt ide csalja a harczon forgott vén vitézeket s a kezdő ifjakat. Amazok a nevük hírét jönnek öregbíteni, ezek hirt s nevet most akarnak szerezni. Nyughatatlan vágy, el nem alvó lelkesedés, túlhevés önbizalom s dagadó gőg üzi, kergeti őket s még a gyöngébbek lelkébe is cherub-erőt önt. Nem féli senki a halált; nem tart egyikük sem az ellenség kardjától. Mindenikük a leghíresebb vitézzel óhajtja lobogós kopjáját összemérni, hogy legyűrvén őt, nevüket fölkapja a hír szele s lantosok és énekesek vigyék végházról végházra. Mindenki kapva kap a veszedelmen és siet oda, a hol a halál dandárral járogat. A szívük szakadna utána, ha csak egyetlen viadalt is elmulasztának. Éjjel, előálomkor lóra ülnek, lovon hálnak s lovon vannak virradtaig. Fortelyoznak itt is, ott is; lest vetnek úton-útfélen, nehogy más

kézre eresszék az ellenségüket. A tűzön, vizen, járatlan helyeken általújtók vagyon, s ha egy falat kenyérre sem virradhatnak is, meg nem keseredik a szivük. Elfelednek minden szenvedést, ha hirnév-szerzésre van kilátásuk. A vitézi névnel és tisztességnél ugyanis becsesebb dolgot a földön nem ismernek, tehát oda sietnek, a hol élve vagy halva ezt megszerezhetik.

S ezt az izgalmas, örökös veszedelemmel járó életet ők szépnek s vonzónak találják. A végbeli életnél szerintök nincs szebb élet. Ha kinek nehéz, ne vegye magára, de a ki embernek tudja magát, a próbákon forogjon s ne az asztal mellett! A harcok izgalma és gyönyörűsége — szerintök — mindent feledtet az emberrel. Ha gond, bú és inség tépi is a lelkét, a tábor moraja, a hadak üvöltése egyszerre elülteti minden bánatát, minden bűvát. Csak erő legyen a karjában és bátorság a szivében, akkor a halál sem lehet kínos neki. Az igaz vitéznek az erős lánczot és a gyöngéd köteléket egyformán el kell tépnie, hogy füst, láng, nyomorúság és veszedelem közé rohanhasson.

És ezer példa, ezer eset hirdeti, hogy a földi javak, az élet örömei, a nő szerelme, a gyermekek zokogása senkit vissza nem tartanak. Nem a parancsszó, hanem a kötelesség-érzés erőlteti őket, hogy minden jóról lemondjanak, s mindent feláldozzanak a vitézi hírért és a tisztességért. Egyáltalán nem aggasztja őket, hogy a legtöbbjüknek a vadmadarak gyomra lesz a koporsója, a csillagos ég a szemfödele. Hiszen nincsen szebb elmulás a hősi halálnál; nincsen szebb temető a virágos mezőnél. Nem szük hajléknak kell a hír fiait magába rejtenie; az ellenség véréből hizott mező az ő otthonuk, hol a száguldó paripák dobozása hallatszik, s hol a csaták szava zúg az éjbe és a napba.

Soha a magyar földet több köny nem öntözte, több vér nem áztatta, mint a XVI. században. És soha nagyobb lelkesedéssel, példásabb önfeláldozással nem találkozunk, mint ebben a korban. S akadnak emberek, kik ezt a századot az önzés korának mondogatják. De vajon önzés-e az élet föláldozása? Önzésnek mondhatjuk-e azt a hosszú

küzdelmet, melyből mindenkinek ki kellett a részét vennie, s mely küzdelem rengeteg áldozattal járt: az élet örömeinek s javainak föláldozásával.

Önző emberek nélkül egy század sem szükölködik. Akadtak ilyenek a XVI. században is. De a nemzetnek, a magyarság nemzeti küzdelmének nem ezek voltak a vezetői. Önző és kapzsi emberek nem is teremthetnek nemzeti ébredést, nemzeti lelkesedést. S mivelhogy bizonyos, hogy a XVI. században páratlan nemzeti visszahatás támad nálunk, tehát ennek vezetőit, ennek lelkes támaszait másutt kell keresnünk. A végházak küzdő népe az, a mely a maga lelkesedését, hazaszeretetét s nemzeti nyelvét lassan-lassan ráerölteti az egész országra. A végházak népe teremt oly tökélet, melyből az egész ország táplálkozik; a végházak élete adja azt a hatalmas lökést, a mely a nemzeti életet hosszú álmából felriasztja s később felvirágoztatja.

A XVI. század végbeli vitézeinek eszményi lelkesedése nem szalmatűz volt. Közel nyolcz évtizeden át el nem alvó lánggal lobogott az, s a nemzeti élet minden jelenségének mozgató erejévé lőn. Ez tüzelte a küzdőket, erről mesélgettek a gyermekeknek, ez adott vigaszt és megnyugvást a harczból kivénült aggoknak, ez erősítgette a nemzeti érzést és összetartozást, ez simítgatta el az osztálykülönbséget. A végbeliek e lelkesedése és küzdelme teremti meg az eladdig ilyen alakban nem ismert hazaszeretetet, azt az édes-bús érzést, melyet a XVI. század írói eredeti magyar virtusnak mondanak. Igen! a végekben támad e nemes érzés, e rejtélyes erő, mely lassan-lassan aztán a legtöbb magyar szívét átjárja. A végbeliek, a kik életükkel áldoznak a fenségesnek, érzik s terjesztik legjobban a magyar virtust. Az ő szívük sajog legjobban Lándorfejérvár s a többi régi magyar végház elvesztén, a jó név és a vitézi tisztesség hanyatlásán. Ezt olvassuk már Geszty Lászlónak (1525. évi) bús énekében; ez hangzik vissza Tury György szép dalából; ez zúg s üvölt — mint a bérczi szél — a XVI. század vitézi verseiben. Milyen benső, milyen igaz és féltve őrzött kincse volt ez a vitézi világnak, Balassa Bálint példája hirdeti. A végbeli életnek ő a legtisztább visszhangja

s gondolható-e mélyebb hazaszeretetet az övénel? Hiszen a tolla ereje is alig győzi dagadó lelkesedését, mikor a végbeli élet szépségét énekeli! S valahányszor a végekről ejt szót, a végbeliek érzése tör ki belőle s ez kiáltatja véle:

Óh én édes hazám, te jó Magyarország,
Ki kereszténységnek viseled pajzsát!

Az eszményi lelkesedés — bármily alakban nyilvánuljon is — mindig tiszteletre méltó, mindig tanulságos. A XVI. század vitézi szelleme és eszményi lelkesedése különösen azért jelentős és tanulságos, mert régi romokon új életet teremt. Tudjuk, hogy a Jagellok korának hanyatló közszelleme, önző fölfogása s napról-napra fogyó vitézi lelkesedése romlásra vitte az országot. Szerencsére a fenyegető veszedelem idején fölrázta jobbainkat s a tespedés korát a XVI. századi nagy nemzeti visszahatás váltja föl, új életet öntvén a magyarságba. Kisért a régi nagyság fájó emléke, föléled az önbizalom és a reménység, hogy a nemzet a törökkel való harcztot becsülettel végigküzdheti. A vitézeinket az az el nem alvó hit táplálja, hogy Budán még fölragyog a magyarok csillaga. És megalakul, kiépül a magyarság mentsvára: a végbeli élet, s a végházak a magyar érzésnek s a magyar gondolkodásnak tűzhelyeivé lesznek. Ezekbe húzódnak a főurak, a nemesek és a jobbágyok. S a végházakban a különféle osztályokból egyetlen s egységes rend lesz: a vitéztlő rend. A vitézség minden jobbágyunk megszerzi a nemességet, s így ez a vitézség az, a mi az osztálykülönbséget megszünteti. S melyik jobbágyunk vagy polgárunk nem törte magát azon, hogy a nemesi rendbe jusson? Csoda-e hát, hogy nálunk s egyedül nálunk a katona és a vitéz egy fogalomná lesz?

A vitéztlő rend lassan-lassan az ország első rendjévé lesz. Hatalmas, büszke és öntudatos ez a rend, mely érzi, tudja a maga erejét és hivatását. Maga teremt magának jogokat s nem enged abból egy hajszálnyit sem. A törvény ugyan nem ismeri ezeket, de hát az élet és a törvény két különböző dolog. A XVI. században pedig nem a törvény, hanem az élet parancsolt. A vitéztlő rend sok min-

dent megengedett magának. Erőszakoskodott; ha a szükség hajtotta, fosztogatott, de egyet sohasem túrt: a foltot a vitézi néven! Tömerdek sokat panaszkodnak reá. De a panaszok legtöbbször egyoldalú. A vitézlő rendnek élnie kellett, s ha rákhaton járt a fizetése, kénytelen volt a máséhoz nyulni. Ez kétségen kívül sérelem. Hangoztatták is ezerszer. Azt azonban senki sem verte hangosra, hogy a falvak és városok népét a vitézlő rend másfél századon át a saját vére hullásával védte. Akkor jó volt a vitézlő rend, mikor a portyázó török csapatok közeledtek; akkor szivesen ment a nép marhájával a végházakba, s gyönyörködve nézte a biztos helyről, mint küzd, mint harcol ez a rend.

Akármily oldalról vizsgáljuk is a vitézlő rendet, nem találjuk olyannak, a minőnek egyes elfogult írók mondják. A vitézlő rend életének ugyanis vonzónak kellett lennie; mert hiszen — mint valami mágusi befolyás — az urat és a pórt, a magyart és az idegent egy táborba tereli. A gondolkodását és a szellemét senkire sem erőszakolja s mégis kapva kap azon még az idegen is. Nem kényszerít senkit sem a magyar nyelv megtanulására, s mégis hihetetlenül hódít a nyelvünk. A vitézek nem kiálták világgá a magyar műveltség kellékeit, a magyar viseletet, a magyar hadakozási módot s mégis mindenki a végházakba és a kastélyokba siet tanulni. A végbeli életet és a szokást sem erőttel senkire, s mégis rabja lesz annak még a török is.

A vitézlő rend szelleme tehát terjedt, nőtt, hódított s magához vonzott mindenkit, mert erősebb, szívetfogóbb volt minden más uralkodó szellemnél. Európa minden államában azt látjuk, hogy a zsoldos katonaság a nemzetietlen irány legfőbb terjesztője és ereje, nálunk még ez sem tud erőt venni a nemzeti szellemen. Magyar marad a végbeli katonaságunk még a hanyatlás korában is, s nemzeti szellemét megőrzi egészen feloszlataáig. Olyan jelenség ez, a melyet ebben a korban egyetlen nemzetnél sem találunk meg.

S ki merné tagadásba venni, hogy a végbeli világ szellemének a közélet és a politika egyéb jelenségeire is nagy hatása volt? Mi volt a legmagyarabbnak mondható XVI. szá-

zad közszellemének indítója, táplálója és fenntartója, ha nem a végbeli nemzeti haderő? Mi indította az akkor még hatalmas törököt a végbeliek megbecsülésére, mi hozta őt hozzánk közelebb, ha nem a végbeliek szelleme? Mi akasztotta meg a hódoltatást diadalmas útjában, ha nem a végbeliek örökös küzdelme? Mi hirdette a magyarság életét, erejét, a magyar királyság létezését, ha nem a végekben rejlő erő? Hiszen eléggé ismeretes, hogy a mint ez az erő hanyatlóra fordul, minden de minden pusztulásnak indul nálunk.

Eszményi lelkesedés, lovagias szellem, vitézi élet csak ott támadhatott, csak ott virulhatott, a hol az ellenfélthasonló szellem, egyazon lelkesedés űzi a viadalra. A nálunk megtelepedett törökség a muzulmánosság színe-java volt, mely magánál vitézebb népet nem ismert, s a vitézi hírnévnél többre semmit sem becsült. Egyszerű erkölcs, józan életmód, fegyelem és rendszeretet jellemzi a végbeli törököket a békesség idején, fanatizmus, önfeláldozás és páratlan merészség a hadban. Belső életerő, el nem alvó tűz kergeti őket a harcra s nem a sokaságukban biznak, hanem az egyéneik erejében és kiválóságában. Oroszlánok a váraikban, sasok a lovaikon s kőfalak gyalogosan. Nem rettegik a halált, gyönyörűség lángol a szívükben, ha próbákon forgott s vitézségben aggott ellenféllel mérhetik össze a kardjukat. Az erőt, a vitézséget és a harci tudást az ellenségben is nagyra tartják s azon forgatják az elméjüket, mint ismerkedheinének meg, mint vívhatnának meg azokkal, a kiktől a török holdra legtöbb folt esett.

Az ilyen nép a maga számára alkalmasabb talajt a magyar földnél keresve sem kereshetett. Hiszen ha valahol, itt találhatott magához méltó ellenfelet, a kit ugyanaz a tűz hevit, ugyanaz a cél lelkesít s ugyanaz a vágy űz. S kivel futhatott volna kedvére pályát, kivel versenyezhetett volna a vitézi elsőbségért, ha nem a mieinkkel? Hiszen a magyar végbeliek sem óhajtanak egyebet, mint sorsra vetni, ki a különb, kinek szolgál jobban a szerencse?

A törökök tehát nálunk megtalálták azt, a mit kerestek. Ők maguk hirdetik XVI. századi leveleikben, hogy csak két vitézkedő nemzet van a világon: a török és a magyar!

Csak e két nép küzd a vitézi névért, csak e két nép fiainak szívében és lelkében nem hervad meg a vitézi virtus. Embernek tartja magát a török is a magyar is, jobbnak véli magát a másiknál mind a kettő; fenekedik egymásra mindegyikük; nyugta nincs egyiknek sem egy szempillantásig sem.

Próbált dolog, hogy ha két ilyen ellenfél közé üszköt vetnek, olyan tűz támad, a mit senki meg nem olthat. Hiábavaló dolog a megmondhatatlan vesződés, két ilyen vitélő fél csöndességre sohasem adhatja magát. A legtermészetesebb dolog tehát, hogy nálunk a XVI. században — ha a hadakozó felek frigyre lépnek is — azért békesség soha sincsen. A had hol gyűl, hol eloszlik, a mint az idő és a körülmény hozza magával.

A magyarországi török vitézeknek, valamint a mieinknek a szelleme, a vágya, a czélja a vitézi elsőbbség lévén, világos, hogy az örökös vetélykedés és küzdés köztük természetes folyamat volt. Az egyik fél volt a tűzkő, a másik az aczél, mely a kőből a szikrákat csalta elő. S e szikrák — vagyis a viadalok — szakadatlanul pattogtak, szakadatlanul folytak. S nemcsak folyton új s melegítő tüzet, de egyúttal világosságot is terjesztettek.

Sajátságos jelenség, hogy a török és a magyar állandó küzdelme nem eltávolodást, hanem közeledést teremtett a két fél között. Szinte észrevétlenül elsajátítják egymás szokásait, s bizonyos megrögzött szokástörvény támad közöttük, melyhez mind a két fél erősen ragaszkodik. Ily módon a harc, az érintkezés és a külső élet módja mindkettőjüknél azonossá válik. Még a ruházkodás terén is annyira közelednek egymáshoz, hogy a süvegtől megválva, alig van köztük különbség.

A mi vitézeink a megtelepült törököktől tanulják meg a költészet megbecsülését is. Ismeretes dolog, hogy a mi törökjeink tömérdek vitézi és virágéneket hoztak magukkal. Vándor lantosaik és hegedüsei is bőven voltak, a kik nemcsak a régi nótákat verték, hanem a hazai törökök újabb vitézi tetteit is megénekeltek s ezzel együtt a lelkesedést is folyton szították. Ilyesmire a nemzeti hiúságtól dagadó

magyar végbelieknek is kedvük támadt. Ők is szép és hasznos dolognak tartották a szívet-lelket földerítő vitézi dalokat és a virágénekeket, mert tudták és érezték, hogy csodás erőnek a forrásai azok. Tehát a magyar végházakban is megpendítették a lantot. S a míg a mi végbeli vitézeink tetteikkel tárgyat adtak a lantosoknak, addig azoknak a kenyérükről is gondoskodtunk. S ha valami nagyon bőséges nem is ez a kenyér, a jó lantosok azért koldustáskára még sem jutottak.

A XVI. század vitézi élete természetesen még sok más érdekesebbet is teremtett nálunk. Ezeknek nem utolsói az úgynevezett személyes viadalok. Önkényes harcok voltak ezek jobbra a békesség idején. Tiltott hadijátékok, melyek az életveszedelemtől megválva még büntetéssel is jártak. A legnemesebb, de egyúttal a legveszedelmesebb sport volt ez. Élethalál küzdelem azért, hogy megtessék, a magyar avagy a török vitéz való-e alacsonyabb polczra? Küzdelem a nemzeti becsületért és a jó névért; áldozat a nemzetért; hősi törekvés a vitézi virtus megbizonyítására; nemes példaadás, mint kell az igaz vitéznek az életével sáfárkodnia.

A személyes viadalok hatásukban sokkal jelentősebbek voltak, mintsem hinnők. Egy-egy vitézünknek a győzelme olykor egész kis csatával is fölért, oly nagy volt az erkölcsi hatása! Az ilyen esetnek a hire ugyanis a török és a magyar végházakban futótűzként terjedt. Csodálattal emlegették itt is, ott is. Buzdította, tette indította a vitézeket itt is, ott is. Szájról föltre járt a győztes neve; a hegedűsök és a lantosok éneket mondtak róla s az ifjúság szívet vön rajta.

A törökök, a kik a vitézségnél és a bátorságnál nagyobbra semmit sem tartottak, elismeréssel adóztak a magyar vitéznek, a ki velük a bajt fölvette s magasztalták, a ki a viadalban győztes maradt. Az ilyeneknek az egészségére még a török vitézek is nagyokat ittak s a jó hírét messze földön hordozták. Aztán minden jóra való török vitéz azon kínlódott, hogy az ilyen magyarral, avagy legalább a környezetével megismerkedhessék. Mert a mint a földet serkentgeti a nap ereje, úgy a vitézt is a vitézi hírnév és

dicsőség éleszti, tüzeli és izzasztja. S ha már egyszer elismerkedett vele, miért ne kísértené meg? Hisz az ember sohse tudja, mire fordul az elperdült koczka?

A nagy Túry Györgyről tudjuk, hogy a nevét a törökök három világrészben is emlegették s még Ázsiából is jött hozzánk török vitéz, hogy a bajt vele fölvegye s ha lehet, a magyar végbeli világ e csillagát letörölje.

A török és a magyar vitézek levelezéséből az is világosan kitetszik, hogy a személyes viadalokban nyert győzelmek nemcsak tiszteletet és bámulatot, hanem egyúttal barátságos érzést is keltettek. A törökök ugyanis a bajviadalok magyar mestereivel keresve keresték az érintkezést; vitézi ügyekben bírónak, igazlátóknak kérik föl őket, ajándékokat küldenek nekik s úgy irogatnak nekik, a hogy az atyafiak szoktak az atyafiaknak írni. Irhat-e például ellenség az ellenségnek nemesebb hangú levelet, mint Deli Haszán az oly sok viadalban győztes Huszár Péternek írt? «Kegyelmednek — írja Haszán — itt miköztünk és ott is Magyarorszáiban jó híre, neve vagyon... és sokat iszunk az kegyelmed egészségeért... Kegyelmed igen igazmondó és bátor nyelvű vitéz ember, minden vitézek előtt nagy az kegyelmed híre-neve. Magyarorszáiban nincs több Huszár Pétör kegyelmednél! Ennek okáért kérem kegyelmedet, erőtesse reá Csegley Ferenczöt, hogy ne csavarogjon, ne röjtse el orczáját előttem; legyünk szömbbe egymással, aztán az Isten adja — vagy ő neki vagy énnékem — az diadalmat, az az Isten dolga!»*

S az ilyen szellemű s az ilyen hangú levél egyáltalán nem megy ritkaságszámba. S a mit e levelekben olvasunk, azt az élet igazolja. A régi krónikások, a bécsi udvar s a töröktől távolesők csak a pusztító pogány ebekről tudnak, csak a keresztyénség halálos ellenségeit látják bennük. A végbeli vitézek azonban egészen más szemmel látják a világot. Ők lovagias szellemű s vitéz ellenfelet látnak a törökben, a kivel nemcsak harczolni érdemes, de a kivel barátságot kötni sem fölös dolog. Fönt Bécsben hazaáru-

* Cs. és k. áll. Itr. Turcica, 1586 febr. 24.

lásnak nézik ezt a baratkozást. Pedig nem volt az egyéb, mint egyenlő szellemű vitézek együttélésének természetes következménye. S ha ezt fölülről erőszakkal meg nem akadályozzák, nekünk sok hasznos gyümölcsöt termett volna.

Ha a bajviadatok magyar mestereinek dicsősége a török között is nagy hatást keltett, gondolhatjuk, mennyire ünnepezték őket minálunk. Bizony végházból végházba, kastélyból kastélyba rárógyorsasággal száll a hírük s magasztalják itt is, ott is. A bajrahívó leveleiket mindenfelé másolgtatják és terjesztik* s ifjak és vének tanulnak a példájukon.

De a merész bajviadatok nemcsak arra valók voltak, hogy a vitézek a maguk hírét s nevét növeljék. A végbeli élet örökhírű költője világosan megírja, hogy ők adnak az ország ifjúságának az emberségről példát, a vitézségről formát. Ők a nemzeti becsület védői, a kik tudatosan áldoznak és küzdenek azért, hogy a magyar harczyi tudása, a magyar vitézség a hir szárnyaira emelkedjék. A vérük hullásával, önmaguk föláldozásával a nemzetüknek teremtenek tőkét, melyből egy század ifjúsága táplálkozik.

Mivel a személyes viadatok s a merész kalandok foglalkoztatták a végházak és a kastélyok népét s mivel vitézeink tetteiről beszélgettek mindenütt, a hol magyar nyelven szóló emberek akadtak: természetes, hogy költőink és íróink is a végbeli élet hatása alatt állottak. A vitézi élet adott nekik tárgyat s első sorban a vitézeknek olvasgatták és énekelték szerzeményeiket. Tinódi Sebestyén deák minden verses munkája tömve van a személyes viadatok leírásával s tömérdek vitézünknek nevét és dolgát megénekei, tehát világos, hogy munkáit első sorban a végbelieknek írta. Balassa Bálint a végházakra és a kastélyokba küldözgeti verseit, mert jól tudja, hogy ott értik őt meg legjobban, lévén ő maga is végbeli vitéz. Még Zrínyi Miklósunk is a régi végbeli élet hatása alatt állott, mikor a Zrínyiászt írta; hiszen ő is a híres török és ma-

* Ennek a szokásnak köszönhetjük például, hogy Túry György, Gyulaffy László és Török Ferencz kihívólevele reánk maradt.

gyar bajviadalok leírásával tölti meg a munkáját; vitézeket örökít meg s a régi végbeli életnek állít ezzel maradvandó emléket.

S hány száz és száz lantosunk és hegedüsünk volt, a kiknek művei a nevükkel együtt elvesztek, de a kik a végbeli élet virágszakaszában kenyeret találtak a várakban és a kastélyokban, mert a végbeli élet eseményeit énekelgették a vitézeknek. Ha a XVI. század mustralajstromait lapozgatjuk, csodálva tapasztaljuk, mennyi ismeretlen lantos és hegedüs éledgett a végházainkban és a kastélyainkban! És ezek a lantosok és hegedüsök, mint a vitézek általában, zsoldot húztak. S kívülök akadtak még vándor lantosok és hegedüsök is, a kiknek nem lévén állandó kenyerük, végházból végházba, kastélyról kastélyra jártak, énekeltek s terjesztgették a vitézi verseket s a virágénekeket.

Istvánffy Miklós példája mutatja, hogy történeti íróinkat is kötve tartották a végbeli élet jelenségei. Hiszen még ők is legszívesebben a személyes viadalok előadásával foglalkoznak s az egyéni kiválóságot és az önfeláldozást magasztalják. Ezt teszik a külföldi írók is. A magyar vitézi élet jelenségei a XVI. század német költőit is megragadják s lelkes dalokban zengik a végbeliek merész küzdelmeit. A német Gabelmann mester meg *Monomachia* czimén latin verses munkában dicsőíti a magyar vitézek bajviadalait.

A XVI. században tehát az a különös jelenség esik meg nálunk, hogy nem az íróink kezdik s teremtik meg a nemzeti fölbuzdulást, nem ők ébresztik föl álmából a magyarságot, hanem a végbeliek vitézi élete és lovagias szelleme. Az irodalom tehát nem előzi meg, hanem csak követi az általános nemzeti fölbuzdulást; csak szolgálatába áll annak a szellemnek, a melynek a saját létét és életét köszönheti.

E szerint világos dolog, hogy a végbeli életnek páratlanul mély hatása volt az egész nemzetre. A XVI. század nemzeti köz-szellemének megteremtésében az oroszánrészt tehát az örökké küzdő végbeli vitézeinké volt. Ezeknek a szelleme, ezeknek a tettei teremtik azt a csodálatos erőt, mely a politikai és a vallásbéli ellentétet, valamint az

osztálykülönbséget jó időre elsimitja. Ezeknek a szelleme hatja át mindazokat, a kik a katonakenyérre adták magukat. A földhöz ragadt, rongyos közvitéz ugyanis csakúgy rajong a vitézi hírért, mint a főtiszt; csakúgy félti a katonai tisztességét, mint a vitézlő úr. Általános a végházakban az a fölfogás, hogy az üdvösségen kívül a vitézi tisztességnél nincsen drágább kincs. Jaj annak, a ki valakit a vitézi tisztességében sért. Ha száz halál vár is reája, ha ezer törvény tiltja is a viadalt, ha mindenét veszedelemre viszi is: szó nélkül megy a halálos viadalra. Az akkori közszellem szerint ugyanis csak «addiglan él az ember, a míg vitézi tisztessége vagon!» S ha ezen folt esett, «jobb volna holta, hogy sem élte!» Még Thurzó György is így kiált föl egyik levelében: gyermekeimnek a jó hírnél és névnél drágábbat mit adhatok, mit hagyhatok?

II. A személyes viadatok.

Forrongó világ küszöbén állunk. A XVI. század új eszméi alapozzák az új társadalmat. A mi eddig egész osztályokat éltetett és lelkesített, most hidegen hagyja az embereket. A lovagi élet nyugaton már rég hanyatlóra fordult; csodás és mindent átható szelleme elveszté bűvös hatását. Az új idők és az új viszonyok az emberek gondolkozását egészen átalakítják. Az új és a régi hit két táborba tereli a népeket s vérbe fojtják az eszmék harcát. Az új hit nálunk is erőre kapott, nálunk is terjedt, de harczok nélkül. A fegyvereket nálunk nem a hívők, hanem a hódítók ellen fordították. A magyar haza veszedelemben forgott. A török ült a nyakunkra! A hazának e veszedelme mellett a hit kérdése nálunk másodrendű dolog lett. Az országot kellett oltalmazni s nem az új hit követőit üldözni. S az ország oltalmazásában minden felekezet egygyé lett, mert a hazához való szeretet egyik hit követőiben sem hült meg.

A török betelepülése a nálunk is hanyatlóra fordult lovagi életet újra föltámasztotta. A lelkes küzdelmek idővel aztán annyira megerősítették a vitézi szellemet, hogy a lovagi világ virágszakaszává nálunk a XVI. század lett.

Igen! szép és lelkes világ támadt nálunk, melynek mását hiába keressük. A középkori lovagok több lelkesedést nem vihettek a harczaikba, mint a mieink a török küzdelmekbe. S e küzdelmek annyiban is hasonlítanak a letűnt kor lovagi játékaihoz, hogy úgyszólván mindannyia az egyesek harci tudásán alapult s az egyének kiválóságának a kimutatását célozta.

A XVI. század török-magyar harcziai ugyanis igazában mind személyes viadatok voltak. A küzdésnek ez a módja felelt meg legjobban a magyar és a török vitézek jellemének és természetének; ez a harczolási mód elégíthette ki legjobban a személyes ambíciót; az egyesek hírnevének megállapítására is ez a harczmód volt a legalkalmasabb. Ezért adta magát mind a magyar, mind a török a személyes viadalra. Az egyesek ereje, bátorsága, vitézsége döntötte el a guerilla harczok kimenetelét. Ember ember ellen küzdött s mindenki azon igyekezett, hogy csatázás közben is magához méltó ellenfélre akadjon. Az igazi lovag — török és magyar egyaránt — a lövő szerszámok használatát vitézhez illő dolognak nem tartotta. A XVI. század daliái nem is vettek a kezükbe ilyen fegyvert. Hiszen a személyes viadatoknak nem annyira az ellenfél megölése volt a célja, mint inkább annak a megbizonyítása, melyik fél az ügyesebb, erősebb és próbáltabb vitéz, melyik a különb legény? Harczolni, küzdeni akart mindenki; mert erejét és tudását csak a harczban mutathatta ki s mert harcz nélkül előttük még a győzelemnek sem volt értéke. Nagyot, merészet és meglepőt kívánt művelni mindenki; mert hirre s névre csak így kaphatott. S mivel az egyéni kiválóság megbizonyítására a személyes viadal volt a legalkalmasabb, tehát ezt kereste mindenki, erre törte magát minden vitéz, török és magyar egyaránt. A kor szellemének, a török-magyar végbeli viszonyoknak is ez a harczmód felelt meg a legjobban; mert a vitézi elsőbbség eldöntése itt nem a tömegtől, hanem az egyéni kiválóságtól függött. Már pedig ez utóbbinak kimutatása az egyéni hiúság azon korában többet ért a nyert csatánál is. Ezért a vitézi vetélykedes szakadatlanul folyt. Találón írja Mehemet budai basa Ernő

királyi herczegnek: «Tudja azért fölséged, hogy mind az fölségték és mind az mi hatalmas császárunk vitézi közt az a szokás, hogy mindenik magát akarja mutogatni és véli magát másnál jobbnak lenni. Azok is (tudniillik a végbeli törökök és magyarok) magokban összeveszvé. úgy akarták az vitézségöket mutatni».

Mindez értenünk engedi az amúgy is tökéletlen löfegyverek mellözését. Az igazi vitéz a XVI. században nem is vett ilyet a kezébe. A török is, a magyar is igazi vitéznek, katonának csak a lovast tartotta. Ennek pedig lobogós kopja s nem puska volt a kezében. Tudjuk, hogy mikor a XVI. század közepén Sforzia Pallavicini györi generális a huszárok kezébe puskát akart adni, azok inkább búcsút adtak neki, minthogy puskát hordjanak. Mindegyikük azt tartotta, hogy a puska nem lovaghoz való fegyver. És igazuk volt. A puska kezeléséhez nem kellett erő, ügyesség, tapasztalat és furfang. Ezek nélkül pedig a harc kevés gyönyörűséget szerzett.

Eszerint világos, hogy a török és a magyar lovasságot egyaránt a nemzeti szokásukon kívül már a fegyverzetük is egyenest a személyes viadatokra utalta. Innét van, hogy a XVI. században még a várak sorsa is jobbára a mezőn a személyes viadatokban dől el. A XVI. századi fölfogás szerint a végházak ereje és tekintélye a lovasságban rejlett. Minél több lovas akadt valamelyik végházban, annál erősebbnek tartották azt, annál kevésbé kellett a török csaták támadásától tartania. A lovasok azonban nem arra valók voltak, hogy ketreczbe szorítva nézzék a napot, vagy hogy a falakat védelmezzék. Nekik a nyílt mezőn volt a helyük; ott kívántak maguk is szenvedni. Tehát gyöpre vetették a tánczot még ostrom idején is. Lossonczy Istvánnak a megszállott Temesvárból írt levelei mutatják,* hogy a török lovasok naponkint megjelentek a falak alatt s kopjatörésre, bajviadalra hívták ki a magyar lovasokat. Eger ostromakor, Szigetvár 1556. évi megszállásakor is a lovasok künt a mezőn küzdöttek, bajt vívtak s török fejekkel tértek vissza a várba.

* Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1552.

Ha a megszállott végház lovasai ki nem törhettek s bennszorultak, akkor a vár állapota már veszélyre fordult; mert az ostromlókat már nem volt a ki visszaszorítsa.

Egy szóval a XVI. század török-magyar harczeit: a portyázás, rablás, száguldás, lesvetés, mezei munka, várszállás, csatázás stb. a személyes harcok szakadatlan láncolata voltak. Még a nagyobb csatákban is tulajdonképen párviadatok folytak; mert a török és a magyar lovasság nemzeti sajátosságának és fegyverzetének az e természetű viadatok feleltek meg legjobban. A nagyobb csatákról szóló jelentésekben gyakran olvashatjuk, hogy néhol embermagasságnyira heverték az eltört kopják, mint a személyes viadatok kétségtelen jelei. Az egykorú levelek és a régi krónikások ugyancsak mint közönséges szokást említik a két hadsereg színe előtt csataközben lefolyt bajviadatok is. A kiválóbb török és magyar vitézek neveit hol itt, hol amott üvöltve kiáltják. Ez a viadalra hívás jele. Egyszerre szétválnak a küzdő felek, a tömegharc egy időre megszűnik, s kezdődnek a bajviadatok. Néha csak egy, máskor meg egész csomó párbaj esik meg ily módon a két (farkas-szemmel néző) hadsereg színe előtt. Aztán nem is folytatják tovább a tömegharcot. Győztesnek mondják azt a sereget, melynek bajvivója a pálmát elnyerte.

Mindennapi szokás volt az is, hogy az egyik végház lovagjai az ellenfél vára alá száguldottak. A sorompónál aztán beüvöltöttek: «Ha szívetek (t. i. bátorságtok) van, jöjjetek ki!» A bentlévők jó néven vevén a beadott szöveget, harcolókat bocsátottak ki, a kik aztán a száguldókkal föl-vették a viadalt. És a várórség szemeláttára kopjákat törtek, szabljájukkal kísértgették egymást, s fejeket vettek. S ha a kibocsátott harcológok szorult helyzetbe jutottak, véres fővel visszaszaladtak a végházba.

A személyes viadatok mindezen módjáról tömérdek példával szolgálnak a török és a magyar végbeliek levelei. Maguk a budai basák annyi ilyen esetet sorolnak föl, hogy egész könyv is kitelik belőlük. Mutatóba egynéhányat föl-sorolunk itt.

Az 1540. évben a kitünő vitéz és bajvivó hírében

álló Móré László jelenti Bécsbe, hogy 800 török lovas szá-
guldotta meg Rucsa várának az alját. Móré László a bevett
szokás szerint a maga lovagjaival és szolgáló ifjaival ki-
ment, hogy velök a viadalt fölvegye. Aztán hozzáfogtak a
kopjatöréshez és a szablyaviadalhoz. Egész sereg kopjatörés
folyt le s mindkét félén sokan megsebesültek és meghaltak.*
S mikor a törökök megunták a viadalt, szép rendben haza-
szálltak.

Szerémi beszéli, hogy 1542-ben Budá[•] mellett a huszá-
rok a török lovasokkal a kopjatörésben gyakorolgatták
magukat. Mint a sólymok, úgy ütöttek egymásra. De a
győzelem mindég a magyarok fegyverét kísérte.

Az 1551. évben a törökök Temesvár körül ólálkodtak.
Az egyik kémjelentés szerint a török lovasok arra kérték
a basát, ne ostromoltassa Temesvárt, mert fene legények
lagnak benne. Ki-kijönnek a várból — mondák — gúnyol-
nak s rút szitkokkal illetnek minket. S ha a mieink közül
valaki kopjatörésre hív egyet, az dühvel a csapatainknak
száguld, közénk vágja a kopjáját s visszalovagol az
övéi közé.**

Veráncsics püspök írja, hogy az épülő Oláh-Újvár hős
kapitánya, Zolthay Lőrincz 93 huszárjával szembeszállt
400 török lovassal, a kik Mátyusföldjet rabolták. Zolthay
harczra buzdítván lovasait, egyesegyedül a törökök elé
lovagolt, s kérte, követelte, ha igaz vitézek, szálljanak véle
szembe; mert ő az a Zolthay Lőrincz, a ki a törököket
kopjája eltörése és kardja megvéresítése nélkül soha maga
előtt el nem bocsátá. Im — kiáltá Zolthay — itt az alkal-
lom, hogy a boszút megálljátok rajtunk. Törjünk fát és
kiséreljük meg egymást szablyáinkkal.

Zolthay szava a törökök fülében úgy hangzott, mint
egy próféta szava és semmi kedvet sem mutattak a viadal-
hoz. Azt felelék, hogy majd máskor adnak harcztot. Most
fáradtak s hazafelé tartanak. Zolthay erre haragra lobban-
ván, újra néhány szót vetett a törökökhöz. A szavának

* Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1540. ápril 8, ex Rucha.

** Brüsseli Okmánytár II. köt. (Hatvani Mihály) 275. lap.

azonban most már fullánkja volt. Gyáva vén asszonyok vagytok — kiáltá a többi között — ha harczot nem adtok! Ezt már a törökök sem viselhetvén el, beleegyeztek a viadalba és dandárba állottak.

Ezt látván Zolthay, mód felett megörült. Huszonnégyszáz lovast a seregzászló őrizésére a dombra küldvén, ő maga hetven jó huszárjával a fáradt török hadra rontott, Kemény harcz támad. Férfi férfi ellen küzd. Mindenki magához méltó ellenfelet keres. Itt is ott is nagy hévvel vívják a bajt. Recsegnek, ropognak a hajlékony kopjak, villognak a kardok. Elesik és halálos sebet kap 85 török. A magyarok csak öt embert vesztenek, de igen sok lovuk megsebesült. A megvert törökök összerabolt zsákmányukat a rabokkal együtt ott hagyták. Az egész harcz személyes bajviadalokból állott. Füles Miklós — Zolthay egyik legpróbáltabb főlegénye — már három bajviadalt vívott, mikor szembe került a törökök agájával. Kopjával rohantak egymásnak, de mindkettejük kopjája eltörött. Erre karddal folytatták a viadalt. Füles végre erőt vett az agán, a ki halálos sebbel bukott le a lováról. A bevett szokás szerint Füles erre elszedé az aga szép fegyverzetét s drága rubáját s őt magát rabul akarta tovább czipelni. Az aga azonban arra kérte őt, vegye fejét, mert halálos sebében úgy sem követheti őt. S Füles teljesíté az aga kérését.*

Az 1552. évben a török martalóczok Ugod tájékán raboltak. Szép szerrel és nagy számmal voltak. Piry basa járt volt előttük. Kuthy Gergely uram rájuk bukkanván, oldalba akarta őket fogni. Azonban látván, hogy velük szemben az ő kis csapatja semmire sem mehet, nem támadta meg őket, hanem azon kor szokása szerint hozzájuk lovagolt, s vezetőjüket, Piry basát bajviadalra hívta. «Hívom vala vissza — írja Kuthy uram — hogy térne meg és

* Veráncsics *Munkái* I. köt. 258—259. l. 1551. Más történetírók is megemlékeznek e szép viadalról. Ugyanezen évben nagy port vert föl Rátky Pál és Bácsmegyey János győzelme. Ötszáz huszárral 1500 török lovast vertek szét. A csatában pompás bajviadatok folytak le. (Brüsseli Okmánytár II. köt. 1551.)

törnénk egy-egy kopját, vagy szablyaínkkal kísérténők meg egymást. Azt felelé: jól tudom hun vagyon lakásod, megkereslek hamarnap.»¹

Geche Barnabás írja 1555-ben, hogy a gerezgáli törökök mintegy száz lóval kijöttek Dédre. Erre a szenyéri és a koroknai magyar lovasok is kimentek és Kálmáncseh mellett keményen megvívta a törökökkel. Több török elesett, mire a többi elszaladt. «És — írja Geche — az kik elmentek, elég kopját vittek el az oldalakban.»²

Zárkándy Pál kapitány Szigetvárából jelenti, hogy a mezőn török lovasokkal találkoztak. «Amint látták — írja — hogy kevesen vagyunk, mindjárt közinkbe öklelének.» Nagy harc támad s a mieink a kopjatörésben és a viadalban elnyerték a pálmát. A törökök megfutamodtak.³

Vejsz basa írja 1579-ben Ernő királyi herczegnek, hogy a fehérvári bég Palotához közel egy pusztá helyre ment a seregével határigazítani. A palotai vitézek neszét vevén a dolognak, szintén kimentek. «Mind az két fél egymást meglátván — írja Vejsz basa — úgy mondják (a palotaiak), hogy immár ha ennyire jöttetek, törjünk egy-egy fát, mi is az régi szokás szerint egy keveset mulatnánk!» Erre aztán megkezdődtek a bajviadalok s ki-ki a maga ellenfelével megpróbálta, a szerencse mire fordítja az ember dolgát. Mivel a viadalok békesség idején estek meg, Vejsz basa azzal menti a fehérvári török vitézeket, hogy a palotaiak hívták őket bajra s «ha ki nem mentünk volna, rókát és egyéb rútságot míveltek volna rajtunk».⁴

Ilyen és eféle jelentés a XVI. századból rengeteg sok maradt ránk. Mindannyija világosan hirdeti, hogy játszi ifjú katonáink épp úgy, mint a próbált, komoly vitézeink mindenféle csatázásban a személyes viadalra adták magukat; mert a harcznak ez a módja felelt meg legjobban lovagias szellemüknek, mert — akár közvitéz volt valaki,

¹ Orsz. ltr. Nádasdy lev. 1552.

² U. o.

³ U. o. 1561. szept.

⁴ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1579 nov. 27. Buda.

akár magasrangú tiszt — egyéni kiválóságát és egyénisége érvényesülését a bajviadalokban mutathatta ki legjobban s hirt-nevet itt szerezhetett leghamarabb. Ezért ifjak és vének alig várták a viadalok idejét. Örömük és tisztességük napjának mondták azt az időt, mikor a két sereg szemeláttára megvívhattak ellenfelükkel. A tanuló ifjak, a kik a vitézi próbát még nem kísérelték, egy-egy bajviadal történetét úgy hallgatták, mint a gyermekvitézek Trója veszedelmét. Szívvel-lélekkkel várták az időt, a mikor az Isten nekik is örömet ad, a mikor ők is kiindulhatnak a vitézpróbák helyére, a zöldbeborult mezőkre. Nem kellett őket az ilyenre nógatni, hiszen nagy bizodalmuk a kelleténél is korábban üzte őket a viadalra. S ha elérkezett az idő, mikor ők is kopját törhettek, oly szívben való örömmel örültek, melyet nyelv meg nem magyarázhat. Csak például említjük (a sok ezer közül), hogy nagy családok féltett kincse; egyetlen gyermeke is — a szülők és rokonok helyeslése mellett — már zsenge korában a veszedelmes vitézi játékra adta magát. A kor szelleme megkivánta, hogy a kiknek a sors legtöbbet adott, a harcban is előljárjanak. Zrinyi György írja egyik szép levelében rokonának, az ifjú Batthyány Ferencznek: «Tetszik nekem, hogy az vitézlő dolgokból meg nem vonsa magát kegyelmed! Mikoron én is ilyen ifjú és ebben az állapotban voltam, mint kegyelmed, ugyan örvendtettem benne, mikoron afele vitézlő dologban jelen lehettem. S módot is kerestem benne és utánna is voltam, hogy hadi dolgokból megtessék az, hogy az vitézlő dologhoz kedvem vagyon én nekem is. Egy olykor szintén pihegösen is elmentem innét Csáktornyaról afele hirekre.»*

Az ifjú Tahy István Kapicsi basát bajviadalra híván ki, a vinodoli mezőn végbemenő «vitézi gyönyörűségére» ismerőseit egyenkint meghívja. Még a fivére: Tahy Gábor is hívogatja a magasabbrangú tiszteket testvérének e «katonai örömére».**

* Körmendi ltr. Missiles, 1593 július 15. Csáktornya.

** Steierorsz. tartományi ltr. Kriegswesen 566. fasc. 1577 szeptember 4. Szomszédvárából Vitus ab Hallekhez («velit venire ad hoc militare gaudium fratris mei» etc.).

De nemcsak az ifjak, hanem az öreg végbeli vitézek is ilyen lelkes hangon irogatnak a bajviadalokról. Petheő János főkapitány például tisztessége napjának mondja a bajvivása napját.*

Mindez természetes következménye volt a XVI. század vitézi szellemének. Ebben a szellemben növekedtek föl az ifjak. Korán megtanulták a félelem megvetését s a vakmerőséget; korán beléjük oltották a hazafiui lelkesedést; korán fölébresztették bennük a nemzeti büszkeséget és a hiúságot. Mind e lelki tulajdonság állandó tanyát ütött bennük s üzte őket viadalról-viadalra. Kain-szemmel nézte az egyik, ha a másiknak a híre túlszárnyalta az övét, s nem volt a lelkének hova lenni, míg ő is nagyot nem mivelt. A nemes vetélkedés és a vitézi verseny tehát szakadatlanul folyt. Elragadtatva szemléli ezt mindenki, s lelkesedve énekel e kor nagy költője a derék végbelieknek s az ifjú vitézeknek a jó hírért és a szép tisztességért folyó harcát, melynek hírét minden föld beszéli.

Mi volna szebb, érdekesebb és tanulságosabb, mint e lelkes küzdelmeknek minden csinyját-állapotját töviről-hegyire ismernünk? Hiszen a mi a létért küzdő, megfogyott magyarságba égy századon át erőt és lelkesedést oltott, lehetetlen, hogy vonzó erejét mireánk teljesen elvesztette légyen.

Hiszen e harcok a XVI. század szellemének és műveltségének legszebb emlékeit, nemzeti sajátosságunk legeredetibb vonásait őrzik. E harcokban látjuk, mint kelt az egyéni lelkesedés nemzeti eszméket és érzelmeket, mint lesz az egyén gondolkozása a köznek, a nemzetnek teremtő és fejlesztő erejévé. Így hát a kutatóra s az olvasóra egyformán tanulságos és érdekes e harcok megismerése. Hozzá még e kor emlékei újságszámba is mennek. Történeti könyveinkben ugyanis alig találunk valamit azokról, a kiknek példáján egykoron az egész ország szívet vőn, s a kiktől a kartársaik szentől hitték, hogy a nemzeti dicsőség

* O. L. Missiles, Komárom, 1564 január 20. Petheő levele Oláh Miklóshoz.

templomában örökké élni fognak. Rosszul hitték! A legtöbbjüknek emléke a feledékenység éjébe süllyedt. Mintha a késő utódokban kővé vált volna a lélek, s megfásodott volna a szív: teljesen megfeledkeztek azokról, a kik ez ország legnehezebb napjaiban önmaguk föláldozásával bizonyították meg igaz emberségüket.

Jó magunk a vitézi kor emlékeit nagy lelki gyönyörűséggel gyűjtögetvén, pörbeszállunk a feledékenységgel s leírjuk a «fő válogott nép» kopjatöréseit és szablyaviadalait, amint a sors tudnunk engedi. Hadd lássuk, mint szálltak játszói ifjaink s próbált főembereink a virágokkal ékes mezőre, hogy fegyverüket a törökkel összemérjék; hadd tudjuk, mint estek meg a halálos viadatok emberszámot tevő vitézeink részéről.

TAKÁTS SÁNDOR.

GYULAI PÁL IFJÚKORI DRÁMA-KISÉRLETE.

Gyulai Pál érdeklődése a színpad és a drámairodalom iránt már zsenge gyermekkorában nyilvánult.

A színház iránti szeretetet — a költői kedélylyel együtt — úgy látszik, anyjától örökölte, a ki korán adta kedvencz költőinek műveit élénk szellemű kis fia kezébe, s gyakran vitte magával színházba mindkét nagyobb fiát: Ferenczet és Pált.

Ferencz — ki majdnem nyolcz évvel volt idősebb Pálnál, s kiben igazi zenei tehetség is mutatkozott — tanulókorában nem csak a diák-bandában, hanem a színházi zenekarban is művészileg fujta a klarinétot, s csakhamar otthonosan érezte magát a színpadok közt; — Egressynek, Lendvaynak s Fánicsynak látása egészen lánggra lobbantotta benne a lappangó szenvedélyt a színpad iránt. Bár családi tekintetektől soká küzködött vágyai ellen, végre, 25 éves korában, 1843-ban — mikor már Szebenben irnok volt, az oda áttett főkörmányszék számvevőségénél — mégis csak felcsapott színésznek, beállván Latabár Endre társulatába, hol a csinos termetű, megnyerő arcú és rokonszenves hangú fiatal ember csakhamar kitűnt társai között, s szigorú önbírálattal és megfeszített tanulással folyton tökéletesítvén magát, később Kolozsvárott elsőrangú jellemszínészszé fejlődött. 1866-ban bekövetkezett halála után tíz évre szobrot is állítottak neki a színház előtt.

A kisebbik fiút, Pált, valószínűleg ugyanolyan szenvedély hevíté a színpad iránt, mint bátyját. Szülővárosuk, Kolozsvár, a lehető legalkalmasabb hely volt arra, hogy ott a színház iránt való öröklött vonzalom egy fogékony lélekben felébredjen, s tápot nyerve, fejlődjék. Magyarországon

Kolozsvártt — a minden szép iránt oly fogékony Erdély fővárosában — vert leghamarabb gyökeret a színészet, s ott nyílt meg 1821 tavaszán az első magyar állandó színház. A kis Gyulai Pál sokat járván édesanyjával színházba, csakhamar úgy megszerette azt, hogy ha módját ejthette, anyja nélkül is bebelopózott egy-egy előadásra, sőt még néha a próbára is. — Az eleven kis fiú hamarosan melléknévre tett szert: *Rollénak* kezdték hívni tréfásan tanulóársai, meg a színészek — kik akkor talán arra gondoltak, hogy ez a bogárszemű, tüzes kis diák egykor ugyancsak ágálni fog, mint színész, a világot jelentő deszkákon; de azt valószínűleg nem sejtették, hogy mint félelmetes színházi kritikus fog majd nagy szerepet játszani a magyar irodalmi életben.

Gyulai Pál már akkor is bíráló szemmel nézte a darabot, a feltünőbb részleteket otthon emlékezetből leírta és pattogó hangon szavalgatta.

A *vén színész* című — 1851-ben írt — megható beszélyének azon részei, a hol a beszély hőse — gyermekkorára emlékezve — elmondja a hatást, melyet Schiller *Haramiák* című darabjának látása lelkére tett — egész bátran tekinthetők Gyulai önéletrajzi adatainak: «... Önkénytelen, a nélkül, hogy értettem volna a drámát, Károlylyal szenvedtem, Ferenczcel ármánykodtam s atyjokkal átkozódtam. Ösztönszerű, rejtélyes sejtelem nyílt lelkemben s kedvem lett volna a színpadra ugrani, beszélni, mint ezek a bemázolt emberek, de nagyobb tüzzel, merészebb mozdulattal, hogy a közönség sírjon, nevesen, tapsoljon, mint egy eszeveszett. — Otthon elbeszéltem anyámnak a darab meséjét... A collégiumban sem tudtam egyebet beszélni; majd félre hívtam jobb barátaimat s eljátszottam nekik az egész darabot...»

E részek írásánál a maga valóságos és lelki élményeinek emléke merülhetett fel Gyulai előtt. Schiller divatos darabja — részint *Haramiák*, részint *Moor Károly* címmel — a mult század harminczas éveiben többször színre került Kolozsvártt, s az élénk szellemű, korán érett Gyulaira bizonyára mély benyomást gyakorolt. Talán a «vén színész»

is gyermekkori reminiscenciáknak köszönhette *Dávid* nevét, mert a 30-as évek végén s a 40 esek elején ismételve volt Kilényi Dávid — a Déryné sógora — a kolozsvári társulat igazgatója.

A színházért rajongó gyerekek talán mind keresztül mennek azon az állapoton, mikor színészek vagy drámaírók akarnak lenni, s a gyermekszobában nagy lelkesedéssel megpróbálkoznak mindkét mesterséggel. Hogy a látott darabokat eljátszó Gyulai fejében megfordult a színészszé létel gondolata — igen valószínű; később e tervétől — azon kívül, hogy színpadra egyáltalában nem való kicsiny termete volt — talán leginkább az térítette el, hogy írói tehetségét nagyobb-nak érezte, mint a színpadit, de meg talán kora árvaságra jutása, családi nehéz viszonyai is közrehatottak.

A sok darabot látott, írói hajlamú gyerek — úgy tudjuk — darabok írásával is megpróbálkozott; s vágyakozása, hogy drámaírói babérokat arasson, nem röppent el a gyermekkor fellengő álmaival. Fiatal korában Szász Károlyhoz intézett leveleiben — melyek, mint rendkívül érdekes emlékek, néhai Szász Károly családjának tulajdonában vannak — több ízben említést tett bizalmas barátja s fiatal író társa előtt drámaírói becsvágyáról s kísérletéről is.

1847 április 29-én Kolozsvártt kelt levelében — tépelődéseiről, terveiről, életpályája várható fordulatairól szólva — így ír: „... Két vagy három év alatt el kell sorsomnak válnia. Ez alatt egy drámát vagy egy regényt írok s ha tesszéssel fogadja a közönség, enyém a világ, s megélhetek akár hol; ha nem, akkor egy faluba vonulok, s mint száz meg száz falusi pap, szántás-vetés és pálinka-főzés közt leélem napjaim . . .”

Csakugyan bele is fogott egy dráma írásába. — 1850-ben, május 11-én Gyömrőről kelt levelében — mikor mint gróf Teleki Domokos titkára tartózkodott e pestmegyei kis faluban — ezeket mondja többek között:

„... Mi irodalmi munkásságomat illeti, eléggé szorgalmas vagyok. Most éppen egy drámát kezdek dolgozni. Talán ez év végéig bevégezem s előadathatom. Ha szerencsésen sikerül, kizárólag e nemre adom magamat, mert különben

is legkopárabb, legelhagyottabb. Most Pesten az eredeti darabok egymás után buknak meg,* s már a közönség reményét is vesztett irántuk. Jó lenne neked is megpróbálnod. A minap írtad, hogy mesét nem tudsz teremteni.** Én jó szívvel küldök, bár részemről a mesét, jellemet és eszmét ugyanegy dolognak tartom, s tőlök csak a szerkezetet különböztetem meg. Csak írd meg, a jelen időkből kell-e, vagy a historiából. A jó drámaköltő most többet használhat nemzetének, mint bárki. A szószék összetörve, a sajtó lenyüggözve, csak a szinpad áll még, hol az eszmék jellemeiben megjelenhetnek, a nélkül, hogy éreznék azok, kik ellenségei; hol a mult föltámadhat halottaiból, a nélkül, hogy az élők elbizottságokban féljenek tőle...»

Néhány héttel utóbb — június 1-én — ezt írja Szásznak:

«... Az ígért drámai cselekményt most nem küldhetem el. Jelenleg igen sok dolgom van... Hanem a jövő hónapban bizonyosan megkapod, s igyekezni fogok, hogy mennél szövevényesebb legyen; mert így czélodra inkább kizsákmányolhatod. Magam is tovább fogom írni a nyár folytán drá-

* Itt bizonyára Obernyik Károly *Anyu és vetélytárs* cz. drámájára, Szigligeti *Fidibusz* cz. népszínművére, valamint Kelemenffy László *Mindenható lángész* cz. vígjátékára, Jókai *Földönfutó* cz. népszínművére és Szilágyi Sándor *Egy magyar komédiás* cz. vígjátékára czéloz, mely darabok mind az 1850. év első harmadában kerültek színre a Nemzeti Színházban, s melyek közül az első kettő két-két, — az utóbbi három pedig csak egy-egy előadást ért. Ugyanezen időszakból való azonban Vahot Imre *Bányarém* cz. népszínműve is, mely sikerrel és sokszor adatott. 1863-ig 28 előadást ért, s a vidéken még azután is sokáig szerepelt.

** Szász Károly 1849 deczember 19-én — mikor mint bujdosó volt honvédtiszt Tisza-Roffon tartózkodott Borbély Józsefénél — többek közt a következőket írta naplójába: «Irok... Gyulai Palinak, kivel oly régóta készülök távoli üdvözetlet váltani.

Szeretném nagyon egy drámát írni, de örökös betegségem, hogy egy czudar cselekményt nem tudok ki gondolni. Gyulai, azt hiszem, ebben erős. Megkérem, segítsen rajtam. De félek, hogy ő igen is rest arra.»

Szász Károly ez időbeli levelei nincsenek meg a Gyulai irodalmi hagyatékában.

mámat, melyből már némi töredékek készen vannak. Tárnya, valamint kivitele is különös lesz. Igen kevés véletlen eseménynel a szenvedélyek hullámszásai- s küzdéseiből akarok bonyodalmat előidézni és halál nélkül tragikus katastrophát...»

E sorokból kitetszik, hogy a dráma írása csak lassan döcögve haladt. Különben Gyulai általában lassan dolgozott, — mindig soká érlelte tárgyát, sokat fontolgatta, míg leírta, a szöveget, azután is sokat csiszolgatta, s így nem is lehetett nagyon termékeny író.

Hogy darabjában «halál nélküli tragikus katastrophát» készült előidézni, azt alighanem az általa már akkor rendkívül nagyra tartott, sőt csodált *Bánk bán* hatására lehet visszavezetni, mely tragédiában a hős természetileg szintén nem hal meg, de erkölcsileg teljesen megsemmisül. Arra, hogy *Bánk bán*ról már akkor mily véleménynyel volt, maga szolgáltat érdekes adatot, szintén a Szász Károlylyal folytatott levelezés során. Mikor ugyanis Szász Károly 1850-ben a gömörmegyei Bejé-ből — hol akkor Szentmiklóssy Viktor házánál nevelősködött — azt írta neki, hogy egy dráma tervével foglalkozik — Gyulai erre a következőleg reflectált. 1950 június 1.-én kelt — már említett — levelében:

«... Te bizonyára jobban ismered a világirodalom drámáit, mint én, s hihetőleg a legjobb példányok után fogsz a tiedhez. De a magyar legjobb drámát, *Bánk bánt* csak látásból és felületesen ismered. Én ezt, studium végett, nem tudom eléggé ajánlani. Magyar jellemeket csak itt találsz. Ez pedig fődolog. Másfelől igazi drámai nyelve is reád nézve igen jó hatással lesz, ki anynyira lyrikus vagy s Vörösmarti* különben szép jambusait velem együtt egykor úgy megbámultad...»

Az 1850-iki nyár derekán megint neki buzdult Gyulai a drámairásnak. Julius 14.-én kelt levelében — *Egy kaland* című novellája bevégeztéről adván számot — utána teszi: «Most már folytatom drámámat egész kitartással.»

* Sic. Akkortájban demokrata szokás volt a nevek végén a nemesi y-t i-vel cserélni fel. — 1848 előtt Gyulai is y-nal írta még nevét.

De bizony megint csak megakad a dráma. Szeptember 14-iki levelében ez van: «... Betegségem miatt keveset dolgozhattam. A dráma lassan halad...»

Deczember 20.-án írt levelében pedig: «... Drámámat a láz félbe, vagyis jobban mondva az első jelenésekbe szakítá. Hadd nyugodjék tavaszig...»

Azután 1851 januárjában, irodalmi működéséről referálván Szász Károlynak, s jelezvén, hogy balladákat ír, melyekből tavaszra egy négyvyes kötetet szeretne kiadni — így folytatja:

«... Egyszer drámát, másszor balladát, aztán semmit se végzesz be. Így szólsz talán s meglehet igazad van. De az önmagával küzdő lélek szeszélyes, nyughatlan s mégis hamar fárad...»

A drámairásba — úgy látszik — végleg belefáradt Gyulai, mert kezeim közt levő többi leveleiben már nem említi, s tudtommal nincs nyoma annak, hogy a darabot valaha is bevégezte volna. A töredéket nem találtam meg Gyulai irodalmi hagyatékában sem, mely javarészt a Nemzeti Muzeumban van már elhelyezve, — egy s más azonban még leánya birtokában van. Minden esetre igen érdekes lenne róla többet tudni, azok után, a miket Gyulai — a fentebbiek szerint — maga írt felőle, s azért is, hogy Gyulai drámaírói képességét megítélhessük.

Hogy valamely más darabot is írt volna valaha Gyulai, annak, tudtommal, nincs nyoma, s így ezt az említett töredéket vehetjük a drámairás terén egyetlen kísérletének. Bizonyára nem is igen volt igazi tehetsége a drámairáshoz, s nem csodáljuk, ha ezt maga is idején átlátta — mert ő nagyon jól ismerte tehetsége tartalmát és határait, s szinte páratlan józansága és szigorúsága magával s munkáival szemben, nem engedte, hogy tollát olyas valamire erőltesse, a mivel komoly sikerre nem számíthatott. Már akkor is el lehetett volna róla mondani, a mit ő mondott később Aranyról, emlékbeszédében: «Semmi sem volt benne a költők hiúságából, képzelgéséből és hóbortjaiból.»

Hogy mily szigorú önkritikával dolgozott már ifjusá-

gában, — abban a korban, mely író embereknél oly gyakran, s nem is éppen érthetetlenül, a szertelenségeknek, a sokat akarásnak s túlhajtott becsvágnak kora — az is többször kiviláglik Szász Károlyhoz irt leveleiből.

«Leveleidnek igen örültem — írja 1847 április 29.-én — és pedig azért, mert láttam belőlök, hogy rokon vagy lelkekkel. Mind az, mit bennök magad és verseidről mondasz, világosan mutatják, hogy szigorú bírāja vagy önmagadnak s kezded a csillogás és hír helyett magát a művészetet szeretni . . . Elved barátoddá tesznek mint író. Ezen elvek mellett ha csalódunk is, marad egy vigaszunk: ha nem sokat használhatunk az irodalomnak, legalább nem ártotunk, nem valánk rossz izlést terjesztők, vagy nevetséges bolondok.»

Az 1851 április 26-iki levelében pedig így ír: «A becsszomj drága és őrzendő kincs, de a mindennapi és kisserű hiúság fapénz, melyen csak gúnymosolyt vásárolhatunk.»

Ily elvek mellett könnyen érthető, hogy Gyulai abbahagyta a drámairást, melynek vágya pedig a tapsra áhító író embert rendszeren nem hagyja nyugodni. Ő bizonyára érezte írói tehetségében a szenvedély erejének hiányát — hisz költeményei, még szerelmes versei is, inkább egy méla, borongó kedélyvilág nyilatkozásai; beszélyei pedig — melyekben a jellemrajz oly erőteljes, oly biztos és annyira finom — arról tanuskodnak, hogy meseszöví képessége sem volt, bár Szász Károlynak még ő ígért — mint fentebb láttuk — drámái mesét, és pedig nagyon szövevényeset akart küldeni. Nem találtam nyomát annak, hogy az ígért mesét valaha is elküldötte; talán bele se fogott, s ha megkezdte is, nem boldogult vele.

Bizonyos, hogy a drámairás terén Gyulai nemcsak babérra, hanem a magával való meglegedés jutalmára sem számíthatott. Az erős megfigyelő és jellemrajzoló képesség — mely megvolt benne — kétségen kívül elsőrangú követelmény a drámairónál is, de bizonyára nem elegendő. «A jellemrajz legfinomabb árnyalatai is elvesznek — mondta

később ő maga, a dramaturgia elveiről szólva, Szigligeti fölött tartott emlékbeszédében — ha nem támogatja világos, gyorsan fejlődő cselekvény. . .»

Gyulai Pálból nem lett színész, a drámairást is abba hagyta, de szeretete a színpad iránt soh sem szünt meg, miről számos és igen értékes dramaturgiai dolgozatai, színházi bírálati tanuskodnak. Ezeknek fejtegetése és méltatása azonban már kívül esik e kis közlemény körén.

Legifj. SZÁSZ KÁROLY.

HUNFALVY PÁL EMLÉKEZETE.

Negyedik és utolsó közlemény.*

Roesler, Miklosich és Tomaschek nyomdokain tovább haladva Hunfalvy újból beható vizsgálat alá fogja az oláh ethnologia egész tárgykörét. A főkérdés, hogy hol keletkezett az oláh nép és nyelv. A román történétírók erre egyhangúan azt felelik, hogy az egykori Dákiában, Erdélyben. Tanításuk szerint az oláhok ama római gyarmatosoknak ivadéakai, kiket Trajanus császár Dekebal leverése után (104 Kr. u.) telepített le Dákiába; vérük ennél fogva tiszta római vér s nyelvük az igazi római népnyelvnek hajtása. Oláh népgyűléseken s ifjúsági összejöveteleken ezért kiáltozzák teli torokkal: «Mi rómaiak vagyunk, Dákia, Erdély örökösei!» Ezzel szemben Hunfalvy a bizonyítékok fényes sorozatával helyezi világosságba, hogy mindaz, a mit a román történétírók e tan erősítésére felhoznak, nem egyéb, mint kritikátlan hiszékenység, vagy célzatos koholmány. Mommsen római történetével igazolja, hogy Trajanus nem is Italiából, hanem Dalmatiából és Kis-Ázsiából telepített Dákiába lakosokat, ha tehát az oláhok csakugyan ezeknek volnának is származékai, még ebből sem következhetnék római eredetük. De Aurelianus 260 tájt Dákiából ki is vonta a római gyarmatokat s áthelyezte Moesiába; ha ennél fogva keletkezett volna is Erdély területén valami rómaiság, ennek a kivándorlás következtében ép úgy meg kellett semmisülnie, mint a hogy' idővel megsemmisült Britanniában, Noricum-ban, Pannoniában, Dalmatia belsejében s más helyeken:

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 422., 423. és 424. számában.

lehetetlen tehát ezért is, hogy az erdélyi oláhok egy erdélyi rómaiságnak legyenek folytatói. Azt vitatják ugyan ennek ellenében a román történetírók, hogy csak az előkelők és gazdagok vonultak el, míg a szegények helyt maradtak s a barbárok (góthok, hunok, gepidák, avarok) betörései idején fölvonultak a hegyekre, majd elmulván a zivatar, lejöttek onnan s a síkságon mint művelt, keresztyén rómaiak culturát terjesztettek. De hol van miude fellengő képzeletnek akárcsak parányi jelzése is a való történetben?! Priskos konstantinápolyi követ, midőn 448-ban Szegeden fölkereste Attilát, keresztüljárta az egész Bánátot, Dakia nyugati részét; de egy árva szóval sem említi ő, a latinul értő keresztyén, hogy útjában római nyelven beszélő keresztyéneket talált, vagy róluk hallott volna. A görög császárok háborúi az avarokkal bő alkalmat nyújtanak az íróknak, hogy emezek birodalmának népeiről szóljanak, meg is említik a szlávokat, bolgárokat, sőt gepida falvakról is tudnak; de római lakókról a Dunától északra semmi hír. Ép így nem szólnak ily népről a magyarok honfoglalása idején sem Böles Leo, sem a Biborban született császár, sem Regino, sem Liutprand, sem más író. Midőn a magyarok Erdélyt elfoglalják, egyetlen római helynevet sem találnak, ellenben találnak bőséggel szláv helyneveket, jeléül annak, hogy abban az időben ezt az országrészt szlávok lakták. Erdélynek nem is maradt fenn latin vagy oláh neve, maguk az oláhok is magyar szóval Ardeal-nak nevezik s e néven (*Ἀρδελίον*) ismeri Erdélyt Chalkokondylas byzanczi író is. Hiába keressük tehát ezen a tájon az oláhok ősfészkrét, mely azonban világosan szembeötlik, mihelyt tekintetünket másfelé, a Balkán dunántúli vidékeire irányítjuk.

Theophylaktus tudnillik leírván az avaroknak 579-ben történt betörését Thrakiába, megemlíti, hogy az ellenfél elé induló görög hadban óriási ijedelmet keltett egy félreértett kiáltás, melylyel egy katona «hazai nyelven» ekkép figyelmeztette társát: *πέτορνα*. Theophanes ugyanez esemény elbeszélésében a végzetes kiáltást e szavakkal közli: *τόρνα, τόρνα, φράτρε*, mi annyit jelentett, hogy «fordulj, fordulj meg, barátom!» Ez adatokban első nyomai villannak meg

egy román nyelvnek a Balkán félszigeten; de annak a népnek, mely ezt a balkáni nyelvet beszélte, csak Kedrenos bizancezi írónál 976-ban találjuk meg Vlach néven első említését. Röviddel ezután, 1013 tájt, előkerül bolgár földön Kimpulongu (Campus longus, Hosszúmező) az első oláh helynév is s ettől fogva mind gyakrabban szólnak a kútfők a hegylakó, nyájörző és nomád vlachokról, kiket a görög császár 1020-ban az ochridai bolgár érsek egyházi hatósága alá rendel. Ők voltak azok a Hämusban lakó barbárok, kik 1185-ben a görög császár ellen Petrus és Asan vezérlete alatt fel lázadtak s kikerül Niketas Choniates azt írja, hogy előbb őket Μοσοι (moesiai) néven nevezték, most azonban Βλάχοι-nak hívják. Erről a vidékről kerekedtek tehát elő az oláhok, kiknek ősmultját még jobban földeríti az oláh nyelv, mely nyilvánvalóan az olaszból fejlett, még pedig mint az összes oláhságban elterjedt görög, albán és szláv jövevényszavakból kitetszik, thrák földön. Az ethnikai eredetre nézve azt jelenti a nyelvnek e vallomása, hogy az oláh alapjában romanizált thrák nép s erre utal az oláh nyelv szerkezetének néhány sajátos albán vonása is. Ilyen a névelőnek hátravetése, melynél fogva az olasz *il lupo* (a farkas), *il uomo* (az ember) s többesük: *i lupi*, *i uomi* oláhra fordítva így hangzanak: *lupu-lu*, *omu-lu* és *lupi-li* (*lupi-i*) *oameñ-i*, mi az albánban van még így s bizonyára szintén thrák hatás alatt, az új-bolgárban. Szintilyen eset a tíz és húsz közti számneveknek a *spre* (lat. *supra*) »fölött» szóval való képzése, mint *un-spre-zéce* (11), *doi-spre-zéce* (12), *trei-spre-zéce* (13), mely eltér az olasz *undici*, *dodici*, *tredecì* szerkezettől, de egyezik az albán *mbe* »fölött» szóval alkotott *vje mbe djete* (11), *du mbe djete* (12) stb. számnevekkel. Az igék jövő idejének a *voliu* »akarok» (lat. *volo*) segédigével való szerkesztése az oláhban szintén thrák eredetű lehet, mert az albánban beszélnek így: *do kem* »habebó», tkp. »*volo habere*» s valószínűleg ismét thrák alapon, még az újjörögben (θέλω εἶσθαι »fogok lenni», tkp. »akarok lenni»). Ha igaz, hogy az oláh nép és nyelv Erdélyben keletkezett, mikép volna érthető az ily thrák hatás?! De a magyar nyelvnek is van ez irányban tanuskodó szava.

Több százra menő olyan szláv eleme van a magyar szókincsnek, melyet a Lajtától a Szeretig mindenütt egyező alakban ismernek, mert szláv lakosságot talált e földön a magyar, midőn hazájául foglalta. Ha igaz volna, hogy a Tiszától egész Erdély keleti határáig mindenütt művelt, keresztyén, városokkal is rendelkező román nép lakott, a mint ezt a román történetírók fennen hirdetik, hogy' van az, hogy nincsenek legalább a keleti magyarságban közkeletű oláh szavak s hogy a román műveltségi hatásnak semmi nyoma a magyar egyházi s államéleti kifejezésekben? Kétségtelen biztossággal mutatnak e tények arra, hogy mindaz, a mit a román tudomány az oláhság erdélyi, illetve dákiái eredetéről állít, nem egyéb, mint képtelen mese s czélzatos ámitás.

Az oláh nyelvre vonatkozó eszméit Hunfalvy rendszeresen *A rumun nyelv* című értekezésében (*Nyelvtud. Közlem.* XIV. köt., 1878.) fejtegeti, az oláh nép eredetét s fejlődését pedig *Die Rumänen und ihre Ansprüche* (1883.) című szép könyvében ismerteti először teljes történeti áttekintéssel. Az utóbbi mű első része a történeti tárgyalás, mely a Dákiára vonatkozó tudósításokról tájékoztat Dekebaltól fogva a magyar honfoglalásig, majd a Dunától délre lakó népek (rómaiak, görögök, szlávok s bulgárok) mozgalmait vázolja, aztán rátér a vlach nép keletkezésére s vándorlásaira, végül két bő szakaszban az oláhoknak Erdélyben s a szomszéd országrészekben való letelepedését, elterjedését, életmódját, valamint politikai és társadalmi viszonyait adja elő. E történeti áttekintés nagy tanulsága, hogy az oláhok csak a XII. század végén kezdenek apró csapatokban, szinte észrevétlenül, mint hegyi pásztorok beszélni Erdélybe; majd később, különösen a tatárjárás után, nagyobb rajokban özönlenek be s ellepvén a néptelenné lett vidékeket, eljutnak Magyarország keleti vidékeire is, hol azonban csak a XVI—XVII. századokban erősödik meg a török háborúk alatt elpusztult magyarság helyén népeességük. Tértfoglalásuknak ez a módja magyarázza meg, hogy mindenütt jobbágyok s hogy az 1437-ben létrejött erdélyi alkotmányban ők a «három nemzet» (magyar, szé-

kely és szász) mellett nem szerepelnek. A mű második része a nyelvi tanulságok megvilágításával, a harmadik «mesék és nézetek» cím alatt a román történeti ábrándok forrásaival (Anonymus, Bonfini), az erdélyi oláhoknak 1791-ben József császárhoz intézett nemzeti jogokat kérő feliratával s Éder Károly meg Bolla Márton erdélyi tudósoknak erre tett kritikai észrevételeivel, továbbá a dako-román eszme és igények hirdetőinek (Sinkai, Laureanu, Kogolnicano, Hašdeu, Šaguna stb.) történeti hamisításaival és képzelmeivel foglalkozik. Az utolsó szakasz a románság legújabbkori történetét s jelenkori viszonyait ecseteli s megemlítvén Románia királyának 1881-ben történt megkoronáztatását is, a következő tanulságos szavakkal végződik: «Ha a történelmi jog elévülhetetlen, akkor Szt. István koronájának mostani viselője s az ő ministerei nagy mulasztást és vétket követtek volna el, midőn nem követelték megújítását az egyesített Moldva és Oláhország egykori vazallusi viszonyának a magyar koronához. Ha a történelmi jog változhatatlan volna, akkor a magyar törvényhozás igen nagy bűnbe esett, midőn nemcsak hogy a magyar, német, szláv és oláh parasztokat a jobbágyság alól fölszabadította, hanem még az előbbi «túrt» vallásokat is egyenjogúsította a régi «bevett» vallásokkal. De a történelmi jog sem nem elévülhetetlen, sem változhatatlan, mert történeti eseményeknek folyománya, melyek után másnemű események is következhetnek s mert a tényleges viszonyoknak kifejezése, melyek nem mindig maradnak ugyanazoknak. Ha tehát valaki olyan történelmi jogra hivatkozik, melynek érvénye másféle események s megváltozott viszonyok folytán rég megszűnt, akkor tulajdonképp abban a várákozásban él, hogy ama régi események és előbbi viszonyok meg fognak ismétlődni. Ily várákozás pedig, a meddig a tényleges jogot nem zavarja s a tartozó kötelesség teljesítését nem akadályozza, lehet artatlan, mint valami jámbor remény a jövőendő messiásban; de ha zavarni akarja a tényleges jogot s akadályozza a kötelesség hű teljesítését, akkor azt gonosz érzületnek kell tekinteni s nyilvánulásait el kell tiltani és elnyomni. Erre fölhatalmaz az önfentartás joga minden-

kit s még inkább az államot. S még szigorúbban kell az államnak érvényesítenie ezt az önfentartási jogát, ha csak egy képzelt történelmi jog szegül ellene, mely pusztán mesék és mendemondák talajában gyökerezik. A «román Irredenta» az új királyságban s ennek szószólói Erdélyben egy képzelt történelmi jupon nyargalnak, melynek csak hiú mendemondák az alapjai; mindkettőnek ügyelete a magyar és osztrák kormányok hatáskörébe tartozik. De a tudománynak feladata a mesék és mendemondák szemetjét eltávolítani a valóságos történettől s ezt lehető tisztaságában kifejteni; mert csak az igaz történet s nem a mendemonda és mese, lehet az életnek tanító mestere.»

E könyvnek előmunkálatai voltak Hunfalvynak a *Századokban* közölt következő értekezései és ismertetései: *Jung Roemer u. Romanen* (1877.), *A rumun történetírás: Hasdeu, Istoria critica a Romaniloru; Sinkai Görög Gergely krónikája* (1878.) s *Bolla Márton és Éder Károly meg az oláh incolatus Erdélyben* (1879.). A *Nemzetben* jelent meg *A románok és igényeik* (1882: 80. és 83. sz.) című dolgozata. A tárgy természeténél fogva nagy súlyt helyez Hunfalvy arra, hogy az oláh kérdést fejtegető munkáit a külföld s a magyarul nem értő hazai közönség is megismerje, ezért jelennek meg egyre-másra e tárgyat illető német közleményei, mint a *Literarische Berichte aus Ungarn* folyóiratban az *Ungarn und Rumänien* (I. köt., 1877.), *Ueber rumänische Geschichtsschreibung und Sprachwissenschaft* (II. köt., 1878.), az *Ungarische Revue*ben a *Rumänische Declamation und rumänische Politik* (I. köt., 1881.), *Die Rumänen in Siebenbürgen* (u. o.) és *Woher der Hass gegen Ungarn?* (II. köt., 1882) címűek. Mint-hogy pedig a román történetírók és politikusok nagyon kihasználták a francia sajtó és közönség hiszékenységét is, írt francziául is egy összefoglaló munkát *Le peuple Roumain ou Valaque. Étude sur son origine et celle de la langue qu'il parle* (1880.) címen, melyet a francia régészeknek 1879-ben Bécsben tartott congressusán mutatott be.

Érthető, hogy Roesler és Hunfalvy kutatásainak eredményei nagy izgalmat keltettek a román történetírók tábo-

rában s hogy erélyes tevékenység indult meg közöttük a nemzeti légvárak megmentésére. Hunfalvy állja a harcot s több kisebb munka után, melyekben ellenfeleinek műveit ismerteti és bírálja — a minők a *Hogyan csinálódik némely história* (*Nemzet*, 1884. évf. 3., 4., 11., 19. és 32. sz.), *A rumun történetírásról* (Xenopol A. D. jászvárosi egyetemi tanár munkáinak ismertetése, *Budapesti Szemle*, XLIII. köt., 1885. évf.), *Maniu V.: Zur Geschichtsforschung über die Rumänen* (ismertetés; u. o. XLIV. köt., 1885. évf.), *Densusián Miklós legújabb munkái* (u. o. XLV. köt., 1886. évf.), *Krajovának eredete* (*Századok*, 1886. évf.), *Az oláh káté* (u. o.), *Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht* (1883.), *Wann entstand das ehemalige walachische Fürstenthum?* (*Ungarische Revue*, IV. köt., 1884. évf.), *Wie die Rumänen Geschichte schreiben* (u. o. V. köt., 1885. évf.), *Zur Geschichtsforschung über die Rumänen* (u. o. VI. köt., 1886. évf.) címűek — a fentebb idézett *Neuere Erscheinungen der rumänischen Geschichtsschreibung* című 1886-ban kiadott könyvében foglalja ismét össze a vitapontokat s az ezeket tisztázó bizonyítékokat, különösen Major Péter, Balčesku, Densusian, Xenopol és Pič F. L. műveit véve alapul tárgyalásaihoz. De Hunfalvy érdeklődése az oláh kérdés iránt e munka után sem csökken. Az 1887-ben tartott VII. orientalista congressuson *Der Ursprung des Rumänischen* címen rövid vázlatban mutatja be az oláh nyelvre és népre vonatkozó kutatások legfőbb eredményeit. Ismertetéseket ír a *Századokban* Réthy Lászlónak *Az oláh nyelv és nemzet megalkakulása* (1887.), Alexics Györgynek *Magyar elemek az oláh nyelvben* (1888.) és Herrmann Antalnak *Alternatívák a rumén ethnológiához* (1890.) című művéről s egy tüzetes bírálatot *A trajánusi Dákia rumunjainak történelmi* címen Xenopolnak egyik munkájáról (1889.). Önálló kiadványok gyanánt jelentek meg e korban írt oláh tárgyú következő munkái: *Az aranyos-széki mohácsi nyelvemlékek* (1890.) és *Quelques reflexions sur l'origine des Daco-Roumains* (Paris, 1892.). A nemzetiségi viszonyoknak helyszínén való tanulmányára Hunfalvy az 1886-ik év nyarán

egy körutat is tett Erdélyben, melynek folyamán szerzett tapasztalatait érdekesen írja le a *Budapesti Szemle* 1887. évfolyamában megjelent *Kirándulások Erdélybe* című cikksorozatában.

Betetőzése és koronája Hunfalvy oláh történeti munkásságának *Az oláhok története* című két kötetes műve, mely már halála után jelent meg 1894-ben a Magy. Tud. Akadémia könyvkiadó vállalatában, lelkes követőjének, Réthy Lászlónak előszavával. Szemben az oláh történetírás kritikátlan rendszerével s politikai célzatosságával, ez a munka van hivatva bemutatni az oláhok valóságos történetét, a mint ez az elfogulatlan kritikai kutatás eredményeiből kifejlik. Ehhez képest a lehető legbővebb tudományos készlettel s beható alapossággal tárgyalja legelsőben annak a vidéknek ősmúltját, mely az oláhság kialakulásának kezdő színtere, tehát a balkáni félszigetét a római uralmat megelőző korszakban s a római uralkodás alatt. Majd folytatva azt a történeti időszakot írja le, melyben a római birodalom az alsó Dunán túlra terjeszkedik, de utóbb onnan a gótok elől visszahúzódik s melyben a balkáni félsziget a római birodalom székévé válik. Következnek a gótok és hunnok történetei, továbbá Pannonia és Dákia állapotának vázolata Attila idejétől fogva a magyar honfoglalásig, különös tekintettel a dunántúli helynevekre. Erre a magyar honfoglalás, Erdély megszállása, a magyar krónikák tudósításainak bírálata s a székelyek eredete kerülnek sorra. E bevezető szakasz után tér át a tárgyalás a balkáni félszigeten keletkező román nyelvre s az azt beszélő népnek eredetére, érintvén az Árpádházi királyoknak a keleti uralkodókkal való rokonságait is. További részek: Az oláhoknak föltünése Erdélyben III. András haláláig, Radu Negru, Ungro-Vlachia, Robert Károly és Nagy Lajos korszaka s a második kötetben Havasalföld és Moldva története a XIV. században, a Nagy Lajos halálától a florenczi zsinatig (1387—1439) s innen tovább egész a XVI. század végéig, Báthori István és Vitéz Mihály idejéig terjedő korszakok, mely határnál a történet fonala hirtelen, befejezés nélkül megszakad. Így csonkán maradt a nagy mű, mely egész a

jelenkorig volt tervezve, de reánk maradt töredékében is alapvető s irodalmunknak örök dicsőségére való munka. A következmények igazoltak a reményt, melyet az előszó hirdet, hogy tudniillik «nincs már messze az idő, midőn a román tudományos irodalom, megúnva a kopott, selejtes phrasisokat, szemébe fog merni nézni a történelmi igazságnak s akkor ő is járulni fog egy levéllel ahhoz a koszorúhoz, mely Hunfalvy Pál fényes nevét övezi».

Mi sem jellemzi jobban Hunfalvy bámulatos szellemi erejét és képességét, mint hogy abban a hajlott korban, melyben mások már teljesen vissza szoktak vonulni a tudományos tevékenység teréről, ő az itt méltatott főirányokon kívül is sok figyelembe jövő munkát alkotott. Ilyenek emlékezésédei, melyeket Haberern Jonathán görög philologus és Lönnrot Illés, a híres finn tudós és költő, a *Kalevala* runóinak egybegyűjtője és szerkesztője fölött tartott, továbbá *A Magyar Tudományos Akadémia és a Szómi Irodalmi Társaság* című értekezése, melyet e két tudományos testület fennállásának ötvenéves jubileuma alkalmából 1881-ben mutatott be az Akadémia gyűlésén, párhuzamba állítván benne a magyar és finn népek történelmi viszontagságait s irodalmi viszonyaik fejlődését. Sok kisebb munkájával elhagyott régi kedves tárgyának, a nyelvtudománynak területére tesz kirándulásokat. Ilyenek: *Die ungarische Sprachwissenschaft* című értekezése (*Literar. Berichte*. I. köt., 1887.), melyben a magyar nyelvtudomány történetét vázolja Erdősi Jánostól fogva napjainkig, *A magyar helyesírás újabb szabályainak előterjesztése* (*Akadémiai Ért.* 1877.), *Észrevételek a mai nyelvtudománynak némely nézeteire* (Hogyan fejlődött a turáni nyelvek fogalma. A nyelvek osztályozása. *Phil. Közl.* III. köt., 1879.), *A magyar folyó- és helynevek* (u. o., IV. köt., 1880.), *A pluralis mint névképző* (vita Szarvas Gáborral a réteg szó magyarázata tárgyában, *Magyar Nyelvőr*, XIII. köt., 1884.), *Teljes és nem teljes szótövek a magyarban* (*Phil. Közl.* IX. köt., 1885.), *Die Landesnamen Siebenbürgens* (*Korrespondenzblatt d. Vereins f. siebenbürg. Landeskunde*, 1887.), *Az Uralvidék és népei* (*Földrajzi Közlem.* XVI. köt., 1888.),

Die Völker des Ural und ihre Sprachen (Ungarische Revue, VIII. köt., 1888.), A hunn tulajdonnevek magyarázata (Ethnographia, I. köt., 1890.) című dolgozatai, valamint ismertetései Wiedemann-nak *Grammatik der Ehstnischen Sprache (Nyelvtud. Közlem., XII. köt., 1876.)*, Donner Ottónak *Lieder der Lappen (Budapesti Szemle, XII. köt., 1876.)*, Jalava Antal finn írónak *Unkarin maa ja kansa (Századok, 1877.)*, és Pesti Frigyesnek *Magyarország helynevei* (u. o., 1888.) műveiről. Vallási mozgalmak a tárgyai *Die Unitarier in Siebenbürgen* című közleményének (*Literar. Berichte, IV. köt., 1880.*), melyben Jakab Eleknek Dávid Ferenczről szóló munkáját ismerteti, továbbá *A magyar husszitákról* szóló cikkének (*Budapesti Szemle, XLV. köt., 1886.*). A szabadságharczra vonatkozó történeti emlékezések a *Nyilatkozat Kossuth Lajos levelére (Századok, 1877.)*, *Rövid visszaillesztés a forradalomra (Budapesti Szemle, XXXIV. köt., 1883.)* és *Idősb Görgey István munkája* (u. o. LIV–LV. köt., 1888.) című közlemények, melyekben gyakran utal saját tapasztalataira, élményeire és jegyzeteire. Itt említjük meg, hogy Hunfalvy, a mint Deák Ferencznek józan s csakis a reális valóságtól vezérelt szellemében működött a tudomány terén, úgy követte a haza bölcsét hűséggel politikai fölfogásában is, elannyira, hogy mivel sem lehetett őt inkább bántani, mint Deák művének ócsárlásával. Ezzel szemben a rajongó Kossuth-cultust nem szerette, sőt veszedelmesnek ítélte. Egyszer nyilvános felszólalásra is indította ez, midőn t. i. az egyetemi ifjúság 1889-ben a honossági törvény létrejötte alkalmából tömeges zarándoklatot akart rendezni Kossuthhoz Turinba. Kossuth az e kivánságot bejelentő levélre Helfy Ignác útján válaszolt, «megilletődött szívvel» mondván köszönetet «a kegyeletes szándékért azon meggyőződésben, hogy az ifjúság e kegyeletében, mely elveknak szülöttje, az ő élete czélja megvalósulásának hajnala dereng». Az ifjúság e levél tárgyában gyűlést hirdetett, mi arra birta Hunfalvyt, hogy *Nyílt levél a budapesti egyetemek ifjúságához* címmel a *Nemzelben* (330. sz.) fölhívást tegyen özzé, melyben az ifjúságot arra figyelmeztette, hogy min-

den felforgató törekvésnek legjobban hazánk ellenségei örülnek s hogy Kossuth «élete czélja» nem lehet a mai Magyarország élete czélja, mert amaz nem egyéb, mint Magyarország elszakasztása az uralkodó dynastiától, ennek pedig a magyarság megsemmisülése volna okvetetlen következménye. Szigorúan hangzik Hunfalvy szava a müegyetemi hallgatókhoz: «Politikus himpellérek leszték ám, mondja, ha belevegyültök a politikába általában, különösen pedig az utczai politikába.» A jogászokhoz pedig, kik a honossági törvény megváltoztatását föliratban akarták kérni a képviselőháztól, külön ekkép intézi szavát: «Fölteszem, habár a Tripartitumot nem olvassátok, mert Verböczynek latin nyelvét nem értitek, fölteszem mégis, hogy a magyarul írt compendiumokból is megtanultátok már, hogy curatela alatt levő ifjú embernek saját magánügyeiben sem szabad függetlenül intézkedni. S tik, mint egyetemi tanulók, a kormány curatelája alatt lévén, politikai ügyben akartok nemcsak függetlenül, sőt egyetemi curatoraitok ellen intézkedni! Ily kevés a törvényi tudástok? Nem szégyenlitek-e?» A müegyetemi hallgatók e nyílt levélre egy gyűlésükből folyólag, melyen Jónás Ödön rector elnökölt, szintén nyílt levéllel feleltek, különösen azt hangoztatva, hogy Hunfalvy «elnyom minden jobb érzést, eltapossa minden virágját az ifjúkor idealismusának abban a korban, mely leginkább rászorul az idealismusra hosszú tanulmányi ideje alatt». Hunfalvy erre újabb nyílt levéllel válaszolt a *Nemzetben* (341. sz.): «Tehát, úgymond, igazán az idétlen politizálás, a tüntetés a müegyetemi hallgatóságnak idealismusa?! Más idealismust szeretne látni a magyar haza a müegyetem hallgatóságában, a tudomány idealismusát, melynek kisebb gondja is nagyobb, mint az idétlen politizálás.»

Egy másik tér, melyen Hunfalvynak munkássága agg napjaiban visszahajlik ifjú korának és élte delének kedvelt tárgyához, a közoktatás volt. Ennek feladatai közt ez időben különösen a görög, magyar és latin nyelvek tanításának ügye érdekelte. Hazánk gymnasiumaiban a görög nyelvnek oktatása az absolutismus idején gr. Thun császári minister intézkedése folytán vált kötelezővé, midőn pedig

1861-ben a «Thun-rendszer» megdőlt, kérdés támadt, hogy nem kellene-e a görög nyelvnek kötelező oktatását is eltörölni. Ez eszmének az evang. ágostai hitvallásúak 1861-ben tartott egyetemes egyházi gyűlésén is hívei akadván, Hunfalvy egy beszéddel igyekezett útját állni e törekvésnek, melyben az egész művelt külföld példájára hivatkozva óva óvott a nemzeti műveltség színvonalának alábbszállításától. Erősebb hullámokat vert föl e kérdés 1873-ban, midőn Trefort minister fölhívására Müller Miksa, oxfordi tudós is beleszólt s egy közzétett nyilatkozatban azt írta, hogy, «a görög tanulmányozása, a természettudományok folyton növekedő követelményei mellett, nemsokára nem fog szolgáltathatni az egyetemes művelődés eszközéül s egyszerű szaktanulmánynyá válik». Erre Hunfalvy nyílt levéllel felelt s *A gymnasium és a görög nyelv* czímen egy külön bő tanulmányban fejtette ki s igazolta történeti visszatekintés kapcsán álláspontját (*Reform*, 1873. évf., 99—103. sz.). Ezután 1885-ben tér ismét vissza e tárgyra *Görög tanítás és görög olvasókönyvek* czimű közleményében (*Phil. Közl.* IX. köt.). Midőn pedig 1889-ben ujult erővel indult meg a mozgalom a görög nyelv tanítása ellen, Hunfalvy ezzel szemben, ép úgy, mint három évtizeddel előbb, tartalmas beszédben szólal fel — ezúttal a főrendiházban — s rosszul állván az ügy, 1890-ben meg akarta ismételni intelmét, azonban tekintettel az illető ülés izgatott hangulatára (Tisza Kálmán kormányának utolsó ülése volt) elállott elkészült beszédének megtartásától. E dolgozatokat (egynek híján) egybegyűjtve adja ki Hunfalvy *A görög nyelv ügye Magyarországon* czímmel 1890-ben, kevésbé a siker reményében, mint inkább saját lelkiismeretének megnyugtatóására s a jövő nemzedék okulására, a mint ezt a címlapra kitett $\varphi\omega\nu\eta \ \acute{\epsilon}\nu \ \acute{\epsilon}\rho\eta\mu\phi$ («szózat a pusztában») bibliai jelige is kifejezi.

Több eredménynyel járt Hunfalvy igyekezete a magyar nyelvtanítás javítása tárgyában. E végből 1884-ben *Nyelvtudomány és nyelvtanítás* czímen nagyobb munkát adott ki, melynek éle főképp Simonyi Zsigmond ellen irányult, ki iskolai nyelvtanaiban először kezdvén bevezetni a közép-

iskolai oktatásba a magyar összehasonlító nyelvtudomány eredményeit s a tudományos nyelv-tan-írásnak külföldön követett rendszerét, nem mindenütt aratott elismerést e föltűnő ujitásaival. Különös, hogy épen Hunfalvy, a magyar összehasonlító nyelvtudomány megalapítója is ellenzői közé sorakozott. Elvben helyesli ugyan ő is, hogy az iskola érvényesítse a tudományos nyomozások eredményeit, de úgy véli, hogy míg «a tudomány szabadon mozog s nem korlátozza semmi, csak a valóság, az iskola megkötötten jár s pædagogiai tekintetek mérséklik még a valóság tanításában is.» «A tudománynak, úgymond, elég ha igazán tudós, de az iskolának nem elég ha tudós, neki bölcsnek is kell lennie.» E kellék ellen vétett nézete szerint Simonyi, midőn a teljes és nem teljes szótövek elméletét, a mondattani alapon való tárgyalást (mit egyébként Hunfalvy előbb maga kívánt), a jelentéstant mint az alaktantól különválasztott részt, a mondattannak túlságosan mesterkélt tagozását, a *Halotti Beszédnek* saját korabeli bizonytalan olvasását s a «finn-ugor alapnyelvet» bevitte a tankönyvbe, ellenben figyelmen kívül hagyta az igeidők alkalmazásának szabályozását, holott a mit erre nézve a régi írók s a jelenkor jobb íróinak nyelvhasználatából tanulhatunk, igen értékes alkotása a magyar nyelvszellemnek. «Tagadni nem lehet,» így hangzik összefoglaló ítélete, hogy Simonyi könyve «tudománynyal és elmeélel van írva, de inkább is szép rendszer, mint nyelv-tan... mintha a könyv inkább a rendszer miatt tárgyalná a nyelvet.» Hatottak ezek az észrevételek Simonyira, ki nyelv-tanainak új kiadásaiban azokat jórészt figyelembe vette, a szótő-elméletre nézve pedig már Hunfalvy könyvének megjelenése előtt (1881) jutott arra az átlátásra, hogy bár tudományos szempontból egészen helyes, iskolai oktatásra nem alkalmas. Meg is írta nézetének e változását egy *Nyelvőr*-beli cikkében (X: 370). Ezek után Hunfalvy e művében a népiskolai magyar nyelv-tanítással foglalkozott s azt a helyes eszmét fejtegeti, hogy olyan népiskolában, melynek növendékei magyarok, nem kell nyelv-tani oktatás, hanem e helyett a nyelvi helyesség és szépség iránt kell fogékonyságot ébresztetni a tanulóknak.

Az utolsó szakasz a latin nyelvtanítást bírálja. Elégületlen a tantervvel s az ehhez tartozó utasításokkal, szintúgy Bartal latin nyelvtanával s olvasókönyvével s «repuerascamus!» jelszóval az iskolában való latin beszélgetésnek s latin írásnak újból való meghonosítását kívánja.

Még Hunfalvynak szerkesztői tevékenységéről kell megemlékeznünk, mely foglalkozásában attól fogva, hogy 1856-ban a *Magyar Nyelvészetet* megindította, kedvvel működött mind haláláig. A *Nyelvtudományi Közleményeket*, melyet — mint fentebb említettük — 1862-ben kezdett volt szerkeszteni, egész 1878-ig, a folyóirat XIV. kötetéig vezette. Ekkor megvált tőle s átengedte buzgó munkatársának, Budenznek, mint hogy saját munkásságának iránya már most nagyon eltért a szakszerű nyelvészettől s nyugodtan bízhatta e téren a vezérseget kiszemelt méltó utódjára. Különben is más folyóirat igényli ez idő tájt gondozását, a *Literarische Berichte aus Ungarn*, melyet a Magy. Tud. Akadémia és bizottságai, a M. N. Muzeum, a Kisfaludy-Társaság, a M. Történelmi Társaság s más tudományos testületek német értesítője gyanánt 1877-ben alapított. Ennek a folyóiratnak létesítésére az a felfogás vezetett, hogy a magyar szellemi élet nem maradhat elszigetelve az európai népeketől. Renan francia tudos — olvassuk a tájékoztató bevezetésben — sajnálkozását fejezi ki azon, hogy az Akadémiától neki mint kültagnak küldött könyveket nem érti. Más külföldi tudósoknak érdeklődése a magyar szellemi törekvések s ezek eredményei iránt egyenes óhajtás alakjában jutott kifejezésre különösen az európai statisztikusok, valamint az archæologusok és anthropologusok 1876-ban, Budapesten tartott congressusai alkalmával. Az élénk kívánság, írja Hunfalvy az előszóban, hogy kielégítő tájékoztatást nyerhesének a magyar irodalom s a nemzet egész szellemi élete felől, majdnem úgy hangzék, mint valami szemrehányás s mi érezzük magunk is, hogy ezt a szemrehányást megérdemeltük. Azzal, hogy kötelességünket a külfölddel szemben nem teljesítettük, önnönmagunk irányában is helytelenül cselekedtünk; mert még ha senki sem kívánna is megismerni a mi irodalmi állapotainkkal, megköveteli a magunk

jól felfogott érdeke, hogy ne álljunk némán a mai Európa nagy mozgalmaiban, főkép most, midőn hazánk hivatva van közvetlenül hatást gyakorolni az általános nemzetközi politikára. Az «általános európai concert», úgymond Hunfalvy, «nem üres jelszó, sőt ellenkezőleg teljes tartalmat követel. A benne közreműködő egyéneknek nemcsak hasonló s egymást kiegészítő czélok után kell indulniok, hanem kell, hogy ezek egymást lényegükben megismerjék, már csak a szükséges bizalom szempontjából is, mely biztosságot kíván arra nézve, hogy egybe nem hangzó, vagy épen ellenséges igyekezet közbejátszásától nincs mit tartani.» Az új folyóirat ennek az eddig elhanyagolt feladatnak kíván megfelelni, vagyis ismertetni mindazt németül a külföld számára, a mit a magyar szellemi élet különösen a tudomány terén termel. Kiváló buzgalommal és sikerrel oldotta meg a *Literarische Berichte* ezt a hivatását, mire még bővebb módja nyílt 1881-től fogva, midőn *Ungarische Revue* czímen átalakulva az Akadémia támogatásával nagyobb terjedelemben jelenhetett meg s kiterjeszthette munkakörét a társadalmi élet mozgalmaira is. Nagy szükség volt ez utóbbira főkép a nemzetiségi izgatók rágalmai miatt, melyekkel ezek elárasztották az egész külföldet, hogy így az európai közvéleményt Magyarország ellen hangolják. Ezért emeli ki az új czímen megjelent folyóirat szerkesztői előszava, hogy «a külföld véleménye Magyarország s a magyar életviszonyok felől számunkra nagyjelentőségű», miért is nagy súlyt helyez a folyóirat arra, hogy «a külföld ítélete elé hiteles s meg nem hamisított tényeket állítson, hogy ezek alapján alakíthassa, illetőleg igazíthassa helyre véleményét a magyar ügyek felől». Utóbbi megváltozott alakjában Hunfalvy folyóiratát két évig egymaga, 1883-tól fogva pedig egész elhunytáig Heinrich Gusztávval együtt szerkesztette.

* * *

Hunfalvy tudományos munkásságának végéhez jutotunk. Ha visszafordul e határponttól tekintetünk arra az irodalmunkban párját ritkító, nagyszatású és kiváló jelen-

tőségű tevékenységre, melynek vázlatos méltatását ez ünnepi órában megkísérlettem, következő négy szakaszban jelentkezik élénk fejlődése:

I. A pálya kezdetének korszaka, mely 1839-ben a *Drezdai levelekkel* kezdődik s 1850-ig terjedve főképp bölcséleti, jogi, aesthetikai, valamint görög philologiai tanulmányokat érlel.

II. A magyar összehasonlító nyelvtudomány megteremtésének korszaka, mely 1851-től, az *Igaz aranybulla* megírásától 1864-ig számítható s kevés kivétellel összehasonlító s szorosan vett magyar nyelvtudományi munkákat termel.

III. A nyelvészeti főalkotások és ethnologiai előtanulmányok korszaka, mely 1864-től, a *Vogul föld és nép* megjelenésétől 1875-ig, az *Éjszaki osztják nyelv* kiadásáig tart s végül:

IV. A magyar ethnologia megteremtésének korszaka 1876 és 1891 között, melynek a *Magyarország ethnographiája* és *Az oláhok története* című művek a határjelzői.

Hol van érdem, melyet méltóbban diszithetne az elismerés koszorúja, mint Hunfalvy e munkásságát, mely a tudomány terén valósította meg nemzeti megújulásunk korának nagy történeti követelményét, midőn levonta az ábrándok hályogát szemeinkről s megtanított bennünket világosan látni és eligazodni a nemzeti lét alapjaira vonatkozó ismeretek ama távoli rétegeiben, melyeknek homályába azelőtt fényugár nem hatolt? Volt is része a tiszteletből bőven; fokozatos emelkedéssel érte mindenféle kitüntetés, melyre tudós büszke lehet, még pedig nemcsak itthon, hanem egyszersmind a művelt nyugat messzi tájairól. Hunfalvy, a nagyszalóki egyszerű földműves fia, mint a magyar főrendiház s mint kilencz előkelő külföldi tudományos társulat tagja húnnya le örök álomra szemeit. Legelsőben az Akadémia és Kisfaludy-társaság körein kívül saját szűkebb hazájának, az ő szepesi szülőföldjének fiai jöttek eléje a szeretet és becsülés megható nyilvánításával, midőn őt a szepesszombati kerületben, hol — mint említettük — már 1848-ban megtették egyhangulag országgyűlési képviselővé.

selőnek, 1861-ben újra megválasztották e tisztségre; 1865-ben pedig Kézsmárk városában, hol egykori tanársága marandó jó emléket hagyott hátra. A külföldi tudományos társulatok közül legelőbb a finn irodalmi társaság választotta levelező s az észti tudományos társaság tiszteletbeli tagjának. Midőn *Utazás a Balt-tenger vidékein* műve megjelent, Schott Vilmos híres nyelvtudós, ki *Versuch über die Tatarischen Sprachen* című 1836-ban megjelent értekezésében először veti föl az altaji nyelvrokonság eszméjét s később is sokat dolgozott e feladatkörben, őt a berlini kir. tudományos akadémia levelező-tagjául ajánlja, hivatkozván arra, hogy Hunfalvy munkáival «rendkívüli módon előmozdította a magyar s a vele közelebről rokon finnurali nyelvek tudományos ismeretét,» továbbá, hogy «a mit Reguly csak becses nyersanyagként hozott Szibériából, tudós kézzel feldolgozta s önálló kutatásaiban a magyar nyelv és őstörténet fenékköveiül használta fel,» végül pedig, hogy fentidézett utazási munkája «a legteljesebb és legjelentékenyebb mű, a mely Finnország és Estland lakóinak a természethez és az orosz birodalomhoz való viszonyáról mind ekkoráig nyomtatásban megjelent.»* A kir. porosz akadémia ez ajánlásra Hunfalvyt 1873-ban levelező-tagjai sorába választotta. Egymásután következnek erre a párisi Société Philologique tiszteletbeli, a philadelphiai American Philosophical Society levelező, a dallasi (Texas) Trinity Historical Society tiszteletbeli, a cseh kir. tudós társaság, a bécsi és berlini anthropologiai társaság levelező tagságával való kitüntetései. Itthon az Akadémiában 1883-ban lesz az I. osztály elnöke s egyszersmind az igazgató-tanács tagja. A legmagasabb kegy is kitünteti előbb a kir. tanácsosság, utóbb az élethosszigan való főrendiházi tagság méltóságával.

Kitüntetésekkel halmozta el Hunfalvyt egyháza is, melynek világéletében lelkes, hű fia volt. Mikor 1842-ben a kézsmárki lyceum jogi tanszékére meghívták, nem valamely jogi elmélkedés, hanem a *Hit, vallás és egyház* volt a székfoglaló beszédének tárgya. Később a budapesti evang. hit-

* L. Szily Kálmán közlését. MNy. VI. 9.

község vezetésében fejtett ki buzgó tevékenységet, különös gonddal ápolván annak oktatásügyét. Az Evang. Családi Kör az 1910. évben tartott Hunfalvy-ünnepélyén Szigethy Lajos dr. ekkép jellemezte Hunfalvynak e téren való munkásságát: «Erre a nagy emberre elmondhatjuk a bibliai szót: 'Nagy volt ő nemcsak a nagy dolgokban, hanem a kicsinyekben is.' Az a férfiú, a kinek működése egy országra, sőt a világra szólt, nem keveselte azt a munkát sem, melyre a mi gyülekezetünk szólította fel. Mint a Deák-téri egyház ügyeinek egyik intézője, majd több mint huszonöt éven át iskolai felügyelője, a nagy Székácsnak és Fabinyi Józsefnek egyik legderekabb munkatársa, itt is megmutatta, hogy ő akármely munkatéren is egész ember. A mi főgymnasiumunknak nemcsak névleg, hanem valóságosan is felügyelője volt. Megjelent az előadásokon, a tanárokat módszeres konferenciákra hívta össze s itt nagy pædagogiai tapasztalatainak, óriási egyetemes tudásának kincstárát megnyitotta előttük. A tanárok előtt nemcsak tudásának kincstárát, hanem baráti szívének világát is megnyitotta, őket vendégeiként magánál fogadta s ezzel megmutatta, hogy a ki az ifjúság nevelésével a nemzet jövőjét munkálja, az a nemzet legelső fiainak hálás szeretetét is kiérdemli.* Hunfalvy ez érdemeit az egyház emléktáblával örökítette meg, mely most a városligeti fasorban épített új gymnasiumi épület falában van elhelyezve. Az egyházi élet terén szerzett érdemeinek elismerése volt az is, hogy a megalakuló Luther-társaság őt választotta elnökének.

Hunfalvynak buzgó vallási érzése és meleg szeretete egyháza iránt fényesen mutatkozott fenkölt lelkű nejevel együtt megállapított végrendeletében, melylyel szülőközsége, Nagyszalók evang. templomának 2000, a budapesti protestáns árvaháznak 4000 és a pozsonyi evang. theologiai akadémiának 80,000 koronát hagyományozott, «az utóbbi összeget azon czélból, hogy a kamatokból évi 1000—1000 koronás ösztöndíjak létesüljenek olyan jeles negyedéves theologiai hallgatók részére, kik arra kötelezik magukat,

* *Evang. egyházi értesítő.* III. 55.

hogy az itteni theologiai tanulmányok befejezése után még két évig külföldi egyetemeken fogják tanulmányaikat folytatni s ezekről aztán itthonn számadást adni. A Hunfalvy házaspár ezzel azt akarta elérni, hogy a magyar evang. egyháznak a jövőben is művelt és tudós lelkészei és tanárai legyenek.*

Utolsó kitüntetését Hunfalvy a Magyar Néprajzi Társaságtól nyerte, mely 1889 október 27-ikén tartott alakuló közgyűlésén őt választotta meg elnökének. Ez a társaság voltaképp az ő munkásságának volt egyik nagyjelentőségű eredménye; a néprajzi tudomány alapjait ő vetette meg hazánkban s ő volt eddigelé leghivatottabb művelője is. Hogy most e feladatra külön társaság szervezkedett, az az ő törekvéseinek volt betetőzése s igazi koronája. Szerette is e társaságot, mint szellemi életének későszülött sarját. Itt találta föl második családját, itt látta maga köré gyűlve az ősz mester tudományos munkássága folytatóit, utódait, az ifjabb nyelvész és ethnographus-nemzedéket, mely őt hódoló tisztelettel becsülte s benső vonzalommal szerette. Hü kötelességtudással járt el az ülésekre s részt vett a kezdet nehézségeivel járó számos baj elsimításában. Elnöki megnyitóiiban irányított bennünket. Rámutatott arra, hogy két-féle «ethnographia» van: a politikai, vagy külső és a lélektani, vagy belső. Az a *Magyarország Ethnographiája*, melyet 1876-ban kiadott, csak politikai; Magyarország lélektani, vagy belső ethnographiájára gyűjteni az anyagot, az a mi Néprajzi Társaságunk feladata (Ethn. II: 170). Más alkalommal arra utalt, hogy «a néprajz a mai népekre nézve okvetetlenül szükséges kiegészítője a történelmi tudománynak» s e két szak viszonyát avval a hasonlattal világította meg, hogy «a történelem a palotának mindenestre nagyszerű külső mivoltát mutatja fel, sőt belső elrendezését is, melylyel kifelé hat»; ezzel szemben «a néprajz az ápoló, de alig is látható gondos kezeket keresi fel, a melyek a palotát nemcsak lakhatóvá, hanem a lemállásokat, réseket

* Faix Mihály, nagyszalóki evang. lelkész közlése az *Evang. családi lapban*. XV. 71.

betapasztó méh-munkásságával tartóssá is teszik.» «Az egykori népekre nézve pedig, úgymond, a néprajz szinte ugyanazon a nyomokon jár, melyeken a régészet, azzal a különbséggel mégis, hogy a régészetnél több figyelmet kíván fordítani mind arra, a mit csak a nyelv fejezhet ki, de a művészet és mesterség nem alakíthat; van tehát a néprajznak saját területe a tudományok között» (u. o. I: 2). Különösen hangsúlyozza s találó példákkal bizonyítja, hogy «minden nyelv, mely Magyarország területén hangzik, egy-egy kincses bánya a néprajz számára»; s hogy e bányák megnyitása szintén a Néprajzi Társaság feladata, mely ezzel, «valamint a népelet minden más tüneményének gyűjtésével fogja a hazában élő népek közt a testvéries egyetértést s az együvé tartozásnak érzetét is felkölteni és ápolni» (u. o. I: 7). Így adott Hunfalvy kiváló fontosságú politikai czélt is a vezetése alatt megalakult új társaságnak.

Ebben a társaságban ünnepelte tudományos pályájának talán legszebb és legboldogabb napját 1891 november 28 ikán, midőn akadémiai tagságának ötven éves jubileuma alkalmából tiszteletére emlékülést rendeztünk. A nap folyamán az Akadémia küldöttei keresték föl s ekkor mondta neki báró Eötvös Lóránd elnök üdvözlésében a csaknem szállóigévé vált igazságot, hogy «a tudomány akkor is, ha tárgya magyar s ha magyar ember magyar nyelven műveli, a tudományos világ közkincsévé válhatik», a mint ezt Hunfalvy Pál munkásságával bebizonyította. Este volt a társaság ünnepe. Mint jóságos nagyatytát körülötte zsibongó gyermekei és unokái, úgy rajongtuk mi ekkor őt körül s nyujtottuk neki többen, kiki a maga tanulmányainak kertjéből szedett, szerény virágcsokrát. Xántus János alelnök megnyitója után Herman Ottó a magyar ornamentikáról tartott előadást, én a vogulok medveesküjéről értekeztem, Hermann Antal és Réthy László pedig az ünnepeltnek magyar és oláh ethnologiai munkásságát ismertették. Napirenden voltak még Katona Lajos tanulmánya a mesevizsgálat legközelebbi feladatairól s Vikár Béla *Kalevala*-fordításának mutatványa. Így kívántunk kedveskedni mesterünknek. Hunfalvy az iránta tanusított figyelmet a következő rövid be-

széddel köszönte meg, mely egyképen jellemzi az ő rendkívüli szerénységét, s bölcs és nemes gondolkozását:

«A Néprajzi Társaság t. elnöke s ez alkalommal szónoka sok dicséretet halmozott reám, a melynek csak parányi részét fogadhatom el és tulajdoníthatom magamnak.

A hosszú élet Istennek az ajándéka és a kinek eme nagybecsü ajándék jutott és azt haszontalanságokkal elfecsérel, nem érdemes erre az ajándékra. A ki pedig valami hasznos munkával tölti idejét, az kötelességét teljesítette. Mert munkálkodni kell minden embernek. Ha aztán munkájának hasznát ő maga is látja és mások is elismerik, akkor sem mindig az ő saját érdeme az, hanem sokszor külső körülmények eredményei. Gondoljuk csak magunkat Révai Miklós idejébe, ama vasszorgalmú és éles elméjű tudós korába. És képzeljük hozzá, hogy neki is meg lettek volna munkálkodásához ama segédeszközök, a melyek az én kezem ügyében vannak, ért volna el ő oly sikereket, a minőket én elértem? Alig hiszem. És miért? Mert akkor nem volt még meg a magyar nemzeti irány.

Nem volt még meg az az intézet, a mely őt buzdította volna, a mely pénzzel segélyezte volna. És buzdítás, pénzzel segélyezés nélkül Révai nem sokat tehetett. A mi keveset, vagy sokat írtam, az mind a M. T. Akadémia költségén lett kinyomatva. Magam egyedül semmit sem tehettem volna. Utazásaimat, a melyek által embereket és viszonyokat ismer-tem meg, tudósokkal érintkezhettem, az Akadémia áldozatkészsége tette lehetővé. Azért is áldom ama hazafiak emlékét, a kik az Akadémia felállításán dolgoztak és azt jótékony alapítványaikkal Európa ilynemű intézetei között az első helyre juttatták. Révai mindezek nélkül szűkölködött és ezért több sikert nem érhetett el, míg énnekem mindez rendelkezésemre állt; onnan vannak az én szerény sikereim. És én még egyben szerencsésebb vagyok Révainál: ő meghalt, a nélkül, hogy utódot hagyott volna maga után. Én, ha meghalok, ama tudattal csukom le szemeimet, hogy a tudományok mindamaz ágaiban, a melyekben működtem, utódokat hagyok magam után. Ha szabad parányiságomat valami nagyhoz hasonlítani, mondhatnám, hogy mint Keresz-

telő Sz. János után, utánam sokkal hatalmasabbak fognak következni.

Tehát -- így hangzanak befejező szavai — méltóztaság nem annyira személyem érdemének tulajdonítani az elért sikereket, hanem a gondviselés kezének. A mi nyilvános állapotaink olyan helyzetbe jutottak, a melyben a magyar tudományosság sokkal jobban fejlődhetik, mint fejlődött valaha» (Ethn. II:380).

Harmadnapra e jubileum s ez életével beszámoló, megható beszéde után, november 30-ikán kelt szárnyra a megdöbbentő hír, hogy Hunfalvy Pál, a magyar összehasonlító nyelvtudomány és a magyar ethnologia örök érdemű megalapítója elhunyt. Még az előző estén dolgozott *Az oláhok történetén* s kéziratának ez volt utolsó sora: «Itt szakad vége . . . elbeszélésének»; később őt gyöngéden gondozó neje báró Eötvös József egyik novellájának felolvasásával szórakoztatta s e tudományos és esztétikai foglalkozás gondolataival fejezte be ez a mindenkép harmonikus ember, ki egész életét az igaz, szép és jó szolgálatának szentelte, földi pályáját. Elszenderült virradóra, mint valami édes álomban, a nélkül, hogy szenvedett s a fájdalom érzetének jelei rajta mutatkoztak volna.

Mély gyász borult a magyar tudományosságra s az Akadémiának véletlenül az napra egybehívott összes ülésén báró Eötvös Lóránd elnök tolmácsolta a fájdalomtól elfogódott szívek bánatát.

Hálát mondván a nagy halottnak, hogy életének egész munkaerejét Akadémiánknak szentelte, beszédét ekkép folytatta :

«Nagy feladatok egész embert kívánnak. Ilyen nagy, Akadémiánkra nézve minden egyébnél nagyobb feladat a magyar nyelvtudomány megalapítása és kiművelése. Hunfalvy egész életében egész erejével e feladaton dolgozott: milyen sikerrel, azt tudjuk mi itthon és tudja a külföld...

Minden gondolatában tudós, minden érzésében magyar volt ő; tudományért és magyarságért munkára mindig kész, kérkedésre soha. Tudományának fitogtatása, hazafiságának fennhangú hirdetése által népszerűséget soha sem keresett;

de kiállott a síkra és bátran harczolt mindig, a mikor tudományos meggyőződését és hazafiságát, melyek szívében egygyé forrtak, komoly veszély fenyegette.

Igen, Hunfalvy egész ember volt életében, egész még halálában is; mert gondoskodott arról, hogy a munkásság, melyet megkezdett, ne szakadjon meg az ő életfonalával. Iskolát teremtett s ez a Hunfalvy-iskola folytatni fogja mesterének munkáját.»

Deczember 2 ikán d. u. 3 órakor volt a gyászünnepély az Akadémia csarnokában, a midőn Gyulai Pál bucsuztatta az Akadémia és Kisfaludy-társaság nevében az örök nyugalmára távozót.

«Hosszu életed munkásságát — így szólott — egy rövid percz alatt megszakítá a halál, de nem győzedelmeskedhetik szellemeden, mert mély nyomokat hagyta tudományos irodalmunkban. Megalapítottad az újabb magyar nyelvtudományt, különösen a magyar összehasonlító nyelvészetet, melyet tanítványaid folyvást művelnek s mely magára vonta a külföld figyelmét is. A nyelvészet segélyével megvilágítottad nemzeti multunk nem egy homályos helyét s új szempontokkal, új igazságokkal gazdagítottad történelmi irodalmunkat. De ez a vigasz nem csillapítja fájdalunkat. Az egyén, az élő egyén termékenyítő hatása, vonzó kedvessége nincs többé. Nincs köztünk többé az a valódi tudós, a ki az európaiságot erős nemzeti érzéssel párosította. Nincs köztünk többé a humanismusnak az a kiváló képviselője, a ki minden iránt érdeklődik, a mi emberi s kinek bölcsességét emberszerető szíve táplálta. Nincs köztünk többé közéletünknek az a szilárd férfia, a ki nehéz megpróbáltatásokat élt át, de mindig hű maradt magához s ha kellett, épen oly bátran felszólalt a kormány, mint a nemzet tévelygései ellen. Nincs köztünk többé a gyöngéd férj, a jó barát, hű rokon, a kit éppen úgy szerettünk, mint tiszteltünk.»

Jól mondotta Gyulai Pál: A halál nem győzedelmeskedhetik a mi dicső mesterünk szellemén!

Húsz év telt el ama gyászos nap óta. Behegesztette ezalatt az idő a fájdalom sebeit s felszáradtak a könnyek, melyeket ravatala körül állva ontottunk. Ma sem a gyász

alkalma adta ajkaimra a szót, hanem az örvendő emlékezeté. Nem kesergünk, hanem hálát mondunk Istennek az ő kegyelméért, melylyel annyira szerette nemzetünket, hogy küzdelmeinek sulyos korszakában olyan férfiakkal áldotta meg, minő Hunfalvy Pál volt. A mi számunkra ő nem halt meg, hanem itt él közöttünk. Ime itt vagyunk az ő szellemi hagyatékának örökösei, az ő tanítványai: fiai, unokái és dédunokái; mindennap forgatjuk az ő könyveit, állandóan épülünk munkáin, az ő tőle tört ösvényen haladunk, az ő tanításai értelmében végezzük kutatásainkat. Így él s működik közöttünk Hunfalvy szelleme s éljen is magunkban s utódainkban időtlen időkig!

MUNKÁCSI BERNÁT.

ÉLET ÉS ÁBRÁND.

Ötödik közlemény.*

IV.

A Szent Anna-kolostorba küldött levélre következő válaszasz érkezett.

* * *

Nagyságodat sejtelmei nem csalták meg.

Azon ösmeretlen, kinek szenvedését és dicsőségét kigúnyolta egy trón és részvéte által egy némberszív jutalmazza: Camoens Luis.

Midőn hőskölteményének töredékeit először olvastam, rendkívül boldog és szerencsétlen valék.

Ösmer-e ön egy mesét?

A fősvény virrasztások és gond közt kezd gyarapodni. Néhány év mulva már a városon leggazdagabbnak tartaték. Ékköveiből egy királynénak lehetett volna koronát készíteni s aranyai tíz szende leány hajlamát és legalább tízannyi udvaronc lelkiösmeretét megvásárolhatták volna.

Neme a koboldoknak lakott a fukar házában.

Tudhatja ön, hogy a tömeg hite szerint — mert a szellemvilág családfájáról minden hivatalos adataink a népregékben őriztetnek — a koboldok nemzetségének egy mellékága létezik, mely nem keres élvezetet az emberek bosszantásában, sőt jámbor szomszédként tartózkodik a padlázat és kőfal kis üregeiben, s ha általunk soha sem ingereltetik, olykor segít titkos bajainkon is.

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 421., 422., 423. és 424. számaiban.

Ezen apró lények igen meg valának elégülve a fukar szállásával, mert ők a csendességet kedvelik és nyilvános, hogy senki lakában nem történik kevesebb zaj, mint a fös-vénynél, kivéven term szetesen a költőt.

Évek után a kis zsellérek megjutalmazni kívánták gazdájokat, mert a szellemkék becsületökre érzékenyek s nem szeretnek a házbérrel adósok maradni.

Holdas estve tanácsot ültek tehát az iránt, mi elégítheti ki leginkább a fukar szívvágyát.

A békés koboldok ősapja, ki igen vén, tehát szerfelett bölcs volt, így okoskodék: «Gazdánk éjjel nem alszik, nappal szünet nélkül fárad, gyakran esőben megyen ki, télen nem fűti házát, a bor és életöröm serlegét ajkaival alig illeti, s menyasszonyt sem hozott hálótermébe, holott még mi is, kik kétséges, ha anyagból vagyunk-e szerkesztve, kedveljük a szerelmet. S mindezeket miért teszi? Én törekvését kitanultam. Ő tudniillik egy sárga érczemből és azon ásványból, mely tisztább és erősebb a hegykristálnál, minél többet gyűjtöget, de korántsem oly okért, mint a többi emberek. Mert drágaságait nem fordítja gazdag kelmék, izletes ebédek, gyors lovak és bérruhás cselédek szerzésére, hanem minden öröme abban áll, hogy kincses szekrényét kinyitja és órákig belenéz, mivel őt is szintűgy, mint gazdag véreinket, a gnómokat, az aranynak egyedül színe is és a gyémántnak egyedül ragyogása boldogítja. — Mit tehetnénk tehát jó házi gazdánk jutalmazására kedvesebbet, mint, ha elvezetnök őt gnómágon közeli rokonunkhoz, az aknakirályhoz s megmutatnök arany palotáját, smaragd udvarát, rubin folyosóját és kincskamráját, mely teljes teli oly érczennel, minőt emberek még soha sem láttak, mert épen a föld szíve mellett, legbámulatosabb életműködés titka közt készül!

Mit a jámbor házi szellemkek kitaláltak, teljesítve lön, de váratlan eredményt szült.

A fukar el sem érkezett az aknakirály kincskamrájához s már fölkiálta: «Jaj nekem, ki eddig Peru és Brazília bánnyáit hívém eszményemnek, s azokhoz mérve, sokkal kitünőbb vala szekrénykém, mint egy koldus perselye! Most

átlátom, hogy mit a halandó kéz gyűjthet, becsnélküli, mert még Peru mindegyik terménye is egy harmatcsepp az aknakirály kincstengerével összehasonlítva »

Ekkor a fukar szíve megrepedt, mert eltűnt azon lite, hogy ő szenvedélye és veritékezése által jeles összeg tulajdonosa lőn.

És a szellemkék is szerencsétlenül jártak, mivel a meghalt gazda házába nevető örökösök telepedtek, s a szünetleni kacaját, zörejt és lakmározást a csendbarátok többé nem tűrhették, elköltözni valának kénytelenek.

Engedje el Nagysád e mesének alkalmazását!

Elég mondanom, hogy évek óta mindent, miért keblem hevült, vágyam felforrott, képzelődésem lángolt, rimekbe foglalék, míg végre hinni kezdém, hogy dalgyűjteményem, mint ama fukar szekrénye, aránylag szép becsű kincseket rejt.

Oh e csalálmok!

Kezemhez játszák a történet *Lusiad* egy részét.

Átolvastam és meg valék semmisítve.

Érzem, hogy eddigi költészetünk kopár sivatag, hol az aszkóros természet fonnyadt emléin bágyadtan virult föl egy csalóka tavasz, hogy gyér zöldéletét gyümölcs és aratás nélkül hullassa el.

Oh *Lusiad*! Te vagy-e a száműzött Amalthea, ki e sápadt, e senyvedő, e halálra vált pusztán egy oázst alkotál s tündéerkerteire meritéd ki a bőség szarvát?

Gáma megéneklője! Te vagy-e az aknakirály, ki az erők még föl nem fedezett működéseire vetettél adót és koronád mellett szegény az örök dicsőség gyémántdiadémja?

Fössem-e a csüggedést, mely szívemen dúlt, midőn általad kelle kiábrándulnom; midőn láttam, hogy jellemem erélyét tévedésekre pazarlám, s azon fogékonyságot, mely a szépet és eszményit mindenütt meglelni, érezni s élvezni tudja, költői hivatás bélyegének képzelem, s e rögzött vélemény mellett oly makacs valék, hogy csak tőled, századunk egyetlen lángesze, jöhetete sugár, éles és ragyogó, vakbitem gözkörének szétszórására?

Még most is — s miért e képzelhetetlen gyöngeség? — vannak perczek, midőn keblemben az önisméret elszenderül

és csalképek bűvarkodnak körülém. Ekkor egy tündér az álom nemtőjének halántékairól leveszi a mákfüzért és fürteimre illeszti. Én ellent akarok állani, mert sejtem, hogy ezen érzéksibbasztó terű befolyása alatt üres látványok fognak ámitani; de hasztalan, mert értelmemet bűv bilincseli és a hitegető alakok előtolakodnak. A szerelem mirtuságot tart kezében és a könnyharmatokra mutat, mondván, hogy azok a mirtus viritó leveleire titkolózó lányok szemeiből dalaim olvasásakor hullának. A méla bánat nekem köszöni fátyolát, melyet ha legördít, lénye szendébbnek, vonzóbbnak s jellemesebbnek látszik; sőt nekem köszöni vonalmainak némi módosítását, mely alig észlelhető, s mégis arczkifejezését művésziébbé, magasztossá, túlvilágivá tevő. A kültermészet megénekelt tárgyai sem maradnak ki. Tarka képletek vonulnak szemem előtt el. És látnom kell a forrást, melynek najád-medrét a vándor rimeim óta tartja zeneszerűbb zúgásának; — az alkonyszellőt, mely, míg a partok felett lejt el, édes sirámokat csal a kagylókból és szárnyaival a sárga fővény vékony gyűrűzetei közt fehér tenger-gyöngyöket forgat; — a barna felhőket, melyeken keresztül-szökell egy daemon, míg utána az ég őrei villámlásokat hajítanak; — a holdvilágot, mely regényesen süt egy magányos romra, míg a párkányszögletre kilép a bagoly s meghajtván méla fejét, kerek szemeivel merőn néz a várüregbe, hol porló köveken halk zsvaj közt kétes alakú mondák bolyganak; — a zord rengeteget és a vadászt, kinek, míg czéloz, megreszket keze, mert feje fölött csörtetett el az erdőrem, a fák sudarait érinték a haladó légi vadak lábai és a szél láthatatlan ebek csaholását hordozza. Oh e képek, melyeket dalaimból vont ki a visszaemlékezés, mint a lombik rózsas-és rozmarin-levélkékből az illatszert, édes csáberővel bírnak, s midőn előttem ellebegtek, mámorban reszketni érzem minden idegeimet. Nyomdokaik után fénysugaraktól kezd szikrázni a lég, s ha az odabámulásban már kápráz szemem, a végtérben más csábalakok lebegő füzérré fonódnak, körül-foglalván a hir gyémánt tábláját, hol az az avatott dalárok sorába van igtatva nevem. Oh örültsége a hiú ábrándozónak, te silány varázslat vagy, mert egy talizmán mindig

elűz. Én *Lusiadra* gondolok és te, kísértő hitegetés, párává oszlasz.

Minap a csüggettség és a megsemmisülés érzete szoktnál szigorúbban uralkodék kedélyemen.

Legyőzhetetlen erő vont versgyűjteményemet lángok martalékául dobni.

Nagysád kétségkívül fog emlékezni egy szegény és kalandor lovagra, ki szíve minden kincsével, elméje egész ábrándvilágával imádott egy hölgyet; de véletlen észre veszi, hogy élete bálványa nem belé, hanem Lisboa legszebb, leglelkesebb és dúsabb fidalgójába szerelmes.

Ekkor mit cselekvék ő?

Kikereste a legfényesebb ünnepélyt és az igénytelen bámulók csoportozatába vegyülve, élénk részvéttel figyelmezett versenytársának alakjára, modorára, udvarlásaira, s midőn látta, hogy a magasztalt fidalgo mondhatatlanul fölötte áll, s hogy a lány mást nem is szerethetne izlésének, vágyainak és szellemének eltörpülése nélkül, midőn — ismétlem — erről szilárdul meggyőződött: örült kéj ömlék arcvonalaira, és érzeteinek szilaj föllángolása közt önszívébe tört döfött.

Én teljesen tudom érteni a szerelem ezen elfogulatlanságát a mellőztetés kéjével és gyilokjával, mert Camoens mátkájává, hitvesévé lön a költészet istennője, hozzám márvány hideg.

S mint a lovag utoljára is fényes társaságba ment, hogy letipratását lássa és magán bosszulja meg: én is verseimet, mikkel életem összeforrt s nélkülök megszűnném létezni, hamuvá égetendő, még egyszer olvasni kezdém *Lusiadot*, hol az eszmék ragyogó köre szünetlenül a költészetnek Camoens iránti örök szerelméről tanusít.

A kezemben levő töredékek között épen a tizedik énekre nyitottam, hol egy büvölt szigeten a tengerlányok álmok szerint, miket Proteus látott, beszélnek el az ég titkait és Portugália jövődjét.

Ha Nagysád a költő óriás művének csodálatos befejezését ott kezdené olvasni, hol Gáma hadtársai kristályszékekre ülnek, a víztündér hárfát ragad, s édes dalaira a szellők lehe akadoz, míg a hullámokon kéjmoraj rezg át

és a tengerszörnyek mélységeikből kisodortatván, szirtokon nyugtatják hangmámoros fejeiket; ha Nagysád e sorokon kezdené *Lusiadot* olvasni, nem foghatná föl azon fájdalmas hangulatot, melynek martalékává lettem.

Mert ekkor önt minden dalhangban, minden rímlejtésnél andalgó kék, vihartalan érzemények és szent kegyeletek röp-ködnék körül, s hol én levert valék, Nagysád szíve melegen dobogna s élvezne ott, hol keblem átborzadt.

S ez nem is lehetne másként.

Ellenkezőt kívánni oly képtelenség volna, mint a lányt, ki egy zsendülő és illatos tavaszon, egy rózsavölgyben, egy arcfátyolon át, melyet a ledér és könnyű szellő alig ingat, bámulja a hold regényes csillámözönét, komolyan fölszólítani: hogy e játszi és kellemes bényomások közt reszkessen az orkántól, mely vadon széttépi a szűz kikelet köntösét; reszkessen a füstölő hegytől, mely látatajtékkal fogja a a virágos völgyet kiszáritani; és reszkessen azon éjtől, melyben a hold fáklyája kialszik, s az alaktalan sötétségen átvitorlázik egy üstökös néppusztulások előhírnökéül és szanaszét könnyű meteorok csaponganak, családgyászt s véletlen halálokat jósolva.

Nem, Nagysád soha át nem értheti kedélyem hangulatát, ha Camoens hőskölteményének befejezését az említett nyugpontnál kezdi olvasni.

Én *Lusiad* töredékeit forgatván, történetesen a tengerlányok énekét megelőző versszakra nyitottam.

Nem ragadom ki e sorokat az egész szövegéből, mint-hogy külön állva művészi egyszerűségekkel vissza nem adhatnák a hatást, melyet a rájuk következő eszmék szembe-téte által folytonosan támasztanak.

Legyen elég csupán értelmöket közlenem.

«Korom gyorsan hanyatlik. — Így szól a költő. — Ez élet rövid nyarát ősz váltotta föl. Szellemem hatályát megtörte a sors. A magasztos és eszményi felé miért küzdenék már? Halál álma, fogsz-e a dal fiára várakozni, míg hazájának néhány sort leirt? Szeretném művemet bevégezni; szabad-e?»

E szavak oly pipere nélküliek és szívrendítők. Én ily

húrokat megpendíteni soha sem tudtam. Beteg képzelődésem képekben búvárkodik, illatszesz által akar szédíteni.

Nekem csak bámulni lehet az egyszerű tőkélyt, az igénytelen hatást; előteremteni nincs erőm.

[— — — — — — — — — — —]*

Még el sem végezém a tengerlányok énekét, midőn a királyi kézesók ünnepélyére határozott óra ütött.

Mennem kelle.

A Figueira-piaczon a munkátlan és hírek után kapkodó néptömeg sűrű falkákban csaponga és zajlott.

A közel fekvő São Jorge fellegvárból zászlóaljnak szállának le ünnepélyes egyenruhában és hadizene közt.

Minden erkélyről néemberarcok kémkedtek, kaczer és epedő szemek kísérték a deli lovagokat, kik fényes öltözetben s berber s andaluziai méneken vonultak el a karcsú s fehérló oszlopsorok mellett.

Néha megrivallt egy hírnök kürtje s ketté szakadt felhőként külön vált a sokaság, utat nyitván a főpapok s országnyagok czímeres és nehéz hintóinak.

A folyosókban, az elősátrak alatt, a kiszínezett és tarka szövetű szárnyfüggönyökkel ellátott faboltokban, melyek részint magányosan állanak, részint a piacz egyik oldalán kis utczasort formáltak, különféle gyümölcsök, frissítők és sütemények ingerlék az éhes és fáradt tömeg vágyait.

Itt a legvegyesebb nép alkudozék tolongva, lármával és szitkok közt, míg a távolabb esők a szomszéd templomok harangszavára keresztet vetének és feszületek előtt letérelének.

Míg szük és szabálytalan sikátorokon ezen izgatag hullámozáshoz, e rajzó élethez közelgeték, a zsiabongó nesz zúgássá, zaijá s végre éles lármává növekedett.

Merengő és sebzett kedélyű voltam.

Gépi szokás és ösztön vezeték lépteimet a csavargó átmenők és rendetlen utczák tömkelegében a Figueira-piacz felé.

* Itt a kéziratból egy levél hiányzik, melyen Fernando tovább festhette, mily hangulatokat keltett lelkében a *Luziada* olvasása.

Különben eltévedtem volna.

Mert lelkem a félbehagyott olvasmány utóhatásaival küzdött és szemeim szünetlen Camoenst látták, ki alágörbedt fővel és ihletett arcczal írta verseit, míg fürtei fölött a halál angyalának és az örök hír nemtőjének szárnyai suhogának.

Szórakozottan érkeztem a piacra.

Itt a népörvény magával ragadott. Ösmerőseim köszöntének, a tolongás ostromlott és némi figyelemre kényszerített.

Aggódni kezdék elkésésemért.

Siettem.

Midőn a piacot elhagyám és keskeny mellékutakon rövidebb s élettelenebb átjárókon törekvém a királyi udvarhoz jutni, eszméletem viszont *Lusiadon* csapongott.

Camoens arcza, az ösmeretlen s mégis képzelődésem által jellemzett vonásokkal és részletekig lerajzolt kép, szünetlen kísért.

A víztündér zengő éneke és a nagy költőnek fönnebb említett nyolcz sora szívemben élt, véremlében rezgett, szemem sugárait szikráztatá, agyamat gyújtotta meg, életemet hamvasztotta.

Lankadtan léptem be az elfogadó terembe.

Egy perczcel utóbb már a király ő felsége kíséretével megjelent.

Mik történtek a tanácskozatok alatt, felesleges volna megírnom, miután épen ezen esetek hallása szolgált indokul Nagysád hozzám intézett levelére, melyben minden betű egy részvétgyöngy, az egész pedig a szánalom füzére volt, e legszebb kincs, melyet szívvirágaiból egy némben fonhat.

Legyen elég felhozni, miként a hadi tudósítások tartalmuknál fogva még inkább emelték Camoens iránti lelkesülésemet, míg végre elfeledvén a homályos helyzetet, melyben léteztem, én is, ki némi tekintélyvel bírok ugyan társaim koszorújában, de közhelyen soha még nem nyilatkoztam, mellőzhetetlen kötelességemnek tartám szót emelni és e század legjelesb fiának ösmertetéséül azon adatokat elősorolni, melyeket életéről, hatásáról és törekvéseiről ré-

szint saját hőskölteményének néhány sorából, részint több vele együtt szolgált egyén tudósításából és a néptömegnek, mely — szegényünkre — inkább ismeri a nemzet költőjét, mint nagyjaink, ajkairól gyűjtöttem.

De birtam volna bár elég erővel ellentállhatni keblem készítő sugalmainak!

Miért tudakolá Nagysád azon okot, mely a fő inquisitort *Lusiad* elleni gyűlöletes nyilatkozatára bírhatta?

Én e kérdést megfejteni rettegtem.

Miután meg valék győződve, hogy ő Camoens művét soha sem is olvasta; s midőn tudom, miként költőnk egy sorában sem lappang ama makacs és — — — [— — — — — — — — — — —]* szórakozás volt; az elsőnek múzsája egy Vesta-szűz, a másodiké Phryne.

A két növendék társalgása, mint könnyen átlátható, örökös versengés vala.

Ezen véleményharcz a szűk czellákból átment a tanoda köztermeibe is és a magánéletből a tudományba.

Ha Fernando a gyakorlás végett kitűzött egyházi értekezésekben hatott eszmék és érzemény által, João legott megczáfolta őt hideg okokkal, áhítatos lepel alá rejtett gúnnyal, szövevényes következtetésekkel és Ágostontól kezdve minden szentatyák tekintélyével.

Fernando kevesektől ösmert szerzetes maradt. João híres hittanár lőn.

Az utóbbi eljutván azon pontra, honnan a becsvágy szép kilátást nyer, szükségesnek tartá korán leszokni oly gyöngeségről, mely egy érseknek és bibornoknak tekintélyét csorbíthatná; fölhagyott tehát a költészettel.

Mi csatolhatta ekkor őt többé Fernandohoz, ki mindig a rímek tündérországában élt, s ki álmodozó és elzárkó-

* Itt Fernando leveléből újra két lap ismeretlen. A hiányzó két lapon Fernando azt magyarázgatta, mi tette a főinquisitort Camoens ellenségévé. A levélfíró az ellenséges indulat okait annak a két szerzetesnek ellentétes jellemében keresi, kikkel a regény olvasója már az első könyv V. szakaszában találkozott. Az egyik szerzetes Fernando, a másik João volt.

zott kedélye mellett is soha túláhitatossá, törödelmessé, szigorúvá és türelmetlenné nem válhatott volna, s következőleg semmi jeles erényekkel és kecsgetető hivatással nem bírt?

A két barát a nélkül, hogy köztök valaha kijelentett szakadás történt volna, többnyire csak akkor találkoztak és váltott hosszasan szót, midőn hivatalos helyen kelle különböző véleményeiket kifejteni.

Utóbb ezekre is mindinkább gyérült az alkalom, mert João a hierarchiai rangfokozatokon sebesen haladott, míg Fernando minden lépcsőnél megállta és hosszasan pihent.

Végre a provençe-i volt dalnok oly magas és fényes körben lebegett, élt és hatott, hová én — mert miért lepelném a neveket, midőn Nagysád Fernandoban kétségkívül rám és Joãoban a főinquisitorra ismert? — homályos helyzetemből föltekinteni is alig mertem.

Két év óta először a királyi kézcsókon láttam őt.

Már ha a fönnebbieket hidegen vizsgálom, nem kell-e a jellemösmeret fonalán oly meggyőződésre jutnom, hogy a főinquisitor azon barátságának, melylyel, mig egyenlők valánk, hozzám viselteték, de a melyet most lelkem minden érzése, szívem minden cseppe gyűlöl, megvet és átkoz, egyik rögzött gyarlóságát t. i. az ellenzéki szellemet megtartotta?

Nem kell-e hinnem, hogy ő a népelet és lelkiösmeret őre, ő a tévedések bosszulója a hit nevében és a polgári hatalom fegyverével, ő a korona és trón védje és Sebastian tetteinek rugója, gyöngeségeinek támasza, ő Portugália megszemélyesített sorsa, ő az inquisitor, eléggé hiú, eléggé vétkes és eszélytelen egy régi szokás rabbilincseit hordani és oly hajlamnak áldozni, melynek a megváltozott viszonyok közt csak bűne és nevetségessége maradott fön?

Ha João a királyi kézcsók alatt ellenem csupán azért intézte volna — pedig ez másként alig történheték — szent és áhíthatos szónoklatát, mert hajdan ily fegyvereket használt versenyzésül: akkor ezen tette korán sem volt gyöngéd, mert egy igénytelen szerzetes harcza az egyház és állomány magas helyzetű férfiával szemben oly egyenetlen,

minő vala azon üldözött keresztyén küzdése a római circuson, kinek hátra köték karját és markába rövid tört adtak, hogy védelmezze magát a fölfegyverkezett és szabad gladiátor ellen.

Ha a főinquisitor szerény figyelmeztetéseim hatásának megsemmisítésére egy régi modor ösztönzéséből törekvék, akkor e lépés szívtelen volt, mert más és velem viszonyban nem álló egyén jövődjét tiporta szét.

S e tény rémületes honfibün is vala, mert azon daloknak oltá ki életét és hatását, melyek több és maradóbb fényt árasztottak volna Portugáliára, mint keleten tett hódításai és minden afrikai tervek, melyek a hadi dicsőség és hitterjesztés hideg s terméketlen csillámaiért ki fogják meríteni a kincstárt s elpazarolni egy bátor nép s a legnemesebb lovagrend vérét és lelkesedését.

Én, midőn a főinquisitor a régi hadi tudósítások felolvasásakor ellenem nyilatkozott, indító okait távolról sem gyantítám; de ösmervén a grandok kedélyét és felséges urunk rokonszenveit, mélyen érzem, hogy figyelmeztetéseim Camoens ügyének ártottak.

Vágyaim meghiusulása a gyülekezet arczáról tisztán vala olvasható.

Még sem némultam el.

Az indusnökként, ki holt gyermekét nem hideg és sötét koporsóba, hanem egy zöld hárs levélsátora közé helyezi, hol méhek zsibonganak, szivárványszínű madarak repkednek, a tavasz lehetőleg rezgő virágok illatot és szellemeszt terjesztenek, míg a meghajlott fatetön egy fészektelep koronája ingadoz: én is lelkelem kihült reményét, azon szétoszló csalálmot, hogy Camoens korunk méltányolni és a költészet hatását a nemzet érezni tudja, legalább élő és meleg szavak, virágos és ragyogó képek közé akartam eltemetni.

Tudom, hogy valamint első nyilatkozatom egy botrányos gyarlóság miatt rossz eredményüvé vált, úgy a második érzés- és időpazarlás volt, de legalább nem hagyá a bukott ügy emlékében utolsó benyomásnak az inquisitor gúnyos és sértő szavait.

A hatásra számított ünnepély egy silány utójátékkal — melyben bizonytalan, hogy a hatalom kegyelme vagy zsarnoksága akart-e nevetségessé tétetni és az ígért nyugpénz, vagy a tilalom gyalázza-e inkább századunkat — csakhamar bevégeztetvén, grandjaink harczolának hihetőleg oly hittel, mikép azon bölcsesség, melyet az udvar ítéletében tanusított, Salamon király éles eszét is megszégyenitené.

Talán soha sem valék levettebb kedélyű; szórakozásom folytonosan növekedett, fejem elkábult s midőn a keskeny utczákon és népes piaczkon áthaladtam s körülöttem zsi-bonga a tömeg és lármás életünk változatos jelenetei feltűnelgének, úgy rémlek, mintha szellemét visszavonta volna a természetből az Isten, és Lissabon egy szemfényvesztő színpada volna, hol a mesterséges gépezet elrejtett drótjai merev és eszmélet nélküli bábalakokat mozgatnak.

Lankadtan érkezém a Szent Anna-kolostor sötét kapujához s keblem csak akkor kezdett könnyülni. Néhány órai távollétem alatt az agg épület megifjodni látszék, a szentek kőszobrain a nap sugárcza nyugvék, a vértanuk homloka kiderült s azon tárgyak, föliratok, képjelek, melyeket oly hosszas megszokás után is, ha a világba vegyültem, igen komoraknak tarték, most kivetkezének idegenítő szigoraikból és minden lépéssel, melylyel hideg czellámhoz közeledém, inkább érzém, hogy a lemondáson kívül nincs más bölcsesége az embernek.

Nagysád nem fog talán neheztelni, hogy midőn fölszólítására az ösmeretlen önkéntesről, az ünnepély hangulatáról és *Lusiad* kárhoytatásának indokairól kelle értesítenem, egyszersmind azon benyomásokat is föstém, miket kedélyemre tön a költő műve és sorsa. Keblem terújétől meg kelle menekülnöm s Nagysád részvéte az iránt, kit én bámulok, s kit a világ és véletlen üldöz, bátorítás volt s mentségem ezen önösségért.

Fernando.

Utóirat. Nagysád utóiratában szívemre köté Camoens lakásának kikutatását és kegyeddeli közlését. Minden vágyam s büszkeségem láthatni őt s noha eddigi tudakolásaím még czélra nem vezettek, reményem nem csökkent; mert ha a

Ily csalálmok után ne csodálkozzék senki, ha a lény, kit az ért kor mély rokonszenvével vallottunk boldogságunk egyedüli feltételének, a legkábitóbb kéjek közt is üres vágyakat és kielégítetlen sovárgást hagy keblünkben tombolni!

Mi, egy feláldozott első szerelem martalékai, még oly szenvedélyt is, mely kibeszélhetetlen bűbájjal karol át, mely szívünk minden vércseppeire lázas dobogást fuval, emlékeinkkel összehasonlítva, bágyadtnak, hidegnek és közszerűnek fogunk tartani.

Mi az első szerelmet Vesta-tűznek hiszszük, mely ha kialudt, csak az ég villámlásaitól nyert szikrából élesztethetik föl. És hol létezik oly lény, kinek szennytelen keblében kételyünk e gyulékony mennyet föllelné?

S ez bosszuja föláldoztatásáért.

S ha találni fogsz az élet ködös völgyében oly halomra, melyet a nap arany sugáiraival körülszótt, ha itt a legvilágosabb pontot két lény foglalja el, kiket szabad, balzsamos és meleg lég köszönt és te, a homályos s nedves párázatok közt vándorló, irigyelnéd őket, kik a legszebb menhelyet föllelték, ha a tört és visszafojtott sóhajok elégtelenségükről nem tanusitanának: ekkor ne kételkedj, hogy az egyik közülök az első szerelem emlékeinek lázával küzd s alakatlan kéjekért ábrándoz és a másik — oh ez miként volna szerencsés, midőn nem boldogíthat s midőn a szív tularadozó kéjei alatt is érezni kénytelen, hogy szenvedélye csak félig van viszonzva, mert kedvese feldúlt keblében a legösszhangzóbb húrok szakadtak szét?

Hol maradtál Portugália, te parányi, befolyástalan és kimerült ország, te a szabadság és lázadások paródiáinak eljátszására épült színpad?

Soká feledélek a bikaviadatok kedvelőjét s mulatságos küzdőhomokát Bomfim gróf és Costa Cabral ő nagyméltóságoknak.

El, el hozzád, független nép és angol gyarmat, hol egy marquis ezer csatákban győz a nélkül, hogy vitéz tábornoknak tartassék, s hol a nép az alkotmányos élet malasztáiban részesül a nélkül, hogy Don Miguel kényuraságát meggyűlölte volna!

De mit mondék?

Én nem hozzád térek vissza, vén Portugália, ki Braziliát, Kelet-Indiát és reményeidet elveszítéd, ki ha nemzeti nagyságról álmodozol, ábrándod oly nevetséges, mint azon aggastyáné, ki — mert második gyermekkort ért — a második ifjuság és férfierő elérékezésében is bizik.

Én a hajdani Lisboát akarom látni, «a tengerek királynéját» és Lusú maradékait, kiket a nagy Emanuel óriássá nevelt s kik Sebastian alatt oly romlás és aljasodás felé közelgetnek, minőt Mátyás király uralkodása után és II. Lajos hadviselésében tanult ösmerni sátkozni a magyar.

Én Lukkos folyamát keresem föl, Cselepaták társképét.

Azonban míg Fez forró homokaiban elhamvadna képzelődésem, szólok egy nő meleg kebléről, hol a szenvedély és csalatkozás elhervasztá, de még nem égeté ki az öröm, gyönyör és remény virágait.

Don Pedro Giron nője disztermeibe és lefolyt éveire térek vissza.

B. KEMÉNY ZSIGMOND *kéziratából közli*

PAPP FERENCZ.

EURIPIDES HEKABÉJA.

Euripidesnek ma ritkábban emlegetett, de valamikor nagyon népszerű, Ennius, Accius és Seneca által a római irodalomba is átültetett s még a bizánczi korban is sokat olvasott darabját, Hekabét, a végtelen anyai fájdalom és szertelen anyai bosszu elementáris erejű tragédiáját kívánom ismertetni és főbb jeleneteiben bemutatni.

Hekabe tárgyánál fogva folytatása lehetne a *Trójai Nők*-nek, bár keltére nézve azt csaknem egy évtizeddel megelőzte, mert biztosan állíthatjuk, hogy a Krisztus előtti 423-ik év előtti időből való, minthogy Aristophanes a 423-ban színre került *Felhők* egyik versében (708) már paródizálja. A görögök Trója feldulása és a zsákmány felosztása után már útnak indultak, de nem juthattak tovább a trójai parttal szemben levő trák Chersonesosnál. Visszatartja őket a Paris nyilatól elejtett Achilles árnya: ő sem akar elismerés, jutalom nélkül maradni s azt követeli, hogy Priamos és Hekabe szép leányát, Polyxenát áldozzák fel az ő sirhalmán. A seregben nagy vita támadt, teljesítsék-e a hős kívánságát. Agamemnon, ki Kassandrát, Polyxena testvérét birta rabnőül, ellenezte; Odysseus azonban meggyőzte a görögöket, hogy nagy hálátlanság és méltatlanság lenne, ha a legnagyobb hőstől sajnálnák a szűz vérét. A többség kimondta Polyxena feláldozását s megbízta Odysseust, hogy a rabnőül épen neki jutott Hekabe anyai karjaiból kitépve vigye a leányt feláldozás végett Achilles sirjához. Említsük meg, hogy Polyxena feláldozását Sophokles is drámává alakította a miletosi Arktinos *Iliupersise* nyomán, de ez a dráma elveszett. Későbbi romantikus vonás az, melyet a krétai Diktys és a phrygiai Dares említenek, hogy Achilles szerette Polyxenát, azért kívánta halálában is bírni.

A szerencsétlen Hekabe, a nem rég dús és hatalmas Trója rabságra jutott agg királyasszonya, kinek már annyi rettentő csapást kellett szenvednie, a dráma karául szereplő többi rabnőtől környezve, támogatva, épen baljóslatú álmán tőprenkedik, mely azzal ijeszti, hogy még nem üritette ki fenéig a fájdalmak serlegét, mikor hírét veszi a görögök szörnyű határozatának.

HEKABE (a foglyok sátra előtt).

Jaj! én nyomorult, mit mondhatok erre?

Mily hang lehet és milyen siralom

Méltó siratója e gyászos öregség,

Ez elviselhetetlen

Rabság nyomorának? Oh jaj!

Kicsoda véd, mely földi szülött?

Mely város? Oh jaj, oda már öregem,

Oda gyermekeim!

Hova menjek, emerre vagy arra, hová?

Hol vár pihenés? Megment valamely

Isten vagy daemon e bajtól?

Jaj, trójai nők,

Iszonyú hirt hoztatok, ah iszonyú,

Megsemmisítő bajt. Én a napot

Se vágyom látni már.

Nosza vidd te, vezesd te, szegény láb,

Öreg asszonyodat be a sátor

Ölébe. (A sátor felé indul s bekiált).

Oh lányom, a legnyomorultabb

Anya gyermeke, halld, oh jöszte ki, jöjj

Ki a sátradból, hisz' anyád szava hív.

POLYXENA (a sátorból kilépve.)

Ah, anyám!

Anyám, miért kiabálsz? Micsoda

Újság az, a melylyel, mint a csibét,

Sátramból így kiriasztál?

HEKABE. Jaj, magzatom!

POLYXENA. Rossz szód mit ijeszt baljóslatival?

HEKABE. Oh jaj, a te élted!

POLYXENA. Csak mondd ki, soká ne titkold.

Anyám, oh félek, rettegek,

Hogy e sohajtozás . . .

HEKABE. Te szegény, te szegény anya gyermeke, jaj!

POLYXENA. Tudtomra mit adsz?

HEKABE. Végzésit az argosi hadnak :

Hogy téged Achilles sirja fölött

Feláldoz a hősnek.

POLYXENA. Jaj nékem, anyám, mily rendkívüli

Bajt hirdet a szád! Ah mondjad, anyám,

Való lehet-é ez?

HEKABE. Megmondám, lányom, a rettenetes hírt,

Mely hirdeti a görögök döntő

Szavazatját életed ellen.

POLYXENA. Te szegény, boldogtalan édes anya,

A kit annyi csapás meglátogatott,

Ismét mily szörnyü, mi rettenetes,

Kimondhatatlan szégyent

Küldött rád egy daemon?

Én, a te lányod, oh én, nyomorult,

Nyomorult rabságod támasza, társa

Már nem lehetek.

Hisz mint valamely hegyeken legelő

Kis üszőt, látsz engemet, oh te szegény,

Leszakítva

Anyai kebeledről

Átszelt nyakkal a hadesi honba

Szállni a földnek alája, holott a halottak

Között fekszem, szegény.

Boldogtalan édes anyám, siratom

Sorsod gyászénekeimmal;

Magam éltét, gyászát nem siratom,

Se gyalázatomat; meghalni reám

Nézve a legjobb sors, a mely érhet.

(Odysseus sietve közeledik.)

KARVEZETŐ. Imé, Odysseus jó serény léptekkel ott,

Hekabé, bizonynyal újabb hírt jelent neked.

- ODYSSEUS. Asszony, a hellen had döntő határozatát
 Tudod talán már: mégis elmondom neked.
 Kimondta sergünk, hogy lányod, Polyxena
 Achilles sírján vérzik el mint áldozat.
 Minket kiküldtek, hogy kísérvük és vigyük
 El a leányt; az áldozatnak rendező
 Főpapaül Achilles sarját rendelék.
 Nos, mit cselekszel? Meg ne hurczoltasd magad
 Erővel és tusára én velem ne kelj.
 Ismerd meg a hatalmat és inségedet:
 A bajban is jól gondolkodni bölcseség.
- HEKABE. Jaj, látom én, mily küzdelem vár még reám,
 Sóhajtásokkal teljes, könnytől áradó.
 Nem veszttem ott el, a hol vesznem kell vala,
 Nem pusztított el Zeus, fenntart szegényt,
 Hogy lássam a nyomornál is nagyobb nyomort.
 De hogyha szolgál a szabadhoz még tehet
 Kérdést a nélkül, hogy lelkét megbántaná,
 Akkor legyen most béfejezve a te szód,
 S hallgass reám, hogy most én kérdezhesselek.
- ODYSSEUS. Kérdezz, legyen meg! Nem sajnálom az időt.
- HEKABE. Tudod, mikor Tróját jövel kikémleni,
 Rongyos köpeny volt rajtad és szakálladat
 Beszennyezék vérző szemednek cseppjei.
- ODYSSEUS. Tudom, szivemben sajtó emléket hagyott.
- HEKABE. S Heléna rád ismert, csak nékem mondta meg?
- ODYSSEUS. Emlékezem, hogy nagy veszély környékezett.
- HEKABE. Jövel s ölelted alázattal térdemet?
- ODYSSEUS. Igen, ruhádat fogva ellankadt kezem.
- HEKABE. S én megmentettem élted, kijuttattalak!
- ODYSSEUS. Hogy a napot ma látom, a te érdemed.
- HEKABE. És mit beszéltél, a mikor rabom valál?
- ODYSSEUS. Hogy el ne veszszek, sok mindent kigondolék.
- HEKABE. S most mégis, úgy-e, nem rossz minden szándokod?
 Magad bevallod, hogy tőlem csak jót nyerél,
 De te mi velünk jót nem, csak rosszat művelsz!
 Oh háládatlan faj, népkegy s kitüntetés
 Vadászi! Mért kellett, hogy megismerjelek,

Kik könnyedén megsértitek barátitok,
 Csak a tömegnek tessék hízélgésetek.
 De ily bölcsesség mily agyban foganhatott:
 Halálra szálni áldozatként e leányt?
 A síron embert ölni mily szükség kíván,
 A hol bikát levágni inkább van helyén?
 Vagy Achilles, hogy megtorolja gyilkosít,
 Méltán kívánja e leánynak életét?
 Hiszen ez nem tett semmi rosszat ő vele!
 Mért nem kívánta áldozatnak Helenát?
 Trója alá az vitte, az vesztette el.
 S ha egy kiváló szépségnek kell hálnia
 A foglyok közzül, rólunk szó úgysem lehet;
 Hiszen Helena a legszebb mindnyája közt
 S a többi nála semmivel se vétkesebb.
 Az igazságért küzd eddig minden szavam;
 Most, hogy te tőled méltán mit kívánhatok,
 Halld meg! Magad mondád, hogy megfogtad kezem,
 S elém borúlva illetéd agg államát.*
 Most én borulok térdre, én illetlek úgy,
 És épen úgy esdeklek hozzád e kegyért:
 Ne tépd ki karjaimból édes magzatom,
 Ne öljétek meg! Vérontás volt már elég.
 Örülve néki feledém inségemet;
 Sok elveszettért ő egyetlen vigaszom,
 Hazám és ápolóm, vezérlő támaszom.
 Ne éljen vissza győzelmével, a ki győz,
 Szerencséjében ne bizzék a sorskegyelt!
 Mi voltam egykor én!? S most semmi sem vagyok,
 Hisz egy nap elrabolta minden üdvömet.
 Oh drága ember, kérlek, tisztelj engemet,
 Oh szánakozzál, menj a hellen had közé.
 És intsd őket, hogy a nőket, kiket előbb
 Oltártul elhurczolva meg nem öltetek,
 Hanem megszántatok, most meggyilkolni bűn.

* Az ótaloméért esdeklő egyik kezével térdét ölelte, a másikkal állát illette annak, a kinek ótalmához folyamodott.

Hiszen szabadnak és szolgának életét
 Ugyanegy törvény óvja, védi nálatok.
 Tekintélyed győz, bár gyöngébb lesz is szavad,
 Mert főembernek ajkán mindjárt súlyosabb
 És többet ér a szó, mint a közemberén.

KARVEZETŐ. Emberi szív oly érzéketlen nem lehet,
 Hogy nagy keserved és gyászos siralmadat
 Elhallgatná nem éjtve részvevő könyüt.

ODYSSEUS. Hékabe, légy okos! Azt, a ki jót akar,
 Indulatodban ellenségednek ne véld.
 Személyed' én, a melynek sokkal tartozom.
 Öszinte szívvel kész vagyok megmenteni;
 De a mit nyíltan mondtam, most se tagadom:
 Ha Trója megdől, lányod áldozat leszen
 A legnagyobb hős sirján, mint az rendelé.
 A legtöbb várost épen e kór szállta meg,
 Hogy a derék és elszánt férfi semmivel
 Se kap a hitványnál nagyobb elismerést.
 Tőlünk Achillest nagy tisztesség illeti,
 A hőst, ki oly dicső halált halt Hellasért.
 Nem volna szégyen a barátot, a míg él,
 Becsülni s elfeledni, hogyha sir födi?
 S hagyján! De majd ha ismét küzdelemre kell
 Szállnunk hazánkért: mit fog ez s az mondani?
 Küzdés helyett nem jobb kimélni életünk,
 Ha becsbe' nincs, ki érte éltét áldozá?
 Részemről, hogyha élek, napról-napra én
 Be tudnám érni bármilyen kevéssel is:
 De tiszteletben lássam tartva siromat,
 Mert nem muló időre szól a kegyelet.
 Szánalmas sorsodat tekintsem? Hát figyelj! -
 Vannak honunkban semmivel se boldogabb
 Hajlott korú nők, élemedett férfiak,
 Arák, kik elveszték a legjobb vőlegényt:
 Ida fővénye rejti hősi tetemük'.
 Tűrj hát te is! Ha megtisztelni a dicsőt
 Mi elmulasztjuk, balgaságnak vádja sujt.
 Ám csak tagadjátok meg a barátokat,

Ti barbarok s a hősileg meghaltakat
 Ne tiszteljétek: akkor Hellas boldogul
 S ti megkapjátok, a mit érdemeltetek.

KARVEZETŐ. Oh jaj, be szörnyü balsors a rabszolgaság:
 Erőszaktól legyőzve túrni bármit is.

HEKABE. A pusztá légbé dobtam hát minden szavam,
 Melylyel, leányom, esdekeltem étedért!
 Ha van erőd, anyádénál mely hathatós,
 Megütve minden hangot, mint a fülmile,
 Próbáld kivívni, hogy megtarthatd étedet.
 Szánalmat esdve hullj Odysseus térdihez,
 S bírd rá — van benne mód, hisz néki is
 Van gyermeke — hogy könyörüljön sorsodon.

POLYXENA. Látom, Odysseus, mint elrejtéd jobbodat
 Ruhád alá, mint elfordítod arcodat,
 Hogy álladat ne érinthesse meg kezem.
 Oh légy nyugodt! Nem zaklat esdeklő szavam;
 Követni foglak, mint a szükség rendeli.
 Magam is halni vágyom. Vonakodva csak
 Kislelkü volnék s éltémhez ragaszkodó.
 Minek is éljek? Fejedelme volt apám
 Minden frigeeknek: így kezdődött életem.
 Aztán édes remények közt nevelkedém
 Fejedelmi arául s nagy versengés tárgya volt
 Az én kezem, hogy kit fog boldogítani.
 Úrnő valék, csodálat tárgya én, szegény,
 Trójának összes lányi, asszonyi között,
 Egy istenasszony — halhatatlanság hián.
 Most rab vagyok. S először épen ez a név,
 Mely oly szokatlan, vágyódtat halál után.
 Aztán ki tudja, millyen nyers természetű
 Urat kapok, ki pénzen vesz meg engemet,
 Dicső Hektornak s annyi más hősnék hugát,
 S az otthon gabnaörlés dolgát rójja rám,
 Házát söpörni, szövő-székhez állani;
 Keservesen dolgozni végig a napot;
 S végül talán egy szolgál, egy sehonnai
 Öleli azt, ki fejedelmek vágya volt.

- Nem, nem! Inkább szabad kebellem válok el
 E napfénytől s adom Hadesnek testemet.
 Vezess, Odysseus s ölj meg ott, a hely színén,
 Mert nincs reményem, bizalom nem bátorít,
 Hogy élve még jól folytathának dolgaim.
 Anyám, te semmiben se légy meggátoló,
 Szóval, se tettel, sőt magad kívánd az én
 Halálomat, míg méltatlan szégyen nem ér.
 Izlelni a ki még nem szokta még a bajt,
 Igába annak fájdalmas hajolnia.
 Meghalva sokkal boldogabb lehetne, mint
 Ha él, a csúfos élet gyötreme csupán.
- KAR. Nemes szülőkötől szép eredni és dicső
 A földön, ámde a nemesség még nagyobb
 Becsű, ha véle igaz érdem egyesül.
- HEKABE. Szépen beszéltél, ám e széppel, gyermekem,
 Bú párosul. Odysseus, ha hálabért
 Kell Achillesnek adnotok, hogy megrovás
 Ne érjen, úgy ne ez legyen az áldozat.
 Vigyetek Achilles sírjához *engemet*,
 És öljetek meg nem kimélve. Én szülém
 Parist, ki lenyilazta volt Thetis fiát.
- ODYSSEUS. Achilles árnya nem a te halálodat
 Kívánja tőlünk: a te *lányod* kell neki.
- HEKABE. Hát öljetek meg engem is, mint lányomat:
 S még egyszer annyi véritalban részesül
 A föld s a holt, ha épen erre áhítoz.
- ODYSSEUS. Elég a lány halála, nem kell egy halált
 Mással tetézni: bár ez egy se kellene!
- HEKABE. Lányommal együtt meg kell hálnom nékem is!
- ODYSSEUS. Hogy-hogy? Parancsot más nem ad talán nekem?
- HEKABE. Reá fonódom, mint repkény a tölgyhöz, én.
- ODYSSEUS. Ha bölesebbekre hallgatsz, akkor nem teszed.
- HEKABE. Lányomtól önként nem tágitok semmikép.
- ODYSSEUS. S én nála nélkül innen el nem távozom.
- POLYXENA. Anyám, hallgass rám! És te, Laertes fia,
 Méltó haragját egy anyának fel ne ródd! —
 Boldogtalan te, a hatalmassal ne küzdj.

Mért kelljen földre hullnod és agg testedet
 Tán megsebezned, zord erő ha megczibál,
 Ifjú karoknak sinylened bántalmait,
 Ha meghurczolnak . . . Nem méltó hozzád, ne tedd!
 Én jó anyám, jöjj, nyujtsd felém áldott kezed,
 Engedd, hogy arczom megpihenjen arczodon.
 Hisz most utólszor látom, többé nem soha,
 A nap korongját és tündöklő sugarát.
 Ajkam utolsó búcsuszózatát fogadd,
 Édes szülém! A sir homálya vár, megyek.

HEKABE. És én, leányom, napfényt látva rab vagyok.

POLYXENA. Hajadon fővel . . . , nasz dal nem hangzott nekem . . .

HEKABE. Szánandó lány te, boldogtalan asszony én!

POLYXENA. Hadesbe' tőled elszakítva nyúgoszom.

HEKABE. Jaj, mit tegyek? Hol végezzem be életemet?

POLYXENA. Mint rab halok, szabad atyának gyermeke.

HEKABE. Én is, ki elvesztettem ötven magzatom.

POLYXENA. Ősz férjednek vagy Hektorodnak mit üzensz?

HEKABE. Hogy a legnyomorultabb asszony én vagyok.

POLYXENA (anyját ölelve).

Édes kebel te, mely tápláltál engemet!

HEKABE. Boldogtalan lány, el kell veszned ily korán!

POLYXENA. Anyám, légy boldog! Kassandrám, isten veled!

HEKABE. Boldog lehet más, az anyának nem lehet.

POLYXENA. S te Polydoros, a lovas trákok között!*

HEKABE. Ha él, — de kétlem. Balsors üldöz mindenütt.

POLYXENA. Ő él, ha meghalsz, szemedet ő fogja be.**

HEKABE. Még meg se haltam s kinjaimtól holt vagyok.

POLYXENA. Vezess, Odysseus, és takard be a fejem,

Mert a halál előtt megtörte szívemet

Anyám keserve, s az enyém az ő szivét.

Sugárzó nap, fogadd végső üdvözetem,

* Polydoros Polyxena öcscse, kit szülei, hogy megmentsenek, még Trója bukása előtt sok kincscsel együtt házuk régi jó barátjához, Polymestor trák királyhoz juttattak.

** A régiek szerint a legkedvesebb, legóhajtottabb szolgálat, melyet a gyermek szüleinek tehet.

Hisz már csak addig látom fényes arcodat,
A míg Achilles sirjánál a bárd levág.

(Odysseusszal útnak indul.)

HEKABE. Leroskadok, jaj, tagjaim megszoklanak.

Oh tartsd anyádat, lányom, nyujtsd felém kezéd,
Gyermektelen' ne hagyj! Elvesztem, kedvesim!
Bár látnám így Helénát, Spárta asszonyát,
Halálra menni! Tróját, mely boldog vala,
Ő szép szemével csúfos végre juttatá.

(Bemegy a sátorba.)

Miután a kar elzengte énekét s kifejezte benne aggodalmait, kétségét, vajon Görögországnak melyik vidékére fogják hurcolni rabul, föllép Talthymbios s a bánatában földön fetrengő Hekabének tudtára adja Polyxena feláldozását; elmondja hősiek magatartását, melylyel az egész sereg tiszteletét kivívta. Hekabének mérhetetlen bánatában is vigasz leánya hős viselkedése. Készül a fogoly nőktől halotti díszet gyűjteni s leányát eltemetni. Hogy a holttestet megmoshassa, öreg cselédjét tengervízért küldi s maga visszavonul a sátorba. Alig hangzanak el a kar strophái, melyben Párisnak Trója vesztét előidéző nőrablásáról van szó, mikor az öreg cseléd visszatér a tengerpartról Polydoros letakart holttestével.

ÖREG CSELÉD. Hol van, oh nők, szegény, szánandó Hekabe,
A ki nyomorban minden nőt s férfit legyőz ?

El nem ragadja tőle senki e babért!

KARVEZETŐ. Szerencsétlen, mi bajt hirdetnek ajkaid ?

Hát gyászos híradásod véget csak nem ér ?

ÖREG CSELÉD. Hekabének hoztam új bút; ennyi sorscsapás

Közt ember ajkán vidám szó nem hangozik.

KARVEZETŐ. Im' ép e perczen lép a sátorból elő,

A legjobbkor, hogy meghallhassa híredet.

(Hekabe kilép a sátorból.)

ÖREG CSELÉD. Oh asszonyom, jaj, szánandóbb, mint mond-

Elvesztél, nem vagy, bár még látod a napot, [ható,

Mert hontalan vagy, férjtelen, gyermektelen.

HEKABE. Nem mondasz újat! Mindezt én már rég tudom.

De mért hozod kimult Polyxenám' ide,

Hisz' azt jelenték, Achaja minden fia

Az ő végtisztességével foglalkozik.

ÖREG CSELÉD (félre). Semmit se tud, Polyxenát siratja csak,

Az új csapásról még semmit se sejt szegény.

HEKABE. Oh jaj nekem! Talán az isten-ihletett

Jós Kassandrának hoztad a fejét ide?

ÖREG CSELÉD. Ő él, kiről te szólasz. Ezt a holtat itt

Nem siratod! Hát nézd meg leplezetlenül,

Vajjon csodásnak, váratlannak tetszik-e?

(Leleplezi a holtat.)

HEKABE. Oh jaj, hisz a kit halva látok, gyermekem,

Polydoros, a kit trák barátunk rejte el!

Elvesztem, már nem élek én, boldogtalan!

Drága gyermekem,

Rákezdhetem siralmamat,

A daemontól ép most sugallt

Őrület-énekét.

ÖREG CSELÉD. Megismeréd fiad vesztét, boldogtalan?

HEKABE. Újat, hallatlant, hihetetlenlét lát szemem.

Bajból baj fakad, ujabbnál ujjabb;

Már sohse lesz nekem könnytelen egy napom,

Soha keservtelen.

KARVEZETŐ. Oh szörnyüt, szörnyüt szenvedünk, boldogtalan!

HEKABE. Szegény, jaj, szegény anyád gyermeke.

Mi baj veszte el,

Micsoda sorscsapás?

Ki vala gyilkosod?

ÖREG CSELÉD. Én nem tudom; a tengerparton ott lelém...

HEKABE. Hullám veté ki avagy lándzsa ölte meg

Sikján a partfövénynek?

ÖREG CSELÉD. A tenger hullámozása dobta partra őt.

HEKABE. Most értem immár éji látomásomat,

Jaj, nem feledém a sötét

Szárnyú álmoképet, melyet rólad álmodék,

Gyermekem, a nap hogy már nem ragyog reád.

KARVEZETŐ. S ki ölte meg? Álmodbul ezt megfejtheted?

HEKABE (észbe kapva.) Vendégbarátunk, a lovas trák fejdelem,

Kinek lakában atyja elrejtette volt.

KARVEZETŐ. Jaj, mit beszélsz? Hogy aranyára szert tegyen?

HEKABE. Hallatlan, mondhatatlan, túlmegy a csodán

E türhetetlen gazság. Nincs vendégi jog?

Oh átkozott ember, hogy szertevagdalád

E testet, érez kardoddal árva gyermekem
 Szétdaraboltad s száanalom nem szálla meg?
 KARVEZETŐ. Szegény! Egy rád haragvó daemon tégedet
 A legnyomorultabbá tett a föld színén.
 De im' urunkat látom ott közelgeni,
 Hős Agamemnon; hallgassuk hát, kedvesim.

(Agamemnon föllép.)

Agamemnon azért jött, hogy siettesse Hekabét, hogy — mint kívánta — maga temesse el a leányát, Polyxenát. Hekabe felhasználja az alkalmat, hogy esedezve boruljon eléje s elmondva fiának rettentő sorsát s hivatkozva leányára, Kassandrára, ki most mint rabnő Agamemnonat boldogítja, kérje, hogy álljon bosszút a hitszegő, gyilkos trák királyon. Agamemnon kész volna megtorolni a gázsúgot, de attól tart, a hadsereg megszólja, hogy Cassandra kedvéért tette. Hekabe tehát most arra kéri, ne tegyen semmit, csak engedje őt cselekedni, bosszút forralni és csak akkor lépjen föl védőjeül, ha a sereg a trák királyon állott bosszú miatt felzudulna. Addig halassza Polyxena temetését, hogy Polydorossal egy láng emészsze, egy sírhant borítsa el. Agamemnon ebbe beleegyezik, mivelhogy egyeseknek és a köznek egyaránt érdeke, hogy a gonosz gonoszul vesszen s a jók boldoguljanak. Hekabe most hozzáfog bosszútervének végrehajtásához: elküldi eselédjét a trák királyhoz s azt üzeni neki, jöjjön két kis fiával, mert fontos dolgot akar velük közölni. Agamemnon távozik, a kar pedig annak az éjnek borzalmairól énekel, a melyen a görögök Tróját elfoglalták s megátkozza Helenát, minden bajnak kútfejét. A mint a kardal elhangzik, megérkezik kíséretével és két fiával Polymestor, a trák király.

POLYMESTOR (Hekabéhez, tettetett nyájassággal).

Oh Priamos barátom! Drága Hekabe,
 Sirok, hogy így kell látnom téged', városod'
 És ép imént feláldozott szülöttedet.
 Ah!
 Nincs semmi biztos! Jöllétünk vagy hírnevünk
 Nem tartja távol a sorsnak csapásait.
 A jót s a rosszat istenink szeszélyesen
 Zavarják össze, hogy mi, a tudatlanok,
 Tiszteljük őket. Ámde mind ezen miért
 Panaszkodunk? A baj csak nem javul vele!
 Kérlek, ha tán neheztelsz késedelmemért,
 Békülj meg: épen távol voltam, hogy jövéél,

Országom belsejében. Hogy megérkezem,
 Hazámbul épen induló-félben valék,
 Midön cseléded szembe jött és átadá
 Üzeneted : sietve jöttem s itt vagyok.

HEKABE (arczát elfordítva).

Polymestor, átallok szemedbe nézni most,
 Ily szörnyü bajnak terhe hogy reám szakadt.
 Ki engemet jólétben láttál egykoron,
 Előtted ily sorsomban szégyellem magam
 S rád nézni nyílt tekintettel most nem tudok.
 Ám ezt irántad rosszindulatnak ne hidd,
 Polymestor! És illendőség is tiltja, hogy a nő
 Nyíltan szemébe nézzen a férfinak.

POLYMESTOR. Nem is csodálom. Ám mi szükséged reám?
 Hazulról vajh mi czélből hivatál ide?

HEKABE. Közölni vágyom fiaiddal és veled
 Valami engem illetőt; hát távolítsd
 A sátortól most félre kíséroidet.

POLYMESTOR (kíséretéhez).

Jó, menjetek! Csendes hely ez, veszélytelen.

(Hekabéhez.)

Te jó barát vagy és a hellenek hada
 Jó indulattal van irántam. Szólj tehát,
 A balsorsú barátnak a jó sorsu mint
 Lehet szolgálatára? Mert én kész vagyok.

HEKABE. Először is mondd: él-e házádban fiam,
 A kit kezemből s atyjáéból átvevél,
 Polydoros? A többit majd aztán kérdezem.

POLYMESTOR. Ő él, e részben, mint anya, boldog lehetsz.

HEKABE. Oh drága, mily szép s hozzád illő válasz ez!

POLYMESTOR. Hát másodszer megtudakolni mit kívánsz?

HEKABE. Hogy én reám, anyjára vajjon gondol-é?

POLYMESTOR. Oh hogyne! Titkon hozzád jönni készüle.

HEKABE. Sértetlen a kincs, melyet Trójából hozott?

POLYMESTOR. Házamban őrzöm épen és hiánytalan'.

HEKABE. Őrizd is, el ne kívánd embertársadét!

POLYMESTOR. Világért sem! Elég nekem a magamé.

HEKABE. Tudod, mit mondok gyermekidnek és neked?

POLYMESTOR. Nem én, de hisz szavadból mindjárt megtudom.

HEKABE. Hát tudd meg, drága... nékem mindig az valál...

POLYMESTOR. Mit kell megtudni két fiamnak és nekem?

HEKABE (súgva). Házamnak ősi kincse van elásva itt.

POLYMESTOR. És azt kívánod, hogy fiad megtudja ezt?

HEKABE. Úgy van, *te tőled*, hogyha van becsületed!

POLYMESTOR. És két fiamnak mért szükség itt lennie?

HEKABE. Netán ha meghalsz, ők is tudják titkomat.

POLYMESTOR. Helyes beszéd, valóban böles gondoskodás!

HEKABE. Tudod a trójai Athena szent helyét?

POLYMESTOR (mohón). Ott fekszik a kincs? Mi jelöli a helyet?

HEKABE. Fekete szirt, a földből kiemelkedő.

POLYMESTOR. Van még talán e dolgokról mit mondanod?

HEKABE. Őrizd a kincset, melyet magammal hozék.

POLYMESTOR. Hol van? Magadnál vagy rejtekben tartod-é?

HEKABE. A sátorban van, a zsákmányhalom között.

POLYMESTOR. De hol? Hisz ez a hellen hadnak táborá!

HEKABE. Hisz külön állnak a fogoly nők sátrai.

POLYMESTOR. És férfi nincs ott? Bátorságos benn a hely?

HEKABE. Nincs egy görög se, egyedül mi, asszonyok.

Csak menj be, mert már készül Argosnak hada

Kötelet oldva hellen partra szállani.

Így, hogyha mindent megtevé, mit tenni kell,

Menj gyermekiddel fiam rejtekhelyire.

(Bemennek a sátorba.)

KARVEZETŐ. Még nem lakoltál, meglakolsz immár hamar!

Mint a ki révtelen árba zuhan hanyatt,

Oly váratlanul veszted el életedet

S mind, a mit élvezél. Mert az, a kit Diké

Bűnösnek talál s istenek átka sujt,

Attul a kárhozat messzire nem lehet.

Utad reménye megcsal, oh boldogtalan!

Ott Hades sötét éjjele vár reád.

Gyöngé kezek miatt vész el az életed.

POLYMESTOR (bent a sátorban).

Oh jaj nekem, szemem világát elveszik!

KARVEZETŐ. Hallátok a trák férfi jajját, kedvesim?

POLYMESTOR (bent). Jaj, gyermekim, megölnek ők titeket is!

KARVEZETŐ. A nagy merénylet végbe ment már, kedvesim-
POLYMESTOR (beant). De meg nem ment előlem fürge lábatok,
Mert szertedülöm sátratok minden zugát.

KARVEZETŐ. Halljátok-é, mint ront és zúz erős keze!
— A végső szükség hív, jó lesz berontanunk,
Vigyünk segílyt Hekabénak s Trója lányinak.

HEKABE (sietve kilép).

Törj össze mindent, oh ne kimélj semmit is:
Szemed világát vissza úgy se nyerheted,
S kiket megöltém, gyermekid se láthatod.

KARVEZETŐ. Lebirtad és megölted trák barátodat,
Űrnöm, és mindazt, a mit mondasz, megtevéd?

HEKABE. Meglátod őt, — a sátorból mindjárt kijő —

Világtalan léptekkel mint bolyg, tántorog;
S két holt fiát: én s Trója hősi asszonyi
Öltük meg őket. Meglakolt a gaz barát!
Im' látod, ép most lép ki sátrunk ajtaján.
Odább vonúlok, útjából kitérek én,
Mert féktelen haragnak árján ront elő.

Utána jönnek az asszonyok is; kezükben a két megölt gyermek. A vak Polymestor támolyogva ront ki utánuk a sátorból s rettentő panaszban önti ki fájdalmát és dühét. Szeretné kezére kapni a nőket, kik őt megvakították, fiait megölték s húsukat levágni, majd embereinek s a görögöknek kiáltoz, hogy jöjjenek segítségére. Kiáltozását hallva jó Agamemnon.

AGAMEMNON (elszörnyed Polymestor és holt gyermekei láttára).

Ah!

Boldogtalan Polymestor, ki ronta meg?
Véres döféssel a szemed ki szúrta ki?
És gyermekid ki ölte meg? Akárki volt,
Szörnyen kitölté rajtad s rajtuk bosszuját.

POLYMESTOR. Hekabe és a rabnők tettek tönkre így,
Nem tönkre, többet ennél — pusztá semmivé.

AGAMEMNON. Mit hallok? Hekabe, ezt te követted el,
Mint ő beszéli, e rémes merényletet?

POLYMESTOR. Oh jaj, hozzá szólsz? Így hát itt van ő közel!
Mondd, merre van? Hadd kapjam két kezem közé,
Széttépem és vérebe fojtom a gonoszt!

(Vadul kapkod utána).

AGAMEMNON (megfogja).

Hah, mit művelsz?

POLYESTOR. Az istenekre, oh bocsáss!

Engedd, hogy rávethessem feldühödt kezem.

AGAMEMNON. Megállj, szivedben fojtsd el a bosszú tüzét

És szólj, mért szenvedéd ezt; mindkettőtököt

Meghallva helyesb ítéletet mondhatok.

POLYESTOR. Elmondom. Polydorost, legkisebb fiát

Hozzám adá Trójából atyja, Priamos

És anyja, Hekabe, hogy én neveljem őt,

Mert sejtették, hogy Trója már nem áll soká.

Én őt megöltem. Hallgass meg, miért tevém,

Mily bölcs előrelátással, mily helyesen.

Féltem, ha felnő ellenséged, népeit

Még összegyűjti, fölépíti városát.

És a görög, hallván, hogy él egy Priamos

Fiai közzül, háborút zudit megint

Phrygia ellen: Thrakiának mezeit

Dúlná, tiporná s újra szenvednők, uram,

Szomszédokul mind azt, mit most átszenvedénk.

Fia holtárul értesülve Hekabe

E helyre csalt, hogy megmutatja itt nekem

A Priamidák Ilionból elhozott

Elrejtett kincsét; fiaimmal csak magam'

Vitt sátorába, meg ne tudja senki más.

Ott üldögélek hátradőlve székemen,

És jobbról-balról Trója sok leánya vesz

Körül, mint jó barátot. Mellém ültek ők,

S egyik palástom nézte a nap fényinél,

S dicsérte thrák kezeknek pompás himzetét;

Mások pedig thrák lándzsámat szemlélgeték

S így mind a két díszemtől megfosztottanak.

A kik pedig anyák valának, két fiam

Vették ölükbe, és ujjongva adta át

Egy kéz a másnak, atyjuktól mind távolabb.

Aztán — ki hinné? — ily kedveskedés után

Ruhájokból kirántva rejtett törüket

Leszűrják gyermekim, míg mások a kezem

És lábam megragadva ellenségesen
 Lefognak. A mint föl akartam ugrani,
 Hogy gyermekim megmentsem, sok kéz visszaránt
 Hajamnál fogva; hogyha mozdítám kezem,
 Megbénította azt is a nagy női raj.
 Végtére — ah ez a kínoknak kinja volt! —
 Szörnyűt műveltek: kapsokat ragadva, két
 Szegény szemem világát tőlem elvevék,
 Vérárt fakasztva helyükön s a sátron át
 Sietve menekültek. Felugorva én
 A vérengző kutyákat, mint vad, üldözöm,
 Kutatva, mint a jó vadász, minden zugot,
 És törve, zúzva. Ezt szenvedtem, mert neked
 Kedveskedém s megöltem ellenségedet.
 Agamemnon! S hogy hosszúra ne nyujtsam szavam,
 A nőkről a mi rosszat mondtak hajdanán,
 S a mit jelenben vagy jövőben mondanak,
 Én egy szavammal mind azt egybefoglalom:
 Se föld, se tenger nem táplál ily fajzatot,
 Jól tudja mind az, a ki együtt él velük.

KARVEZETŐ. Fennen ne héjjázz és a nők egész nemét
 Ne sujtsa általában ily kárhoytatás.

HEKABE. Agamemnon! Bárcsak emberek között soha
 Ne lenne a szó a tettnél hatalmasabb!
 Ki jót művelt, jót annak kéne mondani,
 De a ki rosszat, lenne rossz beszéde is,
 Szép színbe vonni ne tudná a jogtalant.
 Bölcsék talán, kik értik e művészetet,
 De bölcsességük meg nem állja a helyét
 S elvész rutúl mind, egy se menekül soha.
 Ez az, a mit neked kívántam mondani.

(Polymestorhoz.)

És most te halld meg szavaidra válaszom.
 Azt mondod, újabb háborút hogy elkerülj,
 Azért öled meg fiam — Agamemnonért!
 Tudd meg gonosz, hogy a barbárok nemzete
 A hellenekkel jó viszonyban nem lehet
 Se most, se máskor. És kinek a kedveért

Buzgólkodol te ily nagyon? Hogy nászra lépj?
 Talán rokonság, vagy mi más ok készítetted?
 Féltél, hogy újra hadra kelve, földedet
 Pusztítani fogják? Ki hiszi el ezt neked?
 Mondj igazat s valld meg, hogy az arany
 És kapzsi lelked volt fiamnak gyilkosa.
 Felelj különben: a mikor még Ilion
 Szépen virágzott, bástyafal vevé körül,
 Priamos élt s Hektor dárdája hősködött,
 Miért nem akkor gyilkolád meg gyermekem?
 Házadban, e királynak hogy kedvét leresd?
 Avagy hadának mért nem adtad *élve* át?
 Nem, csak mikor már a mi csillagunk leszállt,
 S füst jelzi már csak feldult városunk helyét,
 Akkor öled meg házad vendégét gazúl!
 Ezen kívül hogy mily gonosz vagy, halld tovább.
 A hellénnek ha híve vagy, az aranyat,
 Melyről bevallod, hogy fiamé, nem tied,
 Miért nem adtad a szűkölködőknek át,
 Távol honuktól a kik oly rég küzdenek?
 Oh nem, kezedből nem bocsátod most se ki,
 Átalkodottan bírod házad kincseként!
 Igen, ha, mint illet vón, táplálsz fiam,
 S megtartod a pénzt: nagy dicsőség volna rád.
 Mert a bajokban nyilvánul a jó barát,
 A szerencsében jó barát elég akad.
 Ha meg te szűkölködtél, míg ő dús vala,
 Neked fiamban akkor is nagy kincs maradt.
 De most se benne nincs számodra jó barát,
 Se kincsbe', sem gyermekbe' nem gyönyörködöl,
 S magad is nyomorult vagy. Azt mondom neked,
 Agamemnon, őt ha véded, nagy-rosszat művelsz,
 Mert nem igaz barátod, meg nem bizható,
 Nem tisztességes ember, nem becsületes.
 Azt mondanám, hogy kedved rosszakban leled
 S magad is az vagy. Ám uram vagy, hallgatok.

KARVEZETŐ. Lám, jó beszédre a jó ügy csak mindig át
 Az embereknek anyagot, mely megfelel.

AGAMEMNON (félre). A más bajában ítélnem terhemre van,
De meg kell tenni; mert nagy szégyent hozna rám,
Ha, mit kezembe vettem, elbocsátanám.

(Fenn, Polymestorhoz.)

Tudd meg tehát, én azt hiszem, nem kedvemért
Ölted meg őt, nem is Achája népeért,
Hanem hogy el ne kelljen kincsét vesztened;
De most a bajban azt mondod, mi hasznosabb.
Vendéget ölni tán csekélység nálatok,
Mi nálunk, helleneknél, aljas, gaz dolog.
Vád hullna rám, ha tégedet fölmentelek;
Nem is tehetném. Hogy ha ily rosszat merél
Művelni, türd is, mit türnöd nem kellemes.

POLYMESTOR. Oh jaj, tehát egy foglyul ejtett nő legyöz
S lakolni kell a nálam hitványabbakért?

AGAMEMNON. Mást érdemelsz-e, a ki ily rosszat tevél!

POLYMESTOR.

Szegény fejem! Jaj gyermekim! Jaj két szemem!

HEKABE. Szenvedsz? Hát én? Nem szenvedek fiam miatt?

POLYMESTOR. Örvedesz, hogy gonyolhatsz, oh gonosztevő!

HEKABE. Ne örvendjek, hogy bosszumat megállhatám?

POLYMESTOR. Nem tart sokáig; majd midőn a tengerár...

HEKABE. Elszállít engem hellen földnek partira?

POLYMESTOR. Nem! *Elborít*, az árboczról a mint lehullsz.

HEKABE. Ki kényszeríthet ily merész ugrásra, mondd!

POLYMESTOR. Magad kuszol fel a hajónak árboczában.

HEKABE. Tán szárny segítne vagy mi mód juttatna föl?

POLYMESTOR. Tüzes tekintetű kutyává változol.

HEKABE. Honnan tudod, hogy alakom megváltozik?

POLYMESTOR. Thrakia jósa, Dionysos jósolá.

HEKABE (gúnynyal). S neked nem jósolá meg szenvedésidet?

POLYMESTOR. Nem, mert különben meg nem ejt ádáz cseled.

HEKABE. Mint holt vagy élő végzem ott be sorsomat?

POLYMESTOR. Meghalva! Rólad nevezik el sírodat.

HEKABE. Átváltozásom jelzik ezzel vagy mi mást?

POLYMESTOR. A «Kutyahalma»: hajósok intő jele.

HEKABE. Én nem törődöm ezzel, csakhogy bűnhödél.

POLYMESTOR. De halni kell lányodnak, Kassandrának is!

HEKABE. Távol legyen! Fejedre szálljon ez a sors!

POLYMESTOR (Agamemnonra mutatva).

Megöli e királynak átkos hitvese.

HEKABE. Tyndareos lányát ily düh ne szállja meg!

POLYMESTOR. Ezt is lesujtja, bárdjával lecsapva rá.

AGAMEMNON. Örült vagy-é, mondd, s fenytékre vágy szived?

POLYMESTOR. Ölj meg, de gyilkos fürdő vár Argosba' rád.

AGAMEMNON (szolgáihoz).

Ragadjátok mæg, szolgák és vigyétek el!

POLYMESTOR. Fáj hallanod?

AGAMEMNON. Tapaszszátok be ajkait!

POLYMESTOR. Tapaszszátok csak, már kimondtam!

AGAMEMNON. El vele!

Sivár szigetre dobjátok ki mielőbb,

Mivelhogy így, ily vakmerőn mer szólani.

Boldogtalan Hekabe, menj s két holtadat

Temesd el! És ti Trója női, menjetek

Gazdáitok sátrába, mert mar érzeni

A szél fuvalmát, mely hazámba elröpít.

Legyen szerencsés útunk s fáradalmaink

Lerázva jó rendben találjuk otthonunk.

KARVEZETŐ. Sátrunkba s a révbe, hívek ti, jerünk,

Próbáljuk hordani terhes igánk.

Bús sors, de parancsol a szükség!

* * *

Ezzel végződik a tragédia.

Ha nagy léleknek nagy szenvedései és nagy tettei méltó tárgya lehet egy tragédiának, nem lehet tagadni, hogy Hekabe tárgya megrázó tragikus cselekvény. Az emberi sors gyászos tragikum, a fényes jólétnek szánalmas nyomorra fordulása a megrendítő szerencsétlenségek egész során, alig valósul meg valakin teljesebben, mint Trója volt király-asszonyán. Azt kell rabszolgáloul követnie, a kit egykor könyörületből ő mentett meg a haláltól. Miután férjét és annyi gyermekét Hektorral együtt el kellett vesztenie, maradt még két leánya és egy fia. De az egyik leányától, Kasandrától, örökre el kell szakadnia, mert annak Agamem-

nont kell követnie. Csak másik leánya, Polyxena van vele, öregségének egyetlen támaszául s ezt is oda kell adnia, hogy a görög sereg határozata szerint Achilles sírján ki-ontsák a vérét. Hiába is volna minden ellenszegülés, és a hős lelkű leány, ki inkább sajnálja elárvult anyját, mint önmagát, maga mond le s anyját is ő beszéli le minden ellenállásról, mely csak bántalmaikat, szégyenüket tetézné. Más elégtételük nem lehet, mint magukhoz méltóan viselkedni. Polyxena hősi elszántsága még a görög sereg tiszteletét is kiérdemli s fölemelő tudat a lesujtott anyára nézve.

Hogy Polyxena halálával egy magában is tragikus cselekmény véget ér, az kétségtelen. Sophokles Polyxenája kétségkívül ezzel végződött: Achilles elfogadta az áldozatot és újtokra engedi honfiait. De az anyának sorsa még nincs befejezve; s Euripides, ki az anyát, Hekabét állítja érdeklődésünk központjába, épen azért helyezte Polyxena feláldozását Trója földjéről Thrakia partjaira, mert az *anyát* akarta egész teljességében elének állítani, nemcsak a fájdalomtól lesujtva és tétlenségre kárhóztatva, hanem egy új csapás magnetikus hatása alatt a pathos legmagasabb hullámain megdöbbenő tetterőre emelkedve. Ha Euripides Polyxena feláldozását a tragédia közvetlen előzményévé tette volna, akkor nem tűnt volna ki a nagy ellentét; lát-nánk a darab elején egy fájdalmában megtört anyát, de csak hallomásból értesülnénk róla, mily csapás törte meg s nem támadna szívünkben nagyobb részvét Polyxena, mint Hekabe előbb elveszett gyermekei vagy Priamos iránt. «Segnius irritant animos demissa per aurem» . . . Polydoros gyászos veszte különben már előbb végbement (hiszen a prologost Polydoros árnya mondja), de Hekabe csak most értesül róla. Nem jogos tehát e tragédiától egyszerűen eltagadni az egységet, mint sokan teszik, és dichotómiával kétfelé osztani. Hiszen Polyxena feláldozása Polydoros halála és az érte állott bosszú közé esik! Az a mozzanat, mikor Hekabe fia meggyilkolását megtudja, épen a peripeteiát jelzi a tragédia hősére, Hekabéra nézve. Az anya, ki leányát nem menthette meg, ki érte bosszút nem állhatott, most a hitvány vendég-barát gazságán felbőszülve, élete utolsó re-

ménységének elhunyán a tétlen fájdalomtól letterőre ébredve, hihetetlen lelki erővel hajtja végre rettentő bosszúját. S Agamemnon, a görögség képviselője, neki ad igazságot. A költő azonban ezzel a szörnyű s nőhöz épen nem illő bosszúval megpecsételve látja Hekabe sorsát. Maga a megvakított Polymestor jósolja meg a neméből kivetkezett aszszonynak intő például szolgáló csúfos végét s egyetlen leányának, Kassandrának közeli halálát. Csak így teljes a végtelen anyai fájdalom és a szertelen anyai bosszú megdöbbentő tragédiája. Bosszújának nem örvendhet sokáig a bosszúló: a bosszú kétélű pallosa visszasújt reá. Ezt akarta a költő Hekabe személyéhez fűzve bemutatni s nem törődött azokkal a kritikusokkal, kik az egység paripájára ülve, tragédiáján végig fognak gázolni.

CSENGERI JÁNOS.

SZEMLE.

Vécsey Tamás.

Mikor öregeinket temetjük, valójában a magunk ifjúságát visszük sírba. Az ő szemük alatt nőttünk fel és ifjakként érezzük magunkat, a míg őket látjuk szemünk előtt. Úgy vagyunk, mint a vándor, ki falujából világgá indul: a míg a falu tornyát látja messziről, még odahaza érzi magát; csak a mikor a torony csúcsa is eltűnik, eszmél rá, hogy idegenbe szakadt. Azonképen ifjak maradunk mi is, a míg ifjúságunk emléktornyai még felénk intenek; csak a mikor ezek is dőlnek, vesszük észre, mily messzire kerültünk már ki az életbe.

A hetvenes évek vége körül javakorabeli professor volt Vécsey Tamás és mi tizennyolczéves ifjak nála és Hoffman Pálnál hallgattuk a római jogot. Hoffman volt a régibb professor. Vastag tankönyveket írt a római jogról és áhitatos félelemmel néztük a magánjogi codex első részének tervezetét, a mely akkor került ki a tolla alól és melyet a kormány fekete, vörös, kék meg sárga betűkkel, oly pazar kiállításban tett közé, mintha a jövő Magyarország nemes-levele volna. Persze képviselő is volt, kedvelt szónok és kiváló katedrai előadó. Egy pillanatig se kételkedtünk, hogy csak rajta áll, mely napon lesz minister. Hoffman kimagasló alakja mellett Vécsey Tamás, ki csak ekkortájt került Pestre, eleinte szerény állásba szorult. Inkább csak egy-két órás special-collegiumra néztünk át az ő tantermébe is: a római családjogról szeretett ilyen külön cursusokat tartani és a római szerelmi, jegyesi és házaseslet színes culturképeivel vonzotta magához a tudomány- és életéhes ifjúságot. Vécsey már akkor annak mutatkozott, a minek később is megmaradt: első sorban nem mint jurista, hanem mint culturtörténész és humanista nézte a maga tanszakát. Hoffman jogásztalentom volt: logikus fej és dialektikus és ha egy jogi tétel elemzésébe fogott, szinte arczára kiült a gondolatmenet fő- és albeosztása: a római I, II, III és

az arabs 1, 2, 3. Vécsey mellette inkább egy kálvinista hitszónok benyomását tette: előadása epikai szélességre és szinességre törekedett, pathosa egy kissé kenetes volt, de magyarsága jóízű, népies és közérthető. Olykor a patriciusok és plebejusok küzdelmébe, a tizenkét tábla törvénytételeibe, Labeo és Capito iskolavitáiba, Diocletianus államátalakításaiba és Justinianus reformjaiba egy-egy régi adomát, Catullus vagy Propertius egy lyrai ömlengését, Ovidius egy sikamlósságát, vagy Juvenalis vagy Martialis egy gúnyszavát vegyítette.

Szép szőke fejét ilyenkor egy kedves mosoly tette gyermekivé és mi fiatalok legott a magunkénak éreztük a tudós professort. Hoffman sápadt, magas homlokú, szikrázó szemű, classikus arczéle imponált; Vécsey egészséges, tej- és rózsaszínű, kedélyes gömbölyűsége a szíveket nyerte meg. Hoffman könyvei mélyek voltak, de nehezen hozzáférhetők. Ő Puchta, Arndts, Keller és Kuntze könyveiből szűrte le a magáéit és bizony a Puchta elvontsága, a Keller és Arndts tömörsége és Kuntze phantastikussága nem lett élvezhetőbb abban a mesterkéltnél, mondvasinált magyarságban, a melylyel a nehéztollú Hoffman az idegen anyagot föleresztette. Vécsey írásmódja egyszerű volt, mint egész valója, és az Alföldről fölkerült fiú, kinek a Hoffman művei sybillai titkok voltak, szívesen nyult a szája íze szerint beszélő Vécsey-féle tankönyv után. Ehhez járult, hogy Hoffman a 80-as évek elején beteg lett. Megtört az ő szép hangja, mely előadását azelőtt kellemes muzsikává tette a szórakozott hallgatónak is, és ezóta a fiatalság évről-évre jobban a Vécsey termébe kötözött. A most következő 15 év alatt (1880—1895) volt Vécsey működése tetején. A hallgatóság zöme őt hallgatta az egyetemen, római jogi tankönyve kiadást ért kiadás után, az Akadémia levelező, majd rendes tagjává választotta, tankönyvét díjjal tüntette ki, a parlamenti igazságügyi bizottság tagja volt, az örökjogi javaslat enquête-tárgyalásaiban élénk részt vett. Mind e tereken Vécsey tisztességgel megállta helyét; és ha olykor ereje mögötte maradt is nemes törekvésének: szerénysége és kedves természete kiengesztelt hiányaival is, eredményeivel is. Ez eredményei mindvégig főleg a tanítás terén nőttek; és mint tanár is főkép a lelkes, elnéző és jóakaró ember volt az, a ki ez eredményeket érlelte. Vécsey hitt a római cultura nevelő erejében és e hite adott neki suggestiv erőt a tanítványaival való érintkezésben is. A hol egy szorgalmas fiatal embert látott, azt kiemelte a tömegből; a hol egy tehetség megmozdult, azt felkarolta; és

hálás szívvel emlékszem, a mint ő maga keresett fel egy fiatal doktor jurist, a ki akkor tért haza külföldi tanulmányútjáról, maga unszolta atyai biztatással, hogy folyamodjon a habilitációért, a kérvényt egy hónap alatt a kari ülés elé terjesztette és egy további hónap múlva már sugárzó arcczal mutatta be az ő új «magántanár collegáját». Ily lelkesen, ennyi jóakarattal, ily kevés féltékenységgel az utána törő fiatal erők iránt nem minden ordinárius tud viselkedni: az ilyenre szív és lélek kell és a tudomány is csak holt test lélek nélkül.

A tudomány haladása abban áll, hogy a következő nemzedék ott folytatja, a hol az előbbi abban hagyta. És ha mi későbbiek egyben-másban messzibb látunk, mint eleink: ne feledjük, hogy ez csak azért van, mert az ő vállalkon állunk.

Szászy-Schwarz Gusztáv.

Színházi Szemle.

1. Biró Lajos: *A rablólovag*. — Színjáték 3 felvonásban. — Először adták a Magyar Színházban január 27-én.
2. Szomory Dezső: *Györgyike drága gyermek*. Dráma 3 felvonásban. — Bemutatta a Vígszínház február 3-án.
3. Ferenczy Ferencz: *A szerelem útjai*. Színjáték 8 képben. — Első előadása a Nemzeti Színházban márczius 8-án.
4. Herczeg Ferencz: *Éva boszorkány*. Színjáték 3 felvonásban. — Előadta a Nemzeti Színház márczius 22-én.

A *Hét* egyik legutóbbi számában többekhez körkérdést intézett arra nézve, minő hatást várnak a magyar drámára attól, hogy újabb színműveink kevés kivétellel csaknem sorban megjelennek a külföld színpadján. A válaszok nagyobb része attól fél, hogy színműirodalmunk ki fog vetközni nemzeti jellegéből, mert az írók már munkájok közben kosmopolita közönséget gondolnak szemök elé. E bajtól nincs most miért tartanunk, mert már rég bekövetkezett, hiába küzdött a kritika szívósan a hazai tárgyak s vonások mellőzése ellen. A szaporodó színházak csak úgy ontották az — éppen nem kiváló — idegen darabokat, melyek áthatották a közönség s az írók izlését, másrészt megnövelték a drámaírók számát, kiknek nagy része könnyebben és gyorsabban járt a külföldiek által kitaposott úton. Ez halványította el színiirodalmunkban a nemzeti vonásokat, sokkal kevésbé az, hogy íróink eleve a külföldi közönségre számítanak. Hiszen világos, hogy a nemzeti jellem csak gazdagítja az író egyéniségének

vonásait s csak érdeklődést ébreszt. Ibsen, Hauptmann, Shaw, Barrie világraszóló sikerének nem állta útját darabjaiknak erős nemzeti színezete.

Sokan az újabb színművek kiválóságának bizonyítékául veszik, hogy annyi magyar darab jut el külföldi színpadokra. Ez tévedés. A mi színpadjaink sem csupa jeles alkotást vesznek kölcsön a külföldről; ez áll megfordítva is. E darabok nagy részét a megnőtt kereslet hozta létre, az viszi külföldre is. Éppenséggel nem állíthatni, hogy újabb színműirodalmtunk felette állna a régebbinek. Csak a 70-es évek romantikus iskolájára, a 80-asok társadalmi színműveire utalunk. A ki csupán színházlátogatásból méríti irodalmi ismereteit, még annak is látnia kellett a Nemzeti Színház vígjáték-cyklusának első magyar darabjából, hogy *A kérők* is mennyivel jobban megállja helyét sok új darabnál, legalább ép szerkezet, céltudatos jellemrajz, jóízű derű tekintetében.

Ismét más kérdés: mennyi tisztességet jelent irodalmunkra nézve írónk külföldi szereplése? Bizonyos, hogy az újabb színműirodalomban — a mindkét mezőn működő Herczeget kivéve — nem akadnak oly tehetségek, minőkkel pl. az elbeszélés terén dicsekedhetünk, a kiket pedig bizton kevésbé ismernek a színpadi szerzőknél. Így már magában véve kedvezőtlen, ha a külföldi közönség pusztán a színdarabokból itéli meg irodalmunkat. — A mi a konkrét eseteket illeti, a külföldre indult darabok közül némelyik tudtunkkal igen rövid életű volt ott. Sőt tovább megyünk: a külföldi közönség sokszor nem is igen lehet tájékozva e darabok magyar eredetéről. Ugyan mi vall *A tufan*-ban például magyar származásra? Még nagyobb hiba, hogy e darabok más része oly torzvonásokkal rajzol, hogy mind irodalmi, mind nemzeti tekintetben inkább árt, mint használ. Ilyen volt Bródy Sándor *Tanítónő*-je, melyet Berlinben is adtak, s mely teljes elzúllásban rajzolja egy egész falu erkölcsét. A valódi veszély abban van, hogy ily darabok nem csak külföldön feketítenek be, itthon is pusztítanak erkölcsöt s ízlést egyaránt.

E kör nem szórványos tünet, valóságos irány kezd lenni, mely jobb írónkat sem kiméli. Bíró Lajos tehetséges író, bár szeret elnagyolt vonásokkal rajzolni, elbeszélései nincsenek emberismeret híjával s mind azokban, mind színműveiben sok a mozgalom. Azonban jó oldalai nem tudják feledtetni darabjainak kellemetlen, sőt ártalmas hatását.

A *Rablólovag* igazolta a fölháborodást, melyet Bíró tavalyi darabja, a *Sárga lilium* keltett. Ebben egy fiatal főherceg, a ki

vidéken él ezredénél, szemet vet egy uribb lányra, ki szintén mutat iránta némi vonzalmat. Be is hatol a lányhoz, de ennek ravaszul eltávolított testvérébátyja ép akkor tér vissza, midőn a főherczeg benyitja a leány ajtaját; rálő, de csak könnyű sebet ejt rajta. A főherczeg mellé beosztott főhadnagy, az ezredes, a főispán egész buzgalommal úzik Pandaros hasznót hajtó mesteriségét. Végre is engednek a rábeszélésnek, a lány egy birtok kedvéért, bátyja a gyors előmenetel reményében; végül egy föltételesen, könnyedén ígért balkézi házasság révén a szerző is kiegyez a conventióval. A szerző úgy tesz, mintha merészen lerántaná a leplet társadalmunk erkölestelenségéről, holott ez elemeket ő combinálja össze s hurezolja a lámpák elé, a közönség érdeklődésének fölkeltésére. Ily botrányokat nem csupán főherczegek követnek el, azok kevesebb zajjal járnak s ritkán végződnek házassággal. Ujabb irodalmunkban mintha kiapadna minden eszme meg érzés az érzéki szerelmen kívül s nincs írónk, ki e részben Bírónál bátrabban ismételné önmagát. Úgy látszik, az emberi természet nála két fő elemből áll, ezek érzékiség és haszonlesés; az első kivált a főrangnak, az utóbbi az alsóbb osztály vonása. Nem mondjuk, hogy Bíró ilyennek hiszi a világot, de hogy így rajzolja, az kétségtelen.

Azonban e darabot csak azért hozzuk fel, hogy meggyőzőbben bonczolhassuk Bíró Lajos írói elveit s eljárását. A *Rablólovag* sok tekintetben hasonló az előbbi darabhoz. Egy hitbizományos olygarcha feleségül készül venni tulajdon vadászának leányát, mert másképp nem férközhetik hozzá. Ime, megint az érzéki motívum, mint Bírónak csaknem minden művében. A család azonban meg akarja akadályozni, hogy az örökség egyenes ágon szállhasson tovább. E kapzsiság is ismétlődő vonás. Fölfogadnak egy pesti kalandort, hogy csábítsa el a lányt, nyújtson erről kézzelfogható bizonyítékokat az öreg vőlegénynek s ha így megakadályozza a házasságot, szép összeg üti a markát. (E fogás miatt szólalt föl Pekár Gyula, mintha Bíró azt az ő egyik, a *Szerechenek összeesküvése* című novellájából vette volna át, hol a család szintén el akar udvaroltatni egy lányt a gazdag vén kérő elől.) A kalandor dolga annál könnyebb, mert valamikor udvarolt a lánynak s ez is szerette. Bucsú ürügye alatt rá is bírja Annát egy találkára, melyen adott jellel tetten-érésre szólítná megfizetőit. Párbeszédük közben kiderül, hogy Anna tud az aljas tervről, s pisztolyt hozott magával, hogy becsületét azzal védje meg. A férfi megszegyenülten bevallja, miért hagyta el Annát: mert

a szóbeszéd szerint egy éjet töltött a gróf kastélyában. Anna viszont elmondja ez éj történetét, mint adott erőt szerelme, hogy megvédje magát a gróffal szemben. A kalandorban feltámad régi szerelme, Annának egész gyűlölete a gróf ellen fordul s elhatározzák, hogy férj és feleség lesznek. A gróf birtokukban hagyja a kastélyt és jószágot, melyet már előbb jegyesének ajándékozott; a rablólovag pedig a csábítás díját is besöpri megbizóitól, hiszen czélt értek, a házasság dugába dőlt s ha nem fizetnek, fölfedi az öreg előtt, mit forraltak ellene. E zsarolással ér véget a mű, mely Birónak csaknem rendes motivumaiból indul: az öreg gróf érzéki szenvedélye- s a család és a rablólovag kapzsiságából. A darab élethűséget affectál, de valójában romantikus nagyítások és lehetetlenségek halmaza. Mi e darab meséje? Egy derék és önérzetes leány, a kit egy léha férfi elhagyott, utóbb pedig el akart csábítani pénzért, hogy szerencsáját tönkre tegye, hozzá megy e férfihez szerelemből, hogy együtt éljenek abból a vagyonból, melyet a leány elhagyott jegyesétől kapott. A hős is merő képtelenség. Éjjel a mágnás casinóban szokott kártyázni, nappal pedig vámházi hivatalnok, a ki fizetését pontosan átadja anyjának. Hogy egyáltalán szeretni képes, arról azzal győzi meg a leányt, hogy az elcsábításra kialakult összegnek már fölvett részletét anyjának küldte. Az öreg gróft a szerző becsületére kényesnek rajzolja, a mellett önző zsarnoknak, a kinek senki sem mer ellenszegülni s kit legyőzhetlen szenvedélye most elragadt s mégis higgadtan le tud mondani, nem fél a nevetségtől, s még meg is ajándékozza azokat, a kik megcsufolták. Merő romantika ez a realismus köntösében, akár a *Czárnök*, Lengyel Menyhért és Biró közös darabja, melynek főalakja nem történelmi országban, hanem a pathológiában él, csereberélve kegyenczeit, kik közül egyik mint egy összeesküvés szítója áll a czárnök előtt, torquemadai helyzetben. A szerző önzök-, gonoszak-, ostobáknak rajzolja az arisztokratákat, mint a *Sárga liliomban* is, de a többi osztály sem különb. A rablólovagban a félművelt emberek socialista hajlandósága lappang, de a hirdetett új népvándorlás diadalul beéri egy telekkönyvi átírással. A bonyodalmat ismét anyagi előny simítja el. Ennyi valószínűtlenség, művésziatlenség halmozódik föl a darabban s ilyen morálnak szószólói hősei. Megnyughatunk-e abban, ha ilyenek rajzolják felsőbb és alsóbb osztályainkat, egész társadalmunk erkölcsét? Örvidenünk kell-e, ha egyik tehetséges írónk ily jellemrajzot s ily cselekvényt tár elénk; javunkra válik-e, ha a külföld ilyenek látja társadalmunkat s koreszméit?

Hasonlóan leverő erkölcsöket fest Szomory, de csak egy család körében s ezzel valószínűbben. Hogy egy szegény család szép leányát a sziniiskolában nevelteti s örömet adja egy gazdag kérőnek, az hihető, csak úgy, mint hogy a leány s egy szini-növendék szerelmesek egymásba. De már az kevésbé érthető, hogy a leány egy nappal esküvője előtt szeretőjévé lesz e fiúnak, a mézeshetek alatt pedig bevallja ballépését férjének, a ki azzal némitja el, hogy multja ott kezdődik, a mikor felesége lett. Ha Györgyike bűnbánatból tenne vallomást, mert utóbb megszereti férjét, — ezt értenők; csakhogy ő e vallomás idején még kedvesét szereti s mégis néhány hét múlva, mikor az fölkeresi őt, hidegen elutasítja, mert már megszokta a jólétet s nem teszi azt kockára. Ez megint az anyagi javak uralma, mint Biró alakjaiban. Csakhogy a szerző mellőzi a fejlődés rajzát, kész helyzeteket sorakoztat s egy-egy mondattal igen is sokat akar eligazítani. A darabban különben annyi a mozgalom, oly jó a milieu-rajz, s az első felvonásban oly komoran gyülekeznek a felhők, mint azt Szomory eddigi darabjai után nem is mertük volna várni. Azonban e jó vonások mellett is bajosan képviselheti dráma-irodalmunkat a külföld előtt, hol ily darabok tuczatjával teremnek.

Vannak újabb drámairodalmunknak nemesebb hajtásai is. Ferenczy Ferencznek *A szerelem útjai* című darabja mindössze hat előadást ért ugyan s azóta mintha végleg leszorult volna a színpadról, de ezt jobbara külső körülmények okozták: a kettős keret s az a körülmény, hogy közönségünk elszokott gondolatok összefűzésétől s főkép az egésznek hosszúsága. A keret maga modern dráma. Egy író szeret egy férjes asszonyt, a ki viszontszereti, de nem képes elhagyni beteg férjét s annak nyomorék gyermekét. Az író színműben írta meg a szerelemnek mintegy történetét, abban bízva, hogy ezzel meggyőzheti az asszonyt s egyszersmind kész íróvá lesz, a ki nyugodtan veheti magára a család gondját. Darabját előttünk kezdi fölolvadni egy színház-igazgatónak s e fölolvadás ölt testet a következő képekben. A fölolvadott darab ismét prologussal kezdődik, mely a mennyben játszik, honnan angyalok a földre hozzák a szerelmet. A mesevilág és képeskönyv naiv mennyországa ez, kedvesen rajzolva, de mégis föltartóztat a küszöbön. Az első képben az őseMBER lép elénk, a ki elűzi meddő feleségét s agyoncsapja vetélytársát, úgy rabol leányt magának. A szerelem ez, mint fajfenntartó ösztön.

A második szín bölcs Salamon udvarába vezet, hol a király új feleséget készül választani, miközben tekintete megakad egy

mesterkéletlen kis rableányon, szíve tüzet fog s ajkán fölszendül az *Énekek énekének* néhány sora. Ez a kék képe, melynél a fajfenntartás már háttérbe szorul. A harmadik kép Sappho szigete, hol a költőnő s tanítványai a dal művészetének élnek, de ép a legkedvesebbet csábítja el onnan az érte jövő kedves szava s egy gyermek látása. A férj és gyermek képe, a család eszménye lép itt a sorozatba, a tévelygő, üres érzéssel szemben. A negyedik kép egy középkori templomban játszik. Pandolfo Malatesta új templomot ígér az apácáknak, ha egyikök magára veszi az órá szabott ezer korbácsütést. Egy szent hírben álló apácza jelentkezik. A többiek meg akarják őt menteni, Malatesta fellobban, most már követeli a leányt, szerelemre, hogy csúfot ejtsen a szent seregen. A szűz a feszület elé térdel s mire fölkél, kezén ott a stigma, a szent sebek helye. A zsoldosok elsompolyognak, a szűz pedig a nagy fölindulástól meghal az oltár zsámolyán. Ime a szent, az égi szerelem. A jelenetek ezzel véget érnek, hogy visszatérjünk az íróhoz, kinek darabja megnyerte az igazgatót, de nem győzi meg az asszonyt, a ki teljesen tisztába jött magával, hogy nem hagyja el férjét s a gyermekét. Kétségtelen, hogy az ő helyében a néző nem lehet meggyőzve a képek rábeszélő ereje által. A keret végpontján mutat egy drámát, az utolsó fordulat küszöbén, s voita képen úgy érezzük, hogy a beillesztett képek foglalták le a szerző érdeklődését is s a fő itt az érvelés. Viszont a képek szaggatott rendben s önkényesen sorakoznak. Sokkal világosabbak egyenként, különvéve, mint egymás mellett, pedig egymást kellene kiegészíteniök, de kapcsolatuk ehhez gyöngö. Az egyes jelenetek hatásosak egyenként és változatosak sorjában, s kiváló írói gondolat, drámai erővel vannak alakítva. A Sappho-jelenet gyöngéd, Malatestaé erőteljes. Ez utóbbit magában is elő lehetne adni s megállná helyét. Az egészet tekintve azonban az összekötő szálak a két rész közt lazák és vékonyak. Az igazgatóval folytatott párbeszéd s a mennyei prologus némelyeket *Faust* első színeire emlékeztettek, a közbenső jelenetek *Az ember tragédiájára*, de közelebről nézve, Ferenczynek alakítása ép oly önálló s eredeti, mint alapgondolata. E gondolat nincs egyöntetűn keresztül víve, de az egésznek körvonalait egységes conceptio szabja meg. A részletek rajza sok tanulmányra s kiváló alakító erőre vall; az egész oly nemes törekvés eredménye, minő ritkán jelenik meg színpadjainkon.

Hosszú hallgatás után Herczeg Ferencz is újra megszólalt a

Nemzeti színpadján. Nem maradt sajátlagos területén, mellózi a modern élet rajzát, melynek alakjain oly pompásan tud ragyogni satyrikus kedve s párbeszédein oly biztosan surrannak át sarkasmusának nyílveesszői. *Éva hercegnő* középkori mese, de nem oly derűs, önmagáért való elmés tréfa, mint a *Balaton* rege. Úgy érezzük, itt-ott bensőbb mag van belegöngyölve az új darabba, csakhogy a mese rikitóbb színei, nagyító vonásai elmosás a gondolat halvány körvonalait. Éva hercegnő egy szent ember s egy boszorkány leánya; mindig nyakában viseli a lánczot, melyen apja a boszorkányt tartotta, kinek keblén elhervadt a virág, tekintete előtt a férfi. A goriciai gróf sorra elfoglalta Éva várát, Mura várát is fölgýjtotta s Éva a nádasba menekül. Itt találkozik egy vándor hegedőssel, a ki szelíd szóval hódol előtte. Éva gyermeteg ábrándjai, fiatal képzelődése, derengő érzelmei egyszerre kibontják szárnyukat, de a szent ember és a láncz megfékezik. Ha egyszer ez a láncz nem lesz a nyakában, jőjön el szerelméért — mondja a lantosnak. A gróf fegyveresei közelednek; Éva a nád közé rejtőzik, de a diákot elfogják; az előlopózkodó Éva kétségbeesetten néz utána. Így találja a gróf követsege, kik leánykérőbe jönnek. Éva keserves küzdelem után enged, hogy a foglyokat kiszabadítsa s a gyűrűért cserében lánczát küldi meg a grófnak, megüzelve, hogy végső menedékében, Bőlon várban keressék föl s hozzon magával a hírnök oda egy hegedőst, ha akadna a foglyok közt. — A gróf nem örvend a házasságnak; a papok kedvéért veszi nőül Évát, hogy ki ne átkozzák dűlásáért. A lánczot is eldobja, fél, hogy boszorkányos s torkán összehúzódva, megfojtaná. A hegedős is ijeszti: ne siessen a lakzival, bőjti nap van s tizenharmadika. A gróf gűnyos üzenetet küld Évának, tartson maga lakzit, ő csak reggelre ér oda. A hírnök magával viszi a diákot, a ki elkéri a lánczot, hátha megér vagy fél dénárt. — A gűnyos üzenet Évában fölébreszti a boszorkányt s boszúra sarkallja. A borospinczébe zárátja a gróf követjét; maga úgy tesz, mintha a hegedűsben ráismerne az álrűhás grófra; a vár-nép meghódol s megtartják az eskűvőt. A lakoma alatt megérkezik gróf a vár alá: a baljós nap csak éjfélíg tartott. A szerelmesek kétségbeesését legyőzi a mánor: a kapu hídjá felvonva marad s ők az ágyasházba vonulnák. — Reggel borús az ébredés. A kaput ki kell nyitni, vagy a gróf feldűlja a várat. Itélni akar Éva fölött; a hírhordó a vádló. Éva kész a halálra. Kevélység bűnével vádolja magát, mert a csűfos üzenetet daczczal s gűnynyal torolta meg. Kész ártatlanságát tűzesvas próbával megbizonyítani; vallassák.

a vár népét kánpadon; csak mindezt kezdjék a vádlón. A megrettent hírhordó végre azt vallja, hogy csak meg akarta menteni urát a kelletlen házasságtól; a lantos egész éjszaka vele ivott a pinczében. A gróf látni kívánja a legényt. Éva bevallja, hogy ő rejtette el a toronyszoba erkélyén, nehogy a gróf hirtelen haragjában ártatlan vérrrel szennyezze be kardját. Ennyi büszkeség s bölcsesség lefegyverzi a grófot. De a legényt nem találják, leugrott az erkélyről a száz öles mélységbe, csak hegedűje maradt ott, melyet a gróf Éva harsány kínkaczaja közben vet félre.

E darabban Herczeg a középkor szilaj erejét, bőséges elfogultságát a népmese vonásaival olvasztotta össze. Gazdag elbeszélő tehetsége szereti az önmagáért való mesét, melyet szívesen gazdagít egy korszak színezetével; ilyen újabb elbeszélései közül *A kívályné futárja*. — Még inkább kedvére van, ha a mese nagy vonásain mélyebb értelem, bensőbb lélektani vonások csillámlanak át, mint újabb elbeszélései közül a *Kaland* és *Napváros* címűeken; az előbbiből sarjadt részben mostani darabja. A mese tarka színei közt félhomályba süllyedt gondolat fölött csillámlón szárnyal fényes nyelve, mely újabban jelzők és képek egész tömegét szívja föl magába, mint legújabb regényében, az *Álom országban* látni s e darabban is, melyben még a toronyőr is színes hasonlatokban szólal meg.

Némelyek úgy értelmezték a darabot, mintha a szerző azt kívánta volna rajzolni, mint változik át egy gyermek-lélek egy nap alatt boszorkánynyá. Ily gondolat keresztülvitelét épp oly kevéssé találni meg a darabban, mint akár a nő boszorkánytermészetének rajzát, melyet viszont mások olvasnak ki belőle. Az író érezteti Évában a szent ember és a boszorkány vérének, de alig hihető, hogy a mese cikornyái alá egyes sejtéseknél többet akart volna rejteni. A mese formájával csak nagyon általános gondolatok férnek össze, vagy részletes symbolistika.

Lehet, hogy Herczeget nem is vezette más cél, csak hogy — mint Rostand — a mindennapi élet szürke rajzai közé egy színes mesét vegyítsen, a realismus fanyar ábrái közt megvillantsa a romanticismus merész és lenge vonalait.

E szándékban rejlik hihetőleg a darab főgondolata.

ÉRTESITŐ.

Mikszáth posthumus kötete.

Tövishes látogatóban. (Az író könyvalakban még meg nem jelent, utolsó elbeszélései és regénytöredéke.) — Budapest, 1912. Franklin-Társulat. — 5 korona.

E kötet az író utolsó műveit foglalja magában, melyek összegyűjtve most jelennek meg először.

Az olvasó csak megilletődéssel nyithatja föl e könyvet. Szemünk előtt megjelenik az író ösmerős alakja, kinek szavát nem fogjuk többé ujonnan hallani. Olyan e könyv, mint egy sokat mondó bucsuzó tekintet, melyben megvillan a távozonak egész lelke, s melynek sugara mélyebbre hat, mint rendesen.

Valóban, e kötetben Mikszáthnak szinte összes kiváló vonásai fölvillannak, lankadatlan erőben láthatni művészetét s egészen átérezni, mit vesztett korai elnémulásával irodalmunk.

A tizenhárom kis rajz és elbeszélés során Mikszáthnak úgy szólván egész tárgyköre elénk tűnik s halljuk e kedves elbeszélőnek minden hangját. Legszebb a kötetben *A játszópajtás* című egyszerű falusi legenda, melyben a gyermek Jézus szobra leszáll anyja öléből, hogy játszszék egy magára hagyott kis fiúval, kit a többiek kirekesztettek mulatozásukból, mert a kiszedett fecskéfiakat visszarakta a fészükbe. E mű, szerzőjének egyik hallhatatlan alkotása, igénytelen kezdetből realistikus rajzzal természetesen és egyszerűn emelkedik a könnyező meghatottsáig, mint Keller Gottfried külszínre józan legendái. — Két másik elbeszélés, a *Csász. kir. bor története* s *Tövishes látogatóban*, a meghatottság előbbi hangja mellett másik erős oldaláról mutatja Mikszáthot, a paraszt furfang rajzával, az ő sajátos előadásában, mely — Beöthy Zsolt megfigyelése szerint — az anekdotának irodalmivá emelése. E kettőben van Mikszáth legsajátosabb ereje: senki sem tud. józan rajz keretében, egyszerű eszközökkel jobban meghatni, mint ő és senki sem tudja nála élethívebben s egy-

szersmind kaczagtatóbban rajzolni a magyar paraszt furfangját. Egyik legkitünőbb (régebbi) rajza e nemben a *Nagy kutya a viczebiró* című. E jellegzetes magyar tréfában nem igen van szertelen vonás; az író nem iramodik neki játszi lehetetlenségek ugródeszkájáról; sőt egyenest a józanság útjáról indul ki s apró lépésekkel, alig észrevehetőn oldalol a nevetség árka felé. A *Csász. kir. bor* jókora labancz-kisérettel indul el Tokaj alól a bécsi császári asztalra. Szembe jövő kuruczok egy hordót el akarnak foglalni; a labancz katonák megvédik. Ez a hordó tehát már jog szerint őket illetné; akár meg is ihatnák. Jobb is lenne; legalább szemet szűrni a hiányzó hordó s elmondhatnák vitézkedésüket. Van ebben ratio s mégis már két lépést lekanyarodtak az igaz útról. Egyikük azt mondja továbbá: majd azt gondolják, kevés kurucz üthetett rajtok, ha beérték egy hordóval; czélszerűbb, hogy több híja legyen. Így apránként kiiszszák a hordókat mind, s végül a bor őrizői maguk keresik a kuruczot, hogy el ne jussanak Bécsbe, a hol kisülne a turpisság. Minden lépés látszatra eléggé logikusan következik az előbbiből, s az út vége mégis az átellenes pontra lyukad ki, mint a hová indultak: a bort védői pusztították el, s a Bécsbe rendelt kísérők keresve keresik a kurucz fogságát. (Hasonló teljes fordulatot találni az előbb említett viczebiró esetében.) Ez a látszólag szinte józan, észszerű haladás lépésről-lépésre, mely lassanként a kiindulással ellentett pontra sodródik, Mikszáth tréfáinak, adomáinak gyakori schémája. Módszere egyenes ellentéte a szertelenbe csapó, torz vonásokkal dolgozó angol-amerikai módnak, melyet nálunk Mark Twain nyomán Sipulusz sokszor űz; Mikszáth tréfálkozása realisabb, alakjai mentek maradnak végletes túlzásoktól, s nem vesztik el kedvességöket; mint emberei, az író maga is félszemmél folyvást a valóságra sandít, s nem egyszerre fordít annak hátat, hanem léptenként kanyarodik félre.

Mikszáth két fő sajátosságának, a meghatottságnak és tréfálkozásnak változatai s vegyülete aranyozzák meg e kötet legszebb lapjait is. E kettő találkozik a fejedelem s a vén dajka alakja által a *Rákóczi Ferencz donációit oszt* cz. történeti rajzban. Humorba játszó meghatottság ömlik el a leczke-adók szerelmén a *Rekeszek*-ben; mulatságos ötletek sorozata a vidéki életből a Kyszlich-fiú esete. (*Mégis talentum Kiszlich.*) Ez elbeszélések mellett több kisebb rajzot találni a könyvben, minőket Mikszáth sűrűn szokott papírra vetni. *Az óra* elmés történet a gyermekszobából; van itt rajz új falusi otthonáról (*Mohora, Mikszáth-*

fulva és a szarvas); Az *öreg dictator* művész in előadott interwiew Görgey Arthur egy látogatásáról a szerző szobájában; *A varázsló kovács* politikai tréfás mese. Látnivaló, hogy Mikszáthnak úgyszólván egész tárgykörén végig pillanthatni e kötetben. Írói értéke mellett ez is egyik érdekessége a kötetnek.

Másik érdekessége, hogy egyik-másik rajznál nyomon követhetjük az író t tárgykereső útján; lépteit még nem takarta el mélyen az idő avarja. — Jókai mondja a *Negyven év visszhangjának* bevezetésében, hogy egyes tárgyakra barátai figyelmeztették, mint Csengery Perózes-re; de vele dolgozott egy időben az egész ország; a Házban a képviselők, a pártkörben barátai hordták elébe a tárgyakat. Mikszáth is sokat köszön ily névtelen munkatársaknak, főként kávéházi asztala körének. Maga említette, hogy a *Csász. kir. bor* történetét Takáts Sándor adta kezére, levéltári kutatásainak eredményéből, ő csak kiczifrázta. A végbeli élet rajza az *Aranyos csikóban* szintén Takáts Sándor egyik értekezésén alapszik, mely *A komáromi daliák a XVI. században* címen a *Budapesti Szemle* 138. kötetében látott napvilágot, s melyből az elbeszélés idéz is pár sort. Innen való a esztergomiak áttelepülése Komáromba, Deli Halilnak, a beszély egyik főszereplőjének alakja, a bajra hívás formaságainak leírása; idézet a kihívó levél szövege. E környezet-rajzba Mikszáth vékony kis mesét illesztett. Nyilván Takáts Sándorhoz vezet a kötet két más történelmi rajza is. Hallomásra mutat vissza *A játszópajtás* legendája, melyben a kis fiút meg is nevezi jegyzetben, egy későbbi veszprémi kanonok személyében. Töviskes esete a Forgáchok körül keringő adoma, melyet alkalmasint a clubba vitt magával valami felvidéki követ, vagy a horpácsi kuriába valamelyik látogató; az öreg gróf rajza, a gyermekek száma egészen megfelel a valóságnak. A kötet határán túllépve, a Görgeyvel való ismeretségnek köszöni utolsó nagy regényének, *A fekete város*-nak főbb részleteit, melyeket id. Görgey Istvánnak, a hadvezér öcsésének *A Görgey nemzetség történetéből* címen közzétett adataiból ismert meg. (*Századok* 1904. 159—160 l.)*

* A regényben felhasznált adatok Görgey István előadásában ezek. Elmondja, hogy atyja egy több holdnyi négyszög szántóföldre figyelmeztette, «mely a Görgő és Lőcse közti egyenes határmesgyéttől a falu felé kiszögelve, szemlátomást a görgői határból mintegy erőszakkal kiszakítva, a lőcseihez tartozik.»

«Az alispán és a polgármester egy napon kiki a maga területén vadászván, Görgeynek egyik kedvencz kopója hajtás közben át-

Harmadik érdekessége a kötetnek, hogy Mikszáthnak nem csak forrásaihoz vezet közelebb, hanem írói terveivel is megismertet. Némileg új irányban tett kísérlet két elbeszélése *Az új Eldorádó* és *P. York*, melyek társadalmi kérdéssel foglalkoznak, a mire nála máshol nem igen találni példát, még pedig a kivándorlás ügyével. Az első egy kivándorlási ügynök csábításait rajzolja, rövid elmefuttatás kíséretében, a másik Amerikából hazatért tótok egy telepét festi, a kik elsajátították az amerikai ésjárás gyakorlatiasságát. Mindkettő inkább tréfálózás a kérdéssel, annak komoly tárgyalása helyett. Mikszáth maga is gyönyörködik a meseszövések ötleteiben, csillámló humorában, s e fő vonásai magukkal ragadják; egész figyelmét a kedves előadásra fordítja, elejtve a gondolatot. Ezt mutatja alig megkezdett s töredékben maradt regénye is, *Az amerikai menyecske*, melyet szeretett «közjogi regény»-nek nevezni. Jókai s Mikszáth angol kiadója vetette föl azt a gondolatot, nem lehetne e hazánk közjogi helyzetét a külfölddel tanulmány helyett egy érdekes regényben megismertetni, melynek mese számai e czélhoz képest volnaok összesöve. A kormány megbízásából Mikszáth vállalkozott

szaladt a megyén, be a löcsei határba. Erre a polgármester agyonlőtte a kopót, az alispán pedig a polgármestert. Ebért embert! — Ekkor a még hevenyében is mindig «okos és körültekintő» löcsei vadásztársak hirtelen felkapván meglőtt polgármesterük holttestét, vele betörték a görgői határba s abból annyi földet, a mennyit ma is az említett négyszög befoglal, szaladvást megkerülvén, ezzel azt az akkori idők szokásjoga szerint megszerezték városuknak véren.»

«Sok évig a vadászesemény után Szepes vármegye rendei nem is Lőcsén tartották közgyűléseiket, hanem Görgön az alispán házánál.»

«... újabb esztendők multával ugyanezen alispán egyszer megint Lőcse városába, a vármegye extra territoriális székházába hívta össze a közgyűlést és ennek napja reggelén maga jelent meg elsőnek lóháton kísérete élén a város felső kapujánál bebocsátást követelve. Csörömpölve ereszkedik le előtte a felvonó hid és csikorogva tárul fel a kapu. De a mint beléptet a dobogón át a kapun, ennek bolthajtásából hirtelen, váratlan lezuhan a vasrostély mögötte; a vármegyei urak és hajdúk kint szorulnak és ott tehetetlen dühvel nézhetik végig, mint rántják le villámgyorsan városi polgárok az alispánt lováról, mint nyomják el a védtelen egy embert s a készen ott termett hóhérral mint véteti fejét az agyonlőtt polgármester hivatalbéli utódja és megboszulója — Fabricius.» — A regény egyik részlete szerzőnek *A Sipsivicza* cz. elbeszéléssel mutat közönséget.

e feladatra, s tervét elő is adta az *Almanach* egyik előszavában. A regény abból indult volna ki, hogy egy amerikai hölgy vőlegénye hirtelen eltűnik. Egy amerikai detectiv-iroda kinyomozza, hogy az illető Zágrábban él, mint horvát képviselő. Az elhagyott menyasszony oda utazik, de Zágrábban kiderül, hogy a vőlegény most épp a magyar országgyűlésen hoz törvényeket. Budapestről viszont Bécsbe utasítják a delegációhoz. A türelmét vesztett menyasszony ekkor cikket ír tapasztalatairól, fölvilágosítandó az amerikaiakat, hogy az ó-világ parlamentjeiről téves fogalmuk van: Európában egy közös törvényhozás áll fenn, mely országról-országra vándorol törvényeket hozni, mint falun a cséplőgép. — Mikszáthot itt is elragadták ötletei és tréfálkozó kedve s elcsábították a kitűzött czéltől. Már a kiindulópontnál eltévedt. Egy amerikai detectiv-irodát kezd rajzolni, midőn Magyarországot kellene ismertetnie. Ha befejezi művét, abban a magyar olvasóbizonyára ötletes és mulatságos könyvet nyer, melynek czélzásai s torzképe jó időtöltést szereznek számára, de melyeket a külföldi ép oly kevésbé érthet vala meg, akár Mikszáth hősnője. Ezzel a tervével is úgy járt volna, mint az *Új Zrinyiász*-szal, mely szintén visszafelé sült el: a mi korunkat kívánta bíráltni s nevetségessé tenni, s a helyett többnyire Zrinyin és társain kell mosolyognunk. Az új regény sem indult arra valónak, hogy közjogunkat a külfölddel megismertesse; inkább mulatságos caricaturák körvonalait ölti magára.

Mikszáth lankadatlanul megőrizte erényeit elbeszéléseiben a pálya kezdete óta, de a nagyobb composition később sem uralkodott eléggé; ritka művésze az előadásnak, de szövívszékén az ötletek színes szálai el-eltakarják a főgondolat fonalát.

Gúnyolódása bármily gazdag máskülönben, ritkán van sebző éle; legtöbbször nem fegyver az, csak habzó buborék a jókedv poharában.

Az ő földjét pompásan átmelegíti a humor napfénye, gazdagon terem százféle virágot, de hiábavaló fáradság mélyében érezek után ásni.

Mikszáth gyönyörködtető, mulattató író, — s ez magában is elég érdem.

A néprege eredete.

Friedrich von der Leyen: *Das Märchen*, Leipzig. 1911, 154 lap.

Ez a tartalmas és okos kis könyv a regére* vonatkozó sokféle kérdést tárgyal, nem épen rendszeresen, de mindig széles látkörrel és mindig igen érdekesen. A legfontosabb e kérdések sorában a regék eredetére vonatkozó fejtegetése, melyet, de nem ragaszkodva szerzőnk szövegéhez vagy nézeteihez, röviden ismertetni szándékozom.

A regék eredete alatt egészen a legújabb időkig voltaképp csupán a regék vándorlását értették és azt hitték, hogy elintézték valamely rege «eredetét», ha rokon vagy azonos változatát Indiában vagy Görögországban kimutatták, mikor azután e régi vagy távoleső országokat nyilvánították az illető rege őshazájának. E felfogás ma már tarthatatlan, de azért a regéknek ilyen értelemben vett «eredetéről», helyesebben vándorlásáról kifejtett elméletek még ma is figyelmet érdemelnek, mert még ma is érvényesek. Van ilyen főelmélet három, melyeknek mindegyike lelkes hívőkre és szenvedélyes ellenzőkre talált.

Az első elmélet a Grimm testvéreké, a kik a regékben ősi mythosok és hősmondák maradványait vélték fölismerni. Így kétségtelen, hogy pl. a Csipkerózsáról szóló gyönyörű néprege, mellékes vonásokat nem tekintve, lényegében jóformán azonos Szigfrid és Brunhild történetével, melyet az eddai dalokból ismerünk. Grimmék, nem kételkedve a skandináv hagyomány ősrégi voltában, ebből származottnak hitték a szép regét, nem is sejtve, a mit az újabb kutatás kétségtelenné tett, hogy, megfordítva, a Csipkerózsza regéje sokkal régibb, mint az eddai dalok, hogy tehát a néprege nem az ősi mythos elhalványult maradványa, hanem megfordítva: a mythos vagy hősmonda egy ismeretlen nagy költő alkotása, a ki az egyszerű népregét hatalmas képzelettel az epos magaslatára emelte. Arról már azután nem tehetnek a Grimm testvérek, hogy Müller Miksa későbbi lelkes hivei nemcsak a mythos anyagát fedezték föl a regék elemeiben, hanem a napot és holdat, a tavaszt és telet, a nappalt és éjjelt is.

* Már vagy húsz évvel ezelőtt fejtegettem (*E. Philologiai Közlemény* 1894. XVIII. 121. l.), hogy tudományos fejtegetésekben helyesebb a német *Märchen* megjelölésére a magyar «rege» szót használni (a divatos «népmese» helyett), már csak azért is, mert ezzel könnyebb és kényelmesebb a «néprege» és «műrege» megkülönböztetése.

A második elmélet, mely sok kutató szemében Grimmék fölfogását végleg megdöntötte, a Benfey Tivadaré (1859), a ki bámulatos tudománytal és elmeélel kifejtette, hogy az európai népregék mind Indiából származnak, honnan a keresztyén hadjáratok ideje óta kerültek nyugatra, hol a csekély számú ősi regéket elhomályosították vagy kiszorították. Ez a fölfogás egyes esetekben közvetlenül nem bizonyítható be, de közvetve nem kétséges. Így pl. a *Csipkerózsa* története nem található Indiában, de igenis Giambattista Basile híres gyűjteményében (*II Pentamerone*), melynek darabjai mind keleti eredetűek; keletről kerültek déli Olaszországba, hol (Nápolyban) Basile a nép ajkáról följegyezte azokat. Benfey elméletét ma sokan teljesen túlhaladottnak tekintik, bizonyára alap nélkül. India a földnek leggazdagabb rege-országá, melynek regés anyaga számos fordításban elterjedt Kelet összes népeinél, pl. az araboknál is, kiknek páratlan gyűjteménye, az *Ezeregyéj*, szintén Indiából vette anyagát. E keleti népektől kerültek a regék, nem a szóhagyomány közvetítésével, hanem leginkább irodalmi úton, nyugatra. Benfey csak abban tévedett, hogy e regéket a buddhizmusnak tulajdonította, pedig sokkal régebbiek, mint Buddha, kinek tanítványai tanító és moralisáló czélokra használták fel azokat. Az ind mesék a legszebbek, legtökéletesebbek, ha sokszor túlságosan phantastikusak is.

Végre a harmadik elmélet az angol Tylor és Andrew Lang nézete (legszenvedélyesebben a francia Bédier vitatja), mely azon a kétségbevonhatatlan tényen alapul, hogy ugyanazok a népregék az egész világon találhatók, a legműveletlenebb «vad» népeknél is, vagy teljes egészőkben, vagy fő jellemző részleteikben, a mi csak onnan magyarázható, hogy a népregék a kezdetleges műveltség fokán álló népek gondolat- és érzésvilágának termékei, melyek mindenütt létrejönnek, többé-kevésbé azonos alakban, a hol az ősműveltségi elemek, hit és babona, szokások és intézmények azonosak és az emberek képzetek a lélekről és a halálról, szellemekről és varázslásokról, a természetről és a világról ugyanazok. A mint azonos természeti feltételek mellett ugyanazok a növények jönnek létre a földnek minden részében, úgy keletkeznek azonos műveltségi viszonyok hatása alatt ugyanazok a szellemi alkotások, ugyanazok a képzetek és regék. E tant széles alapokra fektette a folklóre tudományá, melynek a rege kiválóan kedvelt tárgya.

E három elmélettel magyarázták eddigelé a népregéknek nem «eredetét», hanem csupán vándorlását és nem igaz, hogy ez

elméletek bármelyike túlhaladott vagy tarthatatlan volna. Mind-egyik helyes, de csak esetről-esetre, és helytelen csupán az a régi fölfogás, hogy ez elméletek egyike vagy másika az egyedül üdvözítő, mely minden népregének «eredetét» megfejtteni hivatva volna. Ily egyetemes egyetlen elmélet tényleg nincsen; ellenkezőleg: az egyes esetek magyarázatánál majd az egyik majd a másik vagy a harmadik fölfogás vezethet célhoz.

De mindezek az elméletek csupán a népregék vándorlását magyarázzák meg, hã ugyan megmagyarázzák; a népregék «eredetét» egészen másképp fogja föl a mai tudomány, mely lényeges különbséget tesz a «kész» regé és ennek egyes elemei közt. Népregéről, ezen fogalom régi értelmében, ma alig beszélhetünk többé; a mit így nevezünk és gyűjteményeinkben közzéteszünk, az voltaképp mind műrege, melyet ősrégi népregei motívumokból egy önálló szerző vagy költő megalkotott. A *Csipkerózsa* meséje e szerint csak oly műrege, mint Goethe vagy Brentano valamely regéje; a különbség kettejük közt csak annyi, hogy az utóbbi regék szerzőit ismerjük, míg a *Csipkerózsa* szerzője ismeretlen, meg hogy a modern műregék szerzői rendszerint valami «mélyebb» értelmet burkolnak meséikbe, mire a «népregék» ősi szerzői nem gondoltak. Az nem lényeges különbség, hogy a modern műregék nem mennek át rendszerint a népbe, mert hiszen erre is van példa elég, ha nem is annyi, mint pl. a műdalnál.

De honnan származnak a regék őselemei, melyekkel az egész világon találkozunk? Két főforrásból. Az egyik az álom, melynek képeit és eseményeit a primitiv ember oly valódiaknak tartja, mint az éber nappalnak tapasztalatait. Hisz a kezdetleges ember élete maga is félig alvás és telve van képzeletének tüne-ményeivel, álmokkal. Az álmok, melyek majd kedvesek, majd ijesztők, a lehetetlent is lehetségesnek tüntetik föl; megoldhatatlan föladatok elé állítják az embert, a ki azokat játszva megoldja, mert emberfölötti erőkkkel hiszi magát fölruházva. Az éhségtől elcsigázott vagy a falánkságtól leigázott ősembert főleg szörnyű, ijesztő, gyötrő álmok keresik föl: lehetetlen föladatokat kell teljesítenie, képtelen kérdésekre kell felelnie, borzasztó munkákat végeznie, óriásokkal, szörnyekkel, sárkányokkal, a halállal kell megküzdenie, a mit azután, fölbredve, valóságnak néz és tényleg megtörténtnek mesél el.

A népregei őselemeknek másik főforrása az ősembernek egész élete és gondolkodása: ő hisz varázslásokban és csodákban,

nem tud különbséget a lehetséges és lehetetlen közt, mindenütt lát szellemeket, mert neki a lélek bármikor, életben és halálban, a testtől elválható lény, mely állat vagy növény alakjában is önálló életet élhet. Azért közeli rokon neki az állat, melyről minden emberi dolgot föltesz, melyben elvarázsolt embert lát, kit varázslással ki kell szabadítania. De a holt dolgokban is sejt lelket, emberi lelket; azért fél mindentől és egészen természetesen találja, ha az illatos virág beszélni vagy a vaskulcs tudatosan szerepelni kezd. Élő, lélekkel megáldott lények neki a nap, a hold és a csillagok is, melyeknek emberi tulajdonságokat, érzelmeket és tetteket tulajdonít.

A rege főforrásai tehát az alvás, az álom, a halál (a lélek fölszabadulása a testtől), a természet eleven élete, melyek mindegyikéhez tarka hit és babona kapcsolódik. De a mindennapi tapasztalat is, a primitív élet eseményei, melyeket az őseMBER egészen más szemmel néz, mint mi, mert egészen más a logikája, tehát az őskor hite és babonája, félelme és életrendje, szokásai és intézményei, melyek, bizonyára nem békés és csendes evolúcióval, lényeges módosuláson mentek keresztül, midőn a nomád pásztorból és vadászból rögghöz kötött földművelő és városokba zárt polgár lett, — módosultak, de nem tűntek el és fontos elemek a «műveltebb» korok embereinek szellemi világában is.

A regének első elemei ősrégiek; kerek elbeszélésbe foglalásuk későbbi időben egy alkotó művész munkája, melyet a nép folyton szétbont, átalakít, új elemekkel gazdagít és ismételve más-más kapcsolatban fűz össze. Innen van, hogy azonos motívumokat találunk a legkülönbözőbb regékben, akár egy indiai meg egy csángó mesében, és hogy a kerek regék maguk szántalan változatban ismeretesek a földnek egész kerektségéről. Állandóbb jellegűek csak azok az elbeszélések, melyek idővel egy bizonyos helyhez vagy valamely történeti egyéniséghez fűződtek. Ezeket mondáknak nevezzük, de alapjukban ezek is regék és magukon hordják a rege természetét. A rege átmegy az irodalomba (pl. a görögöknél és skandinávoknál) és az irodalomból ismét visszakerül a néphez, mind a két esetben sokszor lényegesen módosítva. A mit görög vagy germán mythosoknak nevezünk, eredetileg regék voltak, melyeket a műköltők és papok többékevésbé átalakítottak, de a nép eredeti regés alakjában megtartotta mai napig. Innen van, hogy a mythosokat csak a mai eleven regékből érthetjük meg valósággal. A rege kétségtelenül az irodalomnak legrégebb, leggazdagabb és legelterjedtebb fajtája,

- mely néplélektani és művelődéstörténeti szempontból is rendkívül fontos.

Ezek után helyesebben fogjuk fölfogni és méltatni magyar népregéinket, melyeknek eredetéről annyi hamisat és féligazságot írtak össze. A rege őselemei megvoltak és megvannak a mi népünknel is, mely azokat szintén kerek elbeszélésekké fűzte és fűzi össze. Az idegenből ide került meséket szétbontja, majd újra összekapcsolja egyes elemeit, melyek közé saját légköréből vettek is csatol. Nincs magyar néprege, mely azonos volna valamely idegen népregével és nincsen magyar néprege, mely sajátos nemzeti elemeket ne tüntetne föl vagy az idegen származásúakat magyar mezbe ne öltöztetné. Innen van, hogy a magyar néprege semmivel sem csekélyebb értékű, mint akár a keleti, akár az olasz vagy német néprege; nemzeti sajátos vonásait pedig újabban felismerték a külföldi kutatók is, kiknek népregei tanulmányaiban a magyar néprege ma már méltó helyet foglal el, mire jeles könyvünk szerzője is ismételve utal.

h. g.

Tompa életrajza.

Tompa Mihály. A Kisfaludy-Társaságtól 1909-ben a Széher Árpád-díjjal jutalmazott pályamű. Írta Kéki Lajos. Budapest, Franklin-Társulat m. irod. int. és könyvnyomda, 1912. 192 l.

E könyv, mely a Kisfaludy-Társaság életrajz-kiadványában jelent meg, mintegy középhelyet foglal el a szokott értelemben vett életrajz és a tanulmány között. Az előadás az életrajz fonálán halad ugyan, de csak hogy legfontosabb adatait érintse s inkább a fejlődés benső folyamatát igyekszik megvilágítani, bár nem egyenlő gonddal és sikerrel. A szerző Tompának, a Sárospatakra jutott kis deáknak első benyomásait, környezetének hatását élénk színekkel festi, ha szinte csak képzelete után is (mert erre voltaképp semmi adata nem lehetett): míg a nagyszülők gondjai alatt növekvő gyermek elhagyatottságát, vagy a későbbi hanvai pap hivatalos és magánéletét, úgy tetszik, a kelleténél is rövidebbre vonja. Költészetének tárgyalásában is van némi aránytalanság. Tompa ifjúkori műveit, a melyeket maga a költő feledésre kárhoztat, a különféle költői hatások számbavételével s fontosságukat kissé túlozva fejtegeti: legkitűnőbb elbeszéléseivel, idylljeivel, sőt némely igen jeles lyrai műveivel viszont aránylag könnyedén bánik. Itéleteiben nem ragasz-

codik az eddig elfogadott véleményekhez, bár valamennyit ismeri, azonban egyik-másik eredeti bírálatában nem mindig nyugodhatunk meg.

Az ifjú Tompa költészete annak az egymást felváltó kornak indítékaiból táplálkozik, a mely a régi érzelmes lyra utolsó magyar képviselőit s az egészségesebb, frissebb, a népies felé hajló költészetnek első nevezetesebb művelőit tünteti elénk; egyfelől Kölcsey, Bajza, majd Vörösmarty, másfelől Garay, Czuczor és Petőfi lyrájának hangjait, tárgyait s nyelvét utánozva. Körülbelül 1846 ig inkább az első, inentől fogva inkább az utóbbi hatás érezhető nála. Pályája kezdetén írt versei, a *Bordal*, *Vizdal*, *Kandallódal*, *Béla király és a bujdosók*, *Péter*, stb. még csak a szárnyait próbáló költőt mutatják, különösen Vörösmarty hatása alatt, a későbbi Tompa művészi sajátágaiból még majd semmit sem találunk bennök. Ezért e műveket az elemző bírálat szigora alá fogni némiképp fontoskodó eljárásnak véljük, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy a szerző Tompának legszebb költői elbeszéléseit s balladáit (*Kun Kocsárd*, *Két Ártándi*, *Az özvegy és fiai*, *Árokháti Lőrincz*, *Mátyás királyról*, *A futó csillag*, *A vitéz*, *Kálmán és Predzlava*) sem a szerkesztés, sem a jellemzés művészetében való haladás szempontjából, fontosságukhoz mérten ki nem emeli. Pedig a regék elnyujtott, laza szerkezetéből, a jellemzetes iránti csekély érzékéből a költő pályájának első felében alig hihette volna bárki is, hogy később Arany János elbeszélő költészete s balladáinak nyomán mind az események jellemzőbb mozzanatainak kiválasztásában s drámai szálainak művészebb szövésében, mind a nyelv plastikus erejében olyan feltűnő haladást tanúsítson, a mely a költői elbeszélésben helyét mindjárt az Arany Jánosé után jelölje ki. De még az Arany Jánostól dicsért idylli hangú elbeszéléseit is kevésbé méltatja, mint értékök igazolja.

Aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy Kéki Lajost Tompa elbeszélő költészetéről alkotott felfogásában néhol Tolnai Lajos ismeretes tanulmánya irányította. Legalább a mit a költő forma-érzékéről s szerkesztő tehetségéről mond, a melyek — mint írja — «nagy fogyatkozásokat mutatnak pályája egész folyamán», Tolnai sanyarú ítélete után mondja. Valamint a Tompa tanulmány-hiányáról való ítéletét is Tolnaira vezethetjük vissza. De Kéki Lajos inkább csak az árnyékoldalok meglátásában s kimutatásában látszik követni Tolnait; abban, hogy Tompa fejlődő művészetének néhány kiváló sajátágát mind a szerkesztésben s

jellemzésben, mind az elbeszélés drámai menetében kiemelje, nem hajlandó Tolnai után indulni, bár műérzéke az összefoglalásban a helyesb és biztosabb ösvényre vezeti, midőn elismeri, hogy Tompa «mind jobban közeledik a tartalom és forma művészi összhangja felé». Itt már Beöthy Zsolt is segítségére volt, a ki Tompa néhány balladájának művészi szépségére oly meggyőzően rámutat, s a kit Kéki Lajos figyelembe is vesz, noha eszméit nem aknázza ki teljesen. Ellenben Tompa vallásos tárgyú költeményeit a szerző a magyar vallásos lyra legszebb termékei közé sorozza, jóllehet véleményünk szerint sem az áhítat mélységét, sem a nyelv bizonyos naiv bensőségét nem igen láthatni bennök.

Tompa egyéniségének rajzában is szemünkbe ötlük egy-egy elnagyolt vagy nem eléggé biztos vonás. Tompa természeténél, véralkatánál fogva elégedetlen az étellel. A miről annyit ábrándozik, a mi után éveig sóvárog, midőn birtokába jut: hamar betölti egész valóját, megszokottá lesz, elveszti érdekét reá nézve s új hatásra vágyakozik. Az érzéseknek, hangulatoknak e folytonos hullámzása a mennyire kedvez neki mint lyrikusnak, éppen annyira fő oka az ember boldogtalanságának. Helyesen mondja szerzőnk, hogy másképen alakult volna «ennek a gazdag humorú, szeretetreméltó embernek a sorsa, ha hozzávaló környezetben, társaságban éltetett volna»; de alig hihető, hogy a társaság is ne lett volna később kedve ellen; hisz tudjuk, mennyire nem találja helyét a fővárosban s mennyire szívesen menekül a szabad természetbe, falusi magányába s csak ott érzi magát boldognak — míg újabb hullámokat nem vet kedélye. Az étellel való elégedetlenség, a minek magán s nyilvános pályáján, a politikai s irodalmi állapotainkban annyi okát leli, önmagába súlyesztí, elmélkedővé teszi, az élet nagy kérdéseivel tusába állítja, de igazában csak akkor, midőn hazafi keserve égetővé válik, s még inkább, midőn családi boldogságának verőfényét zimankós borúlatok kezdik elhomályosítani. Ez a türelmetlen, izgatott kedély már Petőfinek is feltűnik, a ki óvni szeretné a pessimismustól.

Petőfi és Tompa sokban hasonlít egymáshoz, kivált az indulat hirtelen fellobbanására s a sokszor alaptalanul alkotott ítélet föltétlennel tartott helyességére nézve; mindazáltal a két költő egyideig meghitt barátságban él egymással s gyakran váltanak bizalmas leveleket. Kéki Lajos semmi adatot nem lát barátságuk bensőségére nézve. Pedig csak Petőfi néhány nyilatkozatára

(a költői triumviratus), költői leveleire s arra a tervére kell gondolnunk, hogy Tompa esketi össze feleségével: mindjárt kitűnik a szerző felfogásának tévessége. Azonban hogy Petőfi a Fischertől idézett ítéletet alkalmazta volna magára, semmikép sem hihető. Petőfi és Tompa barátságának elhidegülését kissé rövidebben tárgyalja szerzőnk, mint az ügy fontossága kívánna s némely lényeges adatot is mellőz, a melyek a politikai izgalmtól hevített Petőfi és a magányban élő Tompa lelki hangulatában természetes ellentétet idéznek elő, s ez a végleges szakításra vezet.

Azonban e futólagos észrevételek nem tartóztatnak véleményünk kimondásában, hogy a Tompáról szóló irodalom Kéki Lajos művében igen becses gyarapodást nyert; voltaképen az eddig számba is alig vehető kísérletek mellett -- egypárnak kivételével -- még csak most jutottunk Tompának hozzáméltó életrajzához, a mely ha csak a főbb adatokra szorítkozik is, de igyekszik kiemelni a lényegét úgy a külső történetben, mint a költő művészi fejlődésében. A szerző tárgyalásmódja mintegy magával hozza, hogy Tompának sem epikai, sem lyrai költészete nem rajzolódik élénk a maga teljességében, bár e hiányon az utolsó fejezetben óhajt a szerző segíteni, midőn emberi és költői képét festi, ha nem is mindig híven, de mindig érdekesen. Fő jelessége a műnek, hogy Tompa nevezeteseb költeményeinek keletkezése sorrendjét pragmatikusan megállapítja, s ezt a költőnek kimerítőbb életrajza sem mellőzheti. S ha a szerző jellemzése néhol talán színtelen, ítélete szigorú vagy nem mindenben igazságos is, egészben véve a munka tanulságos és vonzó olvasmány. Minden lapja mutatja, hogy szerzőnk a magyar költészet akkori állapotát jól ismeri, behatólag tanulmányozta s leszűrődött eredményeit gondos, több helyen színes nyelven, mindig élénk stíllal adta elő.

Taxonyi János.

Jablonkay Gábor S. J.: *Taxonyi János S. J. XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcsitanító példatára*. Irodalomtörténeti tanulmány. Kalocsa, 1910. Juresó A. nyomdája. 323. l.

A XVIII. század magyar irodalma elmélkedő vallásos munkákban a leggazdagabb. Az ú. n. nemzetietlen korban a neolatin költészet vallásos irányának megtermékenyülése a lyra, dráma és epika terén egyaránt szembetűnő. És ezzel a neolatin költészettel kapcsolatban virágzásnak indul a magyar vallásos irodalomnak is mind a három ága. A vallásos lyra termékeit eléggé ismerjük;¹ a drámai irodalomnak e felé az iránya felé az idegen irodalmak kellő ismeretével csak nemrégiben fordult érdeklődésünk, az epikai költészet vallásos termékei azonban mindeddig nem vonták magukra figyelmünket. A vallásos elmélkedéseknek Mikes, Faludi, Illei fordításaiban való tükröződése és a predikciók szerepeltek e kor vallásos prózájából irodalomtörténeti könyveinkben.² Pedig Dudás Innocentius hosszadalmas verse: *Az igaz lelki édességre vezérlő kalauz* (Eger, 1764.) már elég nyilvánvalóan mutatja, hogy mi volt az az epikus forma, mely e kor közönségét érdekelte: mutatja a benne felhalmozott bibliai és classikai példák nagy számával. Nem kerülte el figyelmünket az sem, hogy az Oxenstirn J. gróf elmélkedéseivel hasonló gyűjtemények mily kedveltek voltak a század végén. (V. ö. Illei fordítását 1790-ben, Balázs Károlyét 1816-ban, Hatvany Pál gyűjteményét 1796-ból stb.) Király György³ jelentős tanulmánya utalt arra, hogy Mikes Kelemen mennyire kedvelte a tanulságnyújtó példákat. Jablonkay Gábor dolgozata, melyet most óhajtunk bemutatni, e kor magyarjainak *Gesta Romanorum*-át: Taxonyi János *Tükröreit* ismerteti meg velünk. (*Az emberek erköltséinek és az Isten igazságának Tükrörei*. Az-az némely ritka és válogatott történetek a' mellyekben az embereknek mind jó, mind gonosz tselekedeteik és azoknak jutalmazásában Istennek igazsága, nyilván és világosan előadatnak . . . I. könyv: Győrben, 1740. II. k.: U. o. 1743.)

¹ V. ö. Erdélyi Pál idevonatkozó dolgozatait az *Egyet. Phil. Közönyben* (1888., 1893., 1899. stb.) Kövesi Lajos összefoglalását (*Kath. énekeink és énekeskönyveink*, Kecskemét, 1903.) stb.

² L. Pintér: *A magyar irodalom története*. II. 403—423. l.

³ *Egyetemes Philologiai Közöny*, 1909.

Taxonyi a maga könyvének czímét magyarázva, a mű czélját így adja elő: «Ne is tsudálljad azt, hogy ezeket az összezedett Történeteket tükröknek nevezem: mivelhogy azt arra való képest tselekeszem: Mert valamint a' kik a' tükörben szemlélik, és tzirkállják magokat, abban mind azt, a' mi benne ékes, mind a' mi éktelen, világosan megláthatták: úgy 's nem különben ezek a' Történetek is, a' kik azokat figyelmetessen, és meg-gondolva olvasni fogják, lelkek ismeretinek mind szépségét, mint rútságát valóban ki-jelentik. Ki-jelentik az Istennek-is, a' ki kinek-kinek az ő tselekedeteinek érdeme szerént fizet, mélységes iteletit, és azoknak meg-fedhetetlen igazságát. Mit kellessék pedig ezekben a' Tükrökben kiváltképpen szemlélnünk, elő adgyák az alattok való, a' mellyek azonokból ki-feszegettettek, három számú Tanúságok».

Az ajánlólevélinek ez a néhány sora első sorban, mint említettem, a czélról tájékoztat bennünket. Erkölcsi tanulságot von le az elbeszélte történetekből és így természetes, hogy a történeteket a tanulságoknak megfelelően választja meg. Ezeknek a történeteknek és különösen a tanulságokban elhelyezett példák-nak sokszor csodálatos naivságán józan ítéletünk meg nem üt-közhet; az egyszerű nép nemcsak a Discipulus, Vincentius Bellocensis, Jacobus de Vitriaco és a többi középkori prædicator ajkáról hitte el azokat, de még a mai egyházi beszédekben is elfogadja. A XVIII. század magyar olvasóközönsége is hiszékeny lélekkel olvasta az ilyen példákat, ellitte az iskoladramáknak nem kevésbé naiv vallásos képzelet alkotta jeleneteit is. Szinte fölöslegesnek tartjuk azt a hosszú indokolást, melyet Jablonkay e ponthoz fűz. De megmondja az idézett néhány sor a mű szerkezetét is: egy-egy főtörténethez hármastanulságot fűz, de magukba a tanulságokba is példákat helyez. Különbözik tehát felosztása a középkori példatárakétól (a Discipulusé pl. abc-rendű), de nem egyezik a *Selectae e Profanis Script. Historiae* (1734.) című gyűjteménynek rendszerével sem (mely egy-egy erkölcsi igazság fejtegetéséhez fűzi példáit); hasonlít Michael Pexenfelder *Concionator Historicus*-ához, mely — mint Jablonkay megállapítja — forrása is volt. A forrás megállapítása szerzőnknek nagy fáradságába került; mert igaz ugyan, hogy maga Taxonyi is nem egyszer megmondja az elbeszélte történet lelhelyét, csakhogy — talán a hitelesség nagyobb hangsúlyozásául — legtöbbször csupán csak a végső forrást idézi, nem azt, a melyből a történetet a forrásmegnevezéssel együtt átvette. Jablonkay, nagyon helyesen, Taxonyi forrásbevallásai alap-

ján átkutatta az említett gyűjteményeket és az egykorú elmélkedések és példatárak Taxonyi által is megvallott köteteiben az összes főbb történeteknek, az apró példákkal együtt körülbelül háromszáz történetnek a forrását meghatározza. Legtöbbet Stengelius *Opus de iudiciis divinis*éből merített Taxonyi, de Bonfiniét is forgatta.

Magyar vonatkozású események is vannak tehát példatárában, még pedig nemcsak annyiban magyarok, mint a híres *Nugae venales* (1648.) egyetlen magyar szereplőt is említő példája (*De puella Strubingensi*). Taxonyi gyűjteményében ott találjuk Szent István, Imre, László legendájának részleteit, Salamon történetét Erzsébet csodatételeit, sőt Hunyadi, Mátyás, Zrínyi Miklós és Bánk bán esetét is. És a példáknek a magyar és külföldi irodalmak drámai és epikai mesetárgyaival való rokonsága az, a mi Taxonyi könyvének ma az összehasonlító irodalomtörténet szempontjából is jelentőséget ad. Katona Lajos, ki először utalt nyomatekosen Taxonyi gyűjteményének értékeségére (*Ethnographia* X.), kiemeli, hogy «lehetett némi befolyása népünk monda- és meseszöví munkásságára; ha nem is mindig közvetlenül, annál gyakrabban a templomi szószékről hulló ige magvainak továbbcsirázása alakjában». Ez Taxonyi művének egyik jelentősége.*

Irodalmunk története azonban még más szempontot is kénytelen figyelembe venni e példagyűjtemény értékelésénél: a stylust. És Taxonyi stylusa is megérdemli, hogy Faludi és Mikes szépprózai munkálkodása kapcsán foglalkozzunk vele. Jablonkay közöl párhuzamba állítva egy mind a hármuknál meglevő példát, mely jellemzően mutatja, hogy Taxonyi prózája nem marad el amazoké mögött. Nyelve magyaros, mint Faludié, erősen népies; az újszerű szavak és fordulatok nála is nem kevésbé gazdag változatosságot mutatnak, mint Faludinál. A mellett néha a népmese szerkesztésmódját is követi és egyik-másik példája szinte a népmese varázsával hat. Hasonlatai, metaphorái, egyáltalában stylbeli választékossága sok helyt költőivé teszi nyelvét, melynek könnyed folyamatosságát már az is biztosítja, hogy sohasem követi forrásait szolgailag, hanem természetes ügyességgel sokszor compilálja történetét, de még ha egy forrásból veszi is az egészet, akkor is egészen sajátos eredetiséggel mondja el.

* Az ilyen elterjedt mesetárgyaknak érdekes sorát állítja össze, csupán példa és nem teljesség kedvéért, Jablonkay könyve 126–140. lapjain.

Mindezek után méltán kérdezhetjük, hogy mi lehetett Taxonyi mellőztetésének oka.¹ Jablonkay azt hiszi, hogy egyrészt a könyv ritkasága, másrészt az, hogy Horányi asketikus munkának ítélte, magyarázza ezt meg. Mindenesetre jellemző, hogy irodalomtörténetünk annyira hiányos, hogy a XVIII. századból Faludi és Mikes prózáját megközelítő értékű szépprózai művet lehet szinte felfedezni.² Jablonkay Gábor munkáját már ezért is elismerés illeti; de szerzőnk a mű pontos, kritikai, minden elfogultságtól mentes taglalásán kívül Taxonyi pályáját is érdekesen rajzolta meg. Csak nemrégiben is erősen éreztük egy Faludi-életrajzon (*Irodalomtörténeti Közlemények* 1910.), hogy e kor szerzetes írójának lelkéhez jutni szinte lehetetlen; különösen, ha levelek és önéletrajzi feljegyzések nem maradtak reánk. Jablonkay legyőzi ezt a nehézséget is. Figyelemmel kísér Taxonyi iskolai pályáján minden olyan jelenséget, a mely írónknak lelki fejlődésére világot vethet; a rend hivatalos jelentéseinek felhasználása pedig lehetővé teszi, hogy Taxonyi lelki alkataráról megbízható tudósítást idézzon. «Melancholico-sanguineus» természetétől kezdve minden mozzanatot, a mi csak szeme elé kerül az életrajz folyamán, Taxonyi és rendtársai irodalmi és műfajelméleti munkálkodását, végül Taxonyi hitszónoki működésének természetes tanulságát arra használja fel, hogy megmagyarázza, miért írta meg Taxonyi a maga *Tüköreit*. Jablonkay dolgozata példa is egyszersmind arra, hogyan és minő források alapján kell irodalmunk jezsuita munkásainak életrajzát megírni. Józan igazságszeretete a bollandistákra emlékeztet, a mit hazai körülményeink között nagyon is ki kell emelnem;³ a bollandistákra emlékeztet az a nagy szorgalom, fáradságos utánjárás, mely az egész munkának legjellemzőbb tulajdonsága.

Alszegehly Zsolt.

¹ Pintér J. irodalomtörténete sem említi.

² Pedig irodalomtörténetíróink előtt nem volt teljesen ismeretlen. Katona Lajos sokszor emelte ki érdekességét. Császár Elemér egyetemi előadásai is tárgyalták a művet.

³ Maga Jablonkay is kissé a túlzók között látszott *Jezsuiták a magyar irodalomban* című kis füzetében.

James.

Émile Boutroux: *William James*. Paris, 1911.

Azok között a philosophiai irányok között, melyek különböző elnevezések alatt (contingentismus, voluntarismus, cselekvés philosophiája stb.) a múlt század második felében virágozott positivismus, intellectualismus, rationalismus ellenhatásaként keletkeztek, a legelőkelőbb helyek egyikét foglalja el William James amerikai philosophus pragmatismusa.

W. James (1842—1910) orvosnak készült; orvosi tanulmányai azonban a physiológián át a psychológiához vezették, a psychologiaiak pedig az általános philosophiai problémákhoz. Mint a Harvard-egyetem tanára nagyjelentőségű tanítói és irodalmi működést fejtett ki, melynek hatása a szorosán vett tudományos világ határain túl is terjedt. Szó- és írásbeli előadásában nemcsak a tudós, hanem a művész is szerephez jut: elmés, szeretetreméltó, szemléltető képeket kedvelő egyénisége áthatja minden mondatát s életet lehel a merev tudományos fogalmakba. Könyveinek, egyebek mellett, meg van az a ritka előnyük, hogy olvassák. Mint kutató, James csupán a valóság közvetlen megfigyelése útján s e megfigyelés szüntelen ellenőrzése mellett megállapított ismereteknek tulajdonít értéket.

Lélektani vizsgálódásainak alapvető eredménye, hogy a lélektan sajátos és valódi módszere az önmegfigyelés (introspectio). E megfigyelés tárgyai a tudat közvetlen adatai. Ez adatokat azonban nem szabad térbeli tárgyak módjára egymás mellé helyezett tudatállapotok összességének, sem pedig egy matematikai ponthoz hasonló egységes énnel tartani. A tudat közvetlen adatán egy, létének egy meghatározott pillanatában tekintett, egyéni tudatnak «egész tartalma» értendő. Sőt még ennek az elszigetelt pillanatnak, mozzanatnak a gondolata is csak fictió, mert a tudat egy állandóan tovahaladó folyam.

James e megállapításaival egyrészt azon psychologusok nézeteit igyekezett megczáfolni, kik a tudatot az ú. n. elemi lelki jelenségekből oly módon felépítettnek gondolták, a hogy a physikus képzeli az atomok kapcsolódása által az anyagi dolgok létrejöttét; másrészt azon spiritualista metaphysikusok ellen küzd, kik egy tiszta egységet vesznek föl a tudatjelenségek magyarázatára. James ezekkel szemben ismételten hangsúlyozza, hogy a tudat nem elemekből összerakott egész, hanem egy, elemekre

szét nem bontható, de sokféleséget magába záró és élő egység. A psychologia tárgya e szerint a személyes tudat élete, melynek két fő jellemvonása van; egyik az, hogy a tudat czélok szerint igazodó tevékenység; a másik, hogy a cél, melyre törekszik, a tudattartalom azon részeinek, melyek iránt érdeklődik, fenntartása s a többieknek kiküszöbölése. E tudatot belehelyezni physikai környezetébe, leírni formáit és phasisait, megállapítani ezek physiologiai feltételeit: ennek a feladatnak felel meg James *Principles of Psychology* (1890) című hatalmas munkájában.

Azon sok eredeti részlet között, melyekkel e mű bővelkedik, tán leghíresebbé vált Jamesnek az indulatokról alkotott elmélete, mely szerint az indulat nem oka, hanem eredménye az indulattal együtt járó szervezeti változásoknak. A dolgok természetes rendjét követve, tanítja ő, nem azt kell mondani, hogy sírunk, mert szomorúak vagyunk, hanem hogy szomorúak vagyunk, mert sírunk. Más szóval az indulat nem egyéb, mint az indulatot létrehozó tárgy felfogását követő vérkeringési, emésztési, kiválasztási és motorikus reactiók megérzése.

Egy másik nagy hírre vergődött munkája (*The Varieties of Religious Experience*, 1902.) a vallásos tudattal foglalkozik. A pathologia, mondja, mind tisztább világitásba helyezi az emberi tudat egy sajátos képességét, melynél fogva bizonyos egyének közösségbe tudnak jutni más tudatokkal. A tudat ez állapotban nem vesz észre többé külső tárgyakat, mint a physikai tapasztalásban, nincs bezárva egy adott «én» határai közé, mint a psychologiai tapasztalásban; hanem behatol más tudatokba, «én» ekbe s megnyilik azok hatásának. A tudat e sajátossága, melyet a betegség valószínűleg nem teremt, hanem csak kifejleszt, az alapja James szerint a vallásos életnek, melyet ő a physikai és psychologiai tapasztalat mellé, mint tőlük különálló s náluk magasabb rendű vallási tapasztalatot állít oda. Magában a vallási életben természetesen nincs semmi pathologikus. A vallási tapasztalat főbb jelenségei közé tartozik a lélek rendíthetetlen öröme, a bűn és a morális szenvedés érzése, erkölcsi, sőt physikai betegségek meggyógyulása, a mystikus lelki élet, melyben az ember azzal a tudattal bír, hogy az isten életét éli, stb. Mind ez állapotok közös sajátossága az a tudat, hogy az ember a maga természeténél hasonlíthatatlanul magasabb rendű hatalmakkal kerül viszonyba. E jelenségeket James az ú. n. küszöb alatti tudat segítségével igyekszik megmagyarázni.

A mi azonban James nevét a tudományos világban ismertette, az pragmatismusa.

James philosophiáját a modern philosophiai rendszerektől főleg az különbözteti meg, hogy vizsgálódásait nem kezdi az ismeret kritikájával, hanem «in medias res» lép. Főadatának a tapasztalat megragadását, megrögzítését, leírását, adatainak rendezését tartotta, tekintet nélkül a realitáshoz való viszonyukra. Kérdés azonban, ha nem elégszünk meg a tények közt fennálló viszonyok megállapításával, hanem megközelítjük a létrehozó ok s a jelenségek értékének problemáját, van-e itt valami a tiszta és egyszerű megállapításra való.

Azt a felfogást, melyet James e kérdésben elfoglalt, a pragmatismus szóval jelölte meg, a mely szót némileg hasonló értelemben Charles Sanders Peirce amerikai bölcész használt először 1878-ban. James idevonatkozó munkájának címe: *Pragmatism, a New Name for some Old Ways of Thinking* (1907). Pragmatismus, új név, némely régi gondolkodásmódok jelölésére. Ő t. i. ezt a maga nézetét nem tartja új dolognak, hanem csak azon hasonló gondolatok rendszeres összegezésének, melyeket e tárgyról már előtte Sokrates, Aristoteles, Locke, Berkeley, Huwe, John Stuart Mill, Dewey és F. C. S. Schiller töredékesen kifejtettek.

Kiindul abból a kérdésből, hogy a physikában mi a szükséges és elégséges feltétele valamely gondolat igazságának. Mióta a tudomány kísérleti — mondja James — az igaz gondolatot nem tartják a neki megfelelő dolog képének, hanem egy oly formula megfogalmazásának, mely megmondja nekünk, hogy mire várhatunk bizonyos esemény létrejöttékor. A testek esésének törvénye azt jelzi, hogy ha a kezemben tartott testet eleresztem, akkor azt egy bizonyos, a priori meghatározható időpontban a földön fogom látni. Hogyan megy végbe önmagában a dolog, miféle tevékenységeknek az eredménye, mi tulajdonképpen a jelenség oka, e kérdésekre a tudomány a végső feleletet nem tudja megadni. Előbb vagy utóbb oly törvényhez fog jutni, mely többé más, általánosabb törvény alá nem foglalható s mely nem tesz egyebet, mint bizonyos érzéki jelenségek állandó kapcsolatát constatatálja. Miben áll tehát valamely gondolat igazsága? Azon sajátosságában, melynél fogva az ember gondolkodását a valósághoz hozzáilleszti. Igaz gondolat az, mely valamely jutalmazó munkát garantál; a gondolat igazsága e szerint tisztán hatásaitól függ. Ezt a felfogást nevezi James pragmatismusnak (pragma = cse-

lekvés) szemben a conceptualismussal vagy elvont rationalismussal.

De vajon az igazság ez értelmezése helyet találhat-e a pszichológiai és vallásos tapasztalat területén? Nincs semmi ok, a mely miatt ki kellene onnan zárni. Egy gondolatot, sőt mozgást is létrehozhat valamely gondolat. A hol egy bizonyos gondolat jelen van, ott valamely meghatározott jelenség következik be. Mikor a gondolat nem jó létre, a nyomában támadni szokott jelenség is elmarad. Hasonlóképpen mondhatjuk, hogy ilyen és ilyen vallásos hit rendkívül fokozza energiánkat, sőt testi betegségünket is meggyógyítja. Nem hasonlók-e e tények azon szolgálathoz, melyet egy physikai törvény tesz annak, a ki valamely anyagi munkát akar végezni? A tudomány tehát ez értelemben nem egyéb, mint a valóságra való hatásnak biztos és hatalmas eszköze.

Végül nagyon sok érdekes és hasznos gondolattal járult James a nevelés problémáinak tisztázásához is. A nevelésnek három mozzanatát különbözteti meg. Az első a mechanikus, mely nem áll egyébben, mint a szervezet és a lelki működések fenntartásához és kifejlesztéséhez szükséges szokások létrehozásában és meggyökereztetésében. A második mozzanat az intellectualis, mely megtanítja az embert a physikai mechanismuson való uralkodásra s a szellemnek minél több hasznos fogalommal való ellátására. A harmadik fokozat feladata az akaratot a valódi értékkel bíró dolgok felé irányozni. Ez a cselekvésre való nevelés vagy erkölcsi nevelés.

Körülbelül ez rövid tartalma annak a művecskének, melyet Boutroux Emil, maga is kiváló gondolkodó, igazi francia világgossággal, könnyedséggel és stilművészettel írt William Jamesről, kinek rendszere ma a philosophiai érdeklődés központjában áll.

Vida Sándor.

KATONA LAJOS.*

Katona Lajosnak, a folklóre és irodalomtörténet hivatott művelőjének, emlékét újítom föl a tek. Akadémia megtisztelő bizalmából. Valójában nem szorult Katona az én erőtlén szavamra. Emlékét nemcsak egy fényes fehér márványlap örzi a kerepesi temető hangulatosan szomorú fái között, nemcsak művei hirdetik egykori nagyságát, hanem mindannyian, a kik e teremben együtt vagyunk, magunk elé tudjuk még képzelni, látjuk szemüvege mögött megcsillanó szemét, s azt az éles, mélyreható tekintetet, a mely a lélek gazdagságának biztos jele. Alig másfél éve örökre elhomályosult ez a szem, megtört ez a tekintet. Solon boldognak nevezte volna őt, mint a nemes testvérpárt, Kleobist és Bitont, mert a halál élete teljében, nagy czélja elérése után ragadta el; mi azonban, a modern kor emberei, tragikusnak találjuk korai halálát, mely szeretteit, jó barátait s a tudományt tőle megfosztotta.

Az a majd két esztendő, mely a mai napot halála pontjától elválasztja, csak az elvesztésén érzett fájdalommat enyhítette, magát a veszteséget nem; megnyugszunk abban, a mit megváltoztatni nincs hatalmunk, de számbaveszszük veszteségünket, mint a tengerész a vihar elülte után. Törekedjünk, a mennyire embertől telik, elhallgattatni azokat a baráti érzelmeket, melyek a múltban bennünket összefűztek, s «sine studio» megállapítani Katona Lajos tudományos jelentőségét.

* Fölolvasta a szerző a M. Tud. Akadémia 1912 május 28-iki összes ülésén.

I.

Katona tudós volt, a szó igazi értelmében. A szokásmondás csak a költőről tartja azt, hogy annak születik, a tudósról hallgat. Valóban, míg az igazi költő gyakran egyszerre, mint kész, kiforrott tehetség emelkedik ki a homályból, a tudósok fejlődését nyomon kísérhetjük, minden dolgozatuk fejlődésüknek egy-egy mozzanatára vet világot. Katona pályája tanulságosan igazolja is, czáfolja is ezt az elméletet. Igazolja, mert a *Völund kovács* romantikus, a képzelet szárnyán csapongó szerzőjéből a szemünk láttára fejlík széles látkörű folkloristává, majd exact philologussá; czáfolja, mert olyan kiválóságait ismerteti meg, a melyeket nem úgy szerzett, fáradságos munkával, lelkiismeretes tanulmánynyal, hanem magával hozta őket, mint a költő a vele született tehetségét. A tudósnak, ha e jelzöt nem terjesztjük ki a szorgalmas adatgyűjtökre, a jelenségek pusztá megfigyelőire és leíróira, a legnagyobb adománya, akárcsak a költőnek, a tehetség, s a különbség legföljebb az, hogy a művészi hivatottság az élet gátló körülményei ellenére is kitör és diadalmaskodik, míg a tudós hajlam, ha nem támogatja kellő tanulmány és szorgalom, elsorvad.

Katona azon tudósaink közé tartozott, a kik származásuknak pusztán a lelki dispositiójukat köszönhatték. Férfi őseitől, a kik Váczott becsületes iparosok voltak, a gyöngye testalkaton kívül a szorgalmat és kötelességtudást, családja nőtagjaitól a vallásosságot s a kitartást örökölte. S ő is, a tudomány is még egy dologért lehet hálás derék szüleinek, azért, hogy tehetségét fölismerve nem fogták mesterségre, hanem erejüket meghaladó áldozattal tudományos pályára nevelték. 1872-ben, tíz éves korában — 1862. június 4-én született Váczott — előbb a vácsi, majd a két utolsó évre az esztergomi gymnasiumba adták. Szüleinek, rokonainak minden jóindulata ellenére már ekkor ránehezedtek gyöngye vállára az életfönntartás súlyos gondjai. Ez a kettős küzdelem, a tudományért s a mindennapi kenyérért, majd húsz évig tartott. A lelki erőknek ilyen túlságos megfeszítését testi szervezete sinylette meg, a mi viszont a

lélekre hatott vissza; csüggedés és ideges nyugtalanság meg-megszakították munkáját, s elhajlították pályáját.

Tudományos fejlődésére két körülmény volt nagy jelentőségű. Az egyik csak tartalommal töltötte meg lelkét, a másik irányt is szabott fejlődésének. Az első az a majd másfél esztendő, a mit a váci seminarumban töltött (1883 őszétől 1884 teléig). Itt fejlesztette tökéletessé latin nyelvtudását, s itt szerezte meg az egyházi latin irodalomnak azt a gazdag és mély ismeretét, a mely később összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálódásainak szilárd alapjául szolgált. Az emberi élet a véletlenek át nem tekinthető láncolata. Ha Katonát nem viszi sorsa egyházi pályára, ha kiesik életéből ez a rövid, nem is másfél esztendő, nem lett volna a középkor irodalmának Argus-szemű kutatója. A seminarium falai között megismerte, megértette, megszerette a középkort, s ez az érzelem, lappangva bár, a hamu alatt, majd másfél évtizedig égett lelkében. Akkor kitört.

A másik körülmény gráczai tartózkodása. 1885-ben mint a budapesti egyetem bölcsészeti karának végzett, de szigorlatot nem tett hallgatója kreol tanulmányokkal foglalkozott s utasításokért Schuchardt Hugóhoz, a gráczai egyetem nagy-tudományú romanistájához, fordult. Schuchardt meglepve az egyetemi hallgató széleskörű ismereteitől, készséggel szolgált a kívánt fölvilágosításokkal, de hozzátette: «Zunächst muss ich Ihnen nun sagen, dass Sie indem Sie Belehrung verlangen, auch mir solche ertheilen». Majd fölismerve Katona lelki adományait, lehetővé tette számára, hogy tanulmányait Gráczban folytassa, s a rá következő második évben, 1887 tavaszán befejezze.

A Gráczban töltött négy semester elhatározó volt Katona egész életére, sőt lelki világára. Két értékes egyéniség hatása alá került, a kik tudós hajlamait helyes irányba terelték. Schuchardt volt az egyik, a ki őt módszeres romanistává képezte. Katona ebben az irányban nem gyümölcsöztette kellőleg tanulmányait, a román philológiával tudományosan nem igen foglalkozott, mindössze pályája elején írt könnyű tollal egy pár német ujságcikket Maupassantról és Beaumarchaisról s egy terjedelmesebb, de szintén népszerűsítő

czélú tanulmányt magyarul Molière-ről (*Molière otthon és a társaságban*, 1889). Élete utolsó éveiben még egyszer visszatért ad pristinum amorem, egy szép és mély könyvet írván Petrarcaról, de a közben eltelt majd húsz esztendőt semmiféle romanistikai nyom nem jelzi. A román philológiával való foglalkozása még sem volt meddő: jó iskola volt számára, mert ekkor tanult meg tudományosan dolgozni. Az alapos, részletmunkának megbecsülése, az adatoknak pontos megállapítása, a semmi nehézségtől vissza nem riadó kutatás, a tényeknek szigorú megvizsgálása, az érvek és ellenérvek óvatos mérlegelése, szóval a philologiai akribéia, mely később Katonát egyik legkiválóbb s talán legmegbízhatóbb philologusunkká tette — ekkor, Schuchardttól kapta alapját. A mester és tanítvány viszonyát az előbbi jóindulata, az utóbbi hálája még az egyetem falai között meleg barátsággá érlelte. Már 1887 tavaszán Schuchardtnak legbizalmasabb embere Katona; ha elutazik, ő vele levelez jóforman egyedül, vele közli úti élményeit és tudományos tapasztalatait, az ő véleményét óhajtja tudni első sorban a saját tudományát illető kérdésekben. Ezt a barátságot, mely innen kezdve Katona haláláig tartott s erejéből idő múltával sem vesztett, tekintette Katona gráczai tartózkodása legértékesebb eredményének.

A másik egyéniségnek, Meyer Gusztávnak, hatása nem járt ilyen mélyen, de szintén elhatározó volt. Meyer mint tudós nem mérkőzhetett jó barátjával és collegájával, Schuchardttal, de szellemének gazdagságára talán még fölülmúlta. Nyelvész volt ő is, tulajdonképeni szakja a görög, és sajátos tudománya az albán nyelvtan, de a helyett, hogy száraz philologisálásba merült volna el, a legnemesebb értelemben vett népszerűsítést tartotta igazi föladatának. Széles látkör, az ismeretek csodálatos gazdagsága egyesült nála könnyed kifejező képességgel és lebilincselő előadással, így azt a tudományt, melyet mások óriási könyvekben halmoztak össze, ő utolérhetetlen művészettel tudta pár lapra összetömöríteni. Megbecsülhetetlen kincs, ha valaki, mint Meyer, a folklóre művelésére adja magát. A folklóre bizonyos szempontból tekintve művelődés-történet, s művelése

annyiban nehezebb amazénál, mert az ismeret-anyagot nagyobb, methodikailag föl nem dolgozott területről kell összegyűjteni. Meyer kisebb folkloristikai tanulmányai igazi mesterművek: uralkodik az anyagán, biztos kézzel választja ki és alakítja egységes képpé a sok ezer vonás közül a legjellemzőbbeket. Katona figyelmét nem Meyer irányozta a folklore-ra. Már Schuchardthoz intézett első levelében, mesterével szemben, a ki a keverék nyelvekkel csak nyelvi szempontból foglalkozott, utal e nyelveknek folkloristikai nagy jelentőségére. De Meyertől merített ösztönt, hogy a jövőben a folklore kérdéseit is tanulmányozása körébe vonja. Tőle ismerte meg a fiatal tudománynak valódi föladatait, határait, eszközeit, s ő adta kezébe azt a könyvet, mely Katonát a Grimm-féle ábrándos mythológiától az ethnologia positiv területére vezette, Benfeynek a *Pancsatantra* német fordításához írt bevezetését. Katona rendkívül figyelmes tanítvány volt, s tagadhatatlan, hogy a két tudós, a tanár és a tanítvány, szellemi structurája között is volt rokonság. A főntebb Meyerről adott kép nagyrészt ráillik Katonára is, de benne több volt az igazi tudós temperamentumából és alaposágából, Meyernek viszont érdeklődési köre volt tágabb. Egyetemes műveltségű mind a kettő, de a magyar fiú mélyebben, a német professor többet látott.

Mélyebben fészkelő, titokzatosabban működő erőket is ébresztett életre a gráci tartózkodás. Az addig magára hagyott fiatal ember pusztán tehetsége által előkelő állású emberek egész sorában keltett együttérzést. Keresetlenül is nagyszámú pártfogója akadt, a kik nemcsak anyagilag támogatták, hanem meg lévén győződve rendkívüli képességeiről, csábító képeket varázsoltak szeme elé. Schuchardton kívül, a kit fiatalos lelkesedésében atyjának nevez, a budapesti egyetem és műegyetem tanárai, főpapok és közéletünk jelesei iparkodnak könnyíteni küzdelmes életén, s hívják vissza Pestre, hogy az egyetemen előbb magántanári, majd rendes tanári széket készítsenek számára. Minden nap újabb megtisztelést vagy dicsőséget hoz neki: 1887 július 13-án a gráci egyetem «sub auspiciis imperatoris» avatja doktorrá; a külföldi folyóiratok szerkesztői, németek és francziák,

rendkívül hizelgő levelekben kérik, hogy támogassa folyóirataikat; Hettler Ágost pedig, Berlinnek egyik legtanultabb, s a tudomány, főként az irodalomtörténet meg a folklóre iránt érdeklődő kiadója, megkínálja a *Zeitschrift für Volkskunde* czimen megindítandó első németnyelvű folkloristikai közlöny teljes jogú szerkesztőségével. Maga Schuchardt, mikor elbocsátotta tanítványát, a következőképen jellemezte: «Er besitzt eine scharfe, gut geschulte Urtheilskraft, die Gabe rascher Auffassung und glücklicher Darstellung, einen überraschend reichen Schatz positiver Kenntnisse. Sein Interesse an wissenschaftlichen Studien, besonders dem der romanischen Sprachen und Litteraturen, ist ein so intensives, dass ich von allem Anfang aufs Lebhafteste die Umstände bedauerte, welche ihn hinderten, sich auch nur für einige Zeit ausschliesslich einem solchen Studium zu widmen, speciell seiner Autodidaxie auf manchem Gebiete nachzuhelfen. Ich kann ohne Übertreibung sagen, dass ich während einer 16 jährigen Wirksamkeit an den Universitäten Leipzig, Halle und Graz keinen Studierenden habe kennen lernen, der in wissenschaftlicher Beziehung bessere Bürgschaften geboten hätte». De még ennél a fényes bizonyoságnál is élesebb világot vet arra a nagy megbecsülésre, melyben Katonának Grácban része volt, egy meglepő, körülményeit tekintve szokatlan esemény. Katona egy gráci jó-akarója, Janotta Lipót, kinzó betegségéből a halálban keregett menedéket. Mielőtt maga ellen fordította a fegyverét (1887 márczius 16.), följegyezte végső kívánságait, közöttük azt, hogy hagyatékából Katona Lajosnak tanulmányi czélokra juttassanak száz forintot. Öcsese híven teljesítette a reá bízott kötelességet.

Az elismerésnek és méltánylásnak ezek a sűrűn ismétlődő jelei nem szédítették el Katonát, de nem is múltak el hatástalanul. Katona nem volt a szónak megszokott — szeretném azt mondani: rossz — értelmében szerény, s a túlzott szerénységet olyan fátyolnak tartotta, a mely alá a tudatos törtétek jogosulatlan törekvéseiket rejtik. A maga igazi értékét azonban csak ekkor ismerte föl, s e belátás élesztette erős vágygyá a lelkében gyermekkora óta élő

ambitiót. Meg kellett értenie, hogy ő nem mindennapi ember, hogy reá hivatás vár, a magyar tudós hivatása. Megvan hozzá tehetsége, megszerezte a módszeres jártasságot, s a magyar tudomány emberei készek szabaddá tenni előtte az utat: ha győzi erős akarattal és kitartással, övé a jövő.

Az ábrándok világából szomorú prózára ébredt. Az út, a melyen elindult, nem az egyetem felé vezetett, hanem előbb Pécsre, a hol két évet töltött mint helyettes tanár (1887—1889.), majd a budai katolikus gymnasiumba, a hol másfél év hián húsz évig (1889—1908.) iparkodott a nehezen nyíló magyar agyvelőkbe belepréselni a német nyelv elemeit. A gondtalan, egészen a tudomány művelésének szánt élet helyett, a melyről jóakarói biztatására ábrándozott, küzdelmes évek vártak reá, tele testi szenvedésekkel, a nemes ambitiót megfojtó kenyérkereső munkákkal s az újságírás, napihírkészítés lélekölő foglalatosságával. Kegyetlen iróniája a sorsnak, hogy hazánk egyik legképzettebb elméje, az öt nyelven író s még kétszerannyin értő Katona Lajos, éveken keresztül ilyenféle czikkeket volt kénytelen írni: *Szegény finánczok! Anarkhizmus és csillagjósolás. Koldusok rablótámadása. Meghiúsult bombamerénylet. A Kongó állam tudományos leírása. Himlőoltó anyagot szállító postagalambok. Az uralkodó családok története 1893-ban. Éhínség Zemplénmegyében. A világ legnagyobb gyémántja. A londoni cipőtisztítók. 9000 forintos liba.* (A *Hazánk* két egymás utáni számából.)

A tudományhoz e nehéz viszonyok között sem lett hűtelen; kevesebb intenzitással, mint azelőtt gondolta, de állandóan művelte magát és sajátos disciplináját, a folkloret. Tanulmányai, fejtegetései és bírálati szakadatlanul követték egymást: csak a hite rendült meg — magában, a tudományában, az emberekben. Csalódásainak, keserűségének egy pár komor hangú költeményben adott kifejezést, majd vidám czimborák körében próbálta elűzni bánatát. Szegények és fiatalok voltak mind, de a többi kilencz pezsgő életkedvű s önbizalommal telt ifjú óriás, rajongó hivei a modern irodalmi törekvéseknek, főképen Ibsennek. Úgy érezték, hogy ők vannak hivatva elmaradt, vérevesztett

culturánkat a modern kor divatos eszméi által kiemelni a sülyedésből. Támogatásukkal 1890-ben egy folyóiratot indított meg, az *Életet*, s azzal a hittal áltatta magát, hogy segít újjáteremteni elaggott nemzetünket. Hamar kiábrándult mindkét hitéből, s a nagyváros lármás élvezeteiből is, melyektől hasztalan várt enyhülést. Erőt vett rajta a csüggettség, mely a 90-es évek közepén érte el tetőpontját. A tudomány nagy kérdései nem érdeklik, s ha szóba kerülnek, közömbösen vagy a cynismusnak némi árnyalattal beszél róluk, s a komolyabb föladatok elől fáradtan, fásultan kitér. Csak bizalmas barátai láttak a lelkébe, s vették észre, hogy a közöny meg a cynismus nagy belső fájdalmak hideg álarca. Csak ők tudták, hogy barátjuk az élet gondjaitól gyötörve, a közeli halál sejtelmétől eltelve a kétségbeesés szélén áll. Önmagával elégedetlenül, napról-napra jobban érezve, hogy minden lépése messzebb viszi céljától, Katona lassanként leszámolt magával. Az ideál, a melyet tíz évvel azelőtt maga elé tűzött, fokozatosan halványult. Szárnyaszegetten, komoly tudományos ambícióiról egészen lemondva, úgy vélte, hogy az újságírás köznapi gondjai s tudományának elhullatott apró morzsái töltik majd ki egész életét.

Ekkor hozta össze jó sorsa azzal a nővel, a ki új életezélt ébresztvén benne, helyes irányba terelte lelke fejlődését. Thuránszky Irén volt e hölgy, kit 1896-ban nőül vett. A mi ellentétes volt természetükben, az csodálatosan kiegyensúlyozta egymást, a mi rokon, lelkük nemessége, érzelmeik mélysége, izlésük finomsága, az nem múlt vonzódásnak és rokonszenynek forrása lett. Katona nejét «lelke nemesebb felének» nevezte. Valóban az volt. A boldog családi élet a legnagyobb áldás minden emberre, Katonára kétszeresen az volt. Őt visszaadta önmagának, sőt még a tudománynak is. Barátságos, bizalmas otthonában, melyet nem sokára egyetlen gyermekének, kis leányának, születése tett még melegebbé, visszatért régi ambíciója. Fokozottabb munkakedvvel, s most már a célnak biztosabb tudatával dolgozott. Határozott irányt vettek tanulmányai s munkássága mindinkább concentrálódott.

II.

Az az értekezés, melynek alapján Katonát 1887-ben doctori szigorlatra bocsátották, már czímében öntudatlanul magában foglalja Katona tudományos életének programját: *Über magyarischen Folklore, zur vergleichenden Literaturgeschichte*. Valóban, az a bőven számított negyedszázad, melyet ezután a sors neki munkálkodásra engedett, pusztán ezt a programot valósította meg: Katona a folkloreból elindulva az összehasonlító irodalomtörténethez jutott el, a hol legszebb babérait aratta.

Nem ő az első magyar folklorista, de előtte e területen pusztán szorgalmas gyűjtők, jóakarató dilettansok és finom ízlésű æsthetikusok dolgoztak. A folklorenak mint önálló tudománynak, sajátos tárggyal és határozott módszerrel rendelkező disciplinának, megállapítása — a szaktudósok egyhangú véleménye szerint — az ő érdeme. Neki köszönhetjük első sorban az új tudomány meghatározását és éles elkülönítését az ethnológiától, melylyel nemcsak a közszólás, hanem még a tudományos szóhasználat is gyakran összeveti. Az általánosabb, a szélesebb körű az ethnologia, mely a népet alkotó tényezők összességét fejlődésük menetében egészen a homályos kezdetekig kíséri s e fejlődésből társadalom-életteni elveket szűr le. A folklore, mely a néphagyománynyal foglalkozik, csupán ága az ethnológiának s tulajdonképen egyjelentésű a népköltéssel, de nemcsak a néplélek összes költői alkotásait értve rajta, hanem belefoglalva a néphitnek és népszokásnak minden olyan elemét, a melynek a nép nyelvében valamelyes nyoma lelhető, vagy a mely a nép lelkének művészi alkotó képességével valaminő viszonyban van.

A folklorenak három legfontosabb eleme tehát a népköltészet, a néphit és a népszokás. Katona munkássága kiterjedt mindegyikre. Az irányoknak e gazdagságával némi ellentétben áll, a mint azt hivatott helyről is hangoztatták, hogy vizsgálódásai minden irányban a nép lelkének csak bizonyos természetű nyilvánulásaira terjedtek ki. A népszokások közül csak azok érdekelték, melyek az év bizonyos

napjához fűződve népünk vallásos érzelmeivel kapcsolatosak; mythológiánk vonzotta, de a föladat nehézsége miatt mindössze az eddigi kísérletek kritikai történetét s a tudomány módszertanát adta; a népköltészet nagy birodalmából pusztán a csodálatos prózai elbeszéléssel, a népmesével, foglalkozott.

Így kiélezve az ellentétet, tagadhatatlanul szűknek látszik a Katonától megművelt terület. De csak látszik annak, valójában legföljebb némi egyoldalúságot lehetne fölróni neki, a miért azonban gazdagon pótolja kárunkat. Vizsgálódásainak számai rendkívül sokfelé ágaztak, s egy-egy kérdés tárgyalása közben a tanulságoknak egész tömegével szolgált. Népünk szokásait ismertetve kifejtette azt a kapcsolatot, mely a magyarságot vallása által az egyetemes keresztyénséghez, a nyugat szokásaihoz s az irodalmi hagyományhoz fűzte. Az ábrándos magyar mythologia-elméleteket szétszedve izeikre, elosztatta azt a költői, de hazug fényt, melyet őseink vallásán a lelkes, de phantastikus kutatók előntöttek. Legnagyobb jelentőségűek mégis a népmesékre vonatkozó tanulmányai: *A népmesékről*, *A magyar népmese irodalma*, *A mesevizsgálat legközelebbi feladatairól*, *A magyar népmese-typusok*, melyek szinte zárt egészeket alkotva a kérdés egész körét megvilágították. Legfontosabb közöttük az utolsó, a melyben éles szemmel, biztos tájékozódással, a nemzetközi mesekincs teljes ismeretével az egész magyar népmesekincset aránylag kevés számú típusra akarta visszavezetni. Csonkasága ellenére is ez a magyar folklóre legbecsesebb dolgozata.

Ha az eredményeknek ez a gazdagsága az említett egyoldalúságnak következménye: csak hálások lehetünk érte. De ennek az egyoldalúságnak is van magyarázata. Legtöbb folkloristikai dolgozatában van valami közös vonás, a mi megfejtí, miért foglalkozott éppen ezekkel a kérdésekkel: mind az oknyomozó s nem a leíró módszer kifejtésére adnak alkalmat. Katonát nem az érdekelte, milyen néphagyományaink vannak, hanem hogyan váltak ilyenekké, nem a nép körében élő költői termékek, mythosok és szokások vonzótták, hanem az az út, a melyen kifejlődtek, elsorvadtak,

megmaradtak. S részben ez is magyarázza, miért nem érintkezett a néppel, miért nem gyűjtötte a néphagyományokat. A gyűjtésnek épp oly fáradságos és hasznos munkájánál nagyobb és nehezebb volt az ő feladata: a néphagyományoknak rendelkezésére álló gazdag anyagából kiválogatni azt, a mi a nemzetek érintkezésének kétségtelen nyomait viseli magán, a mi a hagyománynak erős szálával hozzá van fűzve az emberiség culturájának többnyire írásban megkötött emlékeihez.

Ezt a föladatot csak az ő bámulatos világirodalmi tájékozottsága oldhatta meg. Összekeresni azokat a nyomokat, melyek századok, sőt ezredek, országok, sőt világrészek távolát áthidalva egy-egy a nép ajkán élő mesemotivumot, szólást, a nép körében divatozó szokást a görög mondatvilágba, a középkor latin erkölcstanító példatáraiba vagy a római ünnepi szertartásokba vezetnek vissza: olyan vállalkozás, melyhez elsősorban rengeteg positiv ismeret, másodsorban a gondolkodás csodálatos fegyelmezettsége kívánatik meg. Tiszta pillantás, teljes elfogulatlanság, függetlenség minden egyoldalú elmélettől, biztos ítélőképesség: ime Katona lelki adományai, melyek nagy nyelvtelhetségét és gazdag ismereteit kiegészítve, őt a magyar folklóre legkiválóbb művelőjévé avatták.

Sőt még ez a megállapítás sem tolmácsolja hiven igazi jelentőségét: Katona a magyar folklóre tanító mestere. Ő ismerte föl nálunk a folklóristikai vizsgálgódás helyes szempontját, biztos módszerét és igazi célját. A népköltészet termékeit ő előtte pusztán irodalomtörténeti szempontból tekintették, Katona a régi szempont mellé — sőt talán nem elég joggal, a régi szempont elé — a néplektanit állította; az értékelő módszer helyére az összehasonlítót, és a jelenségek pusztá közlése, illetőleg megfigyelésen alapuló leírása helyett azok magyarázatát tűzte ki célul, azt a követelményt, hogy a folklóre a nép szellemének minden termékét okaikból és fejlesztő körülményeikből, az összes, keletkezésüknél közreműködő tényezőkből értesse meg.

Az 1838. évben megjelent dolgozatával, *A Gesta Romanorum Sztárai-codex*e, Katona a tudománynak egy

másik területére lépett: philologussá lett. Hogyan került át a folklóre mezejéről a philológiára, nem nehéz megállapítani. A folklórenak az az ága, a melyet ő a legnagyobb kedvvel művelt, a mesekutatás, Grimmék mythologiai irányának letűnte után, Benfey nyomán összehasonlító módszerrel dolgozott, a néphagyományoknak és irodalmi emlékeknek sokféleképen összefonódott complexumából evvel a módszerrel iparkodott megállapítani a mesék eredeti magvát és a mesetárgyaknak sokszerű elágazását. A népmesemotivumoknak leggazdagabb irodalmi tárházai pedig épen a középkori példatárak, közöttük a legváltozatosabb a mi irodalmunkba is átkerült *Gesta Romanorum*. Népmeséink eredetének vizsgálata elvezette őt a *Gesta*hoz, foglalkozni kezdett vele, s mivel a népkönyvnek már régi redactiói nagy eltéréseket mutatnak, fölkellette figyelmét az egyes redactiók kapcsolata az archetypussal. Tudomást szerezvén egy hazai *Gesta*-codexről, első dolga volt e codex viszonyát a többihez megállapítani. Rövid pár lapon teljes philologiai készséggel, biztos módszerrel meg is oldja a kérdést.

Nehezebb megfejtteni, mint nyujthatott Katona, a ki eddig philologiai kutatásokat egyáltalán nem végzett, a philologiai részletmunkába bele nem gyakorolta magát, rögtön első fölléptére ilyen értékes dolgot. Talán joggal keressük a magyarázatot egyfelől abban a szigorú philologiai iskolázottságban, a melyen Katona Schuchardt keze alatt átment, másfelől épen mesekutatásaiban, a melyeket, bár más anyagon, de szintén a philologus módszerével kellett végeznie. A gyakorlat nemcsak az izmokban fejleszt készséget, hanem az agyvelő sejtjeiben is, s az egyszer megszerzett készséget könnyen értékesítheti az ügyes, illetőleg eszes ember más, rokon földatok végrehajtásánál is.

A *Gesta*-tanulmányoktól, melyeknek legbecesebb eredménye Haller magyar *Gesta*-fordításának mintaszerű kritikai kiadása (1900.), két irányban haladt tovább, a melyek ismét több szállal vannak egymáshoz fűzve. Eljutott középkori latin irodalmunk legnagyobb alakjához, Temesvári Pelbárthoz, a kinek egyházi szónoklatait, a magyar szel-

lemnek ezeket a dicsőségeit, a külföld századokon keresztül jobban ismerte, mint önnönmagunk, s bennük számos nyomot találván, mely a *Gestura* utal, ugyanolyan apparatussal, mint előbb a nagy példatárt. földolgozta a híres minoritának beszédeiben foglalt példákat. De a *Gesta* s még inkább Pelbárt művei elvezették őt a XV—XVI. század magyar egyházi irodalmának tanulmányozásához, s így önkéntelenül is szűkebbre szorult, de kimélyült érdeklődési köre: codexeink forrásainak kimutatását tartotta igazi hivatásának. S mivel irodalmunk prózai fele a mohácsi vészig pusztá fordítás, Katona megtette a harmadik lépést, a melyre doctori értekezése még nem czélt: a folkloretól az összehasonlító irodalomtörténeten keresztül elérkezett a magyar irodalomtörténethez.

A közfölfogás ebben a haladásban a tanulmányoknak folytonos változtatását látta. Szerintem alaptalanul. Én találok valamit Katona összes irodalomtörténeti tanulmányaiban, bármilyen körből meríti tárgyát, sőt még egyik-másik folkloristikai dolgozatában is, a mi őket egymáshoz kapcsolja és egy tudományszak keretei közé illeszti. E tudományszak meghatározásában azonban szembehelyezkedem a köztudattal, sőt magával Katonával is.

Katona munkásságának második felét az összehasonlító irodalomtörténet területéhez számította s ezt a tudományt nemcsak a tudományok önálló ágának tartotta, hanem szóban és írásban vallotta, hogy mint ilyen a tudományok hierarchiájában fölötte áll a tulajdonképeni irodalomtörténetnek. Sőt azt is kimondta, hogy minden irodalomtörténet csak akkor válik igazán tudományossá, ha összehasonlítóvá emelkedik. De megilleti-e az összehasonlító irodalomtörténetet ez az önállóság, a melyet különben a mindennapi szóhasználat s a külföld gyakorlata is tulajdonít neki? Úgy gondolom nem, s önálló tudománynak pusztán a gyakorlati szükség s evvel kapcsolatban a lazább szóhasználat emeli. Valójában, ha pontosan akarunk beszélni, nem összehasonlító irodalomtörténetről, hanem az irodalomtörténet összehasonlító módszeréről kellene szólnunk. Az irodalomtörténet — czélja szerint — az egyes műalkotások

megértetése és értékelése, a közöttük lévő kapcsolat és fejlődés megállapítása, az irodalmat teremtő és szabályozó erők működésének kimutatása. Több eszköz, több módszer áll e célból rendelkezésére, melyeket szükség szerint lehet és kell is használnia, s ezek közül csak egyik az összehasonlító. Nagyobb jelentőségre s ennek folytán önállóságra azért emelkedett, mert segítségével nagyszámú, föltűnő és szemmel látható eredményekre jut az irodalomtörténet, s olyan eredményekre, melyeknek evidentiája nyilvánvaló.

A vizsgálódásnak azt az irányát, a melyben Katona irodalomtörténeti munkássága haladt, ha már egy szóval kell megjelölni, inkább tárgytörténetnek nevezném. A költői tárgyaknak és motivumoknak vándorútja érdekelte őt elsősorban. Azt vizsgálta, rendszeresen és módszeresen, mint vándorolnak ezek a tárgyak és motivumok egyik néptől a másikig, vagy egy nemzet irodalmán belül egyik költőtől a másikhoz, a néptől a műköltészetbe és viszont. Épen ez az, a mit újabban a német irodalomtörténet *Stoffgeschichte*-nek, s mi magyar szóval tárgytörténetnek nevezünk. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk Katona irodalomtörténeti tevékenységét, akkor az, a miben eddig bizonyos mértékben rendszertelenséget, irányváltozást láttak, egységes, következetes, egy cél felé irányult munkásságnak tűnik föl. Vizsgálódásának anyaga változott, a néphagyományokat és népkönyveket követték a középkori latin példatárak és prédikátorok, majd a magyar legendák és példák, de nem változott a célja, a költői tárgyak és motivumok vándorlásának, nemzedékrendjének megállapítása, s nem módszere, az összehasonlító. Különböző időben készített dolgozatai, *A népmesékről*, a *Gesta Romanorumról*, *Temesvári Pélbárt példáiról*, valamint nagyszámú codex-tanulmánya mind egymással szorosan összekapcsolódó jelenségek, ugyanannak a törekvésnek más-más színű, de egyenlő jellemű nyilvánulásai.

S így tekintve tűnik ki igazán Katona működésének úttörő érdeme. Az összehasonlító irodalomtörténeti módszert nem ő honosította meg irodalmunk történetében. Ismerte már s elvétve használta Toldy Ferencz; a 70-es

évek végén Brassai Sámuel és Meltzl Hugó szerkesztésében önálló folyóirata indult meg, az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*, majd Beöthy Zsolt és Szilády Áron a régi magyar irodalomra, Heinrich Gusztáv a magyar és német irodalom kapcsolatára teljes sikerrel alkalmazták. Sőt a fiatalabb nemzedék Katonától függetlenül, őt részben meg is előzve, módszeres tanulmány tárgyává tette mind a külföld nagy íróinak hatását a magyarokra, mind a régebbi és újabb magyar irodalom kapcsolatos jelenségeinek földerítését. A tárgyátörténet azonban ő előtte inkább csak a néphagyományok, a mondák és a mesék életére szorítkozott, a mint külföldön is előbb irányította figyelmét a népköltészetre s csak újabban a műköltészetre. S a mi addig e téren történt, az is kevés kivétellel esetleges és ötletszerű volt, tudományos disciplinává, az irodalomtörténetnek, mondjuk, ágává Katona tette. E téren tanítványokat és utódokat nevelt, s ma már gyökeret vert tudományunkban az iránya.

Katona szerteágazó irodalomtörténeti dolgozatait a cél és módszer közös voltán kívül még egy kapocs tartja össze, a melyre Riedl Frigyes utalt, a tárgyi: mind két nagy, egymással sokszorosán érintkező szellemi közösség termékeit teszik kutatás tárgyává. Egyik a néphagyományok közössége, az az egyetemesség, a melyet az egyes népek irodalmi termékei között az állandó érintkezés, a szóbeli termékek folytonos kicserélése teremt. A másik a középkori irodalom közössége, a melyet a kor kulturájának az egyház latin nyelvén nyugvó egyetemessége idézett elő.

Ezen két irodalmi közösség egyikénél állapotodott meg Katona, bárhonnan indult el fölfödöző útjára. Mert valóban fölfödözés számba ment minden vállalkozása. Két irányban jártak vizsgálódásai nagy eredménnyel. Az egyik, a mely a szűkebb körű magyar irodalomtörténet határait átlépve az egyetemes irodalomtörténet gazdagodását is jelentette, az volt, hogy fölfödözött több, számszerint tizenkét ismeretlen vagy föl nem ismert és nem méltányolt magyarországi latin kéziratot, közöttük olyanokat is, melyek az illető kéziratcsalád számottevő tagjává emelkedtek. Reánk nézve fontosabb a másik eredmény, az, hogy tanulmányai földerítvén

középkori irodalmunk nagyszámú emlékének fordítás-voltát, az ismeretlen kapcsoknak egész sorát világították meg. Fölfödözések voltak ezek is, mert codexeink az eredeti munkára rendszerint semmi vagy nehezen érthető utalást tartalmaznak, néha meg épen félrevezetik a kutatót.

A magyar és latin szövegeknek az a tekintélyes sora, a melyeket Katona forrásaikra visszavezetett, maradandó nevet szerzett neki tudományunk történetében. Vajjon fölfödözéseinek ez az egyetlen jelentősége? Kimeríti minden érdemét az a megállapítás, hogy fényt vetett egy csomó eddig rejtve volt kapcsolatra? Ha e kapcsolatok nem foglalnak magukban a magyar irodalomra nézve tanulságokat, akkor értékük nem nagyobb, mint azon természettudós megállapításaié, a ki eddig ismeretlen állat-, növény- vagy ásványfajokat földöz föl. Becsesek volnának így is, mert minden új igazság, még a legcsekélyebb is, határozottan a tudomány gazdagodását jelenti. A dolog azonban nem így áll. Katona, földerítván középkori irodalmunk forrásainak egy részét, hatalmas lépéssel vitte közelebb tudományunkat céljához, az irodalmi jelenségek megértéséhez és értékeléséhez.

Mind a két szempontból nagy jelentőségűek forráskimutatásai. Codexeinknek ugyanis a sok másolás következtében olyan romlott a szövege, s a fordítóknak olyan tökéletlen volt az írói gyakorlatuk és stylus-készségük, hogy a magyar szövegek értelmét úgy kell az eredeti segítségével kihüvelyezni vagy épen rekonstruálni. Máskor meg annyira el vannak halmozva mindenféle kortörténelmi és egyháztörténelmi célzással, hogy csak a forrásoknak s a velük kapcsolatos történelmi adatoknak pontos összeállítása vezet az illető részlet teljes, philologiai megértésére.

Hasonlóképen nélkülözhetetlen a források ismerete, ha értékelni akarjuk azt a szellemi munkát, a melyet codex-íróink végeztek. Régebben codexeinket nagy részben eredeti magyar szellemi alkotásoknak tartották. Majd Toldy, Volf György és Szilády Áron kutatásai kiderítették, hogy a reánk maradt szerkezetek, melyek egy-két kivétellel régibb magyar szövegek másolatai, latin forrásra vezetendők vissza. A leg-

újabb vizsgálódások, s első sorban Katona dolgozatai, még egy lépéssel tovább jutottak. Kimutatta, hogy ezek az elveszett régi magyar szövegek nem is compilatiók voltak, hanem puszta fordítások. A magyar szerzetes nem több latin szövegből róttá össze a magáét, rövidítve, toldva, összeegyeztetve forrásait, hanem rendszerint már kész szerkezet állott előtte, a melyet ő hiven, vagy némi kis változtatással követett. Van ebben a tudatban valami lehangoló. Nemzeti önérzetünk nehezen tűri, hogy kölcsönnek mutassák ki azt, a miről azt hittük, hogy jogos tulajdonunk, de a tudományak az igazság-kutatás a célja s nem a nemzeti érzékenység kimélése. Különben is, mennél inkább utánzásban gyökerezik régi irodalmunk, annál jobban megbecsüljük pár eredeti hajtását, s annál nagyobb a következő korszakok érdeme, hogy íróink a másolásból kiemelkedve, a maguk szelleméből merítettek és sajátosan magyar, nemzeti alkotásokat teremtettek.

S e tapasztalatokból értjük meg valójában középkorunk szellemi életét. Megismerjük azokat az írókat, gyűjteményeket, szellemi áramlatokat, melyek szerzeteseink lelki világát kiművelték. Mennyivel tartalmasabb a tudásunk, ha a *Sándor-codex*nek három szürről szóló részletében (21—31. l.) nem egy ügyetlenül elmondott legendát, hanem egy Terentius hatása alatt dolgozó német apácának művét ismerjük föl; ha tudjuk, hogy azok a magyar zsoldárok, melyeket Kinizsi Pál neje áhitata emelésére olvasgatott, Petrarca lelki küzdelmeit szólaltatják meg; ha nagyszámú *Ferencz-legendáinkban* az Assisiból egész Európára áttérjedő Ferencz-cultus nyomait látjuk meg; ha a példákban és legendákban, melyekkel codexeink el vannak árasztva, fölismerjük azokat a hidakat, melyeken a középkor híres erkölcsitanítói és prédikátorai nyugatról eljutottak hozzánk, elhozták magukkal a mesés kelet s a classikus óvilág hosszú-életű vándorait, a néphagyományba elvegyülő mese- és mondatárgyakat.

Mindezeknél fontosabb, mert egész középkorunkra jellemző, Katonának az a megállapítása, hogy kolostoraink szorgalmas munkásai különös szeretettel fordulnak azokhoz

a vallásos munkákhoz, melyekben a kor romantikus szelleme a legélénkebben tükröződött: a mesés vonásokból szövődő legendákhoz, a csodálatos, a valóságosság határain túl csapongó példákhoz és történetekhez, az extatikus látomásokhoz. Középkori vallásos irodalmunknak ez a romantikus jelleme jóformán egyetlen emléke népünk regényes iránti hajlamának, mert kedvezőtlen politikai és társadalmi viszonyaink miatt a világi költészet nem erősödhetett meg, s így ennek elmaradt vagy elveszett alkotásaiért csak azok a romantikus emlékek nyújtanak némi kárpótlást, melyek «mint a viharverte madarak, idegenből hozzánk tévedve, tépdesett szárnyakkal, csonkán-bénán, a kolostoroknak ideig-óráig tartó békés menedékén húzódtak meg».

Katona, a mint ez utolsó megállapítása mutatja, nemcsak másként látta a középkort s annak magyar irodalmát, mint mi, hanem mást is látott benne. Olyan jól ismerte, hogy szinte közhitté lett: ha tovább él s folytathatja munkásságát, a régi elméletek helyébe újakat állítva, egészen átalakította volna a régi magyar irodalom történetét. Ez a hit szülte azt a követelést, hogy Katona a sok előtanulmány után koncentrálja erejét s egy nagyobb szabású munkában juttassa érvényre széleskörű ismereteit és kifogástalan módszertani jártasságát. Katona vonakodott. Nem az ereje hiányzott hozzá. Tartózkodásának első sorban az a magyarázata, hogy tanulmányai a codex-irodalomnak csak egyik felére derítettek világot, s úgy érezte, hogy az összefoglalást még a részletkutatások befejezésének kell megelőznie. Másfelől nem bizott az eddigi előmunkálatokban. Mindannyiunknál jobban tudta, mennyi téves irodalomtörténeti adat és könnyelműen odavetett állítás vált köztudattá, s ez talán a kelleténél bizalmatlanabbá tette az eddigi megállapítások iránt. Mindennek maga akart utána járni, mindig a legvégső forrásra ment vissza s a mint tréfásan mondta, Descartes elvére esküdött: *dubito, ergo sum*. Jellemző, hogy még Arany János állításának is utána járt, a kit pedig a megtestesült lelkiismeretességnek tartott.

De volt ennek a tartózkodásnak mélyebb oka is: szigorú önbírálata. Azzal a pár sorral, a melyet egy ízben

Köhler Reinhold védelmére írt, midőn hasonló szemrehányással illették, úgy vélem, nemcsak mesterét, hanem tudatosan vagy öntudatlanul maga-magát is jellemezte: «Módszerének szigorúsága a kisebb részletkérdésekben sem engedte őt soha odáig jutni, hogy valamely tárgyban, a melynek roppantul elágazó szálaít korokon és népeken keresztül kutatni soha el nem fáradt, az actákat legalább egyelőre lezárja s akár csak ideiglenes következtetéseket vonjon le bűvárkodásának eddigi eredményeiből».

Bármi volt is az ok, tudatosan, meggyőződésből tért ki a föladat elől. Bizonyítja egy kis verses apróság, a melyet egy készülő tudományos dolgozatának «verso»-jára vetett sebtiben, czeruzával:

Elég, ha én szántok, vetek,
Oltogatok, nyesegetek;
Másra bízom az aratást,
Másnak hagyom a szüretet.

Íme Katona munkásságának eredményei és értéke. Nem kisebbítjük jelentőségüket, ha kimondjuk, hogy az eredményeknél jóval bámulatosabbnak tartjuk a reájuk fordított szellemi munkát, a melyet csak jegyzeteinek, kivonatainak, másolatainak ismerője méltányolhat igazán. Ismerni kell azt a rengeteg anyagot, a melyet — hogy saját, de nem magára alkalmazott kifejezését idézzem — tömérdek apróságból, ezernyi-ezer helyről, számos különféle nyelven írt forrásból egybehordott. Egy polyhistor kepe bontakozik ki előttünk, megáldva annak minden jó tulajdonságával: gazdag nyelvismerettel, általánosnál jóval nagyobb műveltséggel, a tudományok legkülönbözőbb disciplináit átfogó szakismertekkel. A polyhistorokat szinte óhatatlanul jellemző föületesség helyét igazi philologus-erények foglalták el: az aprólékosoknak látszó adatok megbecsülése, fegyelmezett ítélőtehetség, végtelen lelkiismeretesség, teljes otthonosság a bibliographiában, páratlan szorgalom és kitartás. Ennek a két, egymással teljes ellentétben álló typusnak összeolvadása adja meg Katonának, a tudósnak, jellemét.

Nem reszletezem egyenként kiválóságait, csak kettőt emelek ki, a melyeket legértékesebbeknek tartok. Az egyik

az a szívós következetesség, a melylyel minden kutatásában eljár. Ha talált bármilyen kis nyomot is, elindult rajta, míg a végső forrásig el nem ért. Ebben a tekintetben Katona philologusaink között párja nélkül áll. Vannak tudósaink, s elég szép számmal, a kik jóval több s sokkal jelentősebb eredménnyel gazdagították tudományunkat, de a kutatás következetessége tekintetében nem mérkőzhetnek vele. Ha Katonát forrásai cserben hagyták, addig kutatott, míg reá akadt a helyes nyomra. Nem Mózes volt, hogy vizet fakaszson vesszejével a sziklából, hanem lelkiismeretes, tanult mérnök, a ki kutat, vizsgál és mér, míg rátalál a forrásra.

A másik dolgozatainak módszere, az összehasonlító irodalomtörténeti módszernek szigorúan tudományos alkalmazása. Addig a tárgytörténeti vizsgálódásokban s gyakran még a forráskimutatásokban is az összehasonlítás nem volt egyéb, «mint a párhuzamos helyek rövid s nem is mindig pontos idézgetése», a tartalmi kivonatok pusztá egymásmellé állítása a történeti vagy lélektani alap biztosítéka nélkül, egybevetés inkább, mintsem a függés kimutatása. Egymásnak többé-kevésbé megfelelő részek, a melyek között, egy német író szavait idézve: «fehlte leider nur das geistige Band». Katona ezzel szemben a módszeres eljárásnak következő lépéseit állapította meg: 1. a források fölkeresése és lehetőleg teljes egybeállítása; 2. a források megbírálása és értékelése; 3. a nemzedékrendi leszámolás megállapítása; 4. a közvetlen forrás megjelölése s annak kimutatása, mit változtatott rajta a fordító. Ezeknek az elveknek szigorú alkalmazása Katona elméletét és gyakorlatát teljes harmóniában mutatja be, s ez teszi irodalomtörténeti tanulmányait olyan becsesekké.

A forrás kimutatása azonban az összehasonlításnak csak egyik lépése, a második annak megállapítása, mi lett az eredetiből, a mint évszázadokon át egyik néptől a másikhoz vándorolt. Mi az a tárgyakban, a mi a különböző korú és nemzetiségű íróktól egyaránt megbecsülve, maradandó, lényeges, mi az esetleges, mennyiben haladja meg az újabb földolgozás a régit, vagy mennyiben marad el alatta. Katonának volt ugyan érzéke a föladatnak ezen második,

æsthetikai és pszichologiai fele iránt is, de jobban vonzotta az első lépés, a forrás föltalálásában jelentkező tudományos élvezet. Különben is a középkori egyházi irodalom, a milyen termékeny mezőt nyit a kutatásra, ha pusztán a tárgyak vándorútja köti le figyelmünket, olyan kevés alkalmat ad, főként annak magyar nyelvű része, az æsthetikai vizsgálódásokra. A mi æsthetikai becsü mégis akad codexeinkben, annak jelentős részét módszeresen földolgozta és finom ízléssel értékesítette Beöthy Zsolt *A szépprózai elbeszélésben*. Nem csoda, ha Katona csak elvétve vállalkozott a kimutatott egyezések alapján æsthetikai ítélet mondására.

III.

A tudományos közvéleményben ezalatt mind határozottabban alakult ki a meggyőződés, hogy Katona azon a téren, melyre munkásságát szentelte, hova-tovább a tudomány legkiválóbb mesterei közé emelkedik. S mivel tárgykörének egyetemes volta miatt s nagy nyelvismeretétől támogatva, a külföld számára is hozzáférhetővé tudta tenni eredményeit: e méltánylásban osztozott a külföldi tudományos világ is. Nem akarom kelleténél többre becsülni a külföld véleményét. Tudom, hogy gyakran, nemzetiségi és politikai tendenciáktól vezetve, igazságtalan, s kétségtelen, hogy ránk nézve a döntő forum mégis a hazai tudományos közvélemény. Egy szempontból azonban nagy jelentősége van a külföld elismerő szavának. Míg nálunk, a tudományos élet concentráltsága következtében, az irodalmi mű elválaszthatatlanul összefonódik szerzőjének személyiségével, s az előbbiről szólva alig tudunk elvonatkozni az utóbbitól: a külföldi tudós ítélete tárgyyszerűbb, az ő szemében a magyar szerző pusztá név s valóban annyit ér, mint a mennyit művében nyújt.

Katona működéséről a külföldi tudósok egész serege nyilatkozott a legnagyobb elismeréssel s nemcsak szóval, dicsérvén s magasztalván munkásságát, hanem tettel is, oly módon, hogy fölvilágosításért, útbaigazításért, tanácsért fordultak hozzá Európa minden részéből, francziák és ola-

szok, németek és németalföldiek, oroszok és csehek. A sok bizonyosságlevél közül csak kettőre hivatkozom. Az egyik, a legjellemzőbb, Cosquinnek, a kiváló francia folkloristának kérése. Azt kérdezi Katonától (1903 okt. 24.), igaz-e az, a mit ő, Cosquin, állított egy régibb dolgozatában, hogy Pelbárt 1500 körül Rómában lakott? Jegyzetét, a melyre támaszkodva ezt annak idején említette, elvesztette s most Katonát kéri, állapítsa meg, milyen forrásból vehette ezt az adatát! A legmeghatóbbak viszont egy egyszerű Ferencz-rendi szerzetesnek, Kruitwagen Bonaventurának levelei. Olthatatlan tudománysozomj égett benne, de mivel minden vezetés hián mint teljes autodidakta nőtt föl, igen sok küzdelme volt a tudományokkal. Katonához mint ismeretlen, mesterhez fordul (1903—1905.), könyvczímeket, megoldandó Ferencz-problémákat, tudományos támogatást kérve és nyerve is tőle s érett kora ellenére rászánja magát, hogy Katona Ferencz-tanulmányai kedvéért megtanul magyarul.

Katonának ezen erkölcsi sikerei mellett külső sikerekben nem volt olyan része, mint a mennyi őt joggal megillette volna. A tudományos hierarchiában látszólag nem emelkedett s az értékének megfelelő állástól ekkor is épp oly messze volt, mint a 80-as évek végén. Mi nem az intézményeket s a tudomány embereit vonjuk érte felelőségre, mint többen tették, hanem szegényes culturviszonyainkat s a sorsot, mely nem kínált alkalmat Katonának a külső emelkedésre. A tudós világ megadta sorjában mindazt Katonának, a mi hatalmában állt. A Philologiai, a Néprajzi, a Nyelvtudományi Társaságok, a mint módjukban állt, választmányi tagsággal tisztelték meg, az elsőnek titkára, és folyóiratának szerkesztője, a másodiknak szintén, sőt 1906-tól alelnöke volt. Akadémiánk sem késett őt tagjai sorába iktatni s ezzel megadta neki azt az elismerést és kitüntetést, a mely a magyar tudomány munkásainak legszébb dísze, legbecsesebb jutalma. 1901 óta, a mikor nagy többséggel az I. osztály levelező tagjává választották, haláláig igen tevékeny részt vett az Akadémia beléletében. Az osztálynak egyik legszorgalmasabb fölolvásója és állandó látogatója volt, a bizottságok, különösen a nyelvtudományi,

tárgyalásaikban vették nagy hasznát az ő széleskörű ismereteinek és alapos tudományának. Legértékesebb dolgozatai Akadémiánk kiadásában jelentek meg, ő fejezte be a *Nyelvemléktár* régi sorozatát s ő volt megbízva az új, valóban tudományos *Nyelvemléktár* megindításával és szerkesztésével.

Az 1900. évben megnyílt előtte az egyetem is, de egyelőre nem a főkapuja, csak egy mellékajtócskája. Mint az összehasonlító irodalomtörténet magántanára tizenöt féleven át huszonnyolcz collegiumot tartott, majd mindet oly tárgykörből, mely egyetemünkön mindeddig nem talált művelőre. Azt a nagy szellemi közösséget tette tanulmányai tárgyává, mely a keresztyén népek irodalmát századokon át egységbe fűzte, a középkori latin irodalmat, s bemutatta ennek magyar reflexeit, codex-irodalmunk legendáit és példáit. Mikor 1906-ban, Széchy Károly halálával, megürült a budapesti egyetemen a második magyar irodalomtörténeti tanszék, a bölcsészeti kar nagy többséggel őt ajánlotta a felségnek, a ki 1908. február 4-én ki is nevezte egyetemi rendes tanárnak.

Valóra vált tehát a gráci jóslat, Katona méltó helyére jutott, Révai Miklós, Toldy Ferencz és Gyulai Pál örökébe. Nem volt méltatlan nagynevű elődeihez, noha fölfogása az egyetemi tanár hivatásáról némileg eltért azokétól. Úgy volt meggyőződve, hogy a tanár két föladata közül a tudományos nevelés a fontosabb, míg az előadást szerinte teljesen pótolja a könyv. A tanár a katedrán dolgozni tanítson, olyan tudós nemzedéket neveljen, mely tudományos kérdéseket módszeresen megoldva, tovább vigye magát a tudományt. Nem kész igazságokat nyújtott tehát kidolgozott, szép előadás keretében, hanem azoknak az utaknak ismeretét, melyek ez igazságokra vezetnek. Épen ezért működésének java része a seminarium falai közt folyt le, épp úgy, mint Gyulaié, a ki — noha más okból — szintén a seminariumi órákon hintette el termékenyítő gondolatait.

Itt, válogatott tanítványai bizalmas körében, bontakozott ki valójában az ő gazdag szelleme. Fölszabadítva magát az előadás bilincsei alól, a társalgás közvetlenebb módján tanított s tréfás ötletekbe, váratlan fordulatokba rejtvé csepeg-

tette lelkükbe a maga nagy tudományát. Ekkor volt igazán elemében, ekkor ismerték meg tanítványai az igazi Katona Lajost. Előttünk is, a kiket barátságára méltatott, akkor tárult föl szellemének egész gazdasága, midőn a mindennapi társalgás fesztelen hangján szólott hozzánk. Rendkívül szellemesen társalgott, akár a közéletet mozgató kérdésekről, akár a tudománynak még vitás igazságairól volt szó. Nem könnyed tréfákban, csillogó, de szappanbuborékként szétpattanó ötletekben jelentkezett szellemessége, hanem — hogy úgy mondjuk — tudományos mezben. Megjegyzései, gondolatai, ötletei mélyről törtek föl. a tudósnak lelkéből, de hirtelen, a pillanattól inspirálva. A kapcsolatok szokatlanságát jellemző erejük, merészségüket találó voltuk igazolta. A kit a jó sorsa Katona közelébe vitt, főúr és paraszt, tudós és gyermek, nő és férfi, egyaránt megérezte, hogy egy nagy-eszű, mozgékony elméjű, az életet nyitott szemmel járó férfiúval áll szemben. Innen volt tekintélye még azok előtt is, a kik tanulmányaik eltérő iránya miatt benne csak a szellemes, gondolatait kristálytisztán fogalmazó embert méltányolhatták s nem egyszersmind az ismeretekben gazdag tudóst. Igazi, megértő hívei természetesen a philologusok voltak, tanárai, kartársai és tanítványai. Ezért kísérték a szakemberek olyan osztatlan rokonszenvvel az ő egyetemi működését.

* * *

Sajnos, az a rakás kenyér, a melyet Mikes szerint mindannyiunk számára tartózkodásunk változatos helyein lerakott az Úr, Katona számára nem volt nagy, s főképen az egyetemre jutott belőle kevés. S ez teszi Katona sorsát olyan tragikussá. Évtizedeken keresztül hordja szívében a vágyat, hogy tudományszeretetét az élő szó hatalmával, az állás tekintélyével elterjeszsze a fiatalság fogékony lelkébe. Harminczöt évig nélkülöz, küzd, gyötrődik, tíz évig az ott-hon derűjében talál enyhülést vágyai hiúságáért, s mikor negyvenhatodik életévében végre föllép a kathedrára, mielőtt egy nemzedék kikerült volna keze alól, hogy tovább haladjon a mestere nyomán, tanári működésének harmadik évé-

ben bevégzi földi pályáját. Elvitte magával a sírba az ő nagy tehetségét, tudományos erényeit s velük a fejében zsongó vagy talán már-már életre kelő munkáknak egész sorát. A csapás nemcsak őt sujtotta, hanem a tudományt is.

Alig egy hónappal halála előtt, 1910 júniusában, egy pár napot töltöttünk együtt Dunántul egyik kies parkjában, melynek árnyékos fáit, kanyargós utait, lágyan hullámzó tavát önmagukért is, páratlanul szíves házigazdájukért is, nagyon kedvelte. Bár így abban a környezetben volt, a melyet otthona után legjobban szeretett, állandóan lehangolt volt, nem bírta a járást, nem élvezte a természetet s borús leveleket írt feleségének. Iparkodott ugyan hozzánk alkalmazkodni, a kik Rousseau jelszavát követve, élveztük a gondtalan életet és a szabad természetet, de láttuk, hogy nehezére esik. Egy este a naplementében gyönyörködtünk. Elmerengve nézett végig a tavon, s mikor Vörösmarty agyoncsépelte szólamával fordultam hozzá, folytatva a verset, azt felelte, igaza van a költőnek, kincs, hír, gyönyör nem boldogít.

— Hát mi? kérdeztem.

— Az erő, a testi erő — volt a válasz. — Ha tőlem függne, athléta szeretnék lenni!

Másfél hónap mulva, 1910 augusztus 3-án örökre elpihent kifáradt, beteg szíve.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

ALKOTMÁNYJOGUNK VÉDELME — TEZNER ÉS TURBA ELLEN.

I.

Andrássy a magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okait kutató nagy munkájának harmadik kötetében Magyarország jogi önállását és tényleges függését 1526—1715-ig két fejezetben tárgyalja. Ebben a folyóiratban már a könyv tartalmáról általánosságban és különösen történelmi részéről volt szó (februári füzet), de ez a széles látkörrel megírt ismertetés is a nagy kötet igazi koronáját abban a két fejezetben foglalt fejtegetésben látja, mely Teznernek és Turbának a magyar közjog ellen intézett támadásaival foglalkozik. Nem tartom fölöslegesnek erre a két fejezetre külön visszatérni. Annál kevésbbé, mert nálunk nem igen szoktak tudományos könyvek olvasásába mélyedni és inkább röpke, felületes hallomásról hallomásra szálló jelszavak útján vesznek tudomást még oly jelentékeny közjogi irodalmi eseményről is, minő kétségtelenül az a minden hangzatos szólamtól ment, éles logikával, széles látkörű történelmi és erős közjogi tudással párosult és szenvedély nélkül megírt államjogi irat, mely ennek a történetphilosophiai gondolatokban gazdag könyvnek záró fejezeteit alkotja.

Az érvek egy részének, melyekkel itt találkozunk, be kell vonulnia a rendszeres közjogi könyvek lapjaira is. Köztudattá kell azoknak a közjogi igazságoknak válniok, a melyeket Andrássy Teznerrel és Turbával szemben hirdet. Tanulhat mindenki tudományos vitatkozási modort is abból a két fejezetből.

Andrássy Gyula a tárgyilagos érvek erejével küzd.

Megveti a személyes támadások, egyéni lekicsinylések szenvedélyes dulakodásait. Ő a közjog tudományos világában akar igazságot híven hirdetni és elfogadtatni. Előtte tények és érvek nyomatékosak. Sem politikai vágyak, sem illusiok nem kápráztatják el a tudományos kutatásban edzett szeméit. Ő tisztán látja a multat. Nem a valótlanságban keresi az idealismust. Kiérezzük minden sorából, hogy nem pártos fél — sőt még a hazafias kegyeletet sem állítja szembe az igazsággal. Tanulhatnak tőle különösen az osztrák ellenfelek. De tanulhatunk mi itthon is, kik sokszor azt hisszük, hogy az a Tezner- vagy Turba-féle támadás «quantité négligeable», melyre egy lenéző tekintet, a német professoroknak és a szürke theóriának megvető gunyolása elég a visszautasításra. Andrassy jelen munkájában és Apponyi Albert is nevezetes vitáirában, (*Die rechtliche Natur der Beziehungen zwischen Oesterreich und Ungarn; az Oesterreichische Rundschau* cikkének bővített kiadása), melynek gazdag tartalmáról, ragyogó érveléséről más helyütt bővebben szoltam, a Tezner és Turba tudományos fegyverzetével szemben, hasonló vértezettal jelentek meg a küzdötéren. Sőt mindketten a tárgyilagosság irányvonalában a legmesszebb határig mentek, a meddig magyar közjogi író az osztrák ellenfeleknek gyakran vakmerő támadásaival szemben mehet. Mindenki meggyőződhetik, ki ezeket a vitáiratokat olvassa, hogy a tények és érvek alapján nyugvó tudományos erővel súlyosabb csapásokat lehet ellenfeleinkre mérni, mint a publicistikai színes phraseológiában csillámló subjectiv kirohanásokkal.

Andrassyt épen nem feszélyezte az, hogy a jogi önállóság fejtegetése mellé odaállította a XVI. és XVII. század tényleges állapotát. Odaállította leplezetlenül a maga keserű valóságában. Mi helyzetünk rajzolásánál a tényleges állapotot sokszor összezavarjuk a jogállapottal. Összezavarjuk a multban, de a jelenben is. Sokszor az alkotmányjogi tételek fényes színeiben rózsásan festjük a keserves tényleges állapotokat. Csak a jogállapot ragyogását látjuk és ebben a ragyogásban szemünk nem veszi észre avagy nem akarja észrevenni a reális való rideg szürkeségét. A jogállapot vigasztaló balzsama nélkül, úgy látszik, a magyar néplélekre

türhetetlenné válnék sokszor a mult sőt nem egyszer a jelen tényleges állapota is.

Eljutunk-e valaha oda, hogy «az elvben elért diadalt ne tekintsük eredménynek és csak a valóságot tartsuk igazi értéknek?»

A jogállapot és tényleges állapot egymást nem fődő helyzetéből tör ki az a disharmonia, mely egész történetünket jellemzi a XVI. század óta. Innen ered, hogy a nagy-osztrák birodalmi centralisták a magyar alkotmányjogi helyzet jogtani szerkezetében a tényleges állapot ónterhét rakják jogállapotunkra és ez utóbbit az előbbivel akarják agyonnyomni. Mi pedig, hogy jogállapotunkat a multban is minél élesebben domborítsuk ki, hajlandók vagyunk a történeti tényleges állapotokat takargatni, szépítgetni. Igen sokszor a jogállapot világos színében akarjuk felderíteni a mult keserves valóságának sötét színeit, mert azt hisszük, hogy még a jogállapotunkat is elejtjük, ha elismerjük azt a különféle tényleges függési viszonyt, melybe a valóságban Ausztriával történetünk folyamán a jog és törvény ellenére kerültünk.

Andrássy nem takargatja, nem szépítgeti a tényleges függés történeti állapotait. Odaállítja a maga teljes rideg-ségében. Hallottam is azt az észrevételt, hogy Andrássy tárgyilagossága a XVI. és XVII. század tényleges állapotának rajzolásában szinte megdöbentő. Megdöbenni csak akkor lehetne, ha a tényleges állapotból erőszakkal szokásjogot alkotó vakmerő osztrák támadás ellen csatarendbe nem állította volna Magyarország önállóságának, függetlenségének megtámadhatatlan jogi szerkezetét, írott és nem írott jogát. Mi haszna volna azonban a tényleges állapot tagadásának, a hütlen rajzolásnak, mikor igaz az, hogy, habár jogilag nem állt fenn az összbirodalom — az tényleg államéletünk legéletbevágóbb funkcióinak gyakorlatában fennállott. A német császári méltóság, mely pedig csak véletlen választás útján illette meg Szent István koronájának viselőjét, a magyar királyt tényleg sokszor elhomályosította, sőt nemzetközi személyiségét eltüntette. Nincs semmi jogi kötelék a császár és király között és mégis hányszor

cselekszik a német császár a magyar király helyett. Minden egyes államnak külügye, hadügye és részben pénzügye az udvari hatóságok kezei közé került. Ezek a hatóságok tényleg függetlenek voltak a magyar rendektől, habár ez jogilag a magyar alkotmányos rendi állam alapelveibe ütközött. Ezt a tényleges állapotot Andrassy a kor rajzolásánál nem tagadja, sőt a XII. fejezetet a habsburgi uralom első századainak jellemzéseül ezekkel a szavakkal vezeti be: «Magyarország önállósága csak jogi tény, a valóságban az ország hajdani függetlenségét elvesztette. Széchenyi István reámutat arra, hogy a kurucz és labancz közötti különbség oka a jogi és a tényleges állapot közötti ellentét, mert az egyik a jobból következtet, a másik a valóságra alapítja magatartását. Csakugyan ez az ellentét történelmünknek egyik legindividuaisabb vonása, sok sajátosságunk magyarázata.»

Ehhez hozzáteszem, hogy ennek a sajátos helyzetnek a következménye az, hogy mikor Magyarország semmit se követelt egyebet, mint jogállapotának érvényesülését, ezt úgy tekintették Ausztriában, mint kirohanó térfoglaló törekvést, mert Ausztriában a tényleges állapot mértékével mérték a magyar kívánságokat. A tényleges állapot fölcserélése a jogállapottal Ausztriának és a központi hatóságoknak tényleges hatalmi állásával szemben valóban nagy hatalmi veszteséget jelent. Ezért nem tudják Magyarország és Ausztria egymást megérteni. Ezért idegenkedtek az 1848-iki törvényektől, az 1867-iki kiegyezéstől Ausztriában. Pedig mindkettő tulajdonképen csak a jogállapot restitúciója. Ámde ha a jogállapot csak a törvénykönyvben van: akkor ez a restitúció az eddig jog ellen kifejlődött valósággal szemben nekünk jogszerűleg nem jelent «plusz»-t. Ausztriában azonban a maguk részéről mégis 1848-ban is, 1867-ben is jogfeladásról beszéltek, mert Ausztria a tényleges állapotot tette a magyar álláspont megméréseinek mérlegébe és így reá nézve előállott a «minus». Ezzel a «minus»-sal szemben mi jogszerűen vetettük a mérlegbe a semmi idegen hatalomnak alá nem vetett független Magyarország jogállapotát s ezért mi az 1848-iki törvényhozásban csak a régi független jogállapot decretálását láttuk, 1867-ben pedig a

legmérsékeltébbnek, a legszerényebbnek tartottuk a kiegyezéssel formulázott jogainkat.

A kölcsönös megértésnek ez a legnagyobb akadályja ma is. Ausztriában ma is, támaszkodva az osztrák kiegyezési törvénynek az összbirodalmi eszméből kiinduló álláspontjára, a legtöbben az 1867:XII. t.-cz. közös ügyeibe minden áron a régi birodalmi centralisatio tényleges állapotának fenntartását magyarázzák bele s ezt a hibás jogi alapot meg az ő nézetük szerint már a multban tényleg kialakult összbirodalom történeti zománczával akarják befuttatni. Ezért fontos, hogy a legnagyobb kitartással és békés türelemmel iparkodjunk a tudomány előkelő hangján megszólaltatni jogi helyzetünk megtámadhatlan érvelését.

Mert ne áltassuk magunkat. A hatalom mindig az elméleti fejtegetésekből vonja le a gyakorlati következtetéseket. Nekünk nem szabad kicsinyelnünk egyetlen számba vehető osztrák közjogi irónak okfejtését sem, ha azt a tudomány jargonjában kezeli. Szembe kell állítani érveinket s ha több osztrák író azt törekszik bebizonyítani, hogy már a dynastia uralkodása első századaiban a dynastia uralma alatt lévő országokból jogilag is összbirodalmat alapítottak, hogy Magyarország a nemzetközi új egység egyik részévé vált, hogy Magyarország elvesztette nemzeti önálló souverainitását, államiségát, a magyar király önálló személysége megszűnt, hogy a Habsburgok különböző uralkodói személyéből a császári «Gesammpersönlichkeit» fejlődött ki, hogy kifelé jogosan csak a császár beszélt és cselekedett: akkor ezen állítások ellen a legkomolyabb bizonyítás terére kell lépnünk. Örvendetes, hogy nemcsak közjogi irodalmunk czéhbéli tudósai, hanem a magyar állam vezető államférfiai is távol minden politikai íztől, a közjogi tudomány vértézetében szállnak sikra az osztrák közjogi írók téves felfogása ellen. Sőt helyesnek és utánzandónak tartom, hogy egyik másik tankönyvünk nem elégszik meg a magyar állam souverainitásának egyszerű dogmatikus kifejtésével, hanem külön fejezetet szentel, a téves osztrák felfogások ismertetése kapcsán, az ezen felfogások ellen érvényesíthető érvelésnek, mert ezzel közkeletűvé, a magyar értel-

miségben köztudattá lesz a megtévesztő hamis osztrák állítások czáfolatára szolgáló adatbeli és okfejtési anyag. Érveink hatalma erősen gyarapodott Apponyi és Andrassy okfejtéseiben.

II.

Andrassy czáfolhatlan történeti adatokkal és államjogi érveléssel mutatja ki, hogy a Habsburgok különböző fejedelmi jogai egygyé nem olvadtak. A Habsburgok minden egyes külön fejedelmi joga megtartotta a maga individuális közjogi tartalmát és bizonyos területtel való kapcsolatát. Sőt még a dynastia örökös jogai sem voltak egyenlő eredetűek és tartalmúak. Még a fejedelmi jogok megoszthatatlansága sem volt biztosítva. Jogi szempontból teljesen véletlen, hogy oly sokáig volt egy személy birtokában a császári és a magyar vagy a cseh korona. Teljes egységgé még a német birodalomhoz tartozó részek sem olvadtak össze, — Magyarországot pedig a legkisebb jogi kötelék sem fűzte a dynastia többi országának egyikéhez sem.

Kimutatja, hogy a magyar korona, a csehországihoz hasonlóan, csak a választási és az örökösödési elv keveréke útján volt megszerezhető. A rendek sohasem mondtak le arról a jogról, hogy hozzájárulásuk és határozatuk nélkül senki magyar király ne lehessen. 1687-ig semminemű jogi akadály nem volt annak, hogy a magyarok más Habsburgot válasszanak királylyá, mint a ki német császár vagy cseh király volt. A teljesen szabad választási jog a personal uniót a Habsburgok többi országával is megszüntethette volna. Hogy ez a szabad választási jog még 1723 után is újra beállhat: az a trónöröklési rendet megállapító tételekből következik.

Andrassy megdönthetlen érveléssel bizonyítja, hogy a római császár, a cseh király és az osztrák főherceg nem egy jogi személy, hanem egymással hűbéri viszonyban álló különböző jogi személy — a magyar király pedig az amazokat egy birodalomhoz fűző kapcsoktól is teljesen független fejedelmi jog birtokosa. Ennek megfelelően I. Ferdinándtól III. Károlyig minden egyes uralkodó más és más időpont-

ban lett római császárrá, magyar királylyá és cseh királylyá és minden egyes uralkodó mindegyik méltóságot külön actus-sal szerezte meg.

Miután Andrássy történeti és jogi adatok alapján igazolta, hogy a fejedelmi jogok egybeolvadásáról nem lehet szó, azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy nem hoztak-e az ország rendei oly állandó megállapodást, mely a personal-unio fennállásáig az országokat intézményileg egymáshoz fűzte. Andrássy Ferdinánd sikertelen kísérleteire, a bécsi békére, a linzi gyűlés körülményeire hivatkozva bizonyítja, hogy állami uniót megszabó szövetség az országok rendjei között létre nem jött. Sőt még állandó és általános védő és támadó szövetségnek sincs nyoma. Úgy hogy a magyar rendek nem tartoznak azokban a harcokban sem részt venni, melyeket a király mint a német birodalom feje, vagy mint Ausztria territoriális ura folytat. Sem a fejedelem, sem az országok ebben a korban nem állítják, hogy ilyen kötelességük volna.

Mesteri kézzel nyúl Andrássy Teznernek ahhoz az érvelési anyagához, mely a zsitvatoroki béke egyes szakaszaira van építve. Tezner ugyanis egy új nemzetközi személy és új birodalom keletkezését akarja fölépíteni a fejedelemnek a törökkel kötött és ideiglenes érvényű szerződésében használt ama címezésére, hogy a «római» jelző elhagyásával egyszerűen «császári» címet használ. Ez Tezner szerint a német birodalom császárijától független méltóságot, az új Habsburg-birodalom fejét, a Habsburg császárt jelenti. A «római» jelző kimaradása semmit sem bizonyít, mert a *Corpus iuris* a szerződést a «római császár és a török császár» között kötött békének címezi és a szerződés nyolczadik szakasza Rudolfot «római» császárnak nevezi.

De Tezner a zsitvatoroki békének még egy másik szakaszára is hivatkozik. A negyedik szakasz azt mondja, hogy a béke Magyarországra és a «két császárhoz tartozó» minden más országra is kiterjed. Ebből Tezner azt következteti, hogy a második szakaszban elismert új császári méltóságnak Magyarország is alá volt vetve. Erre válaszolja Andrássy azt, hogy a felek éppen nem gondoltak arra, hogy

ebben a különben is pongyolán szövegezett szerződésben a maguk és országaik között fenforgott közjogi viszonyokat szabályozzák, és ha a szerződésből azt lehetne következtetni, hogy Magyarország is a császárhoz mint ilyenhez tartozik, akkor Tezner kiolvashatta volna belőle azt is, hogy a két császárhoz tartozik az egész világ is: Rudolphhoz a keresztyén, a szultánhoz a pogány világ, mert a harmadik szakaszban a szultán azt mondja, hogy a békében «a tatárok és a többi nemzetek is benne foglaltak legyenek», a negyedik szakaszban pedig a békét a két császár között «minden helyre» kiterjeszti.

A mi igaz, azt nem tagadja Andrássy. Elismeri, hogy a királyi cím nincs említve, de lehet-e ebből bármit is következtetni, midőn a szerződés épen azt kívánta, hogy a szultán Rudolfot mindig császári czímén nevezze. De hogy mennyire helytelen a zsitvatoroki békéből a magyar királyságnak a császár alá rendeltségére következtetni, igazolja a szerződés tizenkettedik szakasza, mely már Magyarország királyait is fölemlíti és ezzel arra az eshetőségre látszik gondolni, hogy a császári méltóság birtokosa nem lesz Magyarország királya és a békét erre az esetre is biztosítani akarja. Teznernek azzal az erőltetett, gyenge érveléssel, hogy a magyar törvényekben gyakran fordul elő a «császári» elnevezés, szembeállítja Andrássy, hogy a szentesítésnek közjogi actusában sohasem szerepel a császári cím és majd nem kivétel nélkül mindig világosan ki van emelve, hogy a szentesítésnél a királyi hatalom lép functióba. Nem hagyja Andrássy kemény bírálat nélkül a czímerhasználatra épített érveléseket sem. Gyenge érvelés mindenesetre, mely a sóhivatalok és dohány-monopoliumok császári sasából akarja azt a következtetést levonni, hogy az «összfejedelmi személy» magyar közjogi tétellé alakult.

Sokkal komolyabb természetű érve Teznernek és társainak az, hogy az egységes birodalmat, az összállamot a központi szervek (hadi tanács, titkos tanács stb.) útján kifejlődött szokásjog keltette életre. Semmi kétség, hogy a külügyeket, hadügyeket és részben a pénzügyeket egy és ugyanazon fejedelmi közeg vezette. Ezt az utolsó fejezetben

maga Andrássy — mint már említettem — imponáló tárgyilagossággal fejti ki. Az okfejtés, melylyel az osztrák álláspontot visszautasítja, Deák Ferencznek Lustkandl ellen írt vitairatának szellemét tükrözteti vissza. Megdönthetlen érv az, hogy új államot a végrehajtó hatalom egyes szerveinek ilyen közössége egymaga az egyesülést célzó és kimondó határozott actus nélkül, az államakaratnak, azaz a törvénynek ilyen irányú megnyilatkozása nélkül nem alapíthatott meg. Valamely ország függetlenségét jogi érvénnyel csak az ország legfelsőbb akarata adhatja föl, a melynek határozatát más tényező nem módosíthatja és a mely minden más eredetű jogszabályt megszüntethet vagy módosíthat. Magyarországon a legfőbb hatalom nem a királyé, hanem a törvényhozásé, a melynek a király csak egyik tényezője volt és ezért nálunk a királyi prærogativa körében létrejött tények a törvény által védett önállóságot meg nem szüntethették. Az érvelés vezérmotivuma itt is az, a mi Apponyi Albert gróf fejtegetéseiben. Apponyi és Andrássy egyaránt kiemelik, hogy az osztrák jogászok egész halmaz apró adatot gyűjtenek össze, de nem képesek egyetlen jogalkotó tényre sem rámutatni, melylyel Magyarország souverainitásáról lemondott és elismerte volna, hogy egy más jogegységbe olvadt. Andrássy fejtegetésében igen figyelemreméltó az a történetirői megfigyelés, hogy a Habsburg-dynastiát ebben a korban nem is irányítja az a gondolat, hogy összbirodalmat alakítson. Főtörekvése nem az volt, hogy új közjogi személyt alkosson, hanem az, hogy az udvari központi hatóságok a gyakorlati célokat szolgálják.

«Nem akarhatták Nagy Károlynak, Szent Istvánnak és Venczelnek történeti zománczú dicső koronáit udvari hatóságok kohóiban modern öntetű egy koronává összeolvasztani.» Ez lehetett — mondja Andrássy — egy-egy fejedelemnek vagy miniszternek muló gondolata, de a dynastia állandóan és következetesen fentartott akarata nem volt. Semmi sem lehetett volna annyira rövidlátó politika és semmi sem ellenkezett volna annyira a kor szellemével, mint az ilyen törekvés.

Semmi kétség, hogy Andrássy történeti megfigyelése

igen figyelemreméltó. A fejedelmek nem akartak egyebet, mint lehetőleg maguk kívántak saját szerveik segítségével a hadügygel, a pénzzel a rendek közreműködése nélkül rendelkezni. Ez a gondolatkör különben már élénken foglalkoztatja Andrásst művének második kötetében is (103. lap), hol kimutatja, hogy a germanisálás és centralisálás csak későbbi politika. «Meglepő valóban, hogy Lustkandl és a *N. Fr. Presse* — mondta Deák Ferencz is a *Pesti Napló*ban írt, az *Adalékokkal* egyenértékű válaszában — épen azon korszakban keresik a Magyarország és Ausztria közötti real-uniónak eredetét és alapját, midőn a közös fejedelem fel akarta osztani gyermekei között az országokat s így nemcsak a real-uniót, hanem még a valóságos personal-uniót is tetteleg megsemmisíteni.»

Nagy elmeéllel tárgyalja Andrassy Teznernek azokat a tanításait, melyeket a magyar alkotmány rendi jellegéből von le. Főtétele az, hogy a magyar rendi alkotmány más az általánosnál és oly mérvben tette nagyobbá a királyi hatalmat, hogy az valóban mindenható volt. Azt készséggel elismerhetjük, hogy a királyi és rendi hatalom egymással nagy küzdelemben volt. Hol a királyi hatalom volt felül, hol a rendi hatalom lépett előtérbe. Sőt kiemelem, hogy legkisebb részletekig ki tudjuk mutatni alkotmány-történelmünkben a két hatalom ingájának billenéseit.

A magyar alkotmány-történelem a magyar rendiség teljes kifejlésének időpontjául az 1608. évet szokta tekinteni. Az 1608-at követő időszakban sűrűn találkozunk törvényekkel, melyek nem sok gyakorlati eredménnyel ugyan, de mégis a nemzet alkotmányának és függetlenségének biztosítékait iparkodtak felállítani. Hogy mennyire jut túlsúlyra a királyi hatalom már 1687-ben a trónörökösödés kimondásakor, az aranybullában kifejezett ellenállási jog eltörlésekor, és mennyire háttérbe szorul a nemzeti hatalom 1790-ig, arról e korszak történetének lapjai tanuskodnak. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy a királyi hatalom a mi rendi alkotmányunkban a törvényhozás jogát egyoldalúan jogszerűleg gyakorolhatta volna. Az 1715., 1723., 1741. és 1790-iki közjogi törvényeink hatalmas bizonyi-

tékai annak, hogy ezek — Deák Ferencz jellemző szavaival elve — «az ország jogait növekedő határozottsággal mondták ki és állapították meg.» Andrassy tanulmánya gondos történeti és jogi érveléssel mutatja ki, hogy a törvényhozás a királynak és rendeknek régtől fogva együttes joga volt. Ilyen maradt ez a Habsburgok idejében is. Meg kell jegyez-nem, hogy Tezner, midőn rendi államról beszél, úgy tesz, mintha feledni látszanék, hogy volt a világon rendi alkotmányos állam is. Ez pedig egyik alfaja volt a rendi államnak. Tezner, szándékosan-e vagy jogtörténelmünk nem ismerése miatt, szemet huny azon nagy elvi különbségek előtt is, melyek a magyar állam rendiségét különösen a német rendi alkotmánytól élesen elválasztják.

A szent korona tanát, mely szerint a koronában a nemzet királyával egyesült, Tezner nem akarja méltányolni. Pedig ha ennek átértéséig jut, ez vezette volna a helyes útra, hol tisztán láthatta volna a magyar alkotmányos rendi államot, melynek alapelve volt a rex és regnum jogi egysége.

Andrassy okfejtésének teljessége szempontjából czél-szerűen járt el, hogy a régebbi irodalom termékeinek tartalmára utal. Bracton, Fortescue, Lautenbach Mangold, Pádúai Marselius, Aquinói Tamás, Cusanus Miklós, Pot, Grotius Hugó, Milton, Spinoza, Pufendorf, Leibnitz, Locke, Thomasius Wolf kijelentéseiből mutatja ki, hogy az alkotmányos rendi állam alapvető tételei nem voltak ismeretlenek a régi tanokban sem. Kimutatja azt is, hogy ezek az elméletek nemcsak gyakorlati politikai törekvésekkel, hanem helyenkint politikai eredménnyel is jártak.

Castiliában, Aragoniában, Angliában kifejelett a rendek törvényhozói hatásköre. Angliában a parlamenti törvényhozás joga a XIV. és XV. században annyira kétségtelenné válik, hogy a királyok akkor sem szüntetik ezt meg, a mikor nagy hatalmuknál fogva meg is tehetnék. Magyarországon hasonló volt a jogfejlődés. Itt is uralkodó jogelv volt, hogy a király csak a nemzetgyűléssel, illetőleg a rendekkel együtt hozhat törvényt, és hogy a király is köteles a törvényt megtartani. Megjegyzem itt, hogy Andrassynak igen becses az a tanulmánya, melyben Anglia és Magyarország

alkotmányjogi fejlődését összehasonlító módon fejtegeti (műve I. kötete).

Épen Tezner érveléseinek lerontása czéljából szükségesnek tartotta ő maga is az ellenérvelés egységes hatása érdekében főbb vonásokban ezt a tanulmányát műve harmadik kötetében is föleleveníteni.

A magyar törvényekből és szokásjogból pedig kimutatja, hogy a magyar alkotmány azok közé tartozott, melyeket Fortescue korlátolt monarchiabelinek nevez, a mely nem tisztán királyi («regal») és nem tisztán politikai («political») és hogy a királyok a rendek nélkül törvényeket nem hozhattak s a királyok a rendek hozzájárulása nélkül nem korlátozhatták a törvényhozás önállóságát. Ez minden kétséget kizáró biztossággal megállapítható a Habsburgok korát közvetlenül megelőzőtt korra nézve. Gondos történeti adatgyűjtés alapján és a hazai törvények világos szavaiból kétségtelen az is, hogy a rendeknek az a joga, melynél fogva a törvényhozásban résztvesznek, a Habsburgok trónralépte után sem szűnt meg. A nemzet ezt a jogát minden elhomályosítás nélkül a maga egész kiterjedésében fentartotta. Szerzőnk Tezner ellenvetéseit sorba czáfolja. Valóban méltán csodálkozik, hogy Tezner gyakran kétségbeesett érvekhez folyamodik. Vajon nem kétségbeesett érvelés-e az, midőn Tezner azt állítja, hogy mivel a törvénytárban hosszú időszakokon keresztül kevés törvény van, ez azt bizonyítja, hogy sok más rendezésre váró ügyben a törvényt a király hozta. Ez tisztán föltevés, de ha rendezett is bizonyos kérdéseket a királyi hatalom, ez a jogforrás nem lehetett más, mint csak rendelet. A király rendeleti joga nem volt sohasem azonos a törvényhozói hatalom gyakorlásával. Egyébiránt úgy látszik, Tezner azt sem tudja, hogy nálunk a vármegyei statutumok rendeztek sok megoldandó kérdést. A centralisatio rendszerét pótolta a decentralisatio rendszere. Majd a király törvényhozói joga mellett felhossa Tezner Szent István örökérvényűnek declarált törvényét a királyi hatalomról (II. decretum, III. fejezet), mely érvelést Andrassy okfejtése után remélhetőleg Tezner sem fog megismételni. Majd a törvény kötelező ereje ellen felhossa Tezner, hogy a magyar

törvények szövegében a rendek alázatos kéréssel fordulnak a királyhoz, ennél fogva a szövegben a rendek akarata nem mutatkozik a király akaratával egyenrangú jogalkotó hatályúnak. Ezzel szemben helyesen utal Andrassy az aranybulla classikus példájára, mely bizonyítja, hogy az alázatos kérelem formájába öntött törvény nagyon is alkothat kötelező jogszabályt. Hisz ez a törvény is a nemesség «sürgető könyörgéséről» beszél és mégis azzal végződik, hogy a törvényt örökérvényűnek és szerződésnek nevezi és a törvény kötelező voltának biztosítása végett az ellenállás jogát is megadja. Mily értéktelen tehát a kérő formulára alapított Tezner-féle érvelés, az valóban szembetűnő.

A király törvényhozói jogának bizonyítékát látja Tezner abban is, hogy a király néha módosítva iktatta a törvénykönyvbe a rendek javaslatait, vagy a rendek javaslataitól eltérő határozatait királyi válaszképen a decretumok végéhez csatolta. Andrassy leplezetlenül mondja el a törvény-szövegezésnek régebben gyakorlatban volt módszerét. Nem leplezi az országgyűlések végén rendszerint elszéledt rendek ellenőrzésének hiányából sokszor előfordult rendetlenségeket. Elmondja a törvényszerkesztés összes pongyolaságait is, de hozzáteszi, hogy a fejedelem a magyar állam souverainitását valamely idegen állam alá talán mégis csak úgy helyezhette volna, ha ezt az alárendelést a rendi propositiók szentesítésekor törvénybe iktatta volna. Mivel azonban a magyar állam souverainitását korlátozó szabály a törvénykönyvben egyáltalában semmiféle alakban elő nem fordul, sem a rendek hozzájárulásának formájában, sem a nélkül: a király az ország önállóságát a fentebb vitatott joga útján föl nem adhatta. Különben is II. Rudolf vallásügyi czikkelyéig alig történt meg, hogy a király olyan általános jogszabályt kívánt utólag és egyoldalú törvénybe iktatás útján érvényre emelni, a mely a törvényhozás körébe tartozó kérdést rendezett. Midőn ez 1604-ben előfordult, az praecedens nélkül való volt és az előző esetek félremagyarázása mellett a fejedelmi hatalom teljesen jogtalan térre lépett. Ez vált különben a Bocskay-féle szabadságharcz egyik okává.

Beható tárgyalásban részesül Andrassy művében Tezner által állított az a tétel is, hogy a király a törvény végre nem hajtása útján azt hatályon kívül helyezhette. Andrassy különösen kiemeli Teznerrel szemben azt, hogy nem egy pozitív bizonyítékunk van arra nézve, hogy azt soha sem hitte senki, hogy a király a törvényt ennek meg nem tartása által megszüntethette. Ezen elvet a királyok sem vallották.

A törvények gyakori ismétléséből is Tezner azt a következtetést vonja le, hogy a királyi hatalom nem volt köteles a hozott törvényeket végrehajtani és ezzel a végre nem hajtott törvények egyszerűen megszűntek, mert ha azokat nem tekintették volna megszüntetnek, úgy nem kérték volna újra és újra a rendek ugyanazoknak a törvényeknek ismételt törvénybeiktatását.

Az ismétlés szüksége valóban nem volt a király törvényváltoztató jogának következménye. Ez csak azt bizonyítja, hogy az erő hatalmasabb volt a jognál és hogy a királyok a törvényeket folyton megsértették. Helyesen jegyzi meg Teznerrel szemben Andrassy: «A kérdés különben közöttünk nem az, hogy volt-e a királynak hatalma a magyar állam önállóságának mellőzésére, hanem az, volt-e hozzá joga». Ebben a keretben kell maradni a jogász okoskodásnak.

Lesújtó választ kap Tezner következő tételére is. A királynak törvényhozói joga mellett bizonyít — mondja Tezner — az is, hogy a fejedelem a koronázási hitlevélben bizonyos törvényeknek *expressis verbis* való kiemelését megtagadta. (1867-ben Leopold nem akarja fia nevében azt a hitlevelet kibocsátani, a melyet maga 1659-ben törvénybe iktatott és keresztül is viszi, hogy az új hitlevél csak pár pontból álljon.) Ezzel a kihagyással — mondja Tezner — a kihagyott törvények törvényerejüket elvesztették. Ezt a lehetetlen állítást a maga értéktelenségére szállítja le Andrassy és megmagyarázza a mi történelmünkben, intézményeink sajtószerevéseinek felismerésében nem mindig járatos Teznernek, hogy a modern jogász bizonyára alig érti meg, hogy a koronázási esküben és hitlevélben bizo-

nyos törvényeket miért soroltak fel. Ha a magyar történelmet Tezner ismerné, akkor tudhatná, hogy a zavaros állapotok miatt és mert a királyok a törvényeket annyiszor nem tartották meg, a rendek a jogbiztosság fokozása szempontjából a legfontosabb jogszabályok megtartására a király egyéni ígéretét és becületét akarták biztosítani. De megmagyarázná ez Teznernek azt is, hogy a király a hitlevélben és az esküben az összes törvények megtartását megígérte, nemcsak azokét, melyekről külön emlékezett meg. Midőn 1791-ben a rendek részletező új hitlevelet kívánnak, Mária Terézia egyszerűen arra utal, hogy ez fölösleges, mert úgylis megígéri az összes törvények megtartását. Egyébiránt a törvénynek a királyt is kötelező volta nem is származik a király esküjétől és hitlevelétől. Ősidőktől fogva a magyar alkotmány alapelve volt ez. A meg nem koronázott és esküt nem tett királyt éppen úgy kötelezte, mint azt, a ki esküt tett.

Tezner azzal is igyekszik a király egyoldalú törvényhozói jogát tartalmazó tételét bizonyítani, hogy a királynak joga volt a törvényeket meg nem tartani és itt több törvényre hivatkozik, melyek a királynak megengedik, hogy szükség esetében a törvényben megállapított szabálytól eltérjen. Ezzel Tezner valóban maga ellen érvel, mert ha létezett volna a magyar államjogban olyan általános jogtétel, a mely a királynak megadja a jogot, hogy a törvényektől eltérjen, akkor nem kellett volna ezt a jogot minden egyes törvényben esetről-esetre megadni. Andrassy erős érvekkel mutatja ki, hogy a magyar alkotmány nem ismer «alaki és tartalmi korlátrendeleti szükségjogot». A király jogosan a törvénytől csak a rendek utólagos vagy előleges hozzájárulása esetében térhetett el. Fölmentő vagy följogosító törvény kellett ehhez úgy, — mondja Andrassy — miként ez a mai jogfelfogás szerint történik.

III.

Andrássy behatóan foglalkozik Turbának munkájával is (*Die Grundlage der Pragmatischen Sanction*). Turba különben sok értékes történeti anyag felhalmozása mellett azzal a merész tannal lepte meg a világot, hogy a koronázási eskü, melyet a királyok 1687 óta tesznek, és az a hitlevél, a melyet koronázáskor adnak, fölmentette őket a törvények megtartásának kötelezettsége alól és jogot adott nekik arra, hogy a szentesített törvényeket végre ne hajtsák. Turba azt állítja, hogy a királyi esküben, melyet I. József és utána valamennyi koronás király letett, valamint a hitlevélben olyan föltétlen ígéret nincs, mint a milyen az előbbi időkben volt, mert azt a záradékot foglalja magában, hogy a király a törvényt úgy fogja tiszteletben tartani, mint a hogyan «értelmezése és használata felett» az országgyűléssel meg fog egyezni s hogy ennél fogva addig, míg ez meg nem történt, a király a törvény megtartására nincs kötelezve.

Ha igaz volna Turba magyarázata, akkor a király a neki kellemetlen törvényektől jogositva volna megszabadulni. A királyt nem kötné a törvény. Igaza van Andrássynak, hogy kétségtelenül olyan páratlan és csodálatos jogszabály volna ez alkotmányos államban, melyet jogász csak akkor lenne kénytelen elismerni, ha ez kétségbevonhatlanul be is bizonyítható. Andrássy sorba veszi Turba minden főbb érvét. A magyar részről eredő két nyilatkozat is, t. i. az 1688-iki országgyűlés panaszkodása és II. Rákóczi Ferencz nyilatkozata, mely nem egyéb, mint a hazafiúi keserűség és kétségbeesés kifakadása s izgató harezi riadó, beható tárgyalásban részesülnek, mert ezekre Turba nagy súlyt helyez, pedig ezek semmit sem bizonyítanak. Nem bizonyítanak, mert az 1688-iki országgyűlés nem azért panaszkodik, hogy az új esküvel a király jogot nyer arra, hogy a törvényeket meg ne tartsa, hanem azért panaszkodik, hogy az a jog, mely annyi századok alatt soha kétségbe nem vonatott, az új országgyűlés által el volna törölhető. Rákóczi harezi riadója, mely csakugyan úgy magyarázta az

esküformát, mint Turba, valóban nem szolgálhat a törvény-magyarázat támasztékául. Az 1687-iki esküt törvénybe iktató labancz királyi tanácsosok, kik a törvénybe iktatott eskü intenióját jobban ismerték, — ezt világosan kifejező más véleménynek adtak kifejezést, mint Rákóczi, a ki a nemzetet szabadságharczra izgatta és ennek a czélnak szolgálatába hajtotta a kiszínezett magyarázatot. Joggal kérdi Andrassy, hogy ha igaza volna Turbának, akkor nem lehetne megérteni, hogy II. József miért nem tette le és miért vonakodott jelenlegi királyunk is oly sokáig az alkotmányban megszabott esküt letenni, holott éppen az eskü tehette volna azon kormányozó rendszert jogossá, mely az eskü nélkül jogtalan volt. Egyetlen olyan esetet sem jegyzett fel a történelem, hogy a király törvénybe ütköző eljárását esküjének tartalmával akarta volna igazolni. De ott van az 1715 : III. t.-cz. is, mely egyenesen a Turba-féle magyarázat ellen bizonyít; ezt minden valószínűség szerint egyenesen azért alkották, mert Rákóczinak a maga nagy céljaihoz szabott törvény-magyarázata nyugtalanította a közvéleményt. Rákóczi feketén festett és túlzott — hisz harcra szólította a nemzetet. Kellő világításba helyezi Andrassy tanulmánya az esküforma új megállapításának intenióját és tényleges értelmét is. Leopold és kormánya attól tartottak, hogy a létező jog fönttartására letett eskü a további reformoknak útját állhatja. Kétségtelen, hogy az 1687-iki koronázási esküzáradék csak a törvények revisióját akarta lehetővé tenni. Most az egész kérdés tárgytalan. Senki sem vonja kétségbe, hogy minden törvény módosítható és az örök időre megállapított, meg nem változtatható jogok ideje elmúlt, a záradéknak szószerint való értelmét pedig sohasem fedte a törvényhozó akarata. Az eskünek ez a része értéktelenné vált.

IV.

Ime ezekben adtam igen rövid foglalatját annak a tartalmas közjogi fejtegetésnek, melylyel Andrassy Tezner és Turba ellen a magyar alkotmányjog tételeit nagy történeti

munkájában védi. A tárgyilagos bíráló nem ítélhet Tezner vagy Turba javára. Ezek azonban alig teszik le a fegyvert. Tezner válasza az *Oesterreichische Rundschau*ban Apponyi történeti és közjogi érvekben gazdag, hatalmas logikai erővel megírt vitairatára bizonyíték erre. De Lustkandl és társai sem tették le azonnal Deák válasza után fegyverüket. A *Neue Freie Presse* támadásaira Deák Ferencz újra kénytelen volt a *Pesti Napló* 1865 márczius 29-én, április 2-án és 8-án megjelent számaiban felvenni a harczot. Hatalmas válaszát, melyet közjogi íróink ma ritkábban idéznek, a politikai vitairat legclassikusabb mintájának tartom. Becsben az *Adalékok a magyar közjoghoz* mellé állítom. Bármennyire iparkodnak is a nagy-osztrák közjogászok Lustkandl tételeit kiböngészett adatokkal és tagadhatatlanul erősebb jogászai érveléssel új életre kelteni, mégis Lustkandl sok tétele felületes bizonyító eljárásával együtt már az osztrák közjogi munkákból is kiszorult.

Ma már az 1848-iki magyar törvények törvényességét nem igen merik tagadni, sőt ezért Tezner kemény megrovásban is részesíti Lustkandlt. Ma már még sem hirdetik oly könnyedén, mint Lustkandl tette, hogy az 1687: I. t.-cz. üres dolog, hogy az 1723. évi *pragmatica sanctio*, mely a Habsburg-ház női ágára is átruházza az örökösödési jogot, fölösleges volt, mert az elsőszülöttségi sor és a nőági örökösödés már 1527 óta meg voltak a habsburgi házra nézve állapítva. Ma már belátják, mily fölületesen járt el Lustkandl, midőn azt hirdette, hogy az 1687: I. és 1715: III. t.-czikkek, melyekben elismertetett, hogy a habsburgi ág fiágának kihaltával a szabadválasztás a nemzetre visszaszáll, jogellenesek voltak, mert e törvények sanctiója által I. Leopold s III. Károly saját házuk nőágának már 1527. óta megállapított örökösödési joga ellen cselekedtek. Tezner és Turba túlzó tantételeinek sem lesz más sorsa, ha szünet nélkül résen leszünk és az alkotmányjog tudományos kérdéseinek tárgyalásában oly komolyságot és tárgyilagosságot tanusítunk, minő Andrássy és Apponyi fejtegetéseiben kifejezésre jutott. Egyik a másikat összhangozóan egészíti ki. Egyik a másiknak tanítását erősíti. Apponyi

munkájának gyöngye az a rész, melyben kimutatja, hogy a patrimonialis fejedelmi hatalmat közjogias birodalmi öntudat nem vezethette. Szépen illeszkedik ennek a felfogásnak okfejtése Andrássynak azon tanítása mellé, hogy birodalmi egységre, germanizálásra stb. abban a korban nem gondoltak. Andrássynak a központi hatóságokról elmondott igazságait fényesen világítja meg Apponyinak okfejtése, midőn kimutatja, hogy ezen a területen osztrák ellenfeleink öszemérhetlen fogalmakkal dolgoznak, mert bár egyfelől azt tanítják, hogy 1526-tól a XVIII. századig a patrimonialis, a magánjogias fejedelmi hatalom állott szemben a magyar rendiség közjogias felfogásával: mégis a patrimonialis fejedelmi hatalom szerveiben akarják felismerni a közjogi állam, az ausztriai egységes birodalom összekapcsoló szerveit. Már pedig lehetetlen azokat a hatóságokat, a melyeket kizárólag az államhatalomtól elszakadt patrimonialis fejedelmi hatalom képviselőinek állítanak, egy lélekzettel ismét birodalmi hivatali szervezet képviselőinek minősíteni.

Andrássy és Apponyi megtanítanak bennünket arra, hogy tényekkel és érvekkel harcoljunk és óvakodjunk a napi politika múló hangulatainak ingoványába vonszolni a tétel és tudományos alkotmányjog tételeit. Nem kell sem többet, sem kevesebbet állítani, mint a mit a jogforrás mond. Jogforrásaink magyarázatánál pedig a magyarázat tudományos és a modern államjog elfogadott szabályait kellő tiszteletben kell tartanunk.

Mindenek fölött nagy önfegyelmet kell tanusítanunk és sok türelmet. Nagy önfegyelemre van szükségünk, midőn azt látjuk, hogy az osztrák közjogászok oly tételeket hirdetnek, melyekkel egyenesen megtagadják a magyar állami souverainitást. Öseinkre rájok fogják, hogy a birodalmi egységet törvénybe iktatták, az 1867: XII. t.-cz. közös ügyeiről pedig azt állítják, hogy az ott meghatározott közös ügyekben a birodalmi egység és az osztrák császárság gondolata jut kifejezésre. Alkotmánytörvényeinket egyszerűen kivetkőztetik igazi jelentőségükből. Teszik pedig oly túlzással, hogy a királyi eskü alkotmánybiztosítékából csaknem a királyi abszolút hatalmát olvassák ki. Egyoldalú törvényhozó

hatalommal felruházottnak látják a magyar alkotmányjogban a királyi hatalmat és azt állítják, hogy a magyar alkotmány szerint nem köteles a koronázott király megtartani a törvényt és királyi ténnyel is jogszerűen kebelezheti be a magyar államot a birodalomba. A fejedelem, mikor jónak látja, jogszerűen olvasztja be a királyt az «összbirodalmi császár» fogalmába. Ilyen és ehhez hasonló képzeléseket a magyar alkotmány tantételeiről hirdetni valóban megdöbbenítő vakmerőség. És lehet-e csodálkozni, hogy ha föltámad a legmérsékeltebben gondolkozó magyar hazafiúban is az aggodalom, vajon nem előfutárja-e ez a szemenszedett elmélet a gyakorlati politikai célnak? Ez az aggodalom azonban ne csüggeszsen el minket.

Ha az elméleti támadások, melyeknek célja a magyar alkotmányjogot sarktételeiből kiforgatni, vakmerők is, ha mutatkoznak is törekvések és újabban nap-nap után megújuló jelenségek, melyek ezeket a kieszt elméleteket politikai cél szolgálatába kívánják hajtani: higgadtságunkat és tárgyilagosságunkat ne veszítsük el. Mi nem akarjuk, nem tudjuk hinni, hogy ezeknek a törekvéseknek sikerük legyen, mert a felelősség komoly pillanataiban minden tényezőnek, a kit illet, vissza kell riadnia attól a veszedelemtől, mely annak az útnak a végén, hová az alkotmányából kiforgatott magyar államot akarják vonszolni, a kettős monarchiának és a dynastiának fönmaradását fenyegeti. Ezzel a hittal nyugodtabban teljesíthetjük a tudományos védelem kötelességét. Az összbirodalmi politikai programokkal másutt kell elbánnunk. Hogy ezekkel is el tudunk bánni: megmutattuk — és itt csak legújabb történelmünkre hivatkozom — a Schwarzenbergék és Bachok idejében. Megmutattuk az októberi diplomával és a februári patenssel szemben is. A tudományos vitatkozás terén csak érveket és tényeket szegezünk azon osztrák ellenfeleinkkel szembe, kik positiv magyar közjog és az azzal kapcsolatban álló magyar történelem czége alatt elferditik a magyar alkotmány alaptételeit. Iparkodjunk helyes világításba helyezni azt, hogy eddig alkotott alkotmányjogi törvényeinknek mi a valóságos értelme. Mi ne kövessük ellen-

feleinket abban, hogy positiv közjog helyett politikai programokat írjunk, vagy politikai programmokra kiterjeszkedő publicistikai bírálatokkal szorítsuk ki a positiv alkotmányjogot saját területéről.

Megmutatta az irányt Deák Ferencz, mily úton kell haladnunk alkotmányunk tudományos megrontói ellen, midőn Lustkandl munkájának csak arra a részére válaszolt, mely a positiv magyar közjogot és az azzal kapcsolatban álló magyar történelmet tárgyalja. Deák nyíltan kifejezte, hogy nem kíván politikai vitatkozásba bocsátkozni Lustkandl-lal, ő csak azokra szoritkozik, miket Lustkandl a a törvényekre és történelemre hivatkozva, a közjog terén mint megtörténteket vagy jogilag fennállókat felhoz. Deák ezen tanításának hű és méltóan teljesített követését látjuk Andrássy és Apponyi vitáirataiban s azért reméljük, hogy a tartalom értéke és az alak előkelősége az elfogulatlan osztrák közjogi irodalomra is — ha még ilyen van — meggyőző erővel hat.

W_LASSICS G_YULA.

JEAN JACQUES ROUSSEAU.

Születésének kétszázadik évfordulóján.*

Junius 28-án lesz kétszáz éve, hogy Rousseau született; itt az alkalom, hogy fölújítsuk emlékezetét, mert a jelen mindig háládatlan a mult iránt; még a legnagyobb emberek emlékével is úgy tesz, mint a virággyűjtő, a ki a virágot lepréseli, papír közé dugja és az élettelen, színezettét végül elfelejti. Valamivel jobb sorsa van Rousseau-nak, mert egyénisége csak művein át hatott, művei pedig megmaradtak és még ma is élnek. Nem élnek oly intensív módon, mint keletkezésük idején, de élnek és könnyűvé teszik egykori és most is tartó hatásuk magyarázatát. Ez legyen most, ezen a helyen, feladatunk. Nem életét akarjuk elmondani, a mely ismeretes, nem műveit elemezni, a mi bajosan férne meg ebben a keretben. Csak történeti jelentőségét akarjuk föltüntetni. Föllépésének hatását, annak előzményeit és következményeit. Mit tett; miből származott, a mit alkotott és mi származott alkotásai-ból. Hogyan aránylik a maga korához, a multhoz, és a jövőhöz. Ne higyük, hogy ezzel a kegyelet művét végezzük. Ha írókról van szó, ily történeti visszatekintés tulajdonképen a jelenben való eligazodásunkat segíti elő. Rousseau legfontosabb művei, az *Uj Héloïse*, az *Émile*, a *Contratsocial*, majdnem egyszerre jelentek meg, a szerző ötven éves korában, tehát százötven évvel ezelőtt. Százötven év ily művek életében nem számít. Igazi irodalmi értékeket az idő tár egyáltalán nem bánthat. A mit az idő eltemet, az igazában sohasem élt.

Rousseau történeti helyzetét az jellemzi, hogy valószínűleg ő volt a legnagyobb irodalmi hatalom, mely valaha

* Felolvastatott a Szabad Lyceum ünnepi közgyűlésen.

ezen a földön élt. Ezzel nem döntöttük el e művek æsthetikai vagy tudományos értékét, még eredetiségüket sem, csak hatásukat tekintjük. Színházi kísérletei igen szerények; nagy regénye nem műremek, *Emile*-je mint rendszeres pedagógiai mű meg nem állhat. De ha e művek hatását nézzük, azonnal megértjük, hogy a szokásos művészi, irodalmi, tudományos kritika mily szegényes mesterség, még akkor is, ha a kritikus kristálytiszta becsületességű; e nélkül a legaljasabb mesterségek egyikévé válhatnak. De mit értünk irodalmi művek hatásán? Természetesen nem az olvasók vagy az eladott példányok számát. Mert ha még oly kegyes jóindulattal nézzük is az embereket, azok száma, kik érték szerint választják meg olvasmányaikat, mindig kisebb lesz, mint a többieké. De a mű hasznos, szükséges, tanulságos volta se jó itt tekintetbe. Itt egyes egyedül az határoz, hogy a mű mily mélységre terjedő változásokat tudott előidézni az emberekben, ha nem is az író saját nemzedékében. E tekintetben pedig se ó-, se újkori mű nem vetekedhetik Rousseau fentemlített három művével. Tudom, hogy a bibliát kell első helyre tenni irodalmi hatás szempontjából is, csakhogy a biblia nem pusztán irodalmi eszközökkel hatott, hanem azok segítségével, a kik vallási cultus központjává tették; ehhez a hatásához képest irodalmi hatása elenyésző. Shakespeare is szóba jöhetne, de ő neki a színház sietett segítségére, hatása mindenesetre állandó, de szinte észrevehetetlen és mint művészi alkotások általában, az övéi is inkább az izlést módosítják, és csak az izlésen át a mennyire lehet, az embert. Nagy irodalmi hatások egyáltalán csak a könyvnyomtatás óta lehetségesek és csak a nemzeti nyelvek irodalmi használata óta, de akkor csak a XVI. századtól fogva kímélhetjük az időket. Szóba jöhetne még a XVI. század valóságos irodalma, de mint nem tisztán irodalmi hatás, mellőzhető, és a XVII-ben Descartes, ki Rousseau előtt a legnagyobb irodalmi erő, noha tisztán tudományos műveket ír és egyes-egyedül az észre iparkodik hatni. Ő nagy fölfedező és egyszerűsmind nagy átalakító. De Descartes után mindjárt Rousseau jő és Rousseau után Kant. Mindegyik nagy történeti misziót teljesít és személyes tulajdonságainál, élete sorsánál

fogva csodálatosan alkalmas e missió teljesítésére. Mindhárman, a kik annyira különböznek minden tekintetben — Descartes aristokrata lélek, ki elbujik az emberek elől, Rousseau a plebejus csavargó, a ki a sorsnak szinte regényes üldözöttje, Kant, a nyugodt nyárspolgár, a ki mint egyetemi tanár a legrendesebb életpálya végén hal meg, mindhárman megegyeznek abban, hogy forradalmi lélekkel születnek, tudva vagy nem tudva róla, szembeszállnak a világgal, a küzdelemhez való erőt lelkük legmélyéből merítik és sikert érnek. Ezek nem tudósok, kik könyveket compilálnak, sőt a tudósok közöttük sem nagyon eruditusok, se Kant, se Descartes nem nagyon járatosak a philosophia történetében, a mely mint disciplina az ő idejükben még alig létezett; ezek a tudósok, mint mások is, igazságokat találnak s tévedésekbe bonyolódnak, a mint ez nem lehet másképp; és ha művészek, mint Rousseau, épenséggel nem mesterei a művészeti formának: de műveik nagy indulatok szüleményei. Lelkükben tudomány, művészet mint nagy élmény születik meg. Még a legszelidebb és a legfélénkebb is közöttük, Descartes, a legobjektivebb és legnyugodtabb hangon elbeszéli, hogy mikor az iskolából kilépett, azt látta, hogy semmit sem tud, hogy senki se tud semmit, hogy tudomány nem létezik. Ezt abban a korban mondta, mikor sok helyütt az egyetemi tanárok kinevezésükkor megesküdtek, hogy Aristotelestől semmiben sem fognak eltérni. Ugyanő mondotta, hogy semmit sem fog igaznak elfogadni, a mit saját eszével át nem látott, igaznak föl nem ismert, ezzel hirdetvén a tudomány terén az ész föltétlen autonómiáját. Nem ő volt az első, a ki hasonlókat mondott, ámbár senki sem mondotta volt ekkora hangsúlylyal. Ezek a gondviselészerű emberek azonban akkor mondanak ilyeneket, a mikor szükség van rá, ők a kor lelkét szólaltatják meg. Rousseau, hogy egyelőre csak jelezzem, harczra száll a kor egész culturája, sőt a cultura ellen általában. Hadba száll az egész társadalmi, jóformán az egész történeti élet ellen. Új állami rendet, új nevelést követel. Nem nagy túlzással azt lehet mondani: felfedezi a természetet, a természet szépségeit, alkot új nyelvet ezek kifejezésére, megváltoztatja

az európai közönség érzésmódját. Hogy mikép olvasták, arra jellemző anekdota gyanánt mesélik, hogy Kantnak egész életrendjét megváltoztatja *Emil* olvasása. Kant-ban, a porosz kis város nyugalmas polgáraban is megnyilvánul a forradalmi szellem. Nemcsak hogy hadat izen az egész addigi philosophiának, ő, Königsberg városának legszerényebb lakója, hanem a maga philosophiáját egyenesen Kopernikus tettehez hasonlítja; szinte scholastikus formákban, igénytelenül tanítja nagy újításait, de az egész XIX. századra kiterjed nagy hatása, mely részint tőle közvetlenül ered, részint azoktól, kik kifejezetten az ő gondolkodásából indulnak. De ezek közt. és bizonyára lehetne még másokat is említeni, Rousseau hatása, mely közvetlenül tőle ered, a legnagyobb. A francia forradalom tényezői közt ő egyike a legerősebbeknek. Az ő szavától lázban égett nemcsak Franciaország, hanem egész Európa. Voltaire sokkal kedvesebb, finomabb, művészebb, szellemesebb író. az ő hatása sem csekély, de ez a hatás mégis inkább irodalmi. Kant és Descartes a gondolkodáson keresztül hatnak az elmékre és első sorban tudományreformátorok. Rousseau a lelkeket, az embereket hódítja meg, mindenütt megjelenik, a palotákban és kunyhókban, a tudományos akadémiákban és a műhelyekben, küzdve és sokszor, sokban győzve. Ez a nehézkes, félszeg, majdnem idétlen ember, kit sokan szántak, még többen kicsúfoltak, a ki semmifele rendes iskolába nem járt, az országutakon csavargott, egy ideig lakáj is volt és még hírneve magaslatán is hangjegyek másolásával tengette életét; a ki egy műveletlen nővel élte végig életét és gyerekeit nyomban születésük után a lelenzbázba küldte; ez a hihetetlen ember, ez a testileg folyton betegeskedő és szellemileg sem egészen ép ember, a ki élte végén az üldözési mánia kétségtelen és végzetes tüneteit mutatta, oly hatalomra tett szert az irodalom útján, hogy a XIX. századig senki sem vetekedhetik vele ily tekintetben és azóta se tudnánk senkit melléje állítani. Tünelményes alak, tünelményes élet, tünelményes hatás. Az ő működése a XVIII. század legnagyobb történeti eseménye.

Rousseau nevének említésekor tán mindenekelőtt az a paradox gondolata jut eszünkbe, melylyel az emberiség kulturai fejlődése ellen fordul. Ezt a gondolatot először abban az értekezésben fejtette ki, melylyel a dijoni akadémia azon pályakérdésére felelt, hogy a tudományok és művészetek helyreállítása az erkölcsök rontásához vagy javításához járult e hozzá. Rousseau azt feleli, hogy a rontásához és megnyeri a pályadíjat 1750-ben. Kifejti, hogy a rontásához és inkább tökéletesedtek a művészetek és tudományok, annál inkább megromlottak a lelkek; hogy az a kevés nép, melyet a tudományok mérge meg nem fertőzött, erényes maradt, boldogságot élvezett és mintául szolgált más nemzeteknek, mint pl. a régi rómaiak; hogy a tudományok és művészetek bűneinkből keltek életre; ezek szülték a fényűzést, mely a népek erejét sorvasztja, ezek rontották meg az izlest és így tovább. Ez volt későbbi társadalmi philosophiájának, világfelfogásának első csirája és ha e munkája után Rousseau meghalt volna, senki sem sejtette volna, mi lesz később ebből a csirából. A munka nagy feltűnést keltett ugyan és egy csapással híres emberré avatta szerzőjét, kinek sok híres emberrel, professorokkal, akademikusokkal. Voltairerrel, Nagy Frigyessel, d'Alemberttel vitába kellett bocsátkoznia, de ezek a kis hullámok hamar lecsöndesedtek volna. Csak tartalmát tekintve, ezt az első értekezést ma igen jelentektelennek kellene itélnünk. De a dijoni akadémia mintegy tovább kergette a megkezdett úton. Új pályakérdést tűzött ki, hogy mi az emberek közt fennálló egyenlőtlenségnek az eredete és vajon a természet törvénye igazolja-e ezt az egyenlőtlenséget. Rousseau azt fogja felelni, hogy a tulajdon, mely a társas életből következik, oka az egyenlőtlenségnek és a természet törvénye nem igazolja, mert természettől fogva az emberek egyenlők és jók; a társadalom rontotta meg őket. Ebben a műben fordul elő az a tétel, hogy a gondolkodó ember megromlott állapot. Ebben a műben rajzolja a primitív emberiségnek azt az idyllikus boldogságát, mely sehol másutt, mint az ő lelkében, nem létezett. Ezentúl ezt a gondolatot fogja variálni, kifejleszteni és nagy írói művészettel hirdetni. - A három

nagy mű ebből a gondolatból fog kifejlenni. Az *Új Héloïse* dicsőíteni fogja azt az erényt és boldogságot, azokat az érzelmeket, melyek a természetes állapotból fakadnak. Az *Emile* annak a nevelésnek az eszményét fogja megrajzolni, mely a társadalomnak az egyén fejlődésére való hatását ki akarja rekesztetni és Emilet majdnem egészen a természetre bizza, hogy az oktassa és formálja. A *Contrat social* pedig azt az ideális államot szerkeszti meg, melyben az egyenlőtlenségnek a társadalmi életben való megszüntetése vagy csökkentése egyedül lehetséges. Az egész épületet betetőzi a savoyai vicár hitvallása, a jó istenségben való hit, a ki nem alkothatta másképp az embert, mint eredetileg jónak. Ezzel a kör visszatért kiindulásának pontjához. Az ember eredetileg jó. A történeti élet megrontotta. De nem lehet a történeti életet, hogy úgy mondjuk, visszacsinálni; nem lehet meg nem történetté tenni, nem lehet a történeti élet tényezőit kiküszöbölni, nem lehet a tudományokat és a művészeteket megsemmisíteni, nem lehet visszatérni a természeti állapotba. De lehet a bajokat csökkenteni. Lehet az ész, a gondolatot arra használni, hogy a társadalmi és állami életet reformáljuk. Julie és Saint Preux az *Új Héloïse*ben új erkölcsi életnek a hirdetői és példányai. Emile egy megjavult emberiség nemes képviselője. A jövő államban meg kell szüntetni az egyenlőtlenséget a közakarat hatalmával. Az aranykort nem lehet újra föl-idézni, de egy új aranykor gondolata bontakozik ki előttünk. Egy új ideálja van az emberiségnek, a természetnek engedelmessé ember, a ki jó, gyengéd, nemes és erkölcsös. Erkölcs és természet az új ideál fővonásai. Mindez pedig abból a vázlatból fejlődik, mely az első értekezésben a paradox gondolat vakmerőségével és az első kísérlet tökéletlenségével, esetlenségével és félénkségével jelenik meg előttünk.

Nem juthat eszünkbe, hogy az előadott nézeteket itt megbíráljuk és másokat, elteröket, ellentéteseket szembeállítsunk velük. Könnyen mondhatnók, hogy a társadalom keletkezése ép oly természetes folyamat, mint akár az evés, ivás, mert ha nem volna természetes, nem keletkezett volna.

Számon kérhetnök Rousseautól, hogy mit ért tulajdonképen ezen a természetén, melyet annyira magasztal és melyet boldogságunk forrásává akar tenni és hogy mit csináljunk azzal a boldogsággal, mely bármily csábító, de számunkra elérhetetlen és mely tulajdonképen a legprimitivabb lelki-állapot boldogsága. Mert nem a gondolatok helyességéről van szó, hanem világtörténeti jelentőségükről és ennek magyarázatáról. Hogyan keletkeztek ezek az eszmék Rousseauban és hogyan terjedhettek el szerte a világban, lelkese-dést és rajongást keltve? Történeti hatásukkal ezek a gondolatok túlmentek a puszta elméletek, stylusgyakorlatok vagy művészi alkotások körén. Saját erejüknel fogva souverain módon világhódító és átalakító hatalommá constituálták magukat. Ez sem a véletlen műve nem lehetett, sem a logikától nem függött, a mint általában a véletlennek sokkal kisebb hatalma van a dolgok fölött, mint gondolnók és a mi logikánk nem mindig a dolgok lényegében gyökerező logika.

* * *

Mégis sokan mondták, hogy Rousseaut a legközön-ségesebb véletlenek vitték a paradoxonok és szélsőségek azon útjára, melyen járni látjuk. Az első értekezés keletkezéséről a következő adataink vannak. Maga Rousseau mondja önéletrajzában, mely egyike a legesodálatosabb műveinek, hogy midőn egyszer meglátogatta Diderot-t vincennes-i fogságában (1749), útközben olvasta a *Mercure de France*-ot, melyet magával vitt. Ráakad benne a dijoni akadémia említett pályakérdésére. Egyszerre — úgymond — egy más mindenséget látott maga előtt, mas emberré lett. Vincennesbe érkezvén, a deliriummal határos izgalom vett rajta erőt. Diderot — írja — észrevette, én megmondtam neki az okát és felolvastam neki egy részt, melyet czeruzával egy tölgyfa árnyékában irtam. Ő buzdított engem, hogy engedjem gondolataimat szárnyalni és pályázzak a jutalomra. Maskor is erről szólván, azt mondja, hogy a mit akkor érzett, valami rögtöni ihlet volt. Leroskadt egy fa alá és ott akkora izgalomban töltött egy félórát, hogy

mellénye egészen átázott könnyeitől, a nélkül, hogy észrevette volna, hogy sírt. Ellenben Marmontel azt írja, hogy Diderot neki ezt a jelenetet egészen máskép mondotta el. Diderot azt kérdezte Rousseautól, a ki neki a pályakérdésről szól és hogy pályázni akar: Mit fog felelni? Rousseau azt mondta: Hogy a művészetek és tudományok nemesítettek az erkölcsöket. Erre Diderot: Minden köznapi ember így fog felelni és ezen az úton csak közhelyeket fog találni, míg ha tagadólag felel, a philosophiának és ékes-szólásnak új, gazdag, termékeny mezőt nyit. Igaza van, mondja Rousseau, miután egy pillanatig gondolkodott, követni fogom tanácsát. És e percz óta, mondja Marmontel, Rousseau szerepe és álarcza meg volt állapítva. Maga Diderot is említi egyik művében, hogy Rousseau tanácsot kért tőle ez ügyben és ő azt mondotta neki: maga azt a nézetet fogja vallani, melyet senki sem vall. Igaza van, felelte Rousseau. Lemâitre, a ki Rousseaut szinte személyes gyűlölettel tárgyalja, szívesen idézi ezeket az adatokat; elismeri ugyan, hogy Marmontel és Diderot nyilatkozatai megbízhatatlanok, mert Marmontel rosszakarója volt Rousseau-nak, Diderot pedig ellensége, mégis arra felé hajlik, hogy a véletlen vezette Rousseaut a maga vészes útjára. A véletlennek bizonyára van szerepe az emberi dolgokban, de csak nagy szükségességeknek általunk nem könnyen felismerhető határai közt.

Az a rendkívüli megindultság, melyről Rousseau a *Vallomásokban* említést tesz, nemcsak nem valószínűtlen, hanem az igazság bélyegét hordja magán és nagyon érdekes, sőt fontos adat. Semmi ok nincsen rá, hogy őt ebben az esetben akár hazugsággal, akár kiszinezéssel vádoljuk. Az a Rousseau, a ki életének nagy eltévelyedéseit nyíltan és bűnbánóan bevallja, a ki hihetetlen, szinte példátlan őszinteséggel föltárja legtitkosabb bűneit, miért találná ki azt az izgatottságot, melyet akkor átélt? Rousseau nem hazudik. Sőt nem találhatja ki azt a dolgot, ha legalább valamit belőle át nem élt. Tudjuk, hogy exaltált ember volt és nagyon elhiszszük, hogy a pályakérdés olvasása alkalmával az a gondolat, mely akkor milliók lelkében szunnyadt, benne

hangos életre ébredt, őt magát meglepven és viharos heveséggel megtámadván. Egyszerre látott. Ily gondolatok nyugodtabb emberek lelkében is villámlással és menydörgéssel jelennek meg.

Rousseau gondolata épenséggel nem volt merőben új, de nem ott voltak előzményei, a hol Lemaitre keresi őket, Montesquieuben, Marivauban, Duclos-ban; azok sokkal messzebbre nyulnak és mélyebben rejtőznek. Az egész modern fejlődés forradalmi szellemű és mint ilyen ellenfele a multnak, melyet le kell rombolnia, hogy a maga házát felépíthesse. Mennél erősebb azonban az ellentél, ebben az esetben a középkori állam, egyház, tudomány, világfelfogás, mennél nagyobb az anyagi hatalma, mennél szélesebb az érdekköre, annál elkeseredettebb, negatívabb lesz a forradalmi szellem. A történeti alakulás ellen az ész jogát fogja szegezni. Hogyan gyűlölik az újkor kezdetén Aristotelest, kit a conservatív hatalmak a maguk megtámasztására használnak fel! A primitiv Ramus is mer a maga retorikájával Aristoteles ellen küzdeni. Descartes végre elvileg ki mondja, hogy az ész autonom és maga dönt az igazság dolgában. A tekintélyek tekintélyét ő végzi ki ezzel. De ő az elméleti igazságok, a tudomány terén akar maradni. Az államot és az egyházat nem akarja bántani, mert, úgymond, ezek nagy testek, ha ezeket ledöntjük, nehéz őket újra talpra állítani. A történetileg keletkezett városok, úgymond egy másik hasonlattal, nem oly kényelmesek és rendesek, mint a mérnökök terve szerint készült újak, de azért nem lehet a rendezetlen város házait egyszerre lebontani; hol laknának azalatt a lakosok? Descartesnak könnyű volt, szenvedelmes matematikus és philosophus volt, ki egyedüli boldogságát a gondolkodásban találta. De azért magára nézve levonta a consequentiákat, talán inkább, mint Rousseau. Kilépett a társadalomból. Ott hagyta hazáját, barátait, a társaságot, elbujdosott Németalföldre, még lakhelyét sem tudatván barátaival. Kiadója révén érintkezett a világgal. Életével és szavaival mondotta, hogy nem akar tudni a történeti fejlődésről. Mit termelt ez? Tévedéseket és megfelelő téves cselekvéseket. Az észben kell biznunk. Hasonló

úton járt Spinoza. Sokkal activabb a történeti hatalmakkal szemben, mint a *Tractatus theologico-politicus* bizonyítja, de ő is elvonultan él és az élet legfőbb értékét az elméleti gondolatban találja. Egy másik erő ugyanabba az irányba hajtotta őket. Az emberi gondolkodás fölszabadítója nem a classikai irodalom volt, az csak egyengette az utat, egyébként pedig már a renaissance is ideális emberi életet látott és construált magának az ó-korban és ezzel az idealisalt ó-korral, mely bizonyos tekintetben hasonlított Rousseau természetéhez (l. az ő régi római-jait!), vétett ugyan a tudomány ellen, de előre vitte az emberiséget. De az igazi felszabadító az új matematika és az új matematikai természettudomány volt, a mely az emberi szellemet újra magabizóvá tette, látását a végtelenig tágitotta, a haladás csalthatatlan és boldogító tudatát keltette benne. Ime itt rejlenek az újkori szellem nagy új bélyegző vonásai: souverainitása az emberi szellemnek, nagy optimismus, mintául a matematikai gondolkodás biztossága és szükségessége, történetellenes fölfogás, individualismus. A matematikai szellem antihistorismusát nem kell bizonyítanom. A matematikai tételnek nincs története. Vagy tudom, vagy nem tudom. Itt csak tévedés és igazság van, semmi relativitás. A míg nem tudom, tévedek; a mikor tudom, nem értem, hogyan tévedhettem. A mi pedig Descartesnak félnék theoreticismusát illeti, ennek nincsen semmi jelentősége. Descartes csak magára nézve mondhatott le eszméinek a gyakorlati életre való alkalmazásáról. Ő neki nem fájt annyira a világ, ámbár később eléggé szúrta még őt is, ki nem akart semmit sem tőle. De még ő is akarta, hogy gondolatai érvényesüljenek és az ő óvatosan megfogalmazott munkáit is a protestans orthodoxok Hollandiában nyilvánosan elégették. Csakhamar jött egy más nemzedék, mely nem volt türelmes és lemondó s ez követelte, hogy az új gondolat hódítsa meg az életet is. Az új gondolatvilágot nagy rendszerré szélesítette Newton és a tizennyolczadik század már tanuja a régi rend ellen minden oldalról intézett mind hevesebbé váló támadásoknak. Mindenki tudta, hogy a mult: az elferdülés, a jelen: a küzdelem, a jövő: a diadal.

A mi történeti, az voltaképp észellenes. Nagyon messze vagyunk-e még Rouseautól?

De még valami van. A matematikáról is azt lehet mondani, a mit a szuronyokról mondtak: hadakozni lehet velük, de pihenni rajtuk nem. A matematika itt kitünő szolgálatot tesz mint faltörő kos, de életet rája alapítani nem lehet. A mathematicismus uralkodása alatt az eleven, hővérű élet forrásai elszikkadnak. Már a prédikátorok is a szószéken matematikai formákban prédikálnak, definiálnak, bizonyítanak, következtetnek. Spinoza a maga mystikus istenlátását a matematika páncéljába szoritja és föl ismerhetetlenné teszi. A középkori élet melege, meghittsége, jámbor istenhite rég elveszett. A művészet a gazdagok gögjét, elfinomodott érzését és érzékiségét szolgálja. A régi erkölcsöt nem pótolja más, mint az egyén harczy kedve és souverain magaérzése. A míg a harcz hevesen folyik, a küzdők nem érzik, hogy lelkük tulajdonkép kiürült és majd ha győznek, nem lesz, miért küzdöttek és győztek. Az európai emberiség lelkének legmélyén nagy új életvágyak ébrednek. Nem tudják, hol nyílnak az új élet forrásai, de ösztönszerűen egy meghatározott irány felé fordulnak. A nagy érzelmesség kora kezdődik. Az lesz az új világ embere, az lesz úr az embereken, a ki a szívekhez tud szólni, tehát se Voltaire, se Montesquieu, még Diderot sem. Az emberek szíve Rousseau felé repül. Ő fogja kiegészíteni Descartes művét. Ő az emberi boldogság szempontjából fogja fölvetni a történet kérdését. Boldogabbak lettünk-e a történet folyamán? A kérdést előbb-utóbb föl kellett vetni; mihelyt a szív megszólalt, a kérdés felhangzott. A mult az ész szempontjából esztelen, a boldogság szempontjából boldogtalanná tett bennünket. Nem a tekintélyeket kell meghallgatni, ha az igazságot keressük; és nem a társadalmi mesterséges rend biztosítja boldogságunkat. Ez véletlen ötlet lett volna? Hiszen az egész renaissance sóvárogva nyújtja ki karját az ideal felé! Bacon mondja, mindenekelőtt az előítéletektől kell megtisztítani az elmét, melyekkel a mult tele tömte. Descartes mondja: az elfogulatlan ész megtalálja és átlátja az igazságot. Csak egy lépés

van még hátra, ezt megteszi Rousseau. Ő fogja kimondani: Az elfogulatlan, a természetes szív pedig jó és megtalálja a boldogságot. Mihelyt egy nagy emberi szív érezni fogja az idők jajját, a társadalmi rend félszégeit, a kor csapásait, melyekről Hamlet szól, akkor a menekülés legyőzhetetlen heve fogja kergetni. Rousseau mindig idegen maradt főrangú barátainak körében, és boldogok csak a magányban, a természet ölén érezte magát, melyet annyiszor fölkeresett. De hová fusson? A tiszta szív országába, a mely csak a társadalmi rend keletkezése előtt állott fenn? Ez Rousseau «természet». Az ideál. Oda kell bennünket vezetnie az új nevelésnek. Ott természetes lesz a szerelem. Ott megfürdünk majd a feledés Léthéjében és megtisztulunk bűneinktől. Ott emberek leszünk. Csak egy mélységesen szerencsétlen, érzékeny ember mondhatta ezeket. A ki kezdettől fogva a társadalmon kívül élt, szegényen, szenvedően; a ki sóvár szemmel nézte ennek sürgését, forgását, míg végre beléje jutott. De soha otthonosnak nem érezte magát benne. Esetlen, idétlen volt és sokat szenvedett. Nevettek rajta, bámulták, mint valami exotikus állatot. Ő meg büszke volt és szökött az emberek elől. És ekkor felfedezte a természetet és boldognak érezte magát. És hirdette a szenvedőknek az új evangéliumot, a természet szépségeit, a szív érzéseit, a kulturái élet mesterkedéseinek utálatát. Megtörtént pedig, hogy Jézus óta senkit sem hallgattak szívesebben és nagyobb áhitattal, mint Rousseaut.

Meg kellett hallgatniok. Az egész modern élet rettenetes elfajulásait csak ő látta egész rütságukban, a ki mint idegen, mint vendég került bele ebbe az életbe. Csak ő látta, de mindenki érezte. A történetírók egy része még mindig Rousseaut vádolja, hogy az ő eszméi keltették életre a terrort, holott az állapotok türhetetlenekké váltak. E nélkül Rousseau művei csak olvasmányok maradtak volna. De menél hatalmasabban fejlődött a modern gondolat, az új tudomány, annál tragikomikusabb volt az ellentét az új ideális és a régi reális világ közt. Ezért hallgatták mint új evangéliumot, a mit Rousseau hirdetett. És ez több mint külső analogia Rousseau és Jézus kora közt. Rousseau korában

az írástudók és phariseusok ott voltak ugyan az olvasói közt, de gúnyosan mosolyogtak, vagy bambán bámultak. A nagy sokaság azonban nagy gyönyörűséget és példátlan izgalmat érzett.

Még ma is megrezegteti szívünket. Mert a szavaknak dupla jelentésük van, az egyik a sajátlagos, a másik a symbolikus. A tudat fölszínén csak a sajátlagos van és a fölszinesek, a lélekben szegények, az üresek csak ezt az értelmet tudják. Ezek mondták, hogy Rousseau orángután-gokká akar bennünket visszavarázsolni, vagy négy lábú, legelő állattá. Mintha bizony némely emberre vonatkozólag ehhez nagy varázslat kellene. A mélyebb érzésűek, majdnem azt mondanám, Rousseau szavaival, a természetes emberek a symbolikus értelmet is legalább homályosan érzik. Mindenki, a ki az állami és társadalmi rend (ha ugyan rendnek lehet az ilyesmit nevezni) rettenetes visszaéléseit, üldözéseit érezte — és ki nem érezte szerte a világban — Rousseauhoz csatlakozott. Minden visszaélést a történet igazolt, minden harag a történet ellen fordult. A tiszta ész, a természetes szív — ezektől a jelszavaktól visszhangzott egész Európa. A történeti hatalmak garázdálkodása készítette elő Rousseau hatásának talaját. Voltaire utálta Rousseaut, de ő is hirdette a keresztes háborút az «imfáme» ellen. De benne sokkal erősebb volt a negatív kritika, mint a pozitív lelkesedés és a jövőben való hit, mely Rousseaut lelkesítette. Rousseau volt a kor embere, ezért hatott a korra.

De Rousseau gondolataiban nemcsak a saját korának jajja és sovárgása szólalt meg, az emberiség legmélyebb, legszívszorongatóbb problémája is rejlik bennük, melyet a büszke huszadik század sem oldott meg. Ez a probléma a múlt és a jelen, az individualismus és universalismus viszonyának égető kérdése. Föl lehet-e a jelent a múltnak áldozni, a kegyeletet az életnek? A multon állunk, de a jövő felé kell néznünk. Tűrhetjük-e, hogy a múlt békába verjen bennünket? Azzal a multon fölnevelkedett lelkünkkel fordulunk sokszor, szükséges hálátlansággal, a múlt ellen s szükségleteink, vágyaink, belátásunk sze-

rint akarjuk berendezni életünket. Hányszor nem törünk ádáz dühvel ama mult ellen, mely minden lépésünket megnehezíti! Hiszen a XIX. században nagy próbát tettünk. Nagyon is hátra tekintettünk. Minden lépésnél kérdeztük: szabad-e előre mennünk? Egészen a historismusnak engedték át, dobtuk oda magunkat. És nagyon megállottunk. Félenkségünket pedig nagyon is kihasználták ellenünk. Bizony vissza akartak bennünket czipelni a multba, és nem tudom, nem czipelnek-e, mert ezt csak akkor érezzük majd, ha már késő lesz, ha majd megérkeztünk.

Nem tudom, hogy a historismus szülte-e a reactiót, vagy a reactio a historismust, de bizonyos, hogy tőzsomszédok és testi lelki jó barátok, kik egymást hűségesen segítik. Mert Rousseau eszméi szószerinti alkalmazásukban kudarczot vallottak, azután nagyon is hátráltunk és kész volt a szentszövetség, mely sokkal tovább tartott, mint a politikai történet tartja.

Innét van, hogy a XVIII. század hangjai újra fölhangzanak, az utópiák syrénhangjai, a mult becsmérése, a rombolás ádáz dühe. És az universalismus ellen felszólal az anarchikus individualismus. Kilépni a társadalomból, maga magába vonulni vissza, megtagadni a nagy közösségeket, melyek idáig neveltek bennünket, veszedelmes jelei az új időnek. De nagy különbségeket látunk. Rousseau hite, szeretete, bizalma hiányzik. Rousseau az egész emberiséget akarta boldogítani, de a mai idők inkább a terror korszakához hasonlítanak. Hát igazán nem lehet semmit a multból tanulni? Nem támad-e föl új próféta, a ki a történeti fejlődés gondolatát kibékíti a haladásával, az egyén souverain-ségét a solidaritas gyémántkapcsolatával? Hogy' várjuk ezt a megtisztult, megbékült Rousseaut, ki a lelkekhez tud szólni! Mert mégis a szóé a hatalom, a szerető gondolat keltette szóé, melynek ő volt a világon egyik legnagyobb mestere.

ALEXANDER BERNÁT.

A TÖRÖK-MAGYAR BAJVIADALOK.

Második közlemény.*

III. A bajrahívások.

A jó szerrel való készülés adta meg a harcnak a csinját és a módját, a kihívás meg a lovagias formáját. Ezért tehát a kihívásokat vagy a bajrahívásokat nem szabad kicsinyelnünk; mert a kihívás formája nem üres kül-sőség, hanem a XVI. század vitézi szellemének és lovagias felfogásának a megnyilatkozása volt. A végbeli szokás-törvény, no meg a vitézi tisztesség megkövetelte mindenki-től, hogy ha az emberségéről példát akar mutatni, akkor a szokásos formát is megtartsa.

A bajrahívásnak és a bajviadalnak minden módját, minden részét a török-magyar végbeli szokástörvény hatá-rozotlan megállapította. Az ország minden részében, a tö-rök végházakban csakúgy, mint a magyarokban, egyazon szokással éltek. Tehát a törökök bajrahívásai szakasztottan olyanok voltak, mint a magyarokéi.

A bajrahívás rendszeren olyan dolgokkal történt, a mik a vitézek szemében tisztességszámba mentek. Fegyver, toll, delicsizma, vitézséget magasztaló levél stb. küldését min-denki jó néven vette. A bajrahívás tehát jobbára ezek út-ján történt.

Tudjuk, hogy a vitézi öltözetnek egyik fontos kelléke a szép toll volt. Jóravaló magyar vagy török vitézek toll nélkül meg sem indultak. Még a lovaik fejét és sörényét is tollakkal díszíték.* A toll tehát szívesen látott tárgy volt

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 425. számában.

** A XVI. században még a legtöbb magyar végházban és kas-télyban szelid darvakat és gémekeket tartanak a tollukért. Külön mes-terség volt a darvászok mestersége.

mindenkinél. Ha tehát egyik vitéz a másikat bajrahívással tisztelte meg, vitéz embert megillető tollat küldött neki. A bajrahívásnak ez volt a legközönségesebb módja. Minél módosabb volt a kihívó vitéz, annál szebb tollat küldött az ellenfelének. A fővitézlő uraknál rendszeren a struccztoll, a kócsag- és a pávatoll küldése járta. A szegény sorban élő vitézek ellenben csak daru- vagy sastollal állhattak elő.

Szalánczy János írja 1552-ben Báthory Andrásnak, hogy Kasszon (Kazun) basa elfoglalta a szögedi mezőséget, aztán Bece és Beeskerek várát. Az itt lakó török vitézek tizenöt tollat és ugyanannyi delicsizmat küldtek a temesvári magyar vitézeknek, bajra híván őket. A tollakból — írja Szalánczy — Campo mester hármat vett magához, mert ő három törökkel kíván vívnia. A vitézek a többi tollat is elkapták. A bajviadal január 30-án lesz. Maga Kasszon (Kazun) basa is jelen lesz a viadalon.*

Az 1568. évben az egyik gyalogos török vitézről jelentik, hogy Túry György kanizsai főkapitánynak küldött egy szál tollat s arra kérte őt, adná annak a gyalog vitéznek, a ki véle a bajt fölveszi. Túry hajlott a kérésre s gyalogosait megkérde, ki veszi föl a tollat? Bicsely Peter vállalta a tollat s vele együtt a bajviadalt.

Az 1581. évben Sefer oda basa sastollal, Dely Haszán pedig pávatollal hívta bajviadalra a tatai vitézeket. Ugyanez év május havában Dobó Ferencz és az esztergomi szandsák bég tömeges bajviadalt rendezvén Korpona mellett, a török vitézek a lovuk sörényéből kikapott pompás tollakkal hívták a mieinket bajviadalra. Maga a jelenlévő Gabelmann írja:

Insignes plumas, leviorum quas cito equorum
Dextere jube, ocreas munimima adusque
Talas e flavo corio: strophiumque etc.

Az 1589. évben Pogrányi Benedek főkapitány jelenti, hogy a török vitézek az éj sötétjében kópját és tollat he-

* Cs. és k. áll. ltr. Hung., 1552 január 15. *Temesvarinum miserunt quindecim pennas militibus, qui illic sunt et totidem coturnos hoc est calceos turcales, singularis certaminis gratia.*

lyeztek a vár sorompójába. A ki fölveszi — írják a törökök — legyen készen a viadalra.

Az efféle adat a XVI. század minden időszakából bővesen maradt reánk. De valamennyi toll-küldés, illetőleg tollal való bajrahívás a törökök részéről történt. Lehetséges, hogy a kihívás e módja náluk inkább dívott. De ez azért nem zárja ki, hogy a mieink is éltek e szokással. Igaz ugyan, hogy enemű adattal nem igen rendelkezünk, de hát ennek egyedül az az oka, hogy a törökök a mi vitézeink kihívásait nem igen verték hangos dobra s Bécsbe is legföllebb magát a tényt jelentették, de a kihívás módjáról hallgattak.

A tollal való kihívás közönséges szokás lévén a XVI. században, az egykorú írók műveiben is találkozunk vele. Ilosvai Selymes Péter például a Toldi Miklósról szóló históriás énekében a XVI. századi bajviadalokat tartotta szem előtt, s a művében előforduló tollal való kihívás, valamint a bajviadal lefolyása is teljesen megegyezik a török-magyar párbajok szokásos módjával. Tehát bizonyos, hogy a Toldi mondában nem a Lajos-korabeli, hanem a XVI. századi bajviadal leírását olvashatjuk.

A kihívás második és regényesebb módja a fegyver marasztásával való bajrahívás volt. A kihívó fél ilyen esetben maga vitte a saját fegyverét — rendszeren a kópóját — annak a végháznak a sorompója elé, a melyben a kihívandó fel lakott. Ezt a szokást általában fegyvermarasztásnak hívták. Kinek micsodás fegyvere akadt, azt marasztotta. A kópja végére rendszeren levelet kötöttek. Ez a levél vagy bizonyos vitéznek szólott, vagy pedig annak, a ki a kópját megtalálja és fölveszi. A kópjának, vagy akármely marasztott fegyvernek a fölvétele a bajviadal föl vételét jelentette. Nógrádi Ferhát basa és az öcscse, Kurt aga az 1556. év január 6 án például Léva sorompója elé szúrták a kópjaikat. A kópján az a levél csüggött: «Ez a levél adassék az lévai vitézeknek, mint tisztelendő barátinknak kezében. Köszönetünket és magunk ajánlását mind az vitézeknek! Ím ez mostani időben tettünk mi két kópját vasastól az ti kaputok előtt föl. Azért az ki az kópját elveszi onnéd, hát az

viadalhoz is kész legyen vitézképpen; mert mi meg akarunk vitézül övelek vinia. Az kinek az Isten adja,¹ azé legyen, mert mi szegény legények vagyunk, nem szükség sok levél által járni, mint az vasati vitézekkel járat-tak, mert mi sokad magunkkal nem járhatunk, hanem jöjjetek Kékkő alá és ott készek leszünk hozzá. Isten tartson meg.»²

Az efféle kihívás természetesen igen veszedelmes mulat-ság volt. A kihívónak ugyanis éjjeli időkoron, tüskén-bokron száguldva kellett vágatnia, hogy elérje a sokszor mérföl-dekre eső ellenséges végházat. S aztán még azon éjjel vissza is kellett térnie. Nappal az ilyesmit megtenni nem igen lehetett; mert az örökdő végbeliek s a föl és alá járó csa-ták az illetőt vagy elfogják vagy leváglják. A komáromiak például még a bajviadalról hazatérő török vitézeket is meg-támadták s Komáromba hurczolták.

Minél távolabb lakott a kihívandó vitéz, annál nehe-zebb, annál veszedelmesebb volt az efféle bajrahívás. De éppen ez volt az, a mi a vitézeket leginkább izgatta. Kap-tak a veszedelmen s minél vakmerőbb volt a vállalat, an-nál többen próbálták meg. A győri huszárok éjjel Eszter-gom kapujába vágták a kópjáikat s hogy bátorságukat meg-mutassák, még szózatot is adtak a várba s fölverték az alvó törököket.³ Az egriek, a váradiak ugyanígy tettek a gyulai törökökkel. Ez utóbbiak természetesen visszaadták a kölcsönt s ép oly ügyesen és merészen száguldoztak éjjeli időkor a magyar várak alá, hogy bajrahívó kópjáikat ott hagyják, mint a mieink. Tudjuk, hogy a budai törökök éjjelenként Komáromig s Győrig eljöttek s bár Komárom-nál a Dunán és a Vágon éjjel-nappal őrhajók vigyáztak, mégis észrevétlenül átkeltek a nagy folyón s a vár tövében leszúrták a kópjáikat, a melyekre már előbb ráerősítették a bajrahívó leveleket.⁴

¹ T. i. a diadalt.

² Orsz. ltr. Nádasdy levél.

³ Cs. és kir. áll. ltr. Hung. 1556. Gall Ádám jelentése.

⁴ Ilyen esetet jelent például Paksy János komáromi főkapitány 1560 okt. 18-án: «Hac ipsa nocte, quae est 17. Oct. una hasta seu

Szeinán Frenk Juszuf budai basa írja 1591 július 29 én Ernő főherczegnek: «Az levél sem mozdul, míg szél nem jó. Az odavaló végbeliek mind szüntelen Esztergom alá, hol Fülel alá, hol Sámbock alá, hol Vál alá, hol Fehérvár alá száguldanak. Talán fölséged azt kívánná, hogy ezek még ellenök se állanának? Ilyen szokások is vagyon az odavalóknak, hogy éjjel eljönnek és kópját ki az vár kapujában ökleli és ott hagyja, ki pedig csak ott hagyja. Ezeképpen adnak oköt minden gonoszszágra, mint Ormándy Pétör akaratjából Szilády János az Fejérvár kapujában, kit szultán Szulejman fegyvörrel vött meg, négyszer hozott kópját. Ismét mostan meg azonképpen Tompay István az Fejérvár kapujában öklelt és kópját ott hagyta. Tudja fölségöd, hogy Bozók alatt is ezféle dologból volt az háborúság, hol az magyarok az hitöt megszegették. Mi azért annak az oka, hogy fölségöd ezfélekét meg nem bünteti? Avagy ha abban áll az vitézség, találunk mi is olyan vitézöket, fölséged küldje levelét és mi is innét szabadságot adunk; próbáljanak szerencsét és azkinek Isten adja, azé legyön.»*

Akadtak olyan vakmerő vitézek is, a kik mellözvén a titkon való száguldást és az éjjeli fegyvermarasztást, fényes nappal mentek az ellenséges vár alá és szózzattal hívták viadalra a bentlevöket. Az 1542. évben például Pozsgay Zsigmond naszádos kapitány és Schewrer Rézmán mint császári követek Buda felé tartván, Esztergomban megálltak. A mint ök maguk jelentik, megérkezésük alkalmával a várból erősen ágyuztak; szólt a seregdob és sivitottak a szakállós golyóbicsok. Nem tudták mire vélni a dolgot. Csakhamar meglátták azonban, hogy a kakati oldalon hét sűranyi huszár — jó próbált főlegények — ráró gyorsasággal száguld ide-oda és szélvésznel harsogóbb hangon bajviadalra hívja a törököket. Ezek cseltől tartván, nem

lancea in vadum Comaromiens. per unum Thurcam allata et in terra fixa est annexis literis Turcica lingua conscriptis. (Cs. és k. áll. ltr. Turcica.)

* Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1591 július 29. Buda.

mertek kijönni, hanem ágyuikkal tüzeltek a hét huszárra. És a hét huszár még sem távozott, hanem mocskos szidálommal, sértő szókkal próbálták a törököket viadalra erőltetni.*

Merő gondolom-kép ez! Hét surányi huszár nem ijed meg Esztergom egész őrségétől, összes ágyúitól! Hiába, a ki a dicsőség útját járja, nem ismeri a félelmet s nem tördök véle, ha kárára fordul is a vakmerősége.

Mondanunk sem kell, hogy ha télvíz idején ilyesmi megtörtént, akkor a «rózsák idejében», a mezők kivirágzásakor még inkább gyakori volt az. Hiszen minden végház népe kapva-kapott az ilyen izgató és veszedelmes kalandon; mert nevet, jó nevet az ilyen alkalommal szerezhettek leg hamarább. Ezért, ha valahol jó vitézt tudtak, heted-határon túl is fölkeresték. S nem tördöktek a nagy távolsággal, az ezernyi akadékkal; nem gondoltak azzal, hogy utolsó veszedelmüket keresik, hanem vágattak erdőből erdőbe, nádasból nádasra, hogy kópjájukat a török végház kapujába vágassák. Ha sikerült a vállalkozásuk, kevélységre és elbizakodottságra indította őket. Ha rajtavesztettek, vakmerőségükkel szégyent vásárlottak.

Mivel a XVI. században igen sok oly szegény vitéz akadt, a kinek egy szál kópjájánál egyebe nem igen volt, azt az egyetlen fegyverét föl nem áldozhatta. Az ilyen szegény legények tehát kópja helyett baltát, buzogányt, szöges furkót, csákányt, botot stb. marasztottak az ellenséges vár sorompója előtt s azokkal hívták viadalra a bentlevőket. Az 1581. év nyarán például hét esztergomi török vitéz bajra híván a tatai magyarokat, patkószezes furkót, szegetlen furkót, szekerczét, csákányt és tollat marasztottak a tatai vár kapujánál. Aztán levélben arra kérték a várkapitányt, iratná meg nekik, a vitézek közül melyik melyiknek a fegyverét vette föl. Mert hát tudniok kell, kikkel léssen dolguk; idegen vitézre ugyanis nem kötik magukat.** Választ várnak.

* Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1546 január 21. Schewrer és Pozsgay követi jelentése.

** Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1581 június 3.

Szóval kinek miye volt, azt vitte az ellenséges vár alá. A kiknek asztalukat sem volt mivel táplálniok, drága fegyvert nem maraszthattak. Ezért sokszor bizony holmi házközbeli szerszám alávitelével is be kellett érniök. Ha kinek nem tetszik — mondották ilyenkor — toppantsa meg a lábát. A szitok nem kerül pénzbe, azt kapja válaszul.

A különféle fegyvereken kívül közönséges dolog volt a deli csizmák küldése is. Lovaghoz illő dolog lévén a deli csizma, bátran használhatták azt is kihívásra. A deli csizma küldése különben nem annyira magyar, mint inkább török részről járta.

Nem volt szokatlan dolog a tarka-barka keszkenőkkel, lóra való karmazsin bőrökkel stb. való kihívás sem. Az effélékkel rendszeren a társas viadatok alkalmával hívták ki a vitézeket.*

A különféle fegyvereket, deli csizmákat, tollakat, keszkenőket, lóra való szerszámokat stb., a miket a bajraihíváskor a vitézek egymásnak küldöttek, abban az időben ajándéknak hívták. Ha a kihívó és a kihívott szép módjával megalkudtak egymás között a bajviadal dolgában, ilyen ajándékkal kedveskedtek egymásnak. Az ajándék mindig olyasmi volt, a mi a vitézi szerhez (fölszereléshez) tartozott. Persze ha czivakodásra fogták a dolgot, s ha méregbe mártogatott pennával irtak egymásnak, akkor a szokásos ajándék helyett is mocskos, vagy asszonyoknak való ajándékot küldöttek egymásnak.

Mind a magyar, mind a török megtiszteltetésnek tartván a kihivatást, az ilyenkor kapott tisztas ajándékot elvette s mint valami trophæumot őrizte, nehogy valahogy eltulajdonuljon.

A kihívás jeléül küldött tisztességes ajándékkal együtt járt a tisztességes kihívó levél is. Ennek a megírására mindig nagy gondot fordítottak; mert tudták, hogy az efféle levelnek inkább barátságajánlónak mint háborúság-öregbitőnek kell lenni. A levelet tehát úgy kellett írni, hogy a kihívott fél azt tisztességszamba vegye. Ezért a bajraihívó fél — a míg a levélváltás el nem fajult — mindig udva-

* Gabelmann: *Monomachia*.

rias hangon, lovagias szellemben és szeretetreméltó módon írt az ellenfelének. Csak ha választ nem kapott a levélre, akkor állott elő keményebb szókkal, akkor ültette a kihívottat alacsonyabb polcra.

Ha a kihívó tudta annak a vitéznek a nevét, a kivel a bajt föl akarta venni, akkor nem kellett annak szállása elé kópját vagy egyebet vinnie. Egyszerűen levéllel is bajra hívhatta őt. A kihívásnak ez a módja különösen a jobb nevű, az előkelőbb és a kiválóbb vitézek között járt. A kihívó leveleknek hangja és tartalma a körülmények szerint változott. Az 1554. évben például Haszon odabasa, Kurt odabasa, Dely Omer, Dely Ferhat és Dely Haydar váczai vitézek Ficsor Mihályt, Sztankó Györgyöt, Nagy Gábort, Rác Farkast és Balogh Mihályt hívták bajra a lévai vitézek közül. A kihívó levelükben a többi között ezt írták nekik: «Továbbá tudjátok, nemcsak most történt afele dolog köztetek és mi közöttünk; mert igen szép dolog, ahon az két szép screg szembe áll és csak ketten vívunk, mint két kos vina egymással! Mert ezt értsétek, hogy levél szerént ennél több levelet mi nektek nem küldünk. Ez levélhez képest nekünk azt megadjátok értenünk, hogy ha kijöttök, avagy nem? Mert tudjátok, ha ki nem jöttök, mi tudjuk, minemű ajándék kell aztán afele vitézeknek. Kérünk azon, hogy az gyermekséget hagyjátok el és jelentsétek meg magatokat, ha vagyon vitézségtek avagy nincs? Isten tartsen meg benneteket».*

Ibraliom bég 1555-ben bajra híván Magyar Bálintot, több levelet bocsátott hozzá. S mikor fülébe jutott, hogy Magyar Bálint nagyon tudakozódik kiléte felől, a többi között ily szokat vetett hozzá: «Nem tudom azért, mit czirkálsz ilyen igen? Mi mind törököt, mind magyart egyaránt tartunk; mert egy Istenünk vagyon és egy emberek vagyunk. Mi nem czirkáljuk akképpen az magyar urakat és vitézeket, mint kegyelmed czirkálja, miért hogy mind egy Isten teremtött mind kicsint, nagyot.»**

* Szalay: *Négyszáz magyar levél.* 140. l.

** U. o. Pest, 1555. «mint atyafi atyafinak szokott levelet küldeni» — írja Ibraliom — ő is úgy ír Magyar Bálintnak.

Különösen érdekes az a kihívó levél, a melyet Káldy Miklós, a lándorfejevári vén vitéz írt a veszprémi bégnek. E bajra hívó levélben életre-halálra szóló viadalra hívja a legvitézebb és a legjobb veszprémi törököt. Jól tudjátok atyámfiai vitézek — írja — hogy en titöket mind jól ismertelek, mikor Lándorfejevár még magyar kézben volt. Válaszszátok ki közületek a legjobb vitézt s én jövendő Szent György napkor megütöközöm véle a pápai, a györi vagy a veszprémi mezőn, a hol t. i. ő akarja. «És egyéb fegyver nála ne legyen, csak egy éles szablya és egy vasbot, sem pánczél, sem sisak . . . s mind halálig legyen az viadal.» S ha Isten — úgymond — neki adja a diadalt, úgy ő fejét veszi a kihívottnak. Erre aztán bemutatja magát a törököknek, hogy tudják, kivel veszik föl a bajt. Ő az a régi vitéz — írja — a ki a lándorfejevári (Vracso nevű) mezőn Amhát kapucsi basának a fejét vette. Ő győzte le Deli Naszufot, s fejét vette. Amhát agának is ő vette a fejét. Amhát vajdát ugyancsak halálos viadalban győzte le. Erről is tudhatjátok — írja — ki vagyok én! Aztán ily módon fejezi be a levelét. «Nevét megírja, ki leszen a vitéznek neve, az ki énvelem az bajt fölveszi. Én annak nagy szép ajándekot küldök . . . Isten tartson meg vitézők minden javával.»*

A levél útján való kihíváskor többször megesett, hogy a viadal ügyébe másnak is bele kellett szólnia. A viadaloknak sok akadályja volt s ezek elhárítása ügyében a legkiválóbb török és magyar vitézeknek kellett fáradniok. Csikvári Dely Haszán például Csegley Ferencz pápai vitézt hívta bajviadalra. Csegley szívesen fölvette volna a bajt, de a föllebbvalói nem engedték. Ezért Iszah szandsák-bég Majthényi László pápai főkapitányhoz fordult levelével és arra kérte őt, erőltetné Csegleyt a viadalra. Ettől — írja — a frigy meg nem bomol, hiszen nem várakat vinak, nem városokat dúlnak. «Egyébkor is volt frigy az két fejedelem között, de ezféle kevés dolgokért nem vöttek mentségöt magoknak, hanem ugyan kiszolgáltatták az bajviadalt kö-

* U. o. 154. l.

zöttök, az mely vitéz embörnek azféle dolga esett. Ez okáért kérem kegyelmedet, mint jó szomszédunkat, hogy kegyelmed készítse reá az vitézlő Csegley Ferenczet, hogy az Dely Haszánnal való bajviadalok menjen véghöz egymás között.»*

E levél vétele után Majthényi László Teufel András győri generálishoz fordult. «Tudom, — írja — hogy nagyságod emlékezik róla, majd leszen esztendeje, hogy az őfelsége itt való szolgáljára, Csegley Ferenczre egy török, Csikvári Haszánnak neveznék, írogatott reája, hogy megvívna halálilig vele. Mely dolog végett Huszár Péterrel egynehányszor nagyságodhoz bocsátottam Csegley Ferenczet és az dolog mind ez ideig vonyódott . . . Mind annak okáért kérem nagyságodat, mint bizodalmas uramat, legyen nagyságod mellette őfelsége előtt, az bajviadalt őfelsége kegyelmességéből engedné meg. Mert jól érti nagyságod eféle bajviadal dolgát: ha meg nem engedi őfelsége nékie, az török azt nem hiszi, hanem hogy meg nem mer vívnia vele és oly kisebbséget teszön rajta, hogy jobb volna megholta, hogy sem mint élte.»**

Az efféle levélváltásra természetesen nem mindig akadt idő. Számtalanszor megesett, hogy a bajviadalnak késedelem nélkül meg kellett történnie. Ilyenkor tehát nem volt idő a levélváltásra, vagy a kopjaküldésre. A kihívás tehát szóval esett meg. Jól tudjuk, hogy a XVI. században a leghevesebb harcok közepett is vívtak bajt s törtek kopjakat. A bajrahívás ilyenkor hangos szóval történt. Ha az ellenfél elfogadta a kihívást, a harcot megszüntették s a felek a két sereg színe előtt megvívtak. Az 1544. évben például Zrinyi és Rátkay Pál hadai a Körös táján találkozáván Uleman és Málkus seregével, a törökök nagy kiabálva ajánlgatták, hogy a két sereg legvitézebbjei, a hadak

* Cs. és kir. áll. levélt. *Turcica*, 1586 febr. 24-én: «Mindön tiszteletre és böcsültre méltó vitéz úr és minekünk jó szomszéd barátunk! Sok köszönetünknek utánna minden hozzánk illendő tiszteőséges jó dologból való barátságunkat ajánljuk kegyelmednek».

** U. o. Pápa, 1586 márcz. 19.

szemeláttára vivjanak meg egymással. A mieink elfogadván a kihívást, a személyes viadalokat azonnal megkezdték. Mindkét seregből kétszáz-kétszáz dalia tört kopját.*

Igen sokszor megesett, hogy a török és a magyar csapatok (csapatok), a mikor egymással szembe kerültek, nem harczoltak meg egymással, hanem közös megegyezéssel mindenik fél választott egy vagy két jó vitézt s azok személyes bajviadalt vívtak. A melyik félnek a vitézei győztek a személyes viadalban, annak a hadát mondották azután győztesnek. Erre a két sereg szétvált s békével ment a maga útjára.

A XVI. században az ilyen személyes viadalok a két ellenséges sereg vitézei között napirenden voltak. A feltünési vágy, a nemzeti hiúság arra tüzelte a vitézeket, hogy a tömegharcz megkezdése előtt személyes viadalt kezdjenek s így mintegy kényszerítsék a két sereget arra, hogy az ő bátorságuknak s harci tudásuknak szemtanui legyenek. A legrégebb huszár regulamentumok mint közönséges szokást említik az efféle személyes viadalt. Az igazi huszár, ha szembe került a törökkel, nem várta a parancsot, hanem kiugratott a sorból s bajviadalra hívta az első törököt, a kit szemre vett. Ily módon már a csaták megkezdése előtt folyt a viadal. Ez természetesen nem fért össze a fegyellemmel. Ezért a huszár-rendszabások keményen tiltják a vitézeket attól, hogy a kapitány engedelmé nélkül s a jel kiadása előtt a sorból kiugrassanak s az ellenség vitézeit szózatallal személyes viadalra vagy kopjatörésre ingereljék.** A ki ilyesmit cselekszik, azt a rendszabás börtönbüntetéssel sújtja.

A XVI. században a bajrahívásnak még egy szokásos módja divott. A végházak népe — a mint tudjuk — számtalanszor megszáguldotta az ellenfélnek ezt vagy am azt a

* Az efféle személyes viadalok leírásával gyakran találkozunk Istvánffy könyvében is. Még többet találunk Tinodi verses munkáiban.

** Steierországi tart. levélt. *Kriegswesen*, 563. f. 1540: „mit dem veindt sprach halten von gesellschaft wegen copy prechen“, etc.

várát. Az efféle száguldásnak a harcz volt a czélja. A száguldók tehát szózatot adtak be a várba: ha van szívetek, jőjjetek ki; törjünk egy-két kópját! Ha a bentlevők hajlottak a kihívásra, szózatot adtak ki s kiválogatván a próbált vitézeket, kibocsátották őket. Akkori szóval ezt úgy mondták, hogy harczolókat bocsátottak ki. Aztán megkezdődött a tömeges bajviadal. Ember ember ellen küzdött, míg a kibocsátott vitézek el nem unták a dolgot s vissza nem mentek a várba. Az 1556. év nyarán például a győri és a devecseri had Fejérvár alá száguldott s harczra hívta a törököket. Ezek harmadfélszáz lóval kijöven, harczot adának. «Harczoltunk velek — írja Török Ferencz uram, a csatavezető kapitány — azt hiszem négy óráig. *Elég kópjátat törének az uraim; fejeket vettének.* Több mifélemben ott nem vezett, (csak) az szegény Krakкаи Tamásnak vevék fejét egy szolgájával együtt. A többiek, hála Istennek, mind egészségbe jöttek haza».*

Bármilyen volt is a kihívás módja, sokszor megesett, hogy a kihívó fél választ nem kapott. A bajviadalokat mindkét félen erősen tiltogatták s így sokszor megtörtént, hogy a kihívott vitéz akarva sem vívhatott meg az ellenfelével. Aztán igen sok szegény vitéz is akadt, a kiknek egy bogárnyi marhájok sem lévén, a személyes viadal költségét nem fődözhatték. Ezek tehát, bármint akartak is, nem mehettek ki s várniok kellett az időt, «a mikor az Isten nekik is örömet ad».

A kihívó természetesen nem kérdezte s nem tudta az okot, a miért választ nem kapott. Így hát azzal áltatta magát, hogy az ellenfele nem mer vele megvívni. A választétel elmaradása tehát a kihívónak a bátorságát és az elbizakodottságát növelte. Az ilyen aztán nem is nyugodott meg a viadal elmaradásában, hanem másodszer is írt vagy iratott az ellenfelének. Ez a második kihívó levél hangra már nagyon különbözött az elsőtől. Az írója már nem hódol többé a vitézi tisztességnek, nem dicséri az ellenfelét,

* Orsz. levélt. Nádasdy lev. 1556 júl. 15., Török Ferencz Nádasdy Tamáshoz.

nem kedveskedik neki ajándékkal. Vége a játszi kedvnek; az elbizakodottság kerül felül s a kisebbséges szók lesznek a sarkantyúk, a melyekkel ellenfelét a viadalra erölteti. Mivel a török és a magyar egyaránt a vitézi tisztességet és a jó hírt tartotta a legtöbbre, a kihívó ilyen esetben ezt kezdte csipdesni. Az igazi vitézre ez ugyanis úgy hatott, mintha a vékonyát tüzes fogóval szaggatták volna. Az ilyen csipdesésre még a néma is megszólalt s kemény szóval visszavágott. Szóra szó, gorombaságra gorombaság következett. A kihívó végre is olyan levelet írt az ellenfelére, hogy ez a tisztességére bizony tovább nem ehette a kenyerét. Az ilyen megszegyenítő levél ugyanis nem palást alatt készült. A vitézek rendesen együtt tákolták össze a levelet, s ki mi sértőt tudott, azt betétette a levélbe. Magának a kihívónak meg gondja volt rá, hogy az ilyen sértő levelet megfelelő számban szétküldje a magyar és a török vég-lázakba. Ott aztán kézről-kézre járt az ilyen levél s volt mit hallgatnia annak, a kinek az ilyen levél szólott! A sértett félnek tehát nem volt maradása. Vagy fel kellett vennie a bajt, vagy erkölcsi halottá lett a vitézek világában.

Ez az átkozott szokás adja értenünk, miért adtak a végbeliek oly keveset a viadalokat tiltó rendeletre és törvényre; ez teszi érthetővé, miért remegtek még a leghiresebb vitézek is az ilyen mocskos kihívó levéltől.

Ha tehát valaki nem akarta, hogy gonosz hire kerekedjen s hogy nevetség tárgya legyen, azon vesződött, hogy a mocskos és sértő levél írását megelőzze. Azaz, nem törődván a törvény tiltó szavával, a kihívást idejében elfogadta. Így tett például a nagyhirű Magyar Bálint is, a kit az 1555. évben Ibraliom bég hívott ki viadalra. Bár Magyar Bálint és vitézlő társai minden követ megmozdítottak, hogy a viadalra szóló engedelmet megkapják, a nádorispán kereken megtagadta. Ibraliom bég azt hívén, hogy Magyar Bálint nem akar vagy nem mer véle szembe szállani, *kötődző levelet* írt neki,* a mi mindig a mocskos levélnek

* E levélben Ibraliom bég megírja, hogy nagy költségével tíz napig várta Magyar Bálintot az ütközetre. De bizony hiába várta.

volt az előfutára. Erre Magyar Bálint kijelenti, hogy ha állásába kerül is, de mégis megvív Ibraliommal. «Könyörögök nagyságodnak — írja ez alkalommal a nádorispánnak — mint kegyelmes uramnak, engedje meg nagyságod, mert félek rajta, hogy (a török) oly levelet kezd írni reám, kibe meg foy rútitani! Minthogy pedig gyermekségtől fogva mind körülök (t. i. a törökök körül) nevekődtem föl és tisztességemet ifjúságomtól fogva ez korai gnan megoltalmaztam, bánnám, ha immár ilyen koromba esnék rajtam ilyen gyalázat.»*

A kötődző levelek hangja igen különböző volt. Ez a levélírónak a temperamentumától, az ellenfélnek a nevéből és az állásától függött. Majd mindegyik levélben a rátartó büszkeség, a vakmerőség és az elbizakodottság szólal meg. Eröltetik magukat az udvariasságra, de azért a szavuknak már fullánkja vagyon. Fenyegtetnek, csipdesnek, rúta ajándékot ígérnek, de a vitézi tisztességet még kímélik. Ennek a megsértésével csak a végső esetben állanak elő, akkor tudniillik, mikor a kötődző levelüket is süketségre vették.

Úgy a kötődző, mint a mocskos vitézi levelek legtöbbje nem maradt ránk. Természetes dolog ez. Hiszen a vitézi nevékre büszke végbeliek az ilyes levelet nem tették a ládafiába, hanem darabokra szaggatták és a sárba tiporták. Bárha imígyen a kötődző és a mocskos vitézi levelek java megsemmisült, annyi mégis maradt ránk, hogy a hangjukkal megismerkedhetünk.

Az 1555. évben Pribék Demeter babócsai lovashadnagy Musztafa Cselebire írt bajt. Musztafa válaszolt a kihívásra, de Pribék Demeter nem kapta meg a levelét. Ezért útonútfélen szidogatta Musztafát és holmi jött-ment pórtul izengetett neki. Musztafának nagyon zokon esvén ez az eljárás, kötődző levelet írt Pribéknek. «Ő — írja — már tíz éve szolgál várakba s követül is járt az uraknál, de még sehöl sem szidogatták őt. Mi dolog az, hogy most Pribék Demeter szidogatni meri? Nem illik ez tisztviselő emberhez!

* Orsz. levélt. Nádasdy lev.

«Ezért — írja Musztafa — halálig akarok véled megvívni. Mivel a szidogatásnál két szolgám is jelen volt, azok is halálig akarnak a szolgáliddal vívni! Erről választ várok. Isten tartson meg.»*

Ugyanez évben a nagyhírű füleki vitéz, Dely Aranbasa bajra hívta Cseby László uramat. Mivel a királyi rendeletek értelmében előjárói eltilták őt a viadaltól, a kihívó török vitéznek nagyon megnőtt a bátorsága. Először tehát kötődző levelet bocsátott hozzá, majd meg mocskos levélben ingerelte őt a viadalra. Erre Kávássy László a nádorispánhoz fordult s arra kérte, engedné meg Csebynek a viadalt, mert különben vitézi tisztessége és neve teljes romlásával lenne kénytelen otthon ülnie.** Kávássy annyira biztosnak vélte az engedély megadását, hogy mindjárt Eger szolgáló népét kérte a viadalban való segédkezésre.

Az 1566. évben a hatalmas Musztafa basa három legkiválóbb fővitézünknek levelet írván, sértő szókat ejtett reájok. Erre a nevezett három főtiszt: Enyingi Török Ferencz, Gyulaffy László és Tury György, az akkori végbeli világ «tündöklő csillagjai» sértő levelet írtak Musztafa basára, halálos viadalra erőltetvén őt. «Az te leveledet — írják neki — megértettük, kiből kitetszik minden ember telenséged; mert ha te főember volnál s jámbor, ki tisztességedet szereted, eféle hazug, álnok latorsággal nem kereskednél. Mert azt te magad jól tudod, hogy a miről te minekünk írsz, abba hazudsz, mint afele embersége elfeledett, ki az mi tisztességünkben álnokul, mordályul akarsz praktikálni . . . Jól esméred magadat, hogy karddal, az mivel jámbor vitézemberek szoktak ellenségnek ártani, nem vagy elég reá, tehát árulólul, latorul, ebül hazudsz.»

Ez ékes bevezetés után Török Ferencz főkapitány uram előadja, hogy a jelen mocskos levél mását a török császár portájára is elküldi, a vitéz basák és bégek között is el-

* Szalay: *Négyszáz magyar levél*, 175. l.

** Orsz. levélt. Nádasdy lev. 1555 jan. 7. Dédes: «nisi cum maximo dedecore ac detrimento et diminutione honoris huius nobilis viri» etc.

terjeszti, hadd szégyenkezzék Musztafa! Mi — írja — szabad nemzet vagyunk, uraságunk és becsületünk is van, de te, Musztafa hitvány rab vagy s minden órában nyakadban az istráng, mint budai Oroszlán basának.*

Miután Török Ferencz uram ilyen módon kiadta a mérgét, Musztafa basát halálos viadalra hívta.

Aztán a hős Gyulaffy László vette át a szót a levélben. Ha a véletlen széréncse — írja — Török Ferencz uram kardjától megtartaná hitvány életedet, én akarom rajtad keresnem a tisztességemet, de nem hazug nyelvvel, mint te, hanem éles szablyával.

A levél végének a módját aztán a nagy Tury György (a palotai hős) adja meg, irván: «Továbbá én, Tury György, mikor te mindezekből megmaradnál is, az én tisztességemet meg akarom oltalmazni, úgy mint vitéz ember szokta tisztességét oltalmazni; nem álnokul, hamis, hazug nyelvvel, mint te! Erre harmadnapig válaszi tégy, ha elkezted; mert aztán mind bégeknél, basáknál, még az te császárodnál is oly leveleket látsz, hogy vagy apád alá kell búvnod, vagy elő kell hoznod a te hazug szájadat!»**

„ Mi lett a levélváltás vége, nem tudjuk. De annyi bizonyos, hogy Musztafa basa a viadalt nem vállalta. Ő kigvelme, úgy látszik, érezte, hogy ha a bajt fölveszi, a három legelső magyar vívó beléfojtja a lelket! Ezért bizonyosra vehetjük, hogy az ígért mocskos leveleket meg is kapta.

Mivel a török és a magyar lovagok a vitézi tisztességet és a mocskotalan nevet tartották legtöbbre, ha valaki ezt csipdeste, indulatosakká lettek, mint a puskapor, s haragjukban sértést sértésre halmoztak. Ilyenkor aztán hiába álltak elő a törvény tilalmával, a vitézek megvívta egymással, akármi büntetés is várt reájok. Zaberminus Mátyás váradi püspök írja 1554-ben, hogy a temesi és a lippai törökök a gyulai és a váradi vitézeket mocskos levelekkel

* Oroszlán basát ez évben végeztette ki a szultán. Az ő helyébe jött Musztafa basa Budára.

** Körmendi levélt. Missiles.

viadalra hívták. Annyira mentek az elbizakodottságukban, hogy mocskos ajándékok küldését is igérték nekik, ha ki nem jönnek a viadalra. Vagy negyven vitéznek írtak ilyen módon! Nem tűrhetvén a vitézeknek illetlen kisebbitését, elrendeltem a viadalt. *

Az 1568. évben Musztafa budai basa fogta panaszra a dolgot. Azt jelentette a bécsi udvarnak, hogy Szluny Ferencz a nagyhirű Hamza béget olyan mocskos levélben hívta viadalra, hogy az ő vitézi tisztességében szinte megfogyatkozott volt.

A bécsi udvar erre kérdőre vonta Szlunyt, a ki aztán ártatlan képpel felelé, hogy most az ágyat nyomja s nem a bajviadalon töri a fejét.

Fekete Lukácsra egy török aga írt bajt. Erre tárgyalni kezdtek. Bár még csak a kötődző levélnél tartottak, Giczy Farkas kapitány elrendelé a viadalt, mert úgy látta, «mintha nem tisztességesen ír az török neki». **

Mivel a kötődző és a mocskos bajrahívó levelek a vitézek között a háborúságot öregbitették, s mivel lehetlenné tették a bajviadalokat tiltó rendeletek megtartását, a bécsi udvar a diplomatiái tárgyalások alkalmával azon vesződött, hogy az efféle levelek írását mindkét félen megszüntesse. Már az 1550. évben, mikor a király Mutnoki Mihály esztergomi udvarbirót és Mekchey István kapitányt Kazun budai basához és Musztafa szegedi szandsákbéghez követekül küldötte, utasításul adta nekik, hogy a bajrahívó levelek küldése ellen tiltakozzanak. A mióta — mondja a

* Orsz. ltr. Nádasdy lev. 1554 szept. 3. «Adeo ut iam munera indecora se illis mittere affirmabunt, nisi prodirent in campum: et quidem persones prope quadraginta» etc.

** Orsz. ltr. Nádasdy lev. 1572 aug. 3. Sztenicsnyák: «Mondtan vala nagyságodnak, hogy ez nagyságodnak itt való porkolábjának Fekete Lukácsnak egy aga bajt írt. Immár egynéhányszor írt ide neki. Im pedig most utolszor ír egy levelet neki és mintha nem tisztességesképpen ír az török neki. És im most szent Lőrincz napján leszen gyűlés. Ott az bánoktól hitlevelet kérek, hogy az török az hagyott helyre bizvást eljöhet. Az Fekete Lukács bajviadalja mikor leszen, akkor innét többeknek is leszen nagyságod szolgálai közül.»

királyi utasítás — a békességet veszélyeztető bajviadalokat megtiltottuk, a törökök sértő és gyalázkodó levelekkel kényszerítik a mieinket a viadalra. Ha a budai basa engedelméből történik ez, akkor mi sem fogjuk a végbelieket attól visszatartani, hogy kimenjenek a bajviadalra s fegyverrel védelmezzék a vitézi tisztességüket az ilyen gyalázkodókkal szemben.*

Kazun basa, valamint az utódai is hajlottak a bécsi király szavára, s megígérték, hogy úgy a viadalokat mint a mocskos bajrahívó levelek küldését betiltják. Lehetséges, hogy ez ígéretüket teljesítették is. Azonban a tiltó rendelettel sem a budai basák, sem a bécsi királyok nem boldogultak. Hiába való volt e tekintetben mindennemű fáradozás. Ha a török és a magyar vitézek összetűztek és egymásra haragszóval írtak, kimentek a viadalra, ha száz rendelet tiltotta is őket attól. A bajrahívó kötődő és mocskos levelek írása tehát nem szünetelt. A bécsi udvar emiatt állandóan panaszkodott Budán. A basák rendszeren azzal védekeztek, hogy nem a törökök, hanem a magyar vitézek irogatják a mocskos kihívó leveleket. Különben is a bajviadalok a békességet meg nem bontják; mert — írja Ali basa — «az végbeli vitézők egyik az másikval ha megharagszik is, ismét egymással megbarátkoznak»! ** És a jó basának igaza is volt! A vitézek azért voltak vitézek, hogy vitézkedjenek. Azt szokták mondani, hogy a vitézeknek a viadal az örömük. S ha egyszer ennek oly szívből való örömmel örültek, ki tilthatta meg nekik? Hiszen a vitézi név és a tisztesség csak a viadalokban öregbedhetett? Úgy volt tehát a rendjén, hogy egyik a másikat

* Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1550 május 24. Instructio egregio Michaeli Muthnoki etc: «sese acriter ob ignominia nota auxilio dei defendant suoque honori consulerent et existimationi, quemadmodum ut nunc cuidam militi agriensi permissum est, qui a quodam turco ignominiosis verbis provocatus, etiam salvo conductu Turham begi, præfecti hatvaniensis invitatus, ut libere posset discedere ad certamen, prohiberi non potuit, quin in duellum consentiret pro honoris et existimationis suæ defensione».

** U. o. 1582 junius 2. Buda.

megpróbálja, mi lakozik a szívében, mint forgatja a szabályját.

Aztán a mi vitézeink nagyon jól tudták, hogy a maguk veszedelmével a nemzetnek javát szolgálják; tudták, hogy példaadásukkal nemcsak a magyar ifjúságot tüzesítik neki, de a törökséget is hódolatra s így bizonyos fokú közeledésre kényszerítik. Ilyen szellem, ilyen irány ellen hiábavaló erőlködés volt a bécsi udvar tilalma. Csak száraz fát hordott a fellobbant tűzre. Epét öntött olaj helyett a sebre. Hiába rendelte el az udvar, hogy a borbélyok a végházakban a sebesült vitézek nevét kötelesek bejelenteni, a katonák még súlyos sebeiket sem gyógyították, csakhogy ki ne tudódjék a bajviadaluk. Egyik a másik bűnét takargatta; mert mind-egyikük azt tartotta, hogy a bécsi tilalom kákan való csomókeresés vagy konkolyhintés, a minek az árát a vitézi élet fizeti meg.

A mint látjuk, azok, a kik a kihívó levelek és a bajviadalok ellen küzdöttek, igazában a végekben uralkodó közszellemet igyekeztek elnyomni. Hogy ez sehogysem sikerült nekik, az természetes dolog. Mély gyökeret vert az a szellem a magyar és a török vitézek lelkében s így holmi tiltó rendeletekkel ki nem irthatták.

Az 1582. esztendőben Ernő főherczeg — ki tudja hányadszor? — ismét a budai basához fordult, kérvén őt a bajviadalok megtiltására. Ali basa udvarias választ adott e felszólításra, de világosan megírta, hogy nem a törökök, hanem a magyar vitézek teszik lehetetlenné a bajviadalok megszüntetését. «Hozák az fölséged levelét — írja Ali basa — melyben fölséged írja, hogy az alattunk való vitézek szoktanak volna Beszprém, Palota és egyéb végek alatt kópjákat törni és bajt vívni. Azért parancsolnánk, hogy afélettől megszűnnének. Bizonyára mi szüntelen megparancsoltuk, mely mi parancsolatunkat híven meg is tartják, de az fölségöd alatt való végbeli hadnagyok és vitézek mihelyt egy kis bort isznak, azonnal levelet irnak az mi alattunk valóknak: im ez aga jőjjön ki bajra, im ez vajda jőjjön ki kópjára! És mind eképpen szoktak cselekedni. Ezek is nem tudják, hogy' üljenek vesztég s szüntelen irogatnak reájok.

Azért illik, hogy inkább fölséged fenyítse meg az végbelieket, hogy' efféléktől megszűnének. Ha azok megszűnnek, mi ezekről gondot viselünk, hogy semmi ellenkező dolognak okai nem lesznek és eképpen az jó szömszédság megmaradhat közöttük. Isten éltesse fölségedet.»

Ali basa éppen csak hogy megírta a választ, mikor hozzák Ernő főherczeg második levelét, melyben elküldte volt a Fashát agától Majthényi Lászlónak és Huszár Péternek írt mocskos kihívó levelet. Ali basát nem hozta zavarba ez a dolog. Ha — írja Ernő főherczegnek — igazán tudtára adták volna e dolgot, nem itélné fölséged Ferhát agát ennek okának lenni; mert a mennyi levelet gyalázatosképen Ferhát agának Huszár Péter írt, annak száma nincsen! Huszár Péter és a végbeliek mihelyt egy kis bort isznak, nem tudják magok sem, mit írnak, mit nem írnak. Azért ítélje meg fölséged, mennyi gyalázatot kelljen a török vitézeknek elszenvedniök. Hogy' is üljenek veszteg, ha szüntelen irogatnak reájok? Azért fölséged parancsolja meg a magyar vitézeknek, hogy az efféléktől szünjenek meg. Minékünk is gondunk leszen a mi alattvalóinkra, hogy semmi ellenkező dolognak okai ne legyenek.*

Az efféle levélváltásnak és ígéretnek természetesen semmi foganatja sem lett. Olyan török vagy magyar vitéz ugyanis nem akadt, a ki a vitézi tisztességén esett sérelmet bosszulatlanul hagyta. Azt szokták mondani, hogy a hangyának is vagyon haragja; hogyne lett volna az egymás üstökébe bocsátott indulatos vitézeknek? S ha haragra gerjedtek, a karddal való csomóoldásnál egyebre gondolni sem lehetett.

De azért a kihívások és a kihívó levelek miatt állandó maradt a panasz. A bécsi udvar Budára küldözgette panaszképen a török vitézek kihívó leveleit, a budai basák meg mindég oly szerencsés helyzetben voltak, hogy viszonzásul a magyar végbeliek bajrahívó leveleit küldhették Bécsbe. Ilyen módon mind a két fél a maga igaza mellett kardoskodott és harczolt, a végbeli vitézeknek meg eszökbe sem

* U. o.

jutott, hogy a galyibás zendüléseket, a mikbe nap-nap után ereszkedtek. megszüntessék.

Az 1583. esztendőben Ernő főherczeg megint panaszra fogta a dolgot s ugyancsak zaklatta a budai basát a bajrahívó levelek ügyében. Mint már annyiszor, most is erősen panaszkodott a török végbeliekre, a kik untalan halálra való bajviadalra ingerlik és kópjatörésre hívják a magyar vitézeket. Ennek bizonyosságára Ernő főherczeg a leveléhez csatolta Dely Musztafá kihívó levelét, a mit Eördeogh György kapitányhoz bocsátott.

Ali budai basa erre azt írta Ernő főherczegnek, hogy magához hivatta Dely Musztafát s kikérdezte őt a bajviadal dolgában. Dely Musztafa azt állítja, hogy nem ő, hanem Eördeogh György írt neki mocskos és gyalázatos kihívó levelet; erre aztán ő is kijelenté: «hogy nem mint ez rút, éktelen beszédöket elszenvedjem, jobb fejemnek, lovamnak elveszni!»

Ali basa mentegetvén a maga embereit, még ez érdekes kijelentést tette: «Más az, hogy az mi törvényünk az, hogy míg az végbeli vitézektől ki nem hívattnak, nem szoktak kimenni. De az végbeliek bort isznak, részögdösködnek, részög korukban egy felé is írnak, más felé is hosszú és rút-éktelen leveleket! Ha megjózanodnak, megbánják tettöket, s hogy az ő maguk bünét néminemüképpen elfödözhessék, úgy panasználak fölségednek és ezekre (a törökökre) háritának vétköket. Eördeogh György azonképpen cselekedött, mikor ki köllött volna menni, mikor az bajvidalnak ideje eljött, megbánta dolgát s beteggé tötöte magát. Annakutánna panaszozt fölségednek, noha ömaga adott mindenre okot.»*

A mint látjuk, a törökök folyton a mieinkre háritgatták a bünt, a bécsi udvar és a magyar végbeliek pedig örökké a frigytoró törököket vádolták a kihívásokkal. Az igazság kiderítése ilyen módon lehetetlenné vált. De a török és magyar végbelieknek ez nagyon is inyükre volt. Ők ugyanis semmi kedvet sem mutattak a megszokott vitézi

* U. o. 1583 szept. 28. Buda, Ali basa levele Ernő főherczeghez.

játékok megszüntetésére. Miattok tárgyalhattak a diplomatak, irogathatták egymásnak a leveleket, ők megmaradtak az eddigi csapáson, s bajrahívó levelek irogatásával mulatták magukat. Az ilyenek írására a török vitézeknek több alkalmuk nyílt, mint a mieinknek. A magyar főtisztek között ugyanis mindég akadt egy-kettő, a ki a királyi rendelethez tartván magát, felsőbb engedély nélkül a viadalt ki nem szolgálta. Az efféle engedély kieroőszakolása pedig jó ideig tartott. Ezalatt aztán a törökök két három levélben is szídták, korbolták és csipdesték a kihívottat, azt hívén róla, hogy nem meri a bajt fölvenni.

Az 1586. évben például Csikvári Deli Haszán bajviadalra hívta ki Csegley Ferencz pápai vitézt. Az utóbbi felsőbb engedély nélkül nem mehetvén ki a viadalra, úgy ő mint a pápai kapitányok minden követ megmozdítottak, hogy az engedélyt megkapja. Deli Haszán mit sem tudván erről, megismételte a kihívást, még pedig ezúttal már kötődző levéllel. Ez az érdekes levél így szólt: «Köszönetem után te Csegley Ferencz csak azt akarom neked megírnom, hogy jól tudod, hogy az minemű dolog miatt egymást megtaláltuk vala, mely dolognak immár vagyon esztendeje, kezdtünk vala egymásnak irogatni, mely leveleimet én nem tudom, ha vízbe rejtötted-e, avagy megégetted? Attól fogva énnekem semmi választ nem tettél. Hanem a minap írtál volt kapitányod neve alatt vitézlő Majthényi Lászlóval az én nagyságos bégemnek, úgymint panaszolkodásképpen panaszolkodtál reám. Azért Istennek hála nem vagyok sem ökörlopó, sem kecskelopó, hogy úgy panaszkodhatsz reám. Mert ezt nem lopva indítottuk vala, és ez előtt nem ezt írod vala énnekem, hanem azt írad azelőtt való leveledben, hogy te sehol el nem rejtöd előttem orczádot, hanem az két sereg között megbizonyítod szablyáddal, hogy vitéz embör vagy. Meg azt írad, hogy ha szintén én elsiketlem is, de te békét nem hagysz, hanem meg köll lenni (a viadalnak). Vitézségöd ellen nem szólok, sem irok; mert én is gyönyörködöm annak, hogy vitéz embörrel van közem. Azért az előbbeni írásod szerint, mely leveledet az nagyságos béghöz vittem vala és sok vitéz embör előtt magya-

rázzák meg, azért az előbbeni írásod szerint most is kívánom, hogy el ne röjtsed orczádat előttem, se ne csavarogj, hanem hadd lássuk egymás orczáját. Immár esztendőül fogva elég az írásban. Ha akaratod nem léssen hozzá, azt is add tudtomra. Vagy te nem lakol Pápán, vagy én Fejérvárott, s úgy megajándékozlak, hogy kin egész Magyarország csodálkozik. Költ Fejérvárott, 29. febr. 1586. Csikvári Deli Haszán. *

Haszán uram, amint látjuk, már kilátásba helyezte a csúfos ajándékot és a mocskos levelet; azért írta, hogy Csegley uram nem lakhatik többé Pápán. Mert hiszen világos dolog volt, hogy az ilyen levél és ajándék vétele után Csegley vitézi kenyeret nem ehetik többé.

A következő évben a budai basa magyar íródeákjának: Izkender agának akadt ilyenforma baja Túry Farkas huszárkapitánynyal. Ez az Izkender aga egykoron magyar volt, de pribékségre adván a fejét, a budai basa udvarába került. Innét írta Tury Farkasnak azt a gyalázatos kihívó levelet, melyben őt szatócsnak és zsidónak nevezte. A zsidónak sok pénze vagyon — írta Izkender — de még sem lovag és vitéznek senki sem tartja. Túry Farkas sem méltó a vitézi névre.

Túry Farkas kapitány e sértő levélre hasonlóval felelt. Disznófi-nak nevezé Izkender agát, a ki szerinte sem nem magyar, sem nem török, hanem hitvány murtát. Nem is ír neki ezentúl maga — úgymond — hanem majd csak az inásával irat. A mi pedig a sértő levelét illeti, azt majd megmutatja Sahin agának, a ki mind a törökök, mind a magyarok között ünnepeelt vitéz, s a ki ért a viadalok dolgához. Itéljen ő közöttük. **

Túry Farkas ezután Teufel győri generális támogatásával a királyhoz fordult s könyörögve kért engedélyt a bajviadalra. Ha — írja — a párbajt meg nem engedik neki, az ő tisztos és jó neve, a nagy Túry Györgynek és Túry Benedeknek vérrel szerzett dicsősége megyen veszendőre.

* U. o. Turcica.

** Cs. és k. áll. ltr. Turcica.

Ezért ő minden körülmény között megvív az ellenségével a pápai mezőn. A vitézi nevén nem tűri a mocskot s a ki vakmerő sértésre vetemedett, a mit talál, szenvedje! *

Híres vitéz volt a maga korában Pisky István uram, Tihany várának a kapitánya. Ismerték őt a török végházakban épp úgy, mint a magyarokban. A dunántúli csatákról szóló jelentések számtalanszor említik őt a legvakmerőbb vitézek között. A mi a daliás időkben a jó vitézeknek kijárt, abban Piskynek bőven volt része. Isten tudja, mennyi bajviadalt vívott, mennyi lest vetett, mennyit portyázott! A török rabság kenyerén is jó ideig kellett szenvednie, mert testvére a nagy váltságdíjat csak nehezen tudta megszerezni. Kiszabadulván onnét is, folytatta a küzdelmet. Híre-neve olyan volt, hogy még a török végekben is ittak az egészségére. Pedig ha a kedve haragra fordult, még a legvitézebb törököt sem átallotta «vén hábának» nevezni. Az 1589-évből Ibrahim agával, a török császár zászlós agájával összekülönbözvén, mocskos vitézi levelet bocsátott hozzá, hogy viadalra kényszerítse őt. Nagy kár, hogy e levele elveszett. Ibrahim válaszából azonban mégis megtudják, hogy Pisky uram mód felett paprikás levelet írt s mocskos ajándékot küldött. Emellett azt kívánta Ibrahimtól, hogy a Balaton sima jegén vívjanak meg életre-halálra.

A vérig sértett Ibrahim aga vad dühvel válaszolt a kihívásra. «Adassék — írja — az hazug, tökélyetlen, hitetlen, bestye kurafinak, Pisky Istvánnak Tibanba, tulajdon kezébe».

E szokatlanul durva czímezésnek megfelel a levél tartalma is. «Te hamis hitű — írja Ibrahim — hitetlen bestye, rossz kurafi, eb, ország kóborlója, nem Pisky István, hanem Kurafi Istvan és kurafia volt az te neved, az van is, az is legyen bestye, hitetlen kurafi! Talánd azt tudtad, hogy én Konstánczinápolyba mentem te tőled való felelmembe, bestye

* U. o. 1587. decz. 16. (judaeumi et mercatorem vilissimum suis in literis nuncupavit. Imo scribit me non esse virum militare). Majthényi főkapitány és Teufel generális a viadalt megengedte. Dec. 16-án maga Teufel is írt a királynak a bajviadal megengedése dolgában.

kurafi? Azért utánnom ilyen levelet írtál! De bestye hitetlen kurafi, ha az jégen nem lött (az viadal), mert énnekem nem írtad és énnekem tudtomra nem volt, hogy jégen kell megvíni; de immár most értem, mi az akaratom. Készen vagyok bestye kurafi, és ezelőtt is készen voltam; de te nem voltál ember hozzá, hanem rossz kurafi voltál! Azért ha holnap akarod, vagy holnapután akarod, én itt készen vagyok, valamikor te akarod. Én az agaságot¹ másnak eladtam; sem bégától, sem basától nem tartok; ha követ jön is, hiszem az Istent, hogy ellent nem tart róla. Hanem úgy víjunk, bestye hitetlen, rossz bestye kurafi: egy korlátba ketten menjünk be; sem tehozzád magyar vitézek ne mehesse- nek, sem én hozzám török vitézek ne jöhessenek, és ott fegyverrel lehet is, foggal lehet is, mindaddig víjunk, hogy egyik az másikat kivégezze ez világból. Azmit énnekem küldtél bestye, hitetlen kurafi, nem érdemlem én azt, de a te aggott apád az volt, te is az vagy². . . . Ez levelet látván, te hitetlen eb és rossz bestye kurafi, énnekem választot adj, mely órában és hol akarod, hogy megvíjunk; én is mindjárt elmegyek. Költ Koppánybul 2. Marcz. 1589.³ Az te nem barátod Ibrahim aga, az hatalmas török császár zászlós agája.

Az eddig említett kötődő és mocskos levelek írásán

¹ Kapitányságot.

² Tán rókát vagy valami rútságot küldött neki Pisky István. Erre céloz Ibrahim.

³ Ez az érdekes kihívó levél több egykorú példányban megvan. Itt azt a régi másolatot használjuk, a mit Hannulik hagyatékában találtunk. A kihívó levélben Ibrahim még ezt is írta: «Te hamis hitetlen eb azt is írod, hogy nem volt árpám, mivel tartanom azt az lovat, azért oda adtam tenéked. Tudod bestye eb, hogy az az ló nem enyim volt. hanem az szegény Kaszafer odabasa pénzen vette volt az ő maga feje váltságáért, úgy vitte tenéked. Immár ha az lovat nem szeretted, mért hogy őt magát meg nem tartottad és az lovat hátra nem küldted? Hazug, hitetlen kurafi az én levelemben ha az Chyrak lova vagyon, tehát én tölem azt megvárd; ha pedig Chyrak lova az én hitlevelemben nincsen, tehát éntülem azt ne kérd. Ha szintén benne volna is, tekélyetlen eb, addig néked nem adnám, meddig veled meg nem vínám».

kívül az erőszakos bajrahívásnak még más módja is dívott. A levélírás abban az időben drága mulatság volt. Aztán jó tollú deák sem mindenütt akadt, a ki az ilyes levelet megírta volna. A vitézek tehát a sértő és a gyalázkodó levelek helyett igen gyakran piszkos, rút és sértő «ajándék» küldésével erőltették ellenfelüket a viadalra. Ha az ilyen ajándékküldésnek a híre szétfutott a végházakban mindenütt kaczagtak azon s a megajándékozott vitéz mindenütt nevetés tárgyá lett. Mellőzvéen itt a «rútságokat», csupán azt említjük meg, hogy különösen járta az asszonyoknak való ajándék és a róka, meg a rókafark küldése.* A régi magyar közmondás szerint a farkavágott róka láthatatlan akar lenni. A vitéz tehát, a ki a viadal elől elrejté magát, a rókához hasonlított. Eszerint az ilyen vitéznek ajándékkul rókát vagy rókafarkot küldtek.

Mivel a törökök a disznót tisztátalan állatnak tartották, a magyar vitézek disznófarkot is küldöttek azoknak, a kik a viadalt föl nem vették.

Úgy a rókafark, mint a disznófark küldése a legnagyobb sértés, sőt a legnagyobb gyalázat számába ment. Ezt tehát csak vérrel lehetett lemosni! Nincs is rá eset, hogy az így megsértett vitéz meg nem vívta a halálra szóló bajt.

A kihívások alkalmával az a szokás is járta nálunk, hogy a vitézek a kópjáik végére kötötték a disznófarkot és a rókafarkot s maguk vitték azokat a török végházak sorompója elé.

Az 1582. év nyarán Ernő főherczeg amiatt panaszkodott a budai basának, hogy Kaposváry Mehemet aga a veszprémi viczekapitányt bajra hívta ki s «annak fölötté rút szidalommal illette volna!» Ezenkívül három simontornyai török három veszprémi vitézre irt bajt.

Ali basa Ernő főherczeg e panaszos levelére így felelt: «Bizonyára mi minden végbeli vitézöknek megparancsoltuk, hogy az frigynek oltalmazói legyenek és semmi ellenkezésre

* Kara Oveysz budai basa írja 1579. nov. 27-én a fejevári török vitézekről: «Ha ki nem mentünk volna, rókát és egyéb rútságot mieltek volna rajtunk!» (Cs. és k. áll. ltr. Turcica.)

okot ne adjanak. Mely mi parancsolatunkat minden fogyatozás nélkül meg is tartják, de ezt nem valami vakmerőségből cselekedték, hanem az fölségöd alatt való vitézők: palotaiak néminemű vitézőket híttak Fejérvárból ki; kik hogy ki nem mentek, az kópjára az palotaiak róka farkot és disznófarkot csináltak, úgy vitték Fejérvár alá! Ilyen gyalázattal illették az vitézőket! De Isten akaratjából az vitézők utánnok lévén, szinte Palota alól hozták vissza, kit mind róka farkastúl, disznófarkastúl akartunk mi az kegyelmes fejedelmünknek portájára küldeni, de az urak kérenek, hogy azt ne cselekednénk, s mi az mi kegyelmes fejedelmünk és az római császár üfölsége között való frigynek megymaradásáért el nem küldénk» *

A bajrahívásnak utolsó és legszegényebb módja az izenettel való kihívás volt. Az ilyen bajrahívást sem török, sem magyar vitéz nem tartotta magához méltónak. De azért mégis járta; mert sok jó vitéz akadt, a kinek nem volt pénze a költségesebb kihívásra.

TAKÁTS SÁNDOR.

* U. o. 1582. juni 2. Buda. A levele végén Ali basa azt is megírja, hogy ha végbeli vitézek összevesznek is, ismét egymással megbarátkoznak.

WALTER PATER.

(1839—1894.)

I.

Kevés angol városban oly eleven a mult, mint Oxfordban. E város régi épületei közt nem nehezedik ránk a kérélnelhetlen enyészet melancholiája. Oxford ódon, eleven zölddel befutott, ma is a régi célt szolgáló egyetemi épületei más hangulatot keltenek: nem a multat hozzák a jelenbe, hanem a jelent viszik vissza a multba: mintha századok nehéz tudata lefoszlana rólunk egyszerre s a régi épületek hajdani kortársai lennének. Álmunkból csak egy-egy forgalmasabb utca rezzent föl, hogy a történeti érzék keltette illusio szétfoslása után annál erősebben érezzük a XX. század levegőjét.

És ebben a városban, melynek hangulata ilyen kettős, melynek egyik utcájából a másikba lépve mintha évszázadokat lépnénk át, élt és tanította a jelen nemzedéket, kutatta, álmodta és írta a multat Walter Pater, az újabb angol irodalom legnagyobb essay-írója és legművészibb stylistája.

Nagy szenvedélyek, zajos események ép úgy hiányznak életéből, mint műveiből. Ez az élet távolról nézve egyhangúnak és egyszínűnek látszik, holott az ő nuanceok iránti rendkívüli fogékonysága bizonyára érezte benne a tompított színeknek és félhalk hangoknak azt a meglepő gazdagságát, melyről műveinek minden lapja tanuskodik. Walter Pater 1839-ben született Londonban. Atyja, a dockok szegény vidékének önfeláldozó orvosa, oly korán meghalt, hogy Pater alig emlékezett rá. Halála után családjá a közeli Enfieldbe költözött s itt egy régi, nagy-

kertes házban növekedett föl a gyermek. Mint tizennégy éves fiú, a canterbury-i King's School tanulója lett. Életírói megegyeznek abban, hogy a fiúban e korban a korárettség semmi nyoma, a kivételes intelligencia semmi jele sem mutatkozott. De már gyermekkorától kezdve — szinte æsthetikai ösztönből — kedvelt mindenféle symbolikus szer-tartást és a hallgatag, komoly gyermek szeme előtt nem maradtak rejtve az életben gyökeredző fájdalmak és szomorúságok. «A bñnyomások két áradata jött a külső nagy világból, mintha a tudton kívül nyitva hagyott ablakon özönlene be, vagy a magas kertfalak fölött: a szépség és fájdalom érzetei» — írja egyik, sok részletében autobiographikus érdekű művében.* A szépség és szomorúság oly korban hatalmukba ejtették, a mikor más gyermekben még egyik iránt sincs igazi fogékonyság. S a szépség és szomorúság megosztzkodtak későbbi életében is ezen a magános lelken és egyensúlyban tartották állandóan érzelmeit: a szépség nem engedte, hogy fáradt lemondóvá, a szomorúság, hogy hideg élvezővé váljon.

1858-ban az oxfordi Queen's College-be lépett. Mint egyetemi tanuló nem keltett figyelmet. A nagy emberek ama lassan érő, lassan dolgozó, tökéletességre törekvő típusához tartozott, melyet ma W. Ostwald meghatározása szerint «classikus» typusnak szeretnek nevezni. Egyetemi tanulmányait 1862-ben közepes eredménnyel végezte. 1864-ben a Brasenose College tagjává választották. Ettől kezdve oxfordi életének csöndjét csak egy-egy continensi utazás szakította meg s az a néhány év (1885—1893), melynek szünidőiben Londonban lakott. Eseménytelen külső életében ez utazások látszanak a legfontosabbaknak s még ezek is mintha csak műveiért lennének fontosak: kiröpült olykor, hogy a művészet birodalmában szépségeket gyűjt-sön össze, melyeknek anyagából a magánosság napjaiban újszerű virágokat növelhet. Mert életének igazi nagy eseményei végtelen gonddal és szeretettel készült műveinek megírásai voltak. Nem volt divatos és népszerű író — nincs

* *The Child in the House.*

talán két szó, mely kirívóbb ellentétben állana Pater művészetének lényegével, s nem volt termékeny író sem: műveinek legújabb teljes kiadása* tíz, csupán tartalmilag súlyos — kötetben jelent meg. Walter Pater, a kritikus, első sorban önmagával szemben gyakorolta hivatását. A mint más írók, művészek termékeiből kiválasztotta azokat a teljes értékű műveket vagy részleteket, melyeket «a lángész heve, a mű anyagába hatolva, kikristályosított»,** a maga gondolkodása, ismeretei, képzelete kohójának szinte csak e teljesen kialakult termékeit hagyta ránk. Ha lehetne így kifejezni magunkat: ő egyenest csupán «válogatott műveit» írta meg.

Válogatott műveit s hozzátehetjük: válogatott olvasók számára. A mindjobban terjedő műveltséggel olvasóinak száma szaporodni fog — műveinek egymást érő kiadásai ezt már is jelzik — de megmarad mindig a kevesek írójának. Mert nagyon is sokat kíván olvasóitól: széleskörű és nem felszínes műveltséget, elmélyedő olvasást, azt a képességet, hogy ne csakkövetni tudják az író gondolatmenetét, hanem megtenni egyedül is azt a szellemi utat, mely gyakran két egymásra következő mondatának összekötéséhez szükséges, s szinte az activ képzelet egy nemét, mely képeket és szobrokat lát egy egy művész nevének hallatára már és meg-elevenít embereket és tájakat, végiggondol pillanat alatt történeteket és philosophiai rendszereket, melyekre csak egy-egy látszólag könnyedén odavetett szó utal. Egyszóval: több activitást, több önmagától hozzáadást kíván, mint a mennyit az átlagos olvasó adni képes. Walter Pater csak azokhoz megy el, kik magános útján elébe mennek. Mint a *Stylus*-ról írt tanulmányában írja: a művelt író «mindig tartózkodni fog az olvasó értelmének nem hízogó segítségét nyújtani. A merész szellem számára szívesen látott inger van abban, ha szakadatlan megfeszítést kívánnak tőle, mit az író véleményének biztosabb és intimebb felfogása jutalmaz meg »

* *New Library Edition of the Works of Walter Pater. Macmillan and Co., Ltd., London 1910.*

** *The Renaissance. Preface XI.*

Művei czímsorának áttekintése már nagyjából tájékoztat érdeklődésének irányai felől. Új kiadásának sorrendje lehetőleg megtartja az első megjelenés időrendjét. Első kötete: *The Renaissance, Studies in Art and Poetry* (1873),* melyben a renaissance körébe tartozó tanulmányokon kívül (pl. Pico della Mirandola, Sandro Botticelli, The Potry of Michelangelo stb.) egy terjedelmesebb essayt találunk Winckelmannról, ki — a kötet előszava szerint — «a renaissance utolsó gyümölcse és meglepő módon megvilágítja annak vezető eszméjét és irányait». Ez essay, mely eredetileg 1867-ben a *Westminster Review*-ben jelent meg, volt Pater hivatottságának első kétségtelen jele. E kötet megjelenése után néhány évig bírálatokat, tanulmányokat írt, melyek kötetben csak később jelentek meg, majd érdeklődése és munkássága legnagyobb szabású compositiója, *Marius the Epicurean* (1885) kidolgozására összpontosul. E kétkötetes mű megírása egyfolytában éveken át foglalkoztatta s mint egy 1883-ban Vernon Lee nek írt levélben mondja: szinte kötelességnek érzi, hogy befejezze, bár ugyanakkor már kisebb művek látományai jelennek meg előtte (visions of many smaller pieces of work), melyeknek kidolgozására több kedvet érez.** E «látományok» csakhamar testet öltöttek: 1887-ben jelentek meg összegyűjtve *Imaginary Portraits* címmel. Ez elnevezés, melyet említett levelében nagy művére is alkalmaz, Pater új, egyéni műfajának megjelölésére szolgál. Felgyülemlett különböző tárgyú tanulmányait 1889-ben *Appreciations* címmel foglalta kötetbe. E kötetben a *Stylus*-ról írott tanulmányán kívül, mely valóban tökéletesen illusztrálja is egyszersmind a benne kifejtett gondolatokat, nagyobb részt angol irodalmi tanulmányokat találunk. (*Charles Lamb, Coleridge, Love's Labour's Lost, Measure for Measure, Shakespeare's English Kings, Sir Thomas Browne, Romanticism*, stb.) Életében megjelent utolsó nagy műve: *Plato and Platonism* (1893) —

* Ez évszámokkal az első kiadás idejét jelezzük.

** E levéltörödéket közli A. C. Benson: *Walter Pater. (English Men of Letters)*. 90. l.

az előszó szerint egyetemi előadások átdolgozott sorozata — Pater mindig éber philosophiai érdeklődésének érett eredménye. Mert mindazt, a mi intensíven foglalkoztatta őt, átvitte életébe, kedves témái aztán vele együtt fejlődtek, mélyültek, szinte megtelítették egy időre egyéniségét s ekkor — mielőtt más thema kiszoríthatta volna — átmentette oda, mi neki a fokozott életet jelentette: műveibe. Így keletkezett beható görög tanulmányainak főeredményeiből az a gazdag kötet, melyet halála után legjobb barátja, C. L. Shadwell *Greek Studies* czímen adott ki. Görög tanulmányai részint irodalmi, részint művészeti tárgyuak (*Beginnings of Greek Sculpture, The Marbles of Aegina, The Age of Athletic Prizemen*). Az irodalmiak közül Demeter és Persephone mythosáról írt tanulmánya — Pater nyilatkozata szerint — a legfáradságosabb és legnehezebb munka volt, mit valaha végzett. Shadwell rendezte sajtó alá utolsó kötetét is: a *Miscellaneous Studies* három imaginárius arcképen kívül (*The Child in the House, Apollo in Picardy, Emerald Uthwart*), melyeket egy második ily című kötetbe szánt Pater, főleg utolsó éveinek tanulmányait tartalmazza (*Pascal, Prosper Merimée, Notre-Dame d'Amiens* stb.). *Gaston de Latour*, Pater második, félbehagyott nagy compositiója és az *Essays from «The Guardian»* zárják be munkáinak sorát.

E kilencz könyvezim megannyi ajtó, melyek különböző, egymást bonyolultan keresztező utakon át Walter Paterhez vezetnek.

II.

The most original and philosophical of critics, mondja Paterről — a præraffaelita mozgalmat követő kritikai irodalmat tárgyalva — egy angol irodalomtörténet.* A művészi öntudatosság és lelkiismeret kivételesen nagy mértéke az, mi nekünk benne a legszembeszökőbb. Tudatosan csak a magáéból akarja adni mindazt, a mit ad. Gondolatainak,

* Garnett and Gosse: *English Literatur*, IV. 357. l.

kifejezőmódjának, sőt műfajának eredetisége is nagyfokú öntudatosságából következik, mely a véletlent (vagy annak látszót), az ösztönszerűt, a képzelet szabad csapongását kerüli — tán le is nézi egy kissé — s mindent egy nagyon határozottan körvonalazott egyéni theoria alapján cselekszik. S e kiforrt, lehiggadt és kikristályosodott theoria — *θεωρία* írná Pater, mert szeret visszamenni a szavak születése helyéhez, eredeti alakjához és értelméhez — csodálatos egységbe foglalja különböző tárgyú műveit. Mindenik önálló, önmagában befejezett és teljes értelmű egész s mindeniknek vannak mégis titkos rekeszei, melyekbe csak a többiekén át lehet bejutni; mindenik bizonyos mértékig föltételezi és kiegészíti a többit. S e *circulus vitiosus* annál jobban megfog minket, minél több láncszemét ismerjük a bűvös körnek. És műveinek chronologiai sorrendje sem adja meg a kivezető fonalat.

Azt akarjuk tudni, hogy szerinte mi az *essay*? Pater megfelel rá a *Plato and Platonism*-ban. S akarjuk tudni: milyen Pater *essay*-je a valóságban? Olvassuk el például *Renaissance*-át. Akarjuk tudni, mit tart a kritikus feladatának? Megtudhatjuk a *Renaissance* előszavából s kritikái gyűjteménye megvilágítja a kérdés másik, gyakorlati oldalát is. És Pater platonismusához illustringul szolgálhatnak *imaginarius* arcképei, platonismusának fejlődését megértjük *Marius the Epicurean*-ból, ez *epicureismus* tartalmát a *Renaissance* utószavából stb. és minden művének *stylus*-át a *stylus*-ról írt tanulmányából. Hogy művei tartalmilag is sok helyt kiegészítik egymást: már a fentiekből következik. S mert e művek ily theoriai alapra épültek, két főkérdésünk van Paterrel szemben: milyen ez a theoria és mint tudta azt megvalósítani. De mert nagyon pontosan tudta — elméletben — hogy mit akar és nagyon pontosan tudta — gyakorlatban — a mit akart: e két kérdés szinte egygyé olvad. E ritka jelenségnek megvan a kielégítő *psychologiai* magyarázata is: elmélete egyéniségében gyökerezik, tehetsége irányától, mélységétől — s korlátaitól is — függ. Nem tetszés szerint választott több lehetőség között, hanem szabályul állította fel magának a ránézve egyetlen lehetségest.

Elmélete egy nagyon határozott, egyenes irányban haladó egyéniség theoretikus kifejeződése, ki műveiben élte ki magát.

S ezért Pater művészetének gyökere ott van az élet méltó céljáról, feladatáról, legfőbb boldogságáról való fel-fogásában. Ellenségei — hogy ily önzetlen, nemesen visszavonuló életnek is lehetnek ellenségei! — kik nagy munkájának (*Marius the Epicurean*) bizonyára czímét olvasták csak, hedonistának kiáltották ki. «Epicureismusának» fejlődését részletesen rajzolja ott, legösszefoglaltabban azonban a *Renaissance*-ban fejezi ki: «Az érverések megszámlolt mennyisége adatott csak nekünk a sokszínű, drámai életből. Hogyan láthassuk ez alatt mindazt, mi ez alatt a legfinomabb érzékekkel látható? Hogyan haladjunk leggyorsabban csúcsról-csúcsra s legyünk jelen mindég a gyúponban, hol a vitális erők legnagyobb száma legtisztább energiájában egyesül? Mindég ily erős, drágakőszerű lánggal égni, fenntartani ez extasist: siker az életben.» Van egy lehetőség a születés és halál közti rövid időköz kiterjesztésére: «ha a lehető legtöbb pulsatióra teszünk szert az adott időben». S mert a művészet már az élet szépségeinek összesűritése, az életnek e gyorsított érzetét leginkább a szépség vágya, a művészetnek a művészetért való szeretete adhatja meg. Az életboldogság: ott lenni mindég a focusban, a legmagasabb szellemi fejlődöttség és a legtökéletesebb érzékelhető szépség focusában. «A philosophia, a speculativ műveltség szolgálata az emberi szellem iránt az, hogy éles és mohó megfigyelésre ébressze és riassza föl.»

Hogy e felfogás, ez az intellectualis epicureismus mily távol van a hedonismustól, tán fölösleges fejtegetni. Marius, ki gyermekkora komoly naiv hitétől a herakleitosi örök változás átérzésén keresztül a cyrenei iskola élvezet-elméletéhez jut s azt úgy akarja megvalósítani, hogy «abszolút szabad szellemmel a jelen megszépítésére» törekszik és — bizonyára Plato hatása alatt — a contemplativ élet új formáját teremti meg, melynek «bensőséges boldogságát a visió — tökéletes emberek és dolgok visiója» teszi; ki fellázadó számalommal és irtózáttal fordul el az aréna lát-

ványosságaitól, míg Marc Aurél stoikus közönyét megőrzi; kinek érzése szerint Marc Aurél tolerantiájában, «a pusztában, hogy ily jelenetnél türelmesen ülve tudott maradni, volt valami, mi a császárt a jogos és jogtalan kérdésében most és örökké az ő niveauja alá látszott lenyomni», mert «ő legalább, a testi szem alázatos szolgája, egy krisist látott az életben, e rövid sötét létben küzdelmet az igazán jó és igazán gonosz közt s a bölcs Aurelius a harc küzdelmét nem látta»; ki a keresztyénség küszöbén, nem hitből, de szeretetből, feláldozta életét s mint «anima naturaliter christiana» hal meg; kinek élettörténete Pater «epicureismusának» legrészletesebb kifejtése: nemcsak az «epicureismus» tartalma felől tájékoztat bennünket, de a mint minden philosophiai rendszer mézesöppjét tovább viszi fejlődése útjára: az élet ez összesűrítésének módszerét is megmutatja.

Ily életfelfogás mellett a kritikus æsthetikai kritikussá válik, kinek feladata: megkeresni minden idők életének legteljesebb kifejezőit s ezekben — egyéniségekben és műtárgyakban — azt, a mi szépségüket, hatásukat egyedülvalóvá, minden mástól különbözövé teszi. «Megkülönböztetni, elemezni, elkülöníteni mellékkörülményeitől azt a ható erőt (virtue), mi által egy kép, táj, szép személyiség az életben vagy könyvben a szépség vagy élvezet e különös benyomását előidézi.»* S ezt a célt nem úgy érheti el, ha a szép elvont meghatározását keresi s alkalmazza mértékül, hanem ha válaszol e kérdésekre: «Mi nekem e dal vagy kép, ez az életben vagy könyvben jelentkező megnyerő személyiség? Milyen hatást kelt valójában bennem? Élvezetet nyújt e nekem? S ha igen, mily fajú és fokú élvezetet? Hogyan módosul az én természetem jelenléte által és hatása alatt?»**

E felfogás — melynek kialakulására Ruskin hatott — az ú. n. subjectiv kritika hívének mutatja Patert, de nem a történeti módszer ellenére, hanem mintegy föléje építve;

* *The Renaissance*. Preface, IX. 1.

** U. o. VIII. 1.

nála a történeti módszer megelőzi, előkészíti az æsthetikai kritikus feladatát, mely azon a ponton kezdődik, hol az előzmények és a milieu ható erőinek felbecsülése véget ér.¹ És nála nem mutatkoznak e subjectivismus veszélyei, mert elfogulatlansága, nagy fogékonysága és nagy műveltsége ellensúlyozzák azt, mert nincsenek æsthetikai dogmái s végül: mert themái megválasztásánál is megmarad egyénisége korlátain belül és csak azzal foglalkozik, a minnek hívó hangjára lelkének számos húrja megrezdül. Pater nem felejtí el soha, mit Ruskin nem vesz észre: «hogy csak egyénisége határaiból beszél»² és subjectivismusának végső következményét is levonja: véleményét nem tartja általános érvényességűnek. Ennek fölismerésével együtt jár a skepsis s ily állásponton az író mondani-valójának *equivalens* formája az *essay* lesz. Mert — fejtegeti Pater³ — annak a mindjart kezdettől egymástól eltérő három útnak, melyen az emberi szellem az igazsághoz közeledik, három különböző irodalmi forma felel meg, melyek megválasztása nem az író izlésétől függ, hanem szükségszerűen az anyagból következik: az ösztönszerű, még rendszertelen philosophiai gondolkodásból a *vers*, a dogmatikusból az értekezés, «mely feltételeinek és következtetéseinek igényteljes felállításával a scholastikus csalhatatlanság természetes terméke» s a skeptikusból az *essay*. Az *essay*ben — mondja Pater *Montaigne* re vonatkoztatva, ki legkedvesebb íróihoz tartozott — «pontosan az az irodalmi forma kínálkozott neki, melyre szüksége van egy oly szellemnek, kinek számára az igazság is csak egy lehetőség, a mi nem általános érvényű következképen, hanem csak mint egy különös személyes tapasztalat csulékony eredménye mutatkozik.»

Így, szükségszerűen, lett Pater tudományos munkásságának is állandó formája az *essay*. De ez *essay*k nem merítik ki az ő egész tehetségét. A tudós kutató, elemző, bíráló és új kapcsolatokat létesítő tevékenységében nem ér-

¹ *Plato and Platonism*, VI. fejt.

² Péterfy: Ruskinnek *Vlencze kövei*-ről. *Össz. munk.* II. 414.

³ *Plato and Platonism*, VII. fejezet, II. rész.

vényesülhet kellően alkotó képzelme, mely a fölhalmozott tudást souverain módon nyers anyagul használja föl látományaihoz. Az æsthetikai kritikus tárgyai közé sorolja Pater a szép emberi életet is és költői képzelete teremt számára ily szép életet, melyekkel aztán szinte az essay-író módszerével foglalkozik. E műveiben tudománya nem öncél, költői álmái az ismeretek biztos talajából nőnek ki. Mert tehetsége teljessége szerint Pater nem tudós és nem költő, de e kettős negativum nála nem hiányt, hanem gazdagságot jelent: benne egygyé olvadt a tudós a költővel. A tehetségnek ez a kettős iránya, mely az író lelkében oly könnyen disharmoniát okozhat, benne egyensúlyban van s szinte az írói tehetség új típusává válik, mely a maga legteljesebb kifejezéséül egy új műfajt teremt. Ő maga imaginary portrait-eknek nevezte ilyenmü műveit. S mert összes munkái közül ezek a legsubjectivebbek — már egyéni műfajuknál fogva is — a Walter Patert nem ismerő olvasót talán első sorban ezek érdekelhetik.

Az imaginarius arczkép egy lelki állapot vagy jellem fejlődésének látománya, melyben összesűrűsödik minden, mi avval éltető viszonyban van. E kor- és stylszerű részleteket a biztos és alapos ismeret rajzolja, de az imaginatio az, mi az egésznek egységet ad. Tudás és képzelet összeolvadva teremtik meg a képet. Az előadás nem elbeszélő és hiányzik belőle minden drámai. Pater alakjai nem beszélnek s az élet külső eseményei sem a maguk eleven, zajos teljességükben jelennek meg, hanem csak a mint lényeges elemeik egy önmagával elfoglalt lélekben viszhangot keltenek. A nem föltétlenül szükségesnek elhagyását, mit Pater a művészet főtörvényének tart, itt az életre alkalmazza: «Megszerezte azt a művészetet, minek közlése minden magasabb nevelés legfontosabb hivatása, azt a művészetet ugyanis, hogy az eszményi vagy költői vonásokat, az előkelőség elemeit köznapi életünkben, úgy kiemelje, hogy végre a dísztelen maradék, napjaink polyvája, débris-je annyit számítson, mint ha nem is léteznék.»* A mű-

* *Marius the Epicurean*, I. 4. fejj.

vészi oekonomia ez elvét nagy következetességgel valósítja meg imaginarius arczképeiben. Képzelete ily, csupán a lényegesre szorítózkodó, eszményítve összesűrített életeket teremt s ezekkel ő maga úgy helyezkedik szembe, mint a hogyan az æsthetikus egy műremeket néz. «Arra törekszik — mondja e műveiről az *Edinburgh Review* — hogy a közönséges élet közönséges dolgait — a természetes világot — az isteni művész teremtményének tekintse, valóságos műtermékként, a művészet szellemében értelmezze.»* Innen van, hogy művei tényleg nem az élet teljességének, hanem igen nagy művészettel festett képnek hatását keltik, valóban: imaginary portrait. Ez az élettől való elvontság, a közvetlenség e hiánya tagadhatatlanul valami hidegséget okoz. Pedig Walter Pater, ki a költőiség egyik főelemének az emlékezést tartotta, a maga életének minden lényeges emlékét belefestette ez arczképekbe.** Átélt és intenzív elképzelés közt kevesen érezhettek oly csekély különbséget, mint Pater. Az átéltnek megszépült emléke és az elképzelt közt pedig már elmosódik a határ s tán a legfinomabb szem sem veszi észre nála az átmenetet a kettő között.

Imaginarius arczképek teszik Pater munkásságának felét. Ő maga is annak nevezi — már említett levelében — Mariusát, melyet némelyek regénynek mondanak. A mily viszony van a novella és rövid imaginarius arczkép közt, ugyanaz a viszony áll fenn a regény és Marius, vagy másik, félbemaradt nagy imaginarius arczképe: Gaston de Latour között.

Marius szinte magának Walter Paternek imaginarius arczképe, az «Ich-Roman» újszerű változata. Mert ha Pater és Marius életét párhuzamosan végiggondoljuk, állandó megfelelést találunk mindvégig, nem a két élet tényei, de gondolatai és érzethangulatai közt, mintha Pater ezeket a maga életéből egy messze korba visszavitte volna s tudós phan-

* *The Edinburgh Review*, 1907. No. 421. 43. l.

** «Bár munkájának módja alakilag a poesistől a prosához fordult, költői lelkületű maradt — s mindég annak kellett maradnia — ez alatt egyebek közt azt értem, hogy sokat és szinte rendszerből emlékezésben élt.» *Marius the Epicurean* I. 9. fejt.

tásiájával reconstruálta volna azután azon tényeket, melyekből abban a világban ily gondolatok és hangulatok kinőhetek. S ezenkívül sok részlet minden átvitel, jelenbe való átfordítás nélkül egyenesen önéletrajzi értékű.

Pater comprimáló dolgozási módja nem volt alkalmas nagy compositiókra, ez egy műve ebben kivételes, mert itt a compositio arányait mintegy életéről mérte le s a nagy arányokat élete tartalmával töltötte be. S mert ily önarcképszerű — csak más korba és más környezetbe helyezve — másik nagy compositiója: *Gaston de Latour* is, a két mű között bizonyos párhuzamosságnak kellett keletkezni, a mi előre haladva egyre feltünőbbé vált, míg Pater — nem akarván ismételni önmagát — elvesztette kedvét a folytatáshoz.

Az a kötet (*Imaginary Portraits*), mely czimül is az új műfaj nevét viseli, négy legismertebb «arcképét» adja. A tartalomjegyzék ez arcképeket a mű egyes fejezeteiül tünteti fel* és Pater szűkszavú kifejezésmódján e beosztás szinte előszót pótol, mely a négy arckép összetartozóságára, egymásközi relációjára figyelmeztetné az olvasót.

Az első arckép Watteau-é. Egy végtelenül fogékony, gyöngéd és önzetlen szerelmében szinte személytelenné váló leánylélekben tükröződik évek hosszú során át az udvari festők e fejedelmének nyugtalan élete. A valenciennes-i kis kömüvesfiúból Paris ünnepelt művésze lesz, kinek új, játszi, ragyogó művészetében talán csak e leány érzi meg a mélységet és komolyságot, a valenciennes-i gyermeknapok vágyódó álmait s talán csak e leány látja lelkében a szakadékot: hogy mint bűvöli el őt a hiú színes nagyvilági élet — vásznain megjelenő álomvilágának halvány mása — míg értelme lenézi és megveti azt. «Egész életében beteg ember volt. Mindig valami olyat keresett a világban, a mi itt nem kielégítő mértékben vagy egyáltalán nincs meg». Így végződnek a valenciennes-i lány naplótöredékei.

* Chapter I. A Prince of Court Painters. Chapter II. Denys l'Auxerrois. Chapter III. Sebastian van Storck. Chapter IV. Duke Carl of Rosenmold.

E lány Watteau tanítványának, Jean-Baptiste Paternek nővére, kit Walter Pater szeretett családjához tartozónak tekinteni, de — Pater szerénységére jellemzően — családi nevét a napló sehol sem említi.*

Watteau arcképe a művészetébe menekült álmodó lélek halk tragikumáról beszél.

A XIII. századi Auxerre békés bortermő vidékére vezet a második arckép. Mintha Dionysos támadna új életre *Denys l'Auxerrois*-ban, ki az érzéki szépség aranyával áraszt el mindent maga körül, ki felszabadítja, felfokozza mindenben és mindenkiben a mohó életlázt s egy pillanatra szinte megvalósítja a maga féktelen, gazdag álomvilágát, mígnem a máorból föleszmélők kegyetlenül elpusztítják a titokzatos idegen hatalmat. E Paternál szokatlanul phantastikus és színes kép elemeit az érdeklődő olvasó kinyomozhatja görög tanulmányaiban.**

A harmadik arcképen a XVII. századi Hollandia mozgalmas élete és gazdag művészete sűrűsödik ragyogóan színes háttérre, melyből élesen kiválik egy genialis előkelő ifjúnak, Sebastian van Storcknak szinte mozdulatlanul gondolkozó, élettől elfordult arczéle. Sebastiant hideg vérmérséklete és fölényes, szigorúan logikus értelme túlzó intellectualistává teszi és spinozai gondolatokból szövődő «alaktalan és névtelen, egyenletesen szürke, végtelen világ» utáni vágya lefoszlat róla minden földi köteléket. Lelkében egy metaphysikai tétel súlya alatt semmivé zsugorodik a látható világ.

Duke Carl of Rosenmold — a negyedik arckép — egy XVIII. század eleji kis német fejedelemség trónörököse, majd uralkodója. Gyermekkori határozatlan vágyainak irányt ad Conrad Celtes sapphikus ódája: *Ad Apollinem, ut ab Italis cum lyra ad Germanos veniat*. Herder és Lessing ez előzője, kinek távoli álmát Goethe valósította meg, az — olykor rosszul is értelmezett — szépség és művészet szom-

* Benson, i. m. 124. l.

** Dionysos: *The Bacchanals of Euripides*.

jas keresésében töltött lázas ifjúság után, hirtelen véletlen halált hal. De Apollo eljött aztán Németségba.

E négy alakban közös, hogy elgondolt, álmodott világuk valóságosabb nekik a való világnál s örökké idegenek maradnak környezetükben. Nincsen egyensúly lelki világukban. Az élet törvényei, melyeket álmvilágukból kizártak, kérlelhetlenül uralkodnak rajtuk mégis. Ebből származik tragikumuk. «Egész életemnek mily kicsi részével fogok valóban Valenciennesben élni!» sóhajtja a francia napló írója. Walter Pater minden alakja élete egészének csak egy kis részével élt a valóságos világban, mert Walter Pater is csak így élt Oxfordban.

E négy külön arczkép között erős lelki kapcsolatot teremt, hogy mindeniknek szeme az elérhetetlen távolságok álmvilágába vész. Ez az álmodozó kifejezés kissé elmosza az arcvonások különbségeit és Walter Pater szellemi arczképére emlékeztet. Mintha a maga élete legmélyebb problémájának — talán tragikumának — megoldását keresné s a maga mindenütt és mindenkivel szemben magános lelkét álmodná bele különböző korokba emberekbe és helyzetekbe. De sehol nem találja meg a hidat, melyen át magános lelkei az életbe juthatnának. S ezt a hidat a maga életében sem tudta megépíteni. De képességei szinte az élet fölé emelték és e magasságban olthatatlan szépségszomja mindig új kielégülést talált és minden erejét lekötő munkássága enyhítette magányát. «Egy páratlan (unique) temperamentum titkos helyeiről különös, eladdig ismeretlen virágokat és gyümölcsöket hozott és néki az új benyomás, mit ez nyújtott, a tervezett fölséges hatás már mint eredmény számított — mint befejezett eredmény», mondja Leonardo da Vinciről s az olvasónak önkénytelenül is az ő műveire kell gondolnia, melyeknek minden során ott van a titkos jegy, hogy első sorban magának írta és mint minden magának dolgozó írónál: fontosabb volt neki a mű megírása a megírt műnél. S talán némileg ebből is következik, hogy a stylusra oly nagy gondot fordít.

E stylust csodálták azok is, kik Pater műveinek tartalmi értékét vonakodtak elismerni s azok is, kik műveinek

főértékét nem művészi stylusában találták. Mindenki érezte, hogy lapjain a gazdag angol nyelv kifejezőbbé és gazdagabbá szépült. A stylus kérdései — magánál és másoknál is — oly fontosak voltak neki, hogy e kérdéseknek külön essayt szentelt.* Hogy a stylus nem valami külsőség, mert hiszen a gondolati anyagnak a stylus ad érzékelhető formát, ezt kevés író érezte oly erősen, mint Pater. Ez érzésből fakadt stylusának legfőbb törvénye, miben Flaubert tanítását fogadta el: hogy ha lehetséges is egy gondolatot különbözőképpen kifejezni, csak egyetlen szó, egyetlen fordulat, egyetlen mondat van, mely tökéletesen kifejezheti azt s ezt az egyetlent megtalálni a művész feladata. Ez elv követéséből önként következik a stylus őszintesége és újszerű, egyéni színezete. A flauberti elvvel kapcsolatos a másik főtörvény: a gondolat fölösleg nélküli kifejezése. Az «elhagyás» elve, melyet compositióiban is követ, stylusában is érvényesül. «Mert igazában minden művészet a fölösleges dolgok eltávolításából áll». Elhagyni a lényegtelent, a magától értetődőt, a könnyen odagondolható, míg végre — legalább mennyiség szerint — több van a sorok között, mint a sorokban. De az így nagy gonddal és művészettel fölépített mondatok csak kis részletei a compositiónak, mert mindennél lényegesebb «a műnek amaz architektonikus conceptiója, mely előre látja a véget a kezdetben és soha szem elől nem téveszti azt és minden részletnél tudatában van mind a többi is, míg az utolsó mondat, nem csökkenő erővel, kifejti és igazolja az elsőt» (*Essay on Style.*)

Ez elveknek megfelel Pater stylusa. Ez a stylus gazdag, mert erős, élénk benyomásokat, sok képzet viszonyulásából keletkező gazdag gondolatokat fejez ki; takarékos, mert mindezt a lehető legkevesebb szóval, a legtömörebb formában adja; egyéni, mert egy nagyon határozott egyéniség pontos kifejező eszköze és választékos, mert szinte túlfinomult izlés érvényesül benne. Szóképeinek sym-

* És *Marius the Epicurean*-ben, sok elszórt megjegyzés mellett, külön fejezetet: I. 6. Euphuismus. Pater e szóval a tudatosan művészi stylt jelöli meg.

bolikus ereje pedig s a nevek, vonatkozások, utalások, melyeket a járatlan olvasó talán bosszantó lexicalis adathalmaznak néz, olykor szokatlan mélységüvé teszik egy-egy mondatát. S mint a hogy megvan az a képessége, hogy pusztán az alkalmazás helye, a mondat többi tartalma által egy név, egy-egy utalás magába szívja, pótolja és kifejezze azt az egész gondolatkört, mely vele asszociálódott, e tömör nyelv egyéb szavai is — talán a közönségesen használt jelzők elhagyása folytán — mintha teljesebbek lennének, mint másutt, mintha felszívták volna az elhagyott mondatrészeket. És a nyelv minden zenei eszközét értékesíti, hogy mondatainak tartalmi hatását az érzéki benyomás által is megerősítse.

A szavaiba és mondataiba comprimált erők olvasáskor felszabadulnak, szétterjeszkednek s ebből származik műveinek fokozott sugalmazó, gondolkoztató hatása.

Vannak azonban e stylusnak árnyoldalai is. A tulságos kidolgozottság olykor szembetünő. Vannak mondatai, melyeknek szerkezete összeroskadt a beléjük zsufolt gondolatok és hangulatok súlya alatt. És vannak mondatai, melyekben mintha több, különböző időben keletkezett gondolat és hangulatréteg rakódott volna le. De ha néha, kivételesen, tömörsége nehézséggé, választékossága keresettséggé, a világosan odagondolható elhagyása homálylyá, s egyéni volta modorosággá válik is: művei legnagyobb részében stylusának minden szépsége, minden fénye árny nélkül érvényesül. A tulságoktól csaknem mindég megóvja művészi érzékének komolysága, tisztasága és nyugalma, azok a tulajdonságok, melyek egész egyéniségét, gondolatvilágát, érzelmeit és életet is legjobban jellemzik. «Egy fehér madár — mondta komoly tekintettel anyja a gyermek Mariusnak — egy madár, melyet keblében kell zsufolt nyilvános téren keresztül vinni — a lelke ehhez hasonlatos.» Walter Pater a maga lelkét komoly, szép nyugalommal, hófehéren vitte át az életen.

GRÓF SZÉCHÉNYI FERENCZ ÉS SCHLEGEL FRIGYES.*

Bevezetés.

Mielőtt felolvasásom tárgyára áttérnék, mély köszönetet mondok a tek. Akadémiának, hogy szerény tudományos törekvéseimet a tagjai sorába való emeléssel oly fényesen megjutalmazni kegyeskedett. A magyar germanistika értékes hagyományait követve, csekély tehetségeimmel kezdettől fogva azon igyekeztem, hogy vizsgálódásaimban a magyar és német culturalis érintkezések történetéhez némi adalékokat szolgáltatassak. Csak természetes, hogy akadémiai széketem is oly dolgozat bemutatásával bátorkodom elfoglalni, a melyben e nagy kérdésnek egy kicsi pontjára világosság derül. Csak egy sugár az egész, a melynek azonban két valóban kiváló embernek egymáshoz való viszonya fényt is, meleget is ad. Egyikök Széchényi Ferencz gróf, a kinél nemesebb és bölcsőbb áldozatokat senki sem hozott a magyar művelődésért; a másik Schlegel Frigyes, a ki mint a romanticismus ébresztő és vezető szelleme, olyan ösztönzésekkel gazdagította a XIX. század világculturáját, mint csak kevesen kortársai közül. E két név varázsa dolgozatomnak, melynek rövid kivonatát bemutatni bátorkodom, talán némi érdeket adhat.

Fejtegetéseim alapját az a huszonkét, a Nemzeti Múzeumban őrzött levél szolgáltatja, a melyeket Schlegel Frigyes és neje Széchényi Ferenczhez intéztek. Ezeket kiegészíti az a hivatalos jellegű anyag, mely a bécsi Házi,

* Kivonat szerzőnek akadémiai székfoglaló felolvasásából.

udvari és állami levéltárban található és a melyet a kutatás eddig még szintén nem használt fel. Mindez együttvéve lézagpótló adalék Schlegel Frigyes élet- és fejlődéstörténetéhez, a ki jelenleg — az újromantikus törekvések keretében — a német irodalmi érdeklődés központjában áll. Becses azonban Széchényi Ferencz szempontjából is, mert érdekesen világítja meg azt a szerepet, melyet öreg korában a katolikus restaurációra irányuló mozgalom erősítésében játszott. E restauratio történetében Schlegel oldalán őt is megilleti egy szerény helyecske.

I. Széchényi és Schlegel Bécsben.

Ismeretes — persze csak egész általánosságban — hogy főuraink a XVIII. század második felében és a XIX. század első évtizedeiben mily buzgó és bőkezű pártfogói voltak Bécs szellemi életének. Mint másban, ebben sem maradtak el az osztrák arisztokratia mögött, a melylyel a közös fejedelem szolgálatán s számtalan társadalmi és családi kapcsón kívül a műveltség azonossága is a legszorosabb egybefűzte. E műveltség terjesztője pedig első sorban a Theresianumi akadémia volt, mely növendékeit szigorúan vallásos alapon nemcsak a dynastia iránt való hűségre és a birodalmi eszme szolgálatára nevelte, hanem a tudomány, irodalom és művészet áldozatkész megbecsülésére is. Egyik növendékétől, Erdődy János gróftól, egy német nyelvű beszéd maradt ránk, mely *Rede von der Pflicht adelicher Jünglinge, den Geschmack zu bilden* czímmel a Theresianum ifjúságának munkálatai közt jelent meg. A fiatal gróf kifogástalan irodalmi formában buzdítja társait, hogy a származás előkelőségén túl az ízlés nemes tisztasága által is tünjenek ki és ne szűnjenek meg a tudományt és művészeteket rangjok egész befolyásával és vagyoni helyzetök egész erejével támogatni. «Sie werden dadurch — így fejezi be beszédét — dem Vaterlande den wichtigsten Dienst erweisen, Sie werden Ihren Mitbürgern den weiträumigsten Nutzen verschaffen, Sie werden dem Ruhme Ihres Landesfürsten, Sie werden Ihrem eigenen Namen ein unvergess-

liches Denkmal in den dankbaren Herzen der spätesten Nachkömmlinge stiften.»

Ez az Erdődy gróf a Theresiaaumban iskolatársa és barátja volt Széchényi Ferencznek és az intézet növendékei közt nem volt egy sem, a ki az életben Széchényinél hivebben és odaadóbban szolgálta volna azokat a cultureszményeket, melyeket az ifjú szónok annyi hévvel hirdetett. Természetes, hogy ezek az eszmények, minden sajátos osztrák ízők mellett is, németek voltak, hisz a ki azokat első sorban és a legtöbb eredménynyel az ifjak lelkébe csöpögtette, Denis Mihály, Klopstock csodáló barátja és költészetének buzgó utánczója volt. *Germanien frohlocket über den Wachstum ihrer Dichtkunst*, ez a czíme a fiatal Apponyi Antal gróf egy ódájának, a melyben lelkes magasztalással vázolja a német költészet fejlődését Opitztól Ramlerig és Lessingig. Mint az intézetnek majd minden magyar növendéke, Széchényi Ferencz is tovább ápolta összeköttetéseit Bécs tudományos és irodalmi világával, akkor is, midőn hazájába visszatérve fontos állásokban mint magyar hazafi nem ritkán éles ellentétbe került Bécs magyarellenes politikájával. Mikor aztán 1811-ben letette hivatalait és állandó tartózkodásra Bécsbe költözött, az osztrák-német tudós és írói körökkel való érintkezése még élénkebb és bensőbb lett, mint volt annak előtte. «Der Name des Grafen Franz Szecheny — írja Pichler Karolina, a Széchényi-család költő-barátnője — ist gewiss jedem, der sich in Österreich mit Literatur beschäftigt...., rühmlich bekannt».

Ily körülmények közt Széchényinek előbb-utóbb Schlegel Frigyessel és nejével is, a kik a bécsi főúri szalonok sokat és szívesen látott vendégei voltak, meg kellett ismerkednie. A mi azonban csakhamar oly szoros barátságban egyesítette őket és családjaikat, az nem az irodalom szeretete, hanem vallásos érzésök mélysége és a katholicismus érdekeiért hevülő meggyőződésök volt. Tudvalevő, hogy Schlegel Frigyes nagynevű és régi protestáns papi családból származott, Schlegelné pedig a híres Mendelssohn Mózesnek, Lessing berlini zsidó barátjának volt leánya, a ki

első férjét, Veit berlini bankárt, elhagyta, hogy Schlegel Frigyesnek a rabszolgaságig hűséges nejévé legyen. Sok külső és belső küzdelem után 1808-ban Kölnben katolikus vallásra tértek át és nemsokára Bécsben telepedtek le, a hol a convertita-házaspárt, a frivol *Lucinde*-regény hírhedt hőseit, kezdetben tartózkodással, de aztán egyre melegedő rokonszenvvel fogadták. Schlegelné az évek folyamán mind mélyebben merült el új vallásának mysteriumaiba, a melynek nemcsak odaadó hívévé, hanem szenvedélyes lelkületénél fogva lassankint valóságos rajongójává lett. Férjét is, a kényelemszerető és sok tekintetben nagyon is befolyásolható Schlegelt, fokról-fokra ebbe, a tőle eredetileg idegen irányba terelte, úgy hogy osztrák állami tisztviselő létére csakhamar nem ismert fontosabb feladatot, mint az egyházi érdekek védelmét. Mindjárt az osztrák fővárosban való letelepülésök után a legmelegebb baráti viszonyba léptek Hofbauer Kelemennel, a nemrégiben szentté avatott redemptorista atyával, a ki a katolikus hitéletnek a josephinistikus Bécsben első és leghatásosabb ébresztője volt s az Ausztriában és a német birodalomban mindinkább terjedő római párt egyházpolitikájának sok tekintetben sugalmazója. Széchényi Ferencz is hozzátartozott Hofbauer köréhez, a kit mind ő maga, mind családjának tagjai, a kiknek gyóntatójuk volt, a legnagyobb tisztelettel vettek körül és szeretetök minden jelével halmoztak el. Hofbauer egyik legkedvesebb lelkigyermeké volt a fiatal Zichyné Festetics Julia, Festetics György leánya (tehát Széchényi Ferenczné unokahuga), a kinek a bécsi congressus idejében királyok és császárok hódoltak és a kinek csodás szépségéről és gyermekien tiszta lelkéről a kortársak a legnagyobb elragadtatással szólnak. «In dem reinsten Adel der Weiblichkeit — írja róla Barnhagen von Ense — strahlte hier die grösste Schönheit, der Ausdruck der Unschuld und Tugend in aller Fülle der Weltbildung.» Ez a Zichy Julia, a ki Schlegelné iránt szinte testvéri szeretettel viseltetett, vagy pedig maga Hofbauer volt az, a ki az ismeretséget Schlegelék és Széchényi Ferencz meg családja közt 1815 őszen közvetítette.

Egy hónappal ezen új ismeretség után, november 20-án,

Schlegel elhagyta Bécsset és mint követségi tanácsos a szövetséges gyűlésre Frankfurtba távozott. Ezzel leghőbb óhaja ment teljességbe, mert mint javíthatatlan optimista, a ki önmagát és a gyakorlati életet is csak elméletileg ismerte, abban a biztos meggyőződésben élt, hogy Frankfurtban nagyszabású diplomatai tevékenység lehetősége nyílik meg előtte. A kit az élet oly nehezen tudott kielégíteni, most végre czélnál érezte magát és neje nem győzött eléggé hálálkodni Zichy Juliának, a kinek közbenjárásának volt leginkább tulajdonítható, hogy a sokáig habozó Metternich Schlegel kívánságát teljesítette. Schlegelné egyelőre nem követte férjét, hanem Bécsben maradt, mint Széchényi Ferencz házának vendége. Valamivel több mint négy hónapot töltött Széchényi családjának körében és ez az idő a sokfelé hanyatott és sokat szenvedett asszony életének legboldogabb szaka volt, a melyet soha többé elfelejteni nem tudott. Széchényi Ferencz nemes egyéniségének és páratlanul szép családi életének nincsen szebb és megindítóbb rajza, mint az a levél, melyet Schlegelné 1815 november végén szinte áhitatos melegséggel írt Rómában lakó festő fiainak, Veit Jánosnak és Fülöpnek. «Es sind die vortrefflichsten, christlichsten, aufgeklärtesten, gütigsten und wohlthätigsten Personen, die ich noch in meinem Leben angetroffen habe, so dass diese Bekanntschaft, dieses Leben in dieser Familie mit zu den reichsten Gaben gehören, die Gott mir im Leben zu verleihen die Gnade hatte.» Soha sem hitte volna — folytatja —, hogy ilyen művelt és előkelő és mégis egyszerű és bensőséges családi élet a valóságban található és úgy érzi, hogy lénye ennek szemlélete által jobba és nemesebbé lett. «Graf und Gräfin werden wie Patriarchen vom zahlreichen Kreise der Kinder und Anverwandten verehrt, und ich kann nicht satt werden, die gegenseitige Liebe und Vertraulichkeit, Achtung und Zartheit des Umgangs und der Sorge zu betrachten.» Oly boldognak érezte magát ebben a környezetben, hogy úgy vélte: «Es täte Not, dass ich mir alle Tage ein Aschenkreuz aufdrücken liesse, um nicht zu vergessen, dass ich Staub bin.»

II. Schlegel Frankfurtban.

Schlegel azalatt nagy becsvágygyal kezdte meg működését Frankfurtban és terjedelmes jelentéseket küldött Metternichnek és az ő jobbkezének, Hudelist államtanácsosnak. Főlényes szellemével azonban nem tudta magát beletalálni az alárendelt tisztviselő szerepébe, hanem, miután éles szemével fölebbvalóinak korlátoltságát és tudatlanságát felismerte, olyan hatáskört akart magának biztosítani, mely őt semmiképen meg nem illette. Metternich nem is tűrte az ilyen fegyelmetlenséget, a mi azonban nem szegte Schlegel kedvét, sőt, mert a bureaucraták gyengeségét jól látta, még nagyobb erő kifejtésre sarkalta. Felesége, ki 1816 április végén költözött utána, azt írja Frankfurtba való megérkezése után Zichy Juliának, hogy férjét vidámnak és egészségesnek, helyzetével megelégedettnak és olyan élénk tevékenységben találta, mint már régóta nem. Azonban csakhamar más irányt vettek Schlegel törekvései, a miben felesége vallási buzgalmának valószínűleg nagy része volt.

A katolikus egyház helyzete a franczia forradalom óta, melynek folyamán az egyházi javak Németországban is saecularisáltattak, az egész birodalomban valóban tarthatatlan volt. Ép azért VII. Pius pápa az ő legkiválóbb diplomatáját, Consalvi bíboros-államtitkárt, küldte volt el a bécsi congressusra, hogy Severoli bécsi nuntiussal egyetemben a német államok képviselőit az egyházi ügyek sürgős és jóakarató rendezésére bírja. A két főpap munkatársai az említett Hofbauer Kelemen, Schlegel Frigyesen és barátai-
kon kívül, a kik inkább csak a háttérben dolgoztak, a nagy összeköttetésű eichstäti conföderáltak körének megbizottai, Helfferich József és báró Wambold Ferencz kanonokok voltak, a kik a congressuson mint az egyház «orator»-ai szerepeltek. Velök szemben állott Wessenberg báró konstanzi vicarius, a hasonló nevű osztrák minister öcsese és Metternich rokona, a ki Dalberg hercegprimás megbizásából, tehát mint a német catholicismus hivatalos képviselője, jelent meg a congressuson. Dalberg és nagybefolyású hívei szintén a német egyház viszonyainak rendezését sürgették,

de nem a római udvar kivánságai értelmében, hanem abban az irányban, hogy a német katholicismus a primás főnnhatósága alatt Róma hatalmától mennél jobban függetleníttessék. A két párt ellentétes felfogása és az egyes államok külön álláspontja folytán a tárgyalások eredménytelenek maradtak, úgy hogy folytatásukat az egybehivandó frankfurti szövetséges gyűlés hatáskörébe utalták. Frankfurtban tehát Dalberg képviselőjében megjelent Wessenberg is, és csak természetes, hogy az ellenpárt megbízásából ott termett a lázasan tevékeny Helfferich kanonok is. A megindult küzdelemben Schlegel habozás nélkül és hivatalos állásának teljes félreismerésével Helfferich pártjára állott és megszerezte számára az öreg, beteges, de egyházáért minden áldozatra kész Széchényi Ferencz támogatását is.

A bevezetőleg említett levélanyag természetesen gazdag, részben igen érdekes családi, személyi és egyéb vonatkozásokban: így pl. bőven esik szó a Schlegel-család régi magyar nemességének felujtásáról; Széchényi Istvánnak és Pálnak Frankfurtban tartózkodásáról, a mikor Schlegelüket is ismételten meglátogatták; Zichy Julia haláláról, a ki végrendeletében a legnagyobb szeretettel emlékezett meg Schlegelnéről; Széchényiéknek Stolberg Frigyes gróf német költő családjához való viszonyáról, stb. Én azonban csak azokat a részeket akarom a következőkben röviden kiemelni, a melyek Schlegel és Széchényi egyházpolitikai törekvéseinek jellemzésére szolgálnak.

Mindjárt Schlegelné második leveléhez (1816 május 16-ikáról) Helfferichnek egy emlékirata van mellékelve, melyben élénk színekkel festi a német katholicismus kétségbeejtő állapotát és röviden kifejti, miképen lehetne az egyház ellenségeinek aknamunkáját ártalmatlanná tenni. «Schlegel und ich — írja Schlegelné —, wir haben dem Kanonikus Mut gemacht, sich zuvörderst damit an Ew. Excellenz zu wenden, denn wo fände das unterdrückte Gute wohl einen edleren Freund, einen eifrigern Beförderer als an Ihnen?» Helfferich emlékiratában úgy véli, hogy mindenekelőtt nyolcz-tíz «tiszta», azaz római értelemben megbízható theologus tervszerű együttműködésére volna szükség, a kik a

szövetséges gyűlés székhelyén, Frankfurtban, a megtévelyedett korszellem javításán dolgoznának. De ez — folytatja Helfferich — megfelelő anyagi eszközök nélkül lehetetlen, ezeknek megszerzésére pedig Németországban nincsen ki látás, mert a nemesség és papság azon része, mely ily célra szívesen áldozna, a francia forradalom következtében elvesztette minden vagyonát. Az egyetlen reménység Ausztria és Magyarország főpapsága és főrangú világa, mert minden attól függ, hogy ezek a körök mennyire hajlandók anyagi erejökkel az elárvult és elnyomott német testvéregyház segítségére sietni. «Mehr darüber zu schreiben — így fejezi be emlékiratát —, möchte noch nicht rätlich sein, wäre etwa leicht für das teuerste Wohl unserer Nachkommenschaft Verrat der Parole an die Feinde der Sache Gottes.»

Schlegel nagyon jól tudta, hogy Helfferichkel való ezen szövetkezése, ha az osztrák kormány tudomására jutna, ennek határozott rosszalásával találkozónék. Metternich ugyan gondosan ápolta a Rómával való jó viszonyt és alkalomadtán szívesen használta fel a kuriának a lelkek felett való hatalmát, de azért az egyháznak az államtól való függetlenítése teljesen ellenkezett felfogásával és sokkal közelebb állott Wessenbergéhez, mint Helfferich álláspontjához; amazt törekvéseiben, a mennyire lehetett, támogatta is. És azért Schlegelék és Helfferich az olyanféle leveleket és iratokat, melyek egyházpolitikai kérdésekkel foglalkoztak, nem a követség és nem is a rendes posta útján, hanem feltétlenül megbízható magánemberekkel juttatták el Széchényihez. «Wir müssen . . . in Angelegenheiten der Kirche — írja Schlegelné — mit der grössten Behutsamkeit und Vorsicht verfahren, — wenn ein solcher Brief in unrechte Hände fiel, könnte er nicht nur Schlegel schaden . . ., sondern auch der Sache selbst.» Széchényit Helfferich emlékirata a legnagyobb mértékben érdekelte és rögtön késznek nyilatkozott a terv kivitelét anyagi támogatásával előmozdítani, ha az első teendő lépésekről bővebb felvilágosítást küldenek neki. Mindenekelőtt arra van szükség — hangzik Schlegelné válasza —, hogy egy tehetséges és minden irányban meg-

bízható papnak lehetővé tétessék, hogy 6—8 hónapig Frankfurtban tartózkodjék és a munkával túlhalmozott Helfferichnek segítségére legyen. Azonfelül nagyon kívánatos volna, hogy valaki, első sorban Helfferich maga, Rómába küldessék, hogy az összeköttetést a pápai udvar és Németország közt élénkebbé tegye és az irányadó köröket a német viszonyok alakulásáról tájékoztassa.

Széchenyi erre sietett Schlegelék útján nagylelkűen 110 aranyat Helfferich rendelkezésére bocsátani, a mit mindhárman hálásan megindult szívvel és a siker fokozódó reményével fogadtak. «Sie säen für die Ewigkeit — írja Schlegelné — und solche Aussaat kann ja nicht anders als gute Frucht bringen.» Helfferich ebben az áldozatkészségben az isteni gondviselés ujjmutatását látta, hogy az ő minden oldalról fenyegetett egyházát nem fogja az ellenségnek martalékul átengedni: «Allerdings eine belebende Ermunterung für die Freunde der guten Sache — und Pflicht, die keusche Verwendung dieser heiligen Gabe zu seiner Zeit nachzuweisen und dem unsterblichen Gedächtnisse würdiger Priester der Kirche zu überliefern.» Természetes, hogy ezen jelentékeny anyagi támogatás után Széchenyit actiójuk minden részletébe beleavatják és Helfferich nemcsak a nagy tömegben megjelenő egyházpolitikai vitairodalmat közvetíti vele, a mit Schlegelék addig is megtettek, hanem Rómába küldendő titkos jelentéseivel is megismerteti. «Es wird entscheidend viel davon abhängen — írja egyik kísérő levelében —, ob und in wie weit der heilige Vater für gut findet, sie (t. i. a jelentéseket) zu benutzen, um dem religiösen Gemüthe des Kaisers ein Argument über alle Ausnahme erhaben im Vertrauen zu insinuiren, was manche Herren, die sich viel Mühe geben, ihre Prinzipien zur Wiederherstellung der Kirche an dem Bundestage dahier geltend zu machen, selbst mit Christus vorhaben.» Mert magától értetődik, hogy a dolgok menete Frankfurtban nem elégítette ki Helfferichet és híveit, sőt meg kellett érniök, hogy a szövetséges gyűlést egyházi szertartás nélkül nyitották meg. Történt pedig ez Humboldt Vilmos, Schlegelék régi barátja, közbelépésére, mert Ausztria képviselője vona-

kodott protestáns istentiszteleten résztvenni, mire Humboldt, mint Poroszország követe, a többi protestáns államtól támogatva tiltakozott a régi császárdómban mondandó ünnepi misével való megnyitás ellen. Schlegelné felháborodással ír Széchényinek arról a pogány önhittségről, mely Isten áldása nélkül akarja a német nép sorsát intézni. Helfferich pedig külön jelentést küld a nagy feltűnést keltő esetről Rómába, melyet Széchényivel is közöl.

Hogy Helfferich a Széchényitől kapott pénzsegélyt hogyan és mire használta fel, sem az ő, sem Schlegelék leveleiből nem tűnik ki. Rómába nem ment, hanem e helyett Bécsbe, hogy az osztrák kormánynál, első sorban Metternichnél, törekvései iránt rokonszenvet ébresztszen és a Frankfurtban megindítandó egyházpolitikai tárgyalások számára támogatásukat megnyerje. Széchényi a legmelegebb jóakarattal fogadta, sőt hónapokon keresztül mint házának vendégét szívesen látta, a mi a finom érzésű Schlegelnében a kanonok némely furcsasága miatt nem kis aggodalmat keltett: «Ew. Excellenz kennen nun den Mann, und werden einsehen, dass es nicht leicht ist irgend etwas an ihm zu ändern; man muss den vortrefflichen Mann so geniessen, wie er ist.» Bizonyos, hogy Széchényi minden befolyásának és hatalmas összeköttetéseinek latbavetésével támogatta Helfferichet mind a kormánynál, mind az uralkodó közvetlen környezeténél. És tényleg úgy látszott, mintha Helfferich igyekezete váratlan nagy sikert aratna. Boldogan írja Schlegelné 1817 április 2-ikán, hogy Helfferich levelei, melyekben nem győzi Széchényit kegyességeért és a kapott jótéteményekért magasztalni, a legszebb reményekre jogosítanak. Talán megváltozik a korszellem! — biztatja az öreg Széchényit, a kit ez a korszellem annyit foglalkoztatott, hogy egy terjedelmes német kéziratban mondja el felőle gondolatait. De ez csak látszat volt és hiú reménykedés. Az óvatos bécsi kormány ugyan nem utasította vissza Helfferich javaslatait, sőt biztató ígéretek is tett, de csak azért, hogy Róma informatorait maga ellen ne sorakoztassa. Valójában egészen más volt az álláspontja és titkos utasításai, melyeket frankfurti képviselőjének küldött, semmiképen sem egyeztek

Helfferich és pártjának törekvéseivel. Midőn a fáradhatatlan kanonok Frankfurtba visszatért, minden a régiben volt és a régiben maradt, vagyis a katolikus egyházi ügyek rendezése tekintetében sem a Wessenberg-, sem a Helfferich-féle irányban nem történt semmi. Wessenberg nemsokára a curiával nyílt conflictusba keveredett, úgy, hogy fényesen induló egyházi pályája derékon tört ketté, Helfferich pedig a bajor concordatum ügyének szentelte erejének javarészét, melynek létesítésében történeti szerepet játszott. Az egész actio tehát, ha nem is minden hatás, de minden látható eredmény nélkül végződött, és csak természetes, hogy Schlegel, a ki rossz diplomatának bizonyult, nem járhatott büntetlenül fölebbvalói megkerülésével tilos utakon.

III. Schlegel visszahívása Frankfurtból.

Buol-Schauenstein gróf, Ausztriának a frankfurti gyűlésen képviselője, a kivel Schlegel mint főnökével külsőleg correct, de valójában igen feszült viszonyban élt, 1817 tavaszán Bécsben járt, és, úgy látszik, ezen alkalommal dőlt el Schlegel pályájának további sorsa. 1817 szeptember 20-án Széchényihez intézett levelében Schlegel már azzal a nyugtalanító gondolattal foglalkozik, hogy a frankfurti követség-nél viselt állását esetleg el kell hagynia. November 10-én meg már azt írja Metternichnek, hogy Buol gróf nyilatkozataiból azt kell következtetnie, hogy a herceg másféle alkalmazásban kívánja szolgálatait felhasználni, a mi őt, ha felmentése hirtelenül és átmenet nélkül történne, a legnagyobb zavarba és a legkellemetlenebb helyzetbe döntené. Metternich elhatározása a katastropha erejével hatott Schlegelre, a ki első kétségbeesésében minden követ megmozgatót, hogy ezt a megszegyenítő csapást magától elhárítsa vagy legalább azt elérje, hogy Metternich olyan új hatáskörbe helyezze, mely a régivel szemben ne menjen lefokozás számba. A követség-nél viselt tisztét, a hol becsvágya semmi irányban sem érvényesülhetett, ugyan nem sajnálta, de megborzongatta az a gondolat, hogy Frankfurtot, hol ebben az időben a német politikai és írói világ leg-

előkelőbbjei fordultak meg, el kell hagynia s a szűk és kicsinyes Ausztriába visszatérnie. Mert hiába, Frankfurtban, a hová néhány évi bécsi tartózkodás után ment, arra az édes-keserű tudatra kellett ébrednie, hogy lelke a nagy német szellemi étellel, bármennyire gáncsolta is katolikus álláspontjáról, elválaszthatatlanul egybe van forrva s hogy annak szabad és erős levegője nélkül el kell senyvednie.

Természetes, hogy összes pártfogói közül Széchényibe helyezte legtöbb bizodalját, hogy szorongatott helyzetében segítségére fog sietni, és rajta kívül Hofbauer atyába, a ki jó és rossz napokban mindig hűséges barátnak bizonyult. «Alle meine Freunde in Wien — írja Schlegel Széchényinek 1817 november végén — nehmen einen sehr gütigen Anteil an mir; doch habe ich nebst Ihnen, unser verehrungswürdiger Gönner, ein vorzügliches Vertrauen auf den P. Hofbauer, der uns und unsere Lage und Meinung am besten kennt und versteht. Mit ihm bitte ich Euer Excellenz vorzüglich, nach dem gütevollen Anteil, den Sie an unserm Schicksal nehmen, über uns zu reden.» A legnagyobb őszinteséggel és körülményességgel tárja fel helyzetét Széchényi előtt és felsorolja mindazon okokat és érveket, melyekkel nézete szerint Metternichet elhatározásának visszavonására vagy legalább megmástitására lehetne rábírní. Elküldi neki egy előkelő német író levelét is, a melyből kitűnik, hogy Németországban még most is milyen nagy bizalom fűződik az ő nevéhez és személyéhez, tehát mennyire elhibázott az az intézkedés, mely őt olyan területről szólítja el, a hol tekintélyével Ausztria és a jó ügy javára oly hasznos és eredményes működést fejthetne ki. De Schlegel minden erőlködése és Széchényi minden jóakarató közbenjárása hiábavalónak bizonyult: Metternich megmaradt annál az elhatározásánál, hogy Schlegelnek vissza kell térnie Bécsbe és ott további rendelkezéseit bevárnia.

Így rászakadván elháríthatatlanul Schlegelre a veszedelem, minden igyekezete arra irányult, hogy összeköttetései segítségével legalább csorbitatlan jó hírrel menekedjék belőle. Ha az ember — írja kissé kései bölcseséggel Széchényinek — az ellenség túlhatalma vagy cselvetése által

vereséget szenvedett, az előrelátó férfi első és legfőbb gondja, hogy tisztességes visszavonulást biztosítson magának. És ez Schlegel esetében — leginkább anyagi okokból — nem volt könnyű. Mint követségi tanácsosnak ugyan szép fizetése volt, melyből nejjével gond nélkül megélhetett volna, de a ropant pazarlás, melyet főként az evésben és ivásban fejtett ki, vagyoni viszonyait mind ziláltabbakká tette. Mindenfelé el volt adósodva, természetesen Frankfurtban is, úgy hogy a hitelezők, mikor áthelyezése köztudomású lett, kiméletlenül kezdtek szorongatni. Magától értetődik, hogy ezt a baját is elpanaszolta Széchényinek, a ki a maga jó szívével elérte a dolgot és nagylelkű adománynyal sietett segítségére. Ezért Schlegel mint «adós» egyik levelében annál hálásabb köszönetet mond, mert ez által a főúri pártfogó az aggasztó gondoktól igen «hathatósan» szabadította ki. De azért még sem volt olyan hathatós — erre ezrek kellettek volna —, hogy Schlegel anyagi zavarait végleg megszüntette volna, hanem csak rövid időre enyhítette. Leginkább adósságai miatt több hónapra szóló halasztást kért és kapott a Frankfurtból való elutazásra, miközben kártalanítás és költözködési költség czímén nagyobb összegeknek folyósítását sürgette, mert ezek nélkül nem tudja viszonyait rendezni és így nem térhet vissza Bécsbe. Újra és újra kérő leveleket küldött Metternichnek, a ki azonban csak ígérekkel válaszolt és végleges intézkedésével késett, valószínűleg azért, mert nem volt tisztában vele, hol és milyen állásban fogja alkalmazni. Széchényihez is természetesen ismételten fordult kérelmeivel, hogy eszközölje ki a kilátásba helyezett összegek utalványozását vagy legalább nagyobb előleg engedélyezését, mert pusztá ígérekkel és reményekkel — úgy mond — a mai világban nem lehet sem utazni, sem szerencsésen partot érni és kikötni.

Közben Schlegel neje, a kinek régi vágya volt, hogy Rómában szép hírnévnek örvendő művészfiait meglátogassa, abban állapodott meg férjével, hogy hosszabb időre, egy-két évre Olaszországba megy. Az önző Schlegel szívesen bocsátotta el maga mellől feleségét, mert így a következő sovány esztendőben legalább nem kellett róla is gondos-

kodnia, hanem jövedelmét osztatlanul magára fordíthatta. Egész máskép érzett és gondolkodott neje, ki még utolsó levelében is, melyet Frankfurtból Széchényihez intézett, hűséges lélekkel kel férje védelmére, a kiról tudta, hogy viselkedését sokan elítélik. «Ich bin vor allen Dingen darauf bedacht — irja —, für mich selbst keinen Willen zu haben, sondern alles so geschehen zu lassen, wie Gott will; wie Schlegel es wünscht, dass es geschehen soll; da ich so wohl weiss, dass dèr gute Mann nicht sowohl nach seinen Empfindungen, als nach den besten und überlegtesten Einsichten alles berätet und einrichtet. Mündlich wird er Ihnen alles auseinandersetzen, und wir zweifeln keinen Augenblick, dass Sie mit ihm übereinstimmen und zufrieden sein werden.» Schlegelné 1818 április 21-én hagyta el Frankfurtot. Schlegel azonban sok huza-vona után csak egy félévvel későbbben, október végén.

Bécsben Schlegel életének legsivárabb korszaka következett és esztendőkre került, a míg újra nagyobbszabású irodalmi munkássághoz tudott fogni. Nem volt képes arról az álomról lemondani, hogy fényes közszolgálati pályát fusson meg; Metternich azonban, a ki személyesen ugyan jóindulattal viseltetett iránta, de megbízhatatlannak, összeférhetetlennek és gyakorlati téren hasznavehetetlennek tartotta, folyton csak ígéretekkel kecsegtette. Nem is jutott többet hivatali álláshoz, és még az annyira óhajtott «udvari tanácsosi rang»-ot sem tudta elérni. Hanem mint nyugdíjasnak kellett neki, ki oly nagy diplomatai és államférfiúi hivatást érzett magában, Bécsben csendesesen és szerényen éldegélnie. Sarkastikusan írja nejeének Rómába: «Wie kommst Du denn auf den seltsamen Irrtum, als ob Wien in Deutschland läge oder mit Deutschland irgend etwas zu schaffen hätte. Da liegen ganze Weltteile dazwischen und gibt es kaum etwas engegengesetzteres.» Hogy Széchényivel és családjával érintkezett-e és hogyan Frankfurtból való visszatérése után, arra nézve nem maradt ránk adat. Csak annyit tudunk, hogy Széchényi István kelet-európai útja alkalmával a Róma melletti Genzanóban meglátogatta Schlegelnét, a ki iránt nagy rokonszevvvel viselte-

tett és a kivel több ízben levelet váltott. A látogatásról természetesen érdeklődő szüleinek is küldött hírt és egyik levelében, melyet Schlegelné szobájában 1818 augusztus 10-én írt, mondja: «Ich hab' sie (t. i. Schlegelnét) also besucht, und freu' mich sehr sie zu sehen und einen halben Tag mit ihr zuzubringen, denn sie ist meinen lieben Eltern zugetan und dankbar, — diese Stunden werde ich recht glücklich verleben und mich in die liebe Heimat denken.» Ez az utolsó visszhangja ennek a különös barátságnak, melynek Schlegelné mély kedélye meleg bensőséget adott, Schlegel és Széchényi kivételes szelleme pedig jelentőséget és tartalmat. E barátság bizonyára a legörvendetesebb gyümölcsök egyike, melyek a magyar-német culturközösség talaján termettek és emléke méltó a kegyeletes megőrzésre.

BLEYER JAKAB.

ÉLET ÉS ÁBRÁND.

Hatodik közlemény.*

VI.

Szerette-e a még alig tizenöt éves Catharina Camoenst? Itéljék meg olvasóim, kik a tündéries Cintra nyári lakaira, a fűszert lehelő lugasra és azon pásztorórára emlékeznek, melynek titkait világ és kíváncsi szemek elől elrejté a hő égalj, hol ágykárpitként gördül le az éj egy perczben és szürkület nélkül.

Miként áldoztaték tehát föl Catharina d'Atayde első szenvedélye? Ezt kérddhetik önök.

A viszonyok hatalmánál fogva.

De midőn én e válaszszal nem vontam le a titokleplet sok szívüzdésről s midőn homályban hagyék egy tárgyat, hogy t. i. minő mértékben folytak be a magasrangu család követelései és a lány képzelt kiábrándulása a kárhoztatott első szerelem igényeinek szétdulására; midőn — ismétlem — én föl nem világosíthatok ily kényes természetü, de lényeges kérdést: bátorkodom hinni, miként élethűn rajzoltam le mind Catharina jellemét, mind pedig a lányok egész osztályának élményeit.

Mert adhatnátok-e ti, kik egy Antinous szépségeiért, egy iparlovag hideg, de számító csábításaiért, vagy egy költői kedély mély es magával ragadó ömledezéseire lázas kéjjel felnyitátok a kebel mennyországának zárt kapuit — adhatnátok-e ti számot arról, hogy utóbb az érzület mi okból kezd szivetekben észrevétlen átalakulni, miért lát-

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 421., 422., 423., 424. és 425. számaiban.

játok meg szerelmetek és a polgári helyzet közt tátongó irtózatossá mélységet és miért léptek oltár elébe másnak esküvén örök hűséget, míg a márvány mell az önvád és visszaemlékezés ostromai miatt csatáznak és küzd?

Tudjátok-e ti e ledérségnél a rábeszélés és kiábrándulás mértékét elhatározni?

S ha ezt minden őszinteséggel is tenni elégtelenek vagytok, ne kívánjátok, hogy hosszasan rajzoljam Catharina hűtlenségének okait?

Hiszen egy érdekes, de nem rendkívüli jellemet akarék Pedro Giron kellemdús és a divatvilágtól bámult nőjében fösteni.

S nem találandtatok-e ti ennyit föl benne és vágyom-e én többet követelni?

Alig létezhetett valaha elesebb ellentét, mint minő Catharina első szívviszonya és azon összeköttetés közt mutatkozik, melyet az illedék font és a vallás szertartásai tevének megoldhatatlanná.

Camoens a lelkesülés volt; Giron a sima, elmés, előzékeny és hideg udvariasság.

A költő menyasszonyát talán egy kunyhóba vezethette volna, hol barátságosan lobogna és melegítene a kandalló szerény tüze, míg künn a sors felhői csatáznának, a viszon tagságok komor éje, mint koporsó fekete szemfedele, elzárna minden közlekedést az élőkkel és az ablaktáblákat, melyek a jövőre kilátást nyitnak, szárnyaival csapkodná a guny és részvétlenség orkánja.

Az országlati férfi pedig nőjét ama szabad, világos és dermesztő légkörbe vonta, hol, mint a fagyos éjszakai fény, ragyognak a pompa, hatás és bámulat sugárai, míg a szív és háziasság melegítő tüzhelye elhanyagolva halványul, hamvadoz és kialszik.

Pedro Giron nem szerette Catharinát, de sovárga azon befolyás után, melyet becsszomja kielégítésére a fidalgok közt első sorban álló Atayde-család vagyona, hatalma és viszonyai ígértek.

És a szép, de a világban ösmeretlen ara, ki leánykora legtöbb részét a Szent Anna-kolostor magányában

felesleges év alkalmatlan nyomait a toilette segítségével száműzték; míg szemeik nyilával, olvasztó fényével, hideg sugarával eszélyesen gazdálkodtak; míg ajkaikon körülmények szerint meleg sóhaj vagy vérfagylaló gúny lebegett; míg keblök művészi erénnyel zárult be a csábok elől, vagy szinpadi önfeledéssel nyílt meg a váratlannak látszó szerelmi vallomásokra; míg — egy szóval — semmi rugóit a cselnek, semmi fegyverét a tetszelgésnek használatlan nem hagyák és naponként férjeik emelésére, család-érdekeik oltalmazására és nagybátyjok hatalmának szilárdítására befolyjni törekedtek: addig Catharina örvendett, ha szépsége bámultaték, de sziveket mellékes czélokért hódítani az egész világ minden fényes ígéretei által rá nem vétethetett volna.

Míg továbbá Aveiro herczeg szétágazott befolyású anyja terveket koholt, ármányt főzött, színlelt, rágalmazott, gyanúsított és talán az oltár előtt térdeplőt is eretnekké feketíteni tudta: azalatt az elmés, lelékeny Catharina, ha sejté, hogy ötleteitől, finom tapintatától és titkos ellenhatásától fog függeni férjének előmozdítása és önszivének egy vágya, mindig habozó, elfogult, érdekesség nélküli és fonák lön.

Hát még Mascarenhas büszke nőjével hogyan versenyezhetett volna, ezen merész és színlő lénnyel, ki — mint Tullia — áthajtatna szekerevel apja vonagló testén, hogy néhány percczel korábban léphessen méltóság emelvényére, ki mégis, ha az eszély kívánta, egy Vesta-szüznél szerényebbnek és lemondóbbnak mutatkozik?

Rövid idő kelle annak kitüntetésére, hogy Catharina figyelmet, hódolást, sőt bámulatot is gerjeszthet az udvarnál ízlése, szépsége és elméssége által, de azon szerepben, melyet Giron nézett ki számára, fényleni nehezen fog.

És Pedro, kinek szemét nem hályogozta be semmi szenvedély, korán észre vette, hogy neki Catharina még akkora előlményt sem nyujthat, mennyit nőtlenségében az udvarlás és csábítások szerzének.

Csalálmaiból kibontakozván, kezde tehát hidegedni.

Nője már azon hitvesek ürömpoharát ürité, kik, ha élvezni, nyilvánosan megjelenni, szeretni és figyelmet ger-

jeszteni akartak, ezt legutoljára érhatték volna el a férj karján és szíve által.

Catharina azon némberek sorába taszították, kik, ha sok könnyelmű viszonyt elviselni nem bírának, furiáknak vagy legalább eszélytelen ábrándozóknak tartatnak.

Ez elviselhetetlen súlyllyal tiprá szívét, mert ő féltékeny vala, szerelem nélkül az.

Ritka szenvedély hordozza csupán azon bérruhát, melybe a világ öltöztette és a szív legösmertebb nyilatkozatainál is mindig található oly titkos rugókra, melyek a közfigyelmet kikerülni szokták.

Többnyire a féltékenység kútfejének a szerelem tartatik, pedig ha e szívkor elemeit vegytani szigorral külön választhatnók, ritkán lelnők meg a lombik fenekén a szerelmet, mint fő tényezőt, ellenben igen gyakran a föllázadt önézetet, a megsértett hiuságot és gőgös eszességet.

Catharina sejté, hogy midőn érzékein a kéj rezgett át, még akkor sem emelkedhetik kebelheve Pedro iránt valószínűs szenvedélylyé és mégis midőn férje idegen lángok után sovárgott, szintoly szerencsétlenné vált, mint azon nők, kiken vérlázító igazságtalanság történik, ha szívök ragaszkodása az ünnepélyes eskük és oltár daczára mellőztetik, sőt guny tárgyává lön.

Később, midőn a magány és unatkozás zsibbasztó napjai közt elég üres ideje maradott a kin bölcséletére, világosan átlátta, miként ő fájdalom és panasz nélkül túrné, ha férje egy komornát, egy kéjhölgyet, egy maitresse-t választott volna csapodár szeszelyeinek tárgyául.

De midőn Pedro oly nők hajlamát hódította meg, kik vele vagyonuk, egybeköttetésök és rangjaik által versenyezhettek; kik azon magas körben éltek, hová ő is megjelenni szokott; kik ha a fényes ünnepélyeken mellette elmentek, egy hideg és gőgös pillantás, egy szánakozó vagy gúnyos mosoly által mindig elárulhatták, hogy a művelt és kényes izlésű férj vallomása szerint inkább alkalmasak a szerelem élvére és a boldogság csalálmainak előidőzésére, mint ő: oh ekkor Catharinának minden vércseppje hidegglélős keringésbe hozták; ekkor az Atayde-család büszkesége s a megvetett nő

kétségbeesése égette keblét és szívének minden dobbanása bevalfotta, hogy csak a bosszuban és megtorlásban lelhet kéjt és enyhét.

Évek teltek el sorvasztó küzdelem, kedélyt gyilkoló unatkozás, porba alázó mellőztetés és lélekben élő, de gondolat és szavak által ki nem fejezett tervek közt.

Catharinát udvarlók és csábítók lengék körül, míg férje ajkairól elenyésztek a rokonszenv betanult hangjai.

Catharina boudoirja hideg fénye közt magányosan tölte napokat és a csillagos éj szerenádjainak halk zenéjét szivta be sovár keble, míg Giron idegen ablakerkélyek előtt suttogó lovagi hűségét és szerelmi esküjét.

S Catharinát a szánakozó ég gyermekekkel nem áldotta meg, hogy egy bölcső, egy sirám, egy mosoly kötelességére emlékeztesse.

De mért rajzolniam tovább azon körülményeket, mik közt egy nő, ki szerelemre és boldogításra van teremtve, a kísértés hazug szellemével nyugalma elrabló, szív-vérével írt és vesztett üdvösségével pecsételt alkura lépik?

Giron hitvese sok küzdés közt a divat ünnepeit nőjévé törpült alá.

És Pedro, ki dühbe jött volna, ha Catharina a külilledelem szabályait sértve, botrányt okozna, örvendett, látván, hogy nője titkon magas ranguaktól imádtatik, kiknek befolyása által sok nyílt és rejtett ösvényeket fedezett fel hatalmának növelésére.

Ezen vázlatom Catharina élményeiből húsz évet foglal magában.

VII.

Azon alkonyra következett éjen, melyben a canonicus sorait a Sz. Anna kolostorból a Rocio-piacz egyik legfényesebb palotájába átvitte volt egy kolduló barát, Gironnének pompás alvótermében, szemben az ágykárpitokkal, márvány asztalon mécs lobogott. Sugára élénken köszönté és világította ki a szomszéd fal föstvényeit, míg oldalvást néhány fényfolt ingott a homályos öltözködőn s olykor ellebegett a fölötte álló elefántcsont kereszt aljáig.

E két életút nála korán s örökre elválík. Fog-e valamelyiken boldogsághoz jutni, kétséges.

De az mindig igaznak marad, hogy a kettőn egyszerűsmind vagy fölváltva soha sem.

Mert a ledér élv betölthetetlen űrt fog teremteni a nő keblében a szerelemre, és a szerelem mindig lélekvádakkal küzdend a régi könnyelműség miatt.

Catharina szemlét tartott.

Titkos leveleinek száma ugyan nem volt oly nagy, hogy tévedésbe hozza visszaemlékezéseit, de miután ő a többi divathölgyekként hiúságának néha kedélye árán is tömjénezett; miután egy-egy léha tafulot és szemtelen lovagot sokáig tűrt maga körül a nélkül, hogy leggyengébb perczeiben is lehetségesnek tartotta volna a kihallgatást; miután tévirányra hajló becsszomja nemét a büszkeségnek kereste abban, ha a nagy világ — noha gyakran alaptalanul — a közfigyelemben álló egyéneket lábzsámolya előtt epedni gyanította; miután — ismétlem — Catharina vallo-másokat bírt olyaktól is, kikkel bensőbb viszonyt soha sem szőtt: természetes volt, hogy szerelmi levélkéi csakugyan figyelmet érdemlő halomra nevedektek.

Ezen emlékek közt ült most Gironné méla arczczal és csüggeteg kebellet.

Hófehér keze gépileg látszék a fiók felszínéről néhány aranyozott szegélyű iratkát kiemelni.

Ha ekkor Lesage sánta ördöge éji vándorlásában a Giron-palota fedelére lépett volna, miután neki a házfalak is oly átlátszók voltak, mint egy vékony és tiszta kristályú üvegtábla: részletesen elbeszélhetné, melyik levélkén vett észre egy kiseded foltot a kínos érzelmekkel küzdő lovagnak könnyecseppje miatt, melyik volt rendetlen betűkkel írva a csalódott vagy reményre hevülő szenvedély láza közt?

De Catharina szeme nem mélyedett a levélkékre. Ő nem látszék azokon semmit észrevenni, semmit keresni.

És mégis egy fél nézelet a czimlapokra vagy talán még ez sem, de egy ösztönszerű sejtés összeszorította szívét és halványuló arczán rövid perczig a borzadály fellegárnyait reszkettette.

S hogyan is ne, midőn történetesen a kivett billet-k mind olyaktól keltek, kiket a divathölgy eleinte némi figyelemre méltata, de midőn a szenvedély ajkaikra vallomásokat csalt, vagy hidegen elutasított, vagy szeszelyeivel gyötre, vagy multságul üres remények pórázán hordozott?

— Oh ha e levelekben rejő kinok, — sóhajtá Catharina, míg homloka kezére mélyedett és arcza zilált fűrtökben karjára omló sötét haja által elfályoloztatek — oh ha a sok csalatkozott és elámitott szenvedélyek, ha e levelek tartalmai most rögtön megszemélyesülhetnének, minő csoportozata volna az a fűriáknak és bacchansoknak! Mint tépnék ők szét életemet és e csalárd szívet, mely mindent ígért és — semmit sem adott!

Catharina még egyszer borzadott meg és tovább folytatta szemlét.

Künn az éj most is koromsötét volt, de azon emberként, kinek levert kedélye tompaságból fájdalomra oszlik föl, ábrázata más kifejezést kezdett váltani. A rekkenőség, a lomha és nesztelen légkör megszűnnek. Szapora eső suhogott tömött, kiseded cseppekben, míg a szél majd, mint egy bandita jeladó sipja, távolról süvöltött, majd pedig szaggatva tört ki az arkádok közt, keselyszárnyaival csapdosta a Giron-palota ablaktábláit — elhalt és föltamadott.

Catharina sokféle érzéssel küzdött.

Néhány levél — mert ilyen is léteztek gyűjteményében — feszes, kiszámolt és cifra modorban volt írva, s az álhévtől sustorgó szavak közé talán kétértelmű czélatok is vegyültek. Ezek most oly visszásan hatának a kiábrándult nőre, minőleg egy regényes hajlamú ifjúra szoktak befolyjni a koros kaczérnak kifestett arcza s vendégfürtei; — ő undorral fordítá rólok el hideg tekintetét.

De miért reszket viszont a világ legigézőbb szempárjában két nehéz könnycsepp?

Itt egy történetet kell elbeszelnem, egy szívviszonyt, mely a többiektől különbözék s talán azért volt oly rövid, mint a hajnalálom.

II. Fülöp spanyol király sok követsége közül valamelyikkel Portugáliába egy ifjú

lugasaiban mellettem ült, úgy rémlék, mintha egy varázslat kitörölte volna néhány komor év emlékét életemből és én leány volnék még ösmeretlen érzelmekkel, meg nem nevezhető vágyak behatásaival. Fölöttem suhogott, mint ezüsttel himzett fátyol, azon szabad

[— — — — — — — — — — —]*
szobrot, vagy talán egy alvó nőt. A földön széttépett iratok heverték: előtte egy üres fiók.

Catharina csupán azon rövid levelet tartá meg és rejté keblébe, melyben Luis értesítette volt őt, hogy Kelet-Indiába fog utazni és visszahozandja szerelmét.

HARMADIK KÖNYV**.

I.

Junius vége körül kedvező szelek ringatták a hullámokat.

Egész Lisboa a tengerpartra vezető utcákon és kikötő körül tolongott.

Sebastian király hajón töltött hat éjet közkatonai köpenyegben, feküdt a fedélzeten, matrózi ügyességgel mászott fel az árboczkosárra, sós hallal és kétszersült kenyérrel enyhítette éhségét, oly jól küzdött, mint egy vívómester és még ünnepélyesebb szemléket tartott hajóhadán, mint Szulejmán császár Rhodus előtt.

Ő rendkívüli sorsra és óriás vállalatokra hívé magát a gondviseléstől kiszemeltnek. De Klio szerint egy üstökös futott keresztül az égen születésekor.

Sebastian merészebb akart lenni egy kalóz kapitánynál, regényesebb, mint egy spanyol kalandor, ügyesebb fővezér

* A kéziratban a második könyv utolsó ívének közepén két levél elpusztult; ez idézi elő a hézagot Catharina gyötrelmeinek rajzában. Úgy látszik, Catharina a levélkéket, boldogtalanságának kínzó emlékeit, megsemmisítette, aztán kimerülten hanyatlott ágyába. Talán komornája lehetett, ki nem tudta eldönteni, vajon szép márvány szobrot vagy alvó nőt lát-e maga előtt.

** A második könyv végét a másoló egy üresen hagyott lappal jelzi. A harmadik könyv címe hiányzik a kéziratban.

Alba herczegnél, mézesebb ajkú szónok, mint a jezsuiták, több tekintélyvel bíró király, mint a nagy Emanuel és keresztényebb szívű, mint együtt azon német és francia uralkodók, kik a Szentföldre seregeket vezettek.

Munkássága tehát semmi korlátot ösmerni nem tudott.

Annyi napiparancsot írt, hogy Don Diego de Sousa, a hajóhad admirálja, és Tavora gróf, a szárazföldi erő főkapitánya, hivatalukat üres czímnnek kezdék tartani és élvezhették a felelősség alóli menekülés minden kéjét.

A szerzeteseknek meleg napjaik voltak; ők szünetlen osztogatták a bűnoldó levélkéket, megáldották a katonák fegyvereit, kihallgatták a gyónót, imádkozának és körülhordozák a reliquiákat.

Sebastian velök is versenyzett foglalkozásaik egyik nemében, mert a krónikairók nem tudják elhatározni, a szentatyák szónokoltak-e többet, vagy a király és a katonaság kellemesebben zengő kifejezéseket halla e a lelkesülésről, a hadi dicsőségről vagy pedig a halhatatlanságról és a mennyország örömei felől.

Hogy hasonló arányban készültek a táborozási tervek is és számos hadiülés tartaték, azt emlitenem felesleges.

Minden körülmény arra mutatott, mikép Portugáliát különös szerencse fogja érni.

Mulei Mahomet, ki nagybátyjának, a marokkoi szultának megbuktatása végett, miután két nagy ütközetet elvesztett, segítségért folyamodott volt Portugáliához, a szent Koránra esküvék, hogy már többé egy ágyú ellövésére sincs szükség, mert a mórok, mihelyt Sebastian zászlóit látandják, késni nem fognak a kétségbeeséssel.

II. Fülöp spanyol király ellenkező nézetben volt ugyan és egy hosszas levélben érinté az afrikai hadból támadható veszélyeket; mutogatá különböző ürügy alatt Marokkóban tartott kémei tudósításaiból, mikép Moluk szultán nagy népszerűséggel bír és híres seregvezér, míg másfelől Mulei Mahomet, kit Sebastian segiteni akar, álnok és gyáva; de az ifjú király ezen figyelmeztetésekből a szomszéd trónnak irigykedését olvasta ki a nyerendő hódítmányok és dicsőség iránt.

II. Fülöp tartalmas levelét következő gyakorlati elvvel végzébe: «Általában sokkal kényelmesebb foglalkozás otthon megégetni az eretnekeket, mint a pogányok földjén keresztény hitet terjeszteni».

Ezen sorok szívhez és kedélyhez szólván, nem tévesztették volna el hatásukat, ha egy éles elméjű tanácsnok nem vont volna párhuzamot a két ország belviszonyai közt, miből aztán önként kifejtett, hogy könnyű II. Fülöpnek az eretnekek megégetésével megelégedni, miután uralkodása Németalföldre is kiterjed; de Portugália nem bír oly tartományokkal, hol a téveszmék ellen az auto-da-fé erélylyel működhessék.

Minden adatból tehát világos lön, hogy Sebastiannak győzni kell és a beduinok, ha ki nem irtatnak, legalább elűzetni fognak azon sivatagokra, hol míg a teve fáradtan utazik, benye naplopóként szünetlen fütyöl a számum.

Az elindulás június 25-re határoztaték; 24-én ünnepléses menet vonult a hajókról Lisboa székesegyházába.

Itt Henrik bibornok megáldotta a királyi zászlót, Sebastian pedig fogadást tett, hogy Marokkóban Szent Györgynek, Fezben pedig Szent Antalnak pompás templomot építend.

Másnap korán tizenkét ágyú dörgé az elindulási jelt, a nép tolonga, tapsolt és könnyezett; a király baretjével háromszor intett búcsút, talán leghízelgőbb miniszterének Alcaçova grófnak — talán a haza szent földjének.

A lovagok sokáig maradtak a fedélzeten, szemeik a kikötőn, kedveseik erkélyén, a város templomkúpjain, majd a sebesen hátravonuló narancsligeteken, végre pedig egy homályos színezetű és kétséges körű tengerfolton függöttek.

A nap hön kezdett sütni, de a sokaság még sem távozott a partokról. Midőn a vitorlák messzeségük miatt fehérék és kicsinyek voltak, mint egy hattyúszárny, a nép magas dombokra csoportozék és az élesebb szeműek hosszan versenyeztek: röpködő köd-e, mely a tenger tükre fölött lebeg, légjelenetek játszadoznak-e a láthatár végterén, vagy a hajóhad küldé utolsó benyomást az otthon maradtaknak.

Sebastian a trónt örökös nélkül és a kormányt négy főnök kezében hagyta.

A kincstár üres volt és tetemesebb jövedelmet a móroktól nyerendő martalékból várt.

A kományszók csakhamar összevesztek és politikájok egymás lépéseinek semlegesítéseiben állott.

Míg végre Alcovaça gróf, mint legravaszabbik, túlsúlyú befolyást nyert köztök. Neki titkárja, kebelbarátja és jobbkeze volt Pedro Giron, kit indulásakor Sebastian a közkezelési tanács elnökévé kinevezett.

Lissabon kalmárai érezték a grandok távozását, a bika- viadalok gyérültek, a zsarolások növekedtek; de a tömeg mégis vidor kedélyű volt, a közügy emberei egy érdekes kérdés fölött sokat és siker nélkül versenyeztek.

Ők t. i. nem tudták elhatározni s — minél több oportói bor fogyott vitatkozásaik közt el, annál kevésbé — hogy Sebastian király vasketreczbe fogja-e zárni Mulei Molukot, Marokko szultánját, mint a vén Amurathot a tatár kán, vagy pedig megeléglendő őt diadalszekere elébe fogatni, mint a római vezérek szokták hajdan a barbár királyokat. — Az első módszer természetesen nevetségesebb volna, de a másik inkább fogná emelni a triumphator büszkeségét.

B. KEMÉNY ZSIGMOND *kéziratából közli*

PAPP FERENCZ.

ALKONY.

Ha majd alkonyra száll napod,
A sír felé közelgesz
S előtted minden földi jó
Értéke, bája elvesz:

Kétség ne dulja lelkedet,
Légy a nagy útra készen,
Ott maradsz, hol mindig valál:
A teremtő kezében.

S ne kívánd, hogy érzezből legyen
Az a végső hajócskád,
Mely veled majd az enyészet
Tengerére hajóz át.

Mit ér annak fényes érzeb
Virágok közt pihenni,
Kit a lélek már elhagyott,
Ki már csak senki, semmi?

Egy egyszerű deszka-burok
Illőbb hozzád s elég is. —
Élő társad volt az egykor,
Habár nem ismeréd is.

Fenyvesek közt az ég felé
Fejét büszkén emelte;
Most egy érzéketlen darab,
Oly mulandó, miként te.

Könnyen s hamar beolvadtok
Együtt a föld porába
S rátok vár az örök élet
Ismeretlen világa.

SZEMLE.

Az egyetemi törvényjavaslat. *

Az egyetem-alapítás ügye a múlt év óta, mikor a felsőoktatásügyi egyesület enquétejét tartotta, nagyobb lépést tett előre, mint annak előtt 30 év alatt. Valóban örömkre, sőt büszkeségünkre szolgálhat, hogy ebben egyesületünk tárgyalásainak s első sorban illustis tagtársunk, Berzeviczy Albert classikus fejtegetéseinek is része van.

A vallás- és közoktatásügyi minister úr által a törvényhozásnak benyújtott törvény s annak indokolása nagyjelentőségű művelődéstörténelmi okmány, mely bennünket egyetemi tanárokat egyenesen arra kötelez, hogy azzal behatóan foglalkozzunk, sőt bátran kimondom, szükségesnek tartom, hogy az egész terjedelmében a külföld számára fordítás útján hozzáférhetővé tétessék. És pedig mennél előbb. Fontos nemzeti s culturális érdekünk, hogy ezen elaboratum a külföld ítélőszéke elő kerüljön. Szilárd meggyőződés, hogy az ott is megállja helyét s így nekünk becsületet szerez s az esetleges hozzászólások révén gazdag okulást. Múlt évi tárgyalásaink után a mi feladatunk ma nem lehet más, mint az, hogy a mint azt elnökünk ki is fejezte, a törvényjavaslat egyes intézkedéseire fűzzük megjegyzéseinket s kritikánkat, — így bármennyire is csábít az, hogy a törvényjavaslatnak eszmékben és adatokban gazdag indokolására is reflectáljak, szigorúan ragaszkodni fogok a megjelölt programhoz s kizárólagosan a törvény egyes §§-aihoz fogok hozzászólni.

Mindjárt azzal kezdem, hogy szivesebben láttam volna, ha a minister ur, mint azt képviselőházi programbeszédjében bejelentette, csak a harmadik egyetemről s nem harmadik és negyedik egyetemről nyújtott volna be javaslatot.

Az orvosi tudomány azt tanítja, hogy az ikrek rendszeren

* Felszólalás a Felsőoktatásügyi Egyesület enquétején.

tartom az olyan részletezést, mint a milyent Trefort negyven évvel ezelőtt készített törvénytervezete tartalmazott, mely expressis verbis kimondja, hogy «a tanár a tantárgyat előadásában azok szellemére, irányára és terjedelmére nézve meggyőződését szabadon követheti», vagy a milyen a frankfurti egyetem most készülő alapító levelében van, mely még azt is kimondja, hogy távol áll egyoldaluságtól s független a pártoktól.

De annál szükségesebbnek tartom, hogy a fokozatos fejlesztés szabatos körülírást nyerjen. Az indokolásból ugyan kivehető, hogy a minister úr azt tervezi, hogy tíz év alatt állíttassanak fel az egyetemek, de látva a rendelkezésre álló anyagi erő elégtelenségét, a csonka egyetem vagy torz egyetem veszélye mégis fenyeget.

A fokozatos fejlesztés úgy is elképzelhető volna, hogy a facultások egymás után állíttatnak fel, de ez esetben ezek hosszú időn át, talán bizony örökre, nélkülöznék az oly szükséges kölcsönhatást.

Ezért még helyesebb, ha a fokozatos fejlesztés alatt azt értjük, hogy évfolyamonként nyílik meg, de leghelyesebb az az eljárás, a melyet König tagtársunk a józan, higgadt s előrelátó dán nemzet példájára javasol, hogy a megnyitás ideje jó előre s elég messze tűzessék ki (Jütlandban 1915-re) s addig az idő tervszerű előkészítésére fordíttassék. A mi temperamentumunknak ez a módszer nem nagyon felel meg, de legalább meg kellene kísérelnünk az utánezést. Azt azonban minden körülmények között szükségesnek tartom, hogy az orvosi facultás alsóbb évfolyamai készüljenek el előbb, mint a felsők. Épen ezekre van a legnagyobb szükség s ezek működése nélkül elképzelhetetlen a felsőbb évfolyamok tárgyainak eredményes művelése s oktatása.

A 2-dik §. a pozsonyi állami kórháznak a belügyi tárczából a közoktatásügyibe való áttételéről disponál. E. §. a közoktatásügyi bizottságban máris módosult, a mennyiben Láng Lajos báró kijelentéséhez a minister hozzájárult. E szerint a §. következőkép szól:

«A törvény életbeléptetése után a vallás- és közoktatásügyi minister által meghatározandó időben a pozsonyi állami köz-kórház és a mennyiben Debreczenben időközben az egyetemi oktatás céljainak megfelelő köz-kórház állíttatik föl, és azt Debreczen szabad királyi törvényhatósági város az államnak ellenszolgáltatás nélkül rendelkezésére bocsájtja, e köz-kórház is, mint az illető egyetemek orvostudományi karának kiegészítő része, a vallás- és közoktatás-ügyi minister tárczájába vétetik át».

Kimarad e szerint a §-ból a pozsonyi kir. jogakadémia megszüntetéséről szóló intézkedés.

A módosítást nem tartom szerencsésnek. Az eredeti 2. §. első dispositiója helyes és világos. A pozsonyi kórházat a vallás-és közoktatásügyi tárczának át kell vennie. Hogy ez mit jelent. a kolozsvári és a Karolina kórház története eléggé megmagyarázza.

A meddig a Karolina kórház nem volt a közoktatásügyi tárcza hatáskörében, a klinikák elhelyezése és felszerelése szégyenteljesen siralmas volt. A kórház újjáépítése s ezzel karöltve a kolozsvári orvosi facultás fölvirágzása azon időtől kezdődik, a midőn a közoktatásügyi kormányzat kezébe került.

Sőt megvallom, épen a kolozsvári példa azt is mondja, hogy legcélszerűbb volna Pozsonyban is haladéktalanul új klinikai telep létesítéséhez fogni s a régi kórház épületeit s telkét értékesíteni. Nagyon helyes volna felhasználni az alkalmat arra, hogy egy egységes egyetemi telep létesüljön, úgy a mint azt annak idején Eötvös Lóránd a budapesti egyetem számára is tervezte volt.

Hogy a pozsonyi kir. jogakadémia megszüntetését a törvény mondja ki vagy más factor, az lényegében mindegy, de nem hallgathatom el azon meggyőződésemet, hogy az egyetem-alapítással tulajdonképen karöltve sőt egyidejűleg kellett volna az elgyengült, életképtelen, satnyább jogakadémiák megszüntetéséről és az életképesek megerősítéséről is gondoskodni.

Az új szövegezést azonban semmiképen sem helyeslem, nem csak formailag, mert föltételelesen, lehetőségek felől disponál, hanem lényegileg sem. Ha a törvényhozás azt kívánja, hogy Debreczenben is legyen orvosi facultás, akkor tessék a klinikákról is gondoskodni s ha épen ki akarja nyerni a város további segítségét — ám emelje fel a várostól megkívánt anyagi hozzájárulást, de hogy a kórházépítést a városra bizza s azt azután átveszi s a tantermeket, laboratoriumokat utólag hozzáépíti, mindez olyan czélszerűtlen megoldás, hogy kötelességem szavamat ez ellen felemelni. Ha a törvényhozás minden áron biztosítani akarja azt, hogy mindkét egyetem teljes legyen — tessék kimondani, hogy legalább ezen és ezen facultásokkal birjon, de a tervezett módon szerzett biztosításnak először nincs értéke, másodsor pedig a surlódások, nehézségek, költségek egész sorát rejti magában.

A 3. §. a költségek fedezéséről intézkedik s a városok hozzájárulásán kívül évi két millió koronában állapítja meg.

A minister úr a bizottsági tárgyalás alkalmával úgy nyilatkozott, hogy az állami hozzájárulás a két egyetem között egyenlő arányban osztatik meg.

Minthogy a 3-dik §. szövege átalányösszegekről szól, ebből az következik, hogy 20 millió nemcsak beruházásra, hanem a megnyitástól a fenntartásra is szolgál 1922-ig, a mely időtől fogva a fenntartási költségek az állami költségvetésben részletesen fognak beállítatni. A törvény természetesen nem szól arról, hogy mennyi a városok hozzájárulása, de köztudomású, hogy 5 millió koronánál nem több. Bár a fenntartási költségek a tíz évi cyclus második felében fognak teljes mértékben jelentkezni, mégis már az első éveken is lesznek kiadások, mivel az intézetek és klinikák igazgatóit mielőbb ki kell nevezni, hogy azok az építkezésre befolyást gyakorolhassanak.

Egy teljes egyetem évi budgetje semmi esetre sem lesz kevesebb mint 3 millió korona. Az eredeti törvény ugyan a debreczeni egyetem számára az orvosi facultást csak a tíz évi cyclus utánra helyezte kilátásba, de a bizottsági tárgyalás alkalmával a minister úr kötelező ígéretet tett, hogy amennyiben Debreczen városa felépíti a kórházat, az orvosi facultást a tíz éven belül megkapja. Ilyen körülmények között már most kijelenthetjük, hogy a két egyetemre tíz évre szánt 20 millió korona teljesen elégtelen. Ha a kormány ezt idejében belátja s a törvényhozás a többletet rendelkezésre bocsátja, ez ellen nem lehet kifogásunk, de ha ezen összegből akarná a két egyetemet megvalósítani, már eleve kijelenthetjük, hogy nem fog a kitűzött czélnak megfelelni.

A számítások számára ma elég adat áll rendelkezésre.

A berlini egyetem és budgetje 5^{1/2} millió korona, a boroszlói, hallei, bonni, kieli, göttingai egyetemeké 2^{1/2}—2^{3/4} millió korona között váltakozik, a budapesti egyetemé több mint 6 millió, a kolozsvári körülbelül 3 millió korona. De előttünk van a frankfurti alapítandó egyetem költségvetése is, mely a 2^{1/2} millió koronát eléri, s egyenesen kimondották, hogy a megnyitás előfeltétele a 2 millió márka évi jövedelem biztosítása. Mindezek ritka egybehangzással azt bizonyítják, hogy még az esetben is, ha az egyetemek saját bevételeiket saját céljaikra használhatják, legalább 2 millió korona állami hozzájárulás szükséges.

Az első beruházások összegét egy egyetemre nem lehet 15 millió koronánál kevesebbre tennünk. Hol vagyunk még akkor a frankfurti egyetem rendelkezésére álló 160 millió koronányi

tőkétől? Ennyire becsülik az egyetem rendelkezésére álló intézmények és alapítványok összegét. De arra sem számíthatunk, hogy a társadalom segítségre siet. Amerikáról nem is szólok, hol az egyetemek évenként milliókat s milliókat kapnak, elég, ha arra utalok, hogy most, a midőn a londoni egyetemnek teaching universityre való átalakulása van napirenden, tíz nap alatt 8 millió korona adomány gyűlt be s arra, hogy a berlini egyetem évszázados évfordulóján a német császár üdvözlő beszédjében arról számolt be, hogy szűk körben — így mondja — megejtett gyűjtése az egyetemmel kapcsolatos tudományos intézetekre 12 millió korona felajánlását eredményezte.

Attól tartok, csakhamar ki fog derülni, hogy igazam volt, mikor azt mondtam, több mint egy harmadik egyetem alapítására ez időszerint nem áll rendelkezésünkre megfelelő anyagi erő. Megvallom, Plósz tagtársunk kijelentése, hogy másfél milliárdos budgetünk 20—30 millió többletet az egyetemekre megbir, valószínűleg megszedített, de a benyújtott törvény terve csakhamar meggyőzött, hogy e kijelentést Plósznak az ő tiszteletreméltó tudós természete, idealismusa adta a szájába s a gyakorlati politika a maga ridegségével csakhamar megdermesztette a reménység ezen szép virágait.

A 4. §. a pozsonyi állami kórház orvosainak, valamint a pozsonyi kir. jogakadémia tanárai és egyéb személyzetének rendelkezési állapotba való helyezéséről szól. Ebből az következik, hogy a jogakadémiai tanárok és a pozsonyi kórház főorvosai nem lesznek eo ipso egyetemi tanárok. A törvény ezen intézkedését csak helyeselhetjük. A felekezeti jellegű, egyházhatóságilag megválasztott debreczeni tanárokról nincs ugyan intézkedés, de azokról nyilván az egyházhatóság tartozik majd intézkedni. Minden kétség eloszlatására azonban helyesnek tartanám annak mindenki által jól megérthető kifejezését, hogy egyetlen tanár sem tarthat igényt arra, hogy eo ipso egyetemi tanszéket kapjon.

Az 5-dik §. arról szól, hogy a debreczeni és pozsonyi tudomány-egyetem szervezeti szabályzatát, tanulmányi- és vizsgarendjét a meglévő tudományegyetemen fenálló ilyenmű szabályok tekintetbe vételével, az adott viszonyoknak megfelelő módosításokkal a minister állapítja meg s jóváhagyás céljából a király elé terjeszti.

Ezen intézkedés eltér a kolozsvári egyetemi törvénytől, a mely a következőképen szól:

«Addig, míg az egyetemi oktatás külön törvény által nem szabályoztatik, a pesti magyar királyi tudományegyetemen jelenleg fennálló szabályok ezen egyetemre nézve is érvényesek, a mennyiben jelen törvény mást nem rendel».

Tagadhatatlan, hogy az idők folyamán a szervezeti szabályok, a tanulmányi és vizsgarendek változtatást igényelnek, de legkevésbé azért, mert az egyetem ebben vagy abban a városban van elhelyezve, hanem azért, mert a fejlődés a maga jussát mindenütt megköveteli. Vagy jók a budapesti és kolozsvári egyetemek szabályai, akkor azok kiterjeszthetők az új egyetemre is, vagy nem jók, akkor ezek megváltoztatásához is sürgősen hozzá kell fogni. A nagy fokú disparitás megakadályozná a szabad versenyt és meghiusítaná a tanulás szabadságának érvényesülését.

A szervezési szabályok alapos megvitatására, azt hiszem, még lesz alkalmunk. Ez szolgálhat tárgyalásunk harmadik etapejával. Hogy ez mily fontos, azt eléggé igazolja, hogy ezen szabályok fognak disponálni az egyetem autonomiájáról, a senatus és facultások jogköréről s ezekben lesz szó a facultások berendezéséről. Ilyen, az egyetemek életébe vágó szabályzatok előkészítésében a Minister nem nélkülözheti a meglévő egyetemek közreműködését.

Még aggályosabb a törvény 6-ik §-sa, mely azt mondja, hogy az egyetemek első szervezése alkalmával a rendes és rendkívüli tanárokat, valamint az egyetemi könyvtár igazgatóját a minister előterjesztésére a király nevezi ki. Az első szervezést követő kinevezéseknél a minister az illető tudományegyetem meghallgatásával teszi meg előterjesztéseit. A törvény ugyan nem zárja ki azt, hogy az első kinevezésekhez a meglévő egyetemek facultásainak legyen hozzászólásuk, de nem is írja elő. Ilyen körülmények között nagyon könnyen megeshetik, hogy ez a meghallgatás nem történik meg. Az orvostudományi facultás fölterjesztésében meggyőző érveket hozott fel annak bizonyítására, hogy a tanári kinevezések alkalmából a minister jóformán nem nélkülözheti a meglévő egyetemek közreműködését. Az egyetemi kérdés első sorban személyi kérdés. Az új egyetemek jelentősége azon mulik, hogy sikerül-e a tanszéket arra való erővel betölteni. A minister legtermészetesebb tanácsadója a meglévő s adott viszonyokban első sorban a budapesti egyetem s azt is mondhatjuk, hogy épen az egyetem votumában van a minister legnagyobb erőssége, hogy a tanári kinevezésektől minden illetéktelen szempontot távol tartson.

Megvallom, olyan fontosnak tartom épen ezt a pontot, hogy ennek érvényesítésére minden erőnkől törekednünk kell.

Mindezek alapján az a meggyőződés, hogy csak életerős egyetemek felelnek meg. Tervszerűen jó intézetekkel s jó tanerőkkel kell ellátni az egyetemeket s Humboldt tanácsa értelmében megfelelő autonomiával, hogy azok feladatukat betölthessék.

Oly őszintén és leplezetlenül kimondottam véleményemet, hogy ezek után nem félek a hízelgés vádjától, ha azzal fejezem be fejtegetésemet, a mivel kezdettem, hogy a törvényjavaslat s indokolása a minister úrnak s tanácsosainak elévülhetetlen dicsőségére fog szolgálni s szívből kívánom, hogy a legfiatalabb egyetem is joggal viselje azt az elnevezést, melyet a világ egyik legrégebb egyeteme, a párisi visel s legyen valójában a tudomány leánya.

Grósz Emil.

Tavaszi tárlatok.

Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat műcsarnoka sohasem fogadott be falai közé annyi sívár művésziatlenséget, mint a mennyt legutóbbi tavaszi kiállításán láttunk. Beteljesedett azok balsejtelme, a kik az ide küldött munkák elfogadása vagy visszautasítása fölött döntő kettős jury intézményét, ha nem is művészetünkre, de a műcsarnok kiállításainak színvonalára nézve végzetesnek tartották. Már a társulat jubiláris kiállításával kapcsolatban is kiemeltük, hogy a B jury révén sok művészi eltévelyedés került a városligeti palotába, a melyet pedig a nálunk gomba módra termő s többé-kevésbé magánvállalkozás jellegű kiállítási helyiségek között a komoly művészet templomának, a kipróbált tehetségű művészek és életképes művészeti irányok küzdterének szeretnének megtartani mindazok, a kik művészetünk ügyét igazán szívükön viselik. Mint a ki vesztét érzi, a B jury a tavaszi kiállítás alkalmából szinte a kétségbeesés elkeseredésével nyitott ajtót minden üres nagyot akarásnak, anarchisztikus művésziatlenségnek és kontár dilettantizmusnak, a melyet az A jury eleve kizárt volna a műcsarnokból. S a sok sívár, helylyel-közzel egészen nyíltan rosszhiszemű festmény szinte teljesen elfojtotta annak az alig száz jó képnek és szobornak a hatását, a melyet a jubiláris téli kiállítással kapcsolatos nagy fölbuzdulás után érdemesebb művészeink amúgy is gyér számmal s többnyire kevesebb ügykezettel is festettek a tavaszi tárlatra.

A Képzőművészeti Társulat ezidei közgyűlése után, a mely szinte egyértelműleg tette lehetetlenné a Műcsarnokban az anarchia rendszeresítésére törekvő tagjainak az érvényesülést, nincs okunk kétségbeesni egyetlen szilárdan megalapozott, irányt adni hivatott művészeti egyesületünk és az ennek aegise alatt rendezett műkiállítások jövőjén. Mielőtt azonban a tavasszal sűrű egymásutánban megnyílt műkiállításokat ösmertetőnk, talán nem lesz hiábavaló, ha arról elmélkedünk, mi az oka annak az anarchiának, a melynek festőink közül újabban nem egy kiváló tehetség is hódol s nyújt ezzel lehetőséget a tehetetlen nagyot akarásnak arra, hogy rosszhiszemű mázolásaival százával merészkedjék a nyilvánosság elé.

S alighanem fején találjuk a szöveget, ha azt tartjuk, hogy ennek az anarchiának, a melynek újabban, tavasszal rendezett különkiállításának bizonyossága szerint, Vaszary János is áldozatául esett, festőink körében az az oka, hogy nem nyílik alkalmuk a rendszeres művészi munkára. Túlnyomó részben szinte kizárólag a műkiállítások számára dolgozva, rátermettséjük esetén is hamar kifogynak az elismerésnek ama jeleiből s az anyagi boldogulás azon eszközeiből, a melyekre ezeken kilátásuk nyílik. Vajmi kevés művésznünk van, a ki a kiállításokon kívül szorosabb kapcsolatba tudna jutni az étellel s a mi nélkül művészet sohasem virágozott, a közönséggel. A hivatalos elismerés, a melytől alig esnek el az arra igazán méltók, büszkességgel töltheti el ugyan a művészt, de nem gyújt, vagy legalább is nem úgy, mint a közönség vagy valami rokonlelkű maecenás állandó és meleg érdeklődése. S ha viszonyaink közepett a hivatalos elismerés jeleiből vagy hivatalos megbízásokból a legkiválóbb tehetségek is hamar fogynak ki, a művészetért hevülő kevés számú közönség érdeklődését éppen a sajátosabb egyéniségű művész csak ritkán tudja nálunk állandóan lebilincselni. Ily körülmények között, miközben szinte szakadatlanul csakis a kiállítások számára dolgozik s munkája közben ezeknek nem egyszer szinte kiszámíthatatlan esélyei nyugtalanítják, nem egy kiváló tehetség merül ki idő előtt vagy kedvetlenedik el. A komoly művészi munka helyett aztán többnyire elkeseredésében a nagy tömeget elképesztő s ha érdeklődését nem is, legalább kíváncsiságát felkeltő különösségek festésével keres feltűnést. A hirlapi kritika naivabb képviselői, a kik festményeket amúgy sem vásárolnak s a kiknek a művészetben is nem a művészi, hanem az újszerű a fő, lelkesen kürtölik szét az új irány hírért. Nem hisszük, hogy a tévelygések rabjává lett tehet-

ségek különczködésüknek egyéb hasznát látnák a naiv kritikuskok és azok magasztalásán kívül, a kik nálunk kulturális és társadalmi téren mindenben a tagadás szellemét képviselik. Ám az eltévelyedett tehetségek nyomába csapatostul szegődnek az élelmes tehetetlenek, a kik nemcsak a székesfőváros különböző szalonjait lepik el mázolásaikkal, hanem nagyobb vidéki városainkban is egyre sűrűbben rendeznek, hol külön, hol csoportos kiállításokat. A vidéki sajtó a fővárosi egyrésznének pajtáskodó kritikáját igaznak tartva, mint kiváló művészeket ajánlja őket. S a jó vidék, a mely a budapestiekhez fogható muzeumokkal nem dicsekedhetik s így összehasonlításra alkalmas anyaga sincs, ma már több képet vásárol a legmodernebb irányok jegyében hódító kontároktól, mint a mennyi a budapesti műkiállításokon igazi tehetségektől vevőre talál. Hiteles adatokkal rendelkezünk arról, hogy ez a legmodernebb művészeti irányok örve alatt folyó visszaélés immár nem egy jóra való festőnk boldogulását nehezíti meg, a ki egy-egy nagyobb vidéki városunkban letelepedve él hivatásának, többnyire amugy is nehéz viszonyok között. Ha már most élelmes kontáraink a Múcsarnokban való szereplésük révén mintegy a Képzőművészeti Társulat passepartout-jával járják be a vidéket, jó időre lehetetlenséggé válik művészeti életünk decentralisálása, a mire immár hivatalos köreink is gondolnak s a mely művészetünkre nézve ma már szinte életkérdés.

A decentralisatióon kívül művészetünk egészséges fejlődésének másik föltétele az, hogy festőinket és szobrászainkat rendszeres munkához juttassuk. Erre már művészeti iskoláinkban kellene ezek növendékeit nevelni, kik a tanítás mai rendszere mellett évek során keresztül pusztán asztalfiókuk számára dolgoznak, s mi közben egyéniségüket annál lázasabban keresik, minél kevesebb van ebből bennük, már fiatalon elkedvetlenednek, a helyett, hogy mihelyt kellő technikai készséggel rendelkeznek, esetleg mesterük vezetése alatt egy-egy kisebb igényű vidéki templom, iskola vagy középület díszítésére vállalkoznának. Az ilyen közösen végzett practikus munka közben hamarabb válnék nyilvánvalóvá, hogy ki mekkora tehetség s milyen feladatokra hivatott, mint a derüre-borura rendezett műkiállításokon, a melyeken ma nálunk nem egyszer az álművészet diadalmaskodik az igazi tehetségek rovására. Annyi anyagi erővel, mint a mennyt ma a sokféle műkiállítások és a szinte kizárólag ilyenek rendezésével foglalkozó művészeti egyesületek fölemésztenek, az arra hivatott tényezők kezdő lépése esetén társadalmi úton is lehetne alakítani

olyan szervezetet, a mely az egész országot behálózná s a művészet iránt őszintén érdeklődő tagjai révén komoly eszközökkel dolgozó művészeinket munkához juttatná. Korunk művészetlenségére vajmi jellemző, hogy különösen a vidéken nem egy középület, de főleg diplomok díszítését vállalkozókra bízák, a kik chablonszerű terveik kivitelét tanulatlan mesteremberekre hárítják. A munkások mai szervezettsége mellett ezek a mesteremberek távolról sem dolgoznak olcsóbban, mint dolgoznék nem egy jóra való, a művészetnek igazán hivatásból élő művésznök, ha kilátása lenne arra, hogy állandó rendszeres munkához juttatjuk. Tehát szükségünk volna olyan társadalmi szervezetre, a mely azt a nagy irt, a mely művészeinket és a közönséget egymástól elválasztja, kitölné. A míg ez nem lesz meg, művészetünk is csak melegházi virág marad, a mely a mütárlatok falain kívül életképes rügyeket nem hajt, sőt ezek forró levegőjében gyakran olyasféle burjánt növeszt, mint a minővel a Mücsarnok tavaszi kiállítása is tele volt.

S e hosszú bevezetés után rátérhetünk a tavaszi tárlatok rövid ismertetésére. A sort közvetlenül téli kiállításának berekesztése után a Mücsarnok kezdte meg Hegedüs László és Tull Ödön hagyatékának s a magyar aquarell- és pastell-festők, valamint a magyar graphikusok egyesülete újabb munkáinak bemutatásával.

Hegedüs László, alig negyven éves korában, tavaly halt meg s fiatalabb művészeink sorában az elsők egyike volt. Ha nem érthette is meg, hogy talentuma egész gazdagságával kibontakozzék, a mit aránylag fiatalon alkotott, az is elég ahhoz, hogy művészettörténetírásunk maradandóan megőrizze emlékét. Korunk művészetének leginkább forrongó, hamis jelszavaktól nyugtalanított időszakában Hegedüs László azon kevesek egyike volt, a ki nem hallgatott semmiféle üres szóbeszédre, hanem hajlamait és meggyőződését követve, rendületlenül haladt azon az úton, a melyet a korabeli és a régi nagy mesterek tanulmányozása közben helyesnek fölismert. Fiatalabb művésznemzedékünk körében szinte páratlan rajztudásával, kezdettől fogva vallásos és historiai tárgyú képek festésével foglalkozott a legnagyobb kedvvel, bár kritikussaink egy része váltig hirdette, hogy a historiai és a biblia képek festésének ideje lejárt. A művészet igazi barátainak érdeklődését Hegedüs László nagy alakos képei, az azokon nyilvánuló hatalmas művészi jártasság, felfogásuk nemessége és előadásuk őszintesége mindenkor lebilincseltek. De bár rövid művészi pályafutása a hazai és külföldi kiállításokon s egyes pályázatokon

aratott tüneményes sikerek szakadatlan láncolata volt, ő sem tudott nálunk úgy boldogulni, mint a hogy bízvást megérdemelte volna. Kritikusaink nagy része vajmi közömbös volt a problémák hajszolásától ment művészete iránt. S éppen azok, a kiktől bízvást várhatta volna a legtöbb munkát, észre sem vették.

Egyházi köreink részéről nem egyszer hallatszott panasz, hogy a modern művészet túlságosan elvilágiasodott s egyházművészeti feladatok megoldására szinte képtelen. Hegedüs László egymásután s ismételten is elnyerte azokat a pályadíjakat, a melyeket egy-két nagy nevű főpapunk a vallásos festészet föllendítése érdekében alapított. S Roskovics Ignác régebbi bibliai tárgyú képeinek megfestése óta nem láttunk vallásos tárgyú munkákban annyi igaz bensőséget s annyi bájjal párosuló naiv hitet, mint Hegedüs ilyfajta művein. A jeles fiatal mester mindazonáltal, Fraknói Vilmos püspökön kívül, a kinek római intézetében huzamosabb időt töltött el, alig került egyházi köreinkkel szorosabb összeköttetésbe. Nagy oltárképeit, így a királyi várpalotának kápolnája számára, szintén nem egyháziak megbízásából festette. Bármekkora szeretettel merült is el vallásos compositiókba, nem lévén ezekre állandó közönsége, nem is mélyedhetett el egész odaadással a képírás e fájának művelésébe. Ugyanez áll történelmi tárgyú festményeiről és historiai színű allegorikus képeiről. Bármily izzó phantasiára vullanak is ezek, s bármennyire telvék magukkal ragadó művészi kvalitásokkal, tartalmi szempontból nem mindig elégitenek ki. S a mikor a fiatal mester, csak hogy az érdeklődést működése iránt tárlatról-tárlatra ébren tarthassa, erejét a végsőig megfeszítve, egyszerre három-négy nagyszabású compositión is dolgozott, miközben tétován latolgatta, hogy melyikkel férközhetnék leginkább a közönség szívéhez, nem maradt kellő ideje ahhoz, hogy egy-egy témába kellő nyugalommal belemerüljön. S nagy történelmi vagy bibliai tárgyú compositiókon kívül, a melyek félbenmaradt vásznaiból állott hagyatékának zöme, Hegedüs László ecsete alól arczképek, táj- és életképek szintén sűrűn kerültek ki, mint illusztrátor is széleskörű működést fejtett ki, iparművészeti feladatokkal szintén sok kedvvel foglalkozott. S a kik festett alakjai erőteljesen plastikus hatása alapján erre addig nem jutottak rá, csak halála után tudták meg, hogy sokoldalú talentuma a szobrászatban is kiválótkot, ha az orvul rátámadó betegség élete utolsó évében nem teszi erőtlenné kezét. Terracottái, a melyeket feketés színű szentesi agyagból égettetett, nem egyszer

igen ízlésesek, felfogásukban plastikusak, de formáik épp úgy, mint utolsó festményein, helylyel-közzel elmosódók, bizonytalanok.

Hegedüsnél kevésbé nagyszabású, de igen jóra való tehetség volt Tull Ödön, a jeles aquarellista, a ki alapos művészi jártasságával, élénk megfigyelő erejével és jó ízlésével művészeti életünkben nem kis számot tett. Nagyra törő tervekkel nem igen foglalkozott ugyan, de nyitott szemmel járt-kelt ezen a világon s eleven felfogását lebilincselte ennek minden festői mozzanata. Ilyen egyszerű, kedves hatású impressiókból állott a hagyatékának kiállításán bemutatott képek zöme, a melyek friss hatású színezésének távolról sem ártott meg az a gondosság, a melylyel a tájképi részletek keretében ábrázolt alakjait megrajzolta.

Az aquarell, pastell-festők és a graphikusok kiállításán közel ötszáz munkát muttak be. Ezek sorában azonban alig száz volt olyan, a mely technikája sajátosságainak megfelelő felfogással és előadással készült volna. Bármily dicséretes buzgóságot fejt ki ebből a célból ez a két egyesületünk, kelleténél nagyobb számban kizárólag olajfestmények festésével foglalkozó művészeink sorából eddig csak keveset sikerült a tőle fölkarolt technikák művelésére meghódítani. Pedig a graphikának, különösen, ha művelői kipróbált aquarell- vagy pastell-festők is, első sorban nálunk lenne nagy hivatása a művészet népszerűsítése terén. Erre külföldön a színes könyomat bizonyult a legalkalmasabbnak, a melyet graphikusaink alig karolnak föl. Sőt a kiket ebben, illetőleg a lényegében a könyomattal rokon algraphiában művészeink közül külföldön is a legkiválóbb mestereknek ismertek el, Paczka Ferencz és neje Paczka Cornélia, részt sem vettek graphikusaink kiállításán, holott ha ennek illetékes köreink módját ejthetnék, Budapesten való letelepedése esetén ez a művészpár lenne arra hivatott, hogy a graphika legjelentősebb technikáiban nálunk irányt mutasson ezek művelőinek.

Terünk nem engedi, hogy az aquarellisták és graphikusok kiállítását ez alkalommal tüzetesen bíráljuk s azért csak néhány művészt sorolunk föl, a ki ezen igazi vízfestményekkel, pastellekkel és graphikai munkákkal szerepelt s nem pusztán ilyen technikákba transponált olajfestményekkel vagy egyszerű rajz tanulmányokkal. Ezek többnyire képírásunk egyéb technikáiban is kiváló művészeink sorából kerültek ki, mint Glatz Oszkár, Olgyai Victor, Nadler Róbert, Nagy Sándor, Körösfői Kriesch Aladár, Edvi Illés Aladár, Nagy Sándorné, Dobai Székely Andor, Undi Mariska, a ki a főváros népszállójának falképeivel aratott újab-

ban nagy sikert; továbbá Csánki Dénes, Pogány Willy, Helbing Ferencz, Barta Ernő, Garzó Bertalan, Zádor István, Angyal Géza, Raab Ervin, Kron Jenő, Erdőssy Béla, Conrád Gyula, Vida Árpád és Jaschik Álmos.

A műcsarnok rendes tavaszi tárlatán Pataky Lászlónak, a nemrégiben elhunyt jóra való életképfestő művésznek két termet elfoglaló, szinte kizárólag vázlatokból álló hagyatékán kívül kétszázhetven festőnek és szobrásznak 716 művét állították ki. Ebben a nagy tömegben azonban alig hetven művésznünk szerepelt olyan színvonalon álló munkákkal, melyeket szigorúan ítélve művészi alkotásoknak nevezhetünk. S ez az arány még rosszabb többi kiállítási helyiségeinkben, a mi ugyancsak gondolkodóba ejthetné mindazokat, a kik művészeti életünk irányítására hivatottak s a kiknek most már össze kellene fogniok, hogy képzőművészetünket az életét gyökerében megtámadó dilettantizmus s az ennél is veszedelmesebb anarchia tultengésétől megmentésük.

A kevés jó munka sorában, a melyet a Képzőművészeti Társulat tavaszi tárlatán láttunk, most is az elsők élére helyezzük Benczur Gyula ikervári chrisanthemumokat ábrázoló virág-csönd-életét, a melyet a jeles mester souverain művészetén kívül elrendezésében páratlanul finom ízlés s szinte fiatalos frissesség jellemzett. Annál inkább bámulatraméltó Benczur fáradhatatlan munkakedve, sokoldalúsága s mindig találó művészi készsége, mert hisz még jóra való fiatalabb festőink is, a nélkül, hogy okuk lenne az elkedvetlenedésre, nem egyszer elszomorító indispositióról tanuskodnak műkiállításainkon. Ha nem hiszszük is, hogy ez tartósan rabul ejthetné, lehetetlen elhallgatnunk, hogy Dudits Andor most kiállított romantikus tájképei, a melyeket nyilván régen elmosódott impressiók alapján festett, közel járnak a modorossághoz. Annál örvendetesebb megújulás tárult elénk Szlányi Lajos munkáin, a kinek áradást ábrázoló színes és levegős festményén kívül, körmöczbányai festői motívumokat ábrázoló havas tájképei keltettek méltó figyelmet. A tájképek sorában, a melyek száma műkiállításainkon még most is a legnagyobb, Bosznay István munkái, Ferenczy Valér izzó napfényben ábrázolt velencei részlete, Csánki Dénes kőbányája, Nádler Róbert gondosan megrajzolt, de festői motívumai, Mérő István pleinair képei váltak ki, továbbá Komáromi Kacz Endre hangulatos őszi reggele, a ki ezenkívül megszokott kedves genrealakjaiból is egész sorozatot küldött be. Egy borongós levegője ellenére is igen színes Tátra-képet láttunk báró Mednyánszky Lászlótól; interieurjein kívül

az ország különböző vidékein ellesett festői tájrészleteket Bruck Miksától. Nyilván Bruck Lajos hagyatékának vázlatai voltak háttással Berkes Antalra, a ki ezúttal Munkácsyra emlékeztető darabos kezeléssel néhány Budapest környékéről merített tanulmányt állított ki. A megszokott színvonalon állott Dobai Székely Andor s Pettenkofferre emlékeztető apró képeivel Pálya Celestin. Figyelmet keltett Börtsök Samu *Márceiusi napsütése* és Várady Gyula képe, a melyen a Gellérthegyet örökítette meg az épülőfélben levő Sáros-fürdővel.

A figurális képek kapcsán is felsorolhatunk néhány új vagy kevésbé ösmert nevet, a melynek viselője előnyösen ezuttal mutatkozik be először. Romek Árpád ügyes csöndéletképeken kívül egy festői felfogású genrealakot állított ki, mely fiatal nőt ábrázolt tükör előtt merész, széles, erős, de ügyesen összehangolt színfoltokkal. Tatz László tanulmányfeje Karlovszky hatására vallott, jóval több erővel készült arczképtanulmánya s jellegzetes czigányasszonya. Ügyes beállításával és élénk kifejezésével tűnt föl Englerth Emil *A pipacs* című képe, mely fiatal nőt ábrázol vérvörös ruhában; figyelemreméltó jellemző erő nyilvánult Sándor Antal anekdotikus élű életképén, *Az elkésett jótanácsok* című s Rudnay Gyulának szoptató nőt ábrázoló, de kissé elnagyolt olajfestményén. Egy oláh kecskepásztort ábrázoló ügyes tanulmány nyal szerepelt Morres Ede. Komoly törekvésekről tanuskodott Wolff Károly, a kinek a mesemondó című compositiója volt a legsikerültebb.

A tavaszi kiállítás arczképei sorából Glatter Gyula, Stetka Gyula és Szenes Fülöp repräsentatív jellegű munkáit emeljük ki s Kunwald Czézár élesen jellemzett női képmásait, a melyeken kívül még egy egész sorozat, nem kevésbé figyelemreméltó táj- és csöndéletképet s tanulmányt állított ki ez a szorgalmas művészünk. Bámulatraméltó módon eleven felfogású gyermekarcz- képeket küldött be Glatz Oszkár s ezeken kívül egy széles ecsettel remekül megfestett ökörfogatot. Az állatképek hivatott mesterének bizonyult most is Edvi Illés Aladár, a kit inkább a formai elem érdekel; míg viszont Zombory Lajos inkább az állatok mozdulatainak tanulmányozásában leli kedvét, de ezek megörökítése közben nem egyszer túlságosan elhanyagolja a formát.

Nagyobb igényű alakos compositiót alig láttunk a műcsarnok tavaszi műtárlatán, de úgy látszik, hogy annál inkább föl lendül a csöndélet és virágképfestés. Pentelei Molnár János szinte szemfényvesztő bravourral festett s vizes poharakat ábrá-

zoló munkáit valósággal széjjelkapkodják a művásárlók és sikerei egyre több követőt vonzanak. Bachmann Károly nem sorozható ezek közé s régtől fogva ösmert, sajátos módon aprólékos csöndéletképei, a minőket most is kiállított, még hatásosabbak lennének, ha jobban megválogatná a régiségeket, a melyek megörökítésében kedvét leli. Ebben a tekintetben bármelyik múzeumunk szívesen állna rendelkezésére. Szép virágképeket állított ki Telkessy Valér, Vidovszky Béla s a fokozatos haladásáról tanuskodó Fesztyné J. Róza, a kinek festői hatású városi vedutaképei azonban kissé befejezetlenek. Festői hatású interieur képeket láttunk Spányik Cornéltól, Meissl Ágosttól és Túry Gyulától. Rottmann Mozárt most is nagyobb igényű genreképeket festett, de még mindig mesterkélten. A tavaszi tárlat legértelmesebb festményeinek egyike Coulin Arthurnak *Zrinyi Tasso kertjében* című képe, a melynek tárgyát pár év előtt Fraknoi Vilmos tüzte ki a római intézetébe pályázó művészek feladatául. Talán történelmi jellemképnek nevezhetnők a legtalálóbban Coulin sok szeretettel megfestett művét, a mely történelmünk e nagy alakját élete virágjában, egy omladozó kőfal mellett állva ábrázolja elgondolkodó tekintettel, miközben a szent Péter-templom kupolája felé fordul, a mely a távolban a háttérben tűnik föl és uralkodik az örök város háztengere fölött.

A tavaszi tárlat szobrászati osztálya vajmi szegényes volt. Zsakodi Csiszér János, a ki Görgéyt örököltette meg, Gémes Ghindert Péter, Telcs Ede és Holló Barnabás mellszobrain, Markup Béla Oroszországban pályadíjat nyert II. Sándor czár emlékének, illetőleg ennek mintáján kívül, mindössze néhány kisplastikai genrealak és egy pár plaquete volt itt a látnivaló. Az apró bronzok, vagy ilyenek mintájául készült szobrocskák sorában finom formáikkal s az ezekben nyilvánuló kifejező erővel Reményi József evezőse és súlydobója, Bódy Kálmán gyöngysoros nőalakja, Siklódy Lőrincz, Pásztor János és Liipola György munkái tünnek ki, a plaquettek sorában Berán Lajos, Csiszér János, Csillag István és Kis József apró domborművei. Volt a tavaszi tárlatnak graphikai osztálya is, a melyben a graphikusok kiállításával kapcsolatban felsoroltak közül alig egynéhányan szerepeltek s ezeken kívül vízfestményeivel Vámosyné Eleőd Karola és Földes Imre mutatkozott be figyelemreméltó sikerrel, rézkarczaival pedig Kron Béla, a ki a francia Rops hatását mutató Kron Jenővel szemben inkább a modern német graphikusok hatása alatt áll.

A Műcsarnokon kívül ezúttal is nagy számmal rendezett

tavaszi tárlatokról nincs sok mondanivalónk. A Nemzeti Salon legitimnek elnevezett tavaszi tárlatán a szereplők sorában sok volt az illegitim művész. A Múcsarnokból is ösmert festőink itt ezúttal szintén csak kisebb igényű munkákat állítottak ki. Figyelmet keltett azonban Szoldátics György, Rafael kései követőjének, a Rómában élő Szoldatics Ferencznek a fia, a kinek festményei részben még iskolás jellegűek; festőnőt ábrázoló eleven felfogású nagy arczképén azonban már sok figyelemreméltó qualitást mutat s általában akkora technikai készséget, a mennyivel nálunk vajmi ritkán indul meg pályáján iskolás-évein alig tullevő festő. A Nemzeti Salonban rendezte kiállítását a magyar festőnők egyesülete, a melynek kiválóbb tagjait a Múcsarnokban is észreveszszük. A külön kiállítások közül a Juhász Lászlóé méltó az említésre, a ki különösen a mezőkövesdi matyók köréből meríti vonzó és friss életképeinek tárgyát, a melyeket a művészi előadáson kívül erős ethnographiai hűség is jellemez.

Legújabban még egy kiállítási helyiséggel gyarapodott székesfővárosunk. Ernst Lajos múzeumának salonja ez, a melyet tulajdonosa nemrégiben nyitott meg. Szinyei Merse Pálnak nagyrészt budapestiek tulajdonában levő régebbi festményeit s néhány tavaly festett képét láttuk itt egybegyűjtve a sok jó ízléssel díszített termekben. A két esztendővel ezelőtt rendezett Szinyei-kiállításnál a mostani kisebb; de néhány olyan régibb, még a hatvanas évekből való festmény, tanulmány és rajz is került itt bemutatóra, a mely eddig még nem szerepelt műtárlatokon. Mindezek méltatása műtörténelmi tanulmány keretébe vág. A mester tavaly festett tájképei s egy kettős arczképe, üdék és frissek, mint első pleinairképe, A *Majális*, a melyen már szinte egy emberöltővel ezelőtt elérte mindazon lehetőségeket, a melyekre az impressionismus a festészetnek büntetlenül át nem hágható korlátain belül képes s a melyek tekintetében mindmáig egyetlen festőnk sem multa felül. D.

ÉRTESITŐ.

Gyulai Pál kritikái.

Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok 1854—1861.* Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 1908. 8-r. 404 l.

Gyulai Pál: *Bírálatok 1861—1903.* Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 1911. 8-r. 434 l.

Az irodalmi bírálat jórészt művészet s ennyiben indítékait az egyéniség mélységeiből, a kritikus ábrándjaiból, eszményeiből s erkölcsiségéből meríti. A koreszmék s bölcséleti elvek csak annyira érvényesülhetnek benne, a mennyire a kritikus lelkivilágának alkotó részeivé váltak. A legtárgyiasabb irodalmi ítélezésnek is fő eszköze az egyéniség; leginkább ennek műveltségétől s határozottságától függ az ítélet ereje. Gyulai nagy hatásának titka is főképp egyénisége. Voltak szélesebb látkörű íróink, de alig volt közöttük határozottabb jellem, mint Gyulai. Voltak kritikusaink, kik több bölcséleti műveltséggel rendelkeztek, de senki sem ítélte meg élesebben irodalmunk fejlődését, mint Gyulai. Voltak érzelmesebb irodalmi vezéreink, kiknek fogékony lelke nyitva volt a legellentétebb hatások előtt, de férfias nyíltságra egy sem vetekedhetett vele.

Ennek az érdekes íróegyéniségnek körvonalait találjuk meg abban a két kötetben, melyekben a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata Gyulai kritikai munkáit foglalta össze. Egészen természetesen maradtak ki ezekből azok a tanulmányok, melyek az *Emlékbeszédek* és a *Dramaturgiai dolgozatok* két-két kötetében már megjelentek, de ezeken kívül még sok becses czikk kiadásáról kellett az Akadémiának lemondania. Úgy látszik, a bírálatok összegyűjtője arra törekedett, hogy gyűjteményében Gyulai kritikai munkásságának minden korát jelezze egy-egy jellemző emlék. Így aztán a hatvanas és hetvenes évek kritikái küzdelmei aránylag kisebb helyre szorultak össze, holott Gyulai ez időben érte el pályájának tetőpontját.

Az Akadémia azonban így is nagy hálaára kötelezte irodalmunkat. Az Akadémia kiadásában megjelent két kötet segítségével most már reálisabb képet rajzolhatunk magunknak a magyar kritika reformátorának alakjáról addig is, míg Gyulai összes munkáinak egységes kiadására gondolhatnánk. Ily összefoglaló munka nemcsak gyönyörűség és tanulság, hanem egyúttal kötelesség is. A kritika szoros kapcsolatban van saját korának irodalmi életével, úgy hogy hatása szinte talánynak tűnik fel a koreszmék lényeges megváltozásával. Gyulai kritikai munkáinak jelentőségét is könnyebb lesz addig megállapítanunk, míg az eszmék, melyekért küzdött, mint ható tényezők, itt is, ott is felbukkannak irodalmi mozgalmaink között.

Bajza kritikai elveire a német romantika harci riadói és diadalai voltak hatással. Erdélyi János gyakran használta fel bírálatait æsthetikai elméleteinek bizonyítására. Gyulai kritikája a magyar irodalmi életből fejlődött s nem függ semmiféle bölcséleti rendszertől sem.

Gyulai vizsgálódásainak fő tárgya a költészet. Valahányszor bírálataiban a költő feladatairól szól, nyilatkozatait mindig a lelkesedés heve hatja át. A valódi költészetet az emberi szellem legnemesebb munkakörének, második isteni kijelentésnek tartja, melyhez a nemzetek legszentebb érdekei kapcsolódnak. Ily gondolatok fényt vetnek a kritikára is. Gyulai nem is titkolja, hogy kritikai harczaiban tollát irodalmi ábránd vezeti. Mi egyéb ez az ábránd, mint az a törhetetlen hit, hogy az irodalom emelkedése az emberiség nemesedését jelenti s hogy a kritika magában ugyan irodalmi emelkedést nem teremt, de hathatósan segíti elő! Ime ily magasztos kötelességérzet az alapja annak a szigorúságnak, melylyel Gyulai önmagát s kortársait megbírálja. Ime az eszmény romantikus tisztelete rejtőzik a mögött az éles elemzés mögött, melyet sokan a rideg ész játékanak tekintettek. Az a szilárd meggyőződés, hogy a költészet összhang, kiemelte Gyulai irodalmi ítéleteit a köznapiság köréből. Ez a gondolat tette Gyulait a határozott rokon- és ellenérzések emberévé, de ez mentette meg a kicsinyes személyeskedéstől is. Maga mondja, hogy rokonérzései miatt soha sem fog pirulni, mert ügyet képviselnek, mert irodalmi meggyőződésekből s elvekből folynak. Alig van valami, mit nagyobb szenvedélylyel üldözne, mint a mélyebb erkölcsi érzés hiányát, a léhaságot s elvtelenséget, minek természetes következménye az eszmék nihilismusa. A mily gyönyörűséggel rajzolja az eszmény, az isteni művészet s a magas törekvések vilá-

gát, ép oly megvetéssel fordul el a hiúság rabjaitól, az üzérkedés fogásaitól s a sivár kedélytől. Ezért támadta 1855-ben oly kiméletlenül a *Pesti Napló* elvtelen bírállatait. Büszkén vallotta magát az irodalom becsületes munkásának s támadásra csak egy szenvedély készítette: a nyegleség gyűlölete.

Gyulainál azonban elv, meggyőződés, eszmény soha sem jelenti a kanont. Mint a romantikus kor neveltje, ő is lelkesedik a költészet s kritika szabadságáért. Kritikai küzdelmeinek egyik legnagyobb eredménye, hogy kivívta a kritika függetlenségét a bölcséleti elméletek s egyéb idegen szempontok uralmával szemben s hogy a kritikában, mint a költészetben, a természet és emberi szív jogát biztosította. «A szívnek megvan a maga joga, a szellemnek a maga szüksége, — mondja — miket semminemű rendszer el nem vitathat.» A jó kritikustól nem csak az értelem analysisét követeli meg, hanem az érzés élénkségét s a képzelem erejét is. Mindezeknek nevelésére nincs más út, mint az életnek és saját lelkünknek tanulmányozása. Minél több benyomást gyűjtött össze lelkében a kritikus, minél inkább ismeri az emberi lélek szervezetét, annál inkább fel tudja fogni a műalkotás lényegét és részleteit. A kritika szabadságával teljesen összhangban látja Gyulai a lángésznek s a költészet fejlődésének viszonyát is.

Mindebben a romantikus æsthetika eszejárása ötlük fel, de Gyulai nem tudja a szabadságot elképzelni rend nélkül, sem a lángészt törvény nélkül. A költészet mozgató erői között különösen kiemeli a nagy mintákban nyilatkozó örök törvényeket. Talán épen lélektani s történelmi szempontjai révén jutott el széptani elveihez. A kritika szabadsága s az örök törvények közt levő ellentétet Macaulaynak egyik gondolatával oszlatja el s a törvényeken az igazság és emberi természet elveit érti. Így teremt összhangot a lángész és a szabályok között is. Szerinte a lángész ereje épen abban nyilatkozik, hogy az örök szabályokat felfedezi vagy a felfedezetteket nagyobb tisztasággal érzékíti meg. Ez a megjavított romantikus gondolkodás adott Gyulainak erőt ahhoz, hogy szembe szálljon az irodalmi divat szeszélyeivel, a hamis genialitás hóbortjaival s a képzelem és érzélem betegségeivel; ez követelte a lélektani s történelmi igazságot s ez parancsolt tiszteletet a forma törvényei iránt. Gyulai kritikai elvei természetesek, de azért elég bonyolultak s elég finomak voltak arra, hogy ellenfeleit megtéveszsze. Ő, ki a magyar költők figyelmét az eszmény felé irányította, ki védelmébe vette a kedélyt és érzést: kérlelhetetlenül

üldözte a holdvilágias ábrándot, főkép a dagályt, az értelem, érzés és képzelet felfuvalkodását. Gyulai az eszményítés híve, de azért a valóság iránt oly erős érzéke volt, hogy a költészetben nem bocsátott meg semmiféle lélektani botlást; még inkább bántotta a valóság meghamisítása, a képtelenség s a torzítás. Másrészt Gyulai ellensége a pedáns mesterkélettségnek, de a compositio művészetét kevés írónk ismerte és követelte meg annyira, mint ő; kiművelt ízlése hamar észre vette az alapeszme s a hangulat zavartságát, vagy a kifejezések árnyalataiban mutatkozó ellentétet.

E kritika hatását nagyban biztosította az, hogy Gyulai legelőször önmagára alkalmazta elveit. Egyénisége tanuskodott legékebben elveinek igazsága mellett. Ha hirdette, hogy az irodalom közügy, maga minden mellétekintetet s minden érdeket alárendelt az irodalom emelésének; évtizedeken keresztül ő volt hazánkban a legtisztább irodalmi erkölcs megtestesülése. Bírálatai a lélektani elemzésnek s költői ihletnek legszebb mintául szolgáltak. Kedélyvilága nem annyira változatosságával, mint inkább mélységével s átlátszóságával tűnt ki; képzelete kevésbé volt merész, mint biztos. Kiművelt ízlése leginkább megnyilatkozott kritikai munkáinak művészi formájában, főkép stylusában, mely a magyar próza egyik legmélyrehatóbb reformjának emléke. Gyulai tanulmányaiban és bírálataiban a forma mindig szoros kapcsolatban van az anyaggal, valójában nem is egyéb, mint az eszméknek természetes rendezése és kifejtése. Ép így Gyulai stylusa is a legegyszerűbb s mégis legteljesebb s ennyiben legművészebb kifejezője az író lelki világának. Engedelmes eszköze ez Gyulainak, akár borongó érzéseit vagy szellemes ötleteit akarja papírra vetni, akár lelkesedését vagy gúnyját akarja éreztetni. Gyulai stylusa leghívebb képe Gyulai egyéniségének; világos, gyakran túlságosan az. Néha szinte szeretnénk benne némi homályt, sejtelmességet, mi képzelmünknek s érzésünknek szabadabb teret engedne. Nem tűri meg ez az előadás sem a képzelem merész szökkenését, sem a pedáns kimértséget, ellentéte minden dagálnak s minden laposságnak. Nem annyira az érzelmességnek, mint inkább a szellemnek nyelve ez, mely különös kedvét leli az ellentétekben. Meglátszik rajta a múgond, mely csak a legjellemzőbb kifejezés-árnyalatban nyugszik meg, mégis szókötései, mondatfűzései oly természetesek, minőket csak a magyar nép nyelvében találunk. Gyulai a magyar próza történetében ugyanannak az újításnak képviselője, mely épen az ő korá-

ban költői nyelvünket oly eredetivé, művészivé s azegész nemzet kincsevé tette; a népnyelv fordulataival, a valódi magyar hangsúlylyal és mondatszerkesztéssel magyarrá tette prózánkat, de magyarsága soha sem jelentette a pongyolaságot s művésziatlenséget.

Gyulai elemző művészetének egyik legszebb bizonyossága, hogy kritikájának erőnyeit s árnyékoldalait egyaránt ismerte. Csodálatos tárgyiaszággal rajzolta meg saját írói arczképét, mikor Erdélyi Jánossal folytatott polemiájában az epés és unalmas kritikus természetrajzát adta. Ime néhány vonás a művészi jellemzésből: «Előttük határozott eszmény lebeg s élesen körvonalozott elvekből indulnak ki, következtetések a kegyetlenségig, erőlyesek az üldözésig s kiméletlenebbek, mint magok hiszik. Lelkiismeretes alaposságuk tiszteletet vív számukra ellenségeik előtt s fejtegetéseik még akkor is becsesek, ha a dolog érdemére nézve nincs igazuk. — Őrzik a művészet és irodalom méltóságát s megbélyegzik a nyegleséget. — Formáik nem behizelgők, csak vonzók. Leginkább tanulmányokat, essayeket, szemléket írnak oly nyelven, mely komoly szépségű, megvet minden hivalkodó díszítmenyt. — Határozottságok, rendszerességök könnyen teszi őket egyoldalualakká, merevekké. Kedvencz költőiket, kik rendszerüket képviselik, hajlandók érdemökön felül becsülni, míg azok iránt, kik elveikkel ellenkező uton haladnak, igazságtalanok.» Az unalmas és epés kritikusok rajzához Gyulai önmagát választotta mintaképül s lélektani ismereteinek világánál szinte előre látta kritikájának szerepét irodalmunk életében. Valóban elemzése oly biztos, oly találó, mintha Gyulai nem is nagy küzdelmei előtt bírálná meg íróművészetét, hanem pályájának végső pontjáról tekintene vissza diadalaira és tévedéseire.

Gyulai kritikai munkássága idővel lényeges változásokon ment keresztül, megváltozott mind jelleme, mind hatása. Az idő lassan végezte el romboló munkáját, de eredményét, a bomlást, semmi sem tudta feltartóztatni.

Gyulait kritikai pályájának első felében kettős törekvés jellemezte. Egyrészt diadalra akarta juttatni irodalmunkban azt a mozgalmat, melyet Petőfi költészete indított meg, másrészt ki akarta irtani azokat a torzhatásokat s zavart fogalmakat, melyek az új költői iskola nyomában jelentkeztek. Mindkét célját elérte, sőt még egy harmadik feladatot is megoldott, a magyar kritikának új alapjait vetette meg. Szenvedélyes rohamok, mesteri eszmeharczok, fáradságos győzelmek újulnak meg előttünk abban a kötetben, melyet a Magyar Tudományos Akadémia *Kritikai*

dolgozatok czímen adott ki. Erős támadás éri itt Toldy Ferenczet s Greguss Ágostot, kik a népies költészetnek folyton pongyolaságot, alaktalanságot, művésziatlenséget vetnek szemére. Gyulai nem sokat vár a magyar kritika és széptan e képviselőitől, hisz a múlt miatt a jelent, merev eszméik miatt a fejlődő élet jelenségeit nem érthetik meg. Annál szenvedélyesebben védi a népies iskolát, vagy — Petőfi elnevezése szerint — a magyar romantikát. Meggyőződése, hogy nemzeti költészetünk a népköltészet hatása alatt új hódításokat tett, gazdagodott formában és szellemenben, költőibb és magyarabb lett.

De Gyulai nem elégszik meg az általános elmélkedéssel, mintegy bizonyosságul részletesen elemzi az új iskola három kiváló egyéniségének költészetét. Petőfinck külön tanulmányt szentel, melynek czíme: *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*; Arany és Tompa költészetével a *Szépirodalmi Szemlében* foglalkozik. Gyulai méltán lehet büszke arra, hogy Petőfinck, az annyira bálványozott és annyira lenézett költőnek, ő szolgáltatott először igazságot. Elítélte hóbortjait, de kiemelte szilaj egyéniségének varázsát, mely költészetén lebeg, a magyar lyra legkitünőbb képviselőjének tartotta, tájképeiben s életképeiben pedig a magyar költészet remekeit fejtegette. Arany költészetének jellemét *Toldi estéje* alapján rajzolta meg s a jellemrajz főbb elemei: a jellem lélektani felfogása, a helyzetek plasticitása, a drámai jellemzés s az alak genialis virtuozitása. Tompa költészetében az alapeszmének s a compositionnak küzdelmét látta.

S ha Gyulai a magyar romantika eredményeit meg tudta oltalmazni a régi hagyományok híveivel szemben, megvédte a túlzóktól is, kik az új irányt ízléstelen szeszélyeikkel kétes hírbe keverték. Itt gúnyja nem ismert határt. Találó torzképei nevetésre indították a közönséget s megfélemlítették az élő mintákat. Így állította Gyulai pellengére a tájköltőt parfumös juhászbundájával s a pitykés dolmány alól kikandikáló fodrozott ingével. Máskor meg veszedelmes elmésséggel leplezte le a pöffeszkedő, hamis lángészt s kimutatta, hogy azok a rettenetes súlyok, melyeket az új költő-erőművész a világ csodájára emelget, csak festett papirosból készültek. Túlzásait elfogadták, mert igazságot éreztek bennük; sértéseit megbocsátották, mert nemes szenvedély kitöréseinek látszottak; szellemének játékaiban gyönyörködtek, mert eredetiséget s ízlést találtak bennük. Így lett Gyulai a magyar kritikai irodalom mindenható vezérévé.

A magyar romantika hanyatlásával egyre gyengült Gyulai

kritikájának ereje és hatása. A nagy mozgalom vezetői egymás után dőltek ki, úgy hogy Gyulait már a kegyelet is a múlthoz vonzotta. A múlt küzdelmeiben inkább feltalálta eszményeit, mint a XIX. század végének irodalmában; ezért elemezte a nagy kor irodalmát oly szeretettel emlékbeszédeiben. A múlton való csügghés mély nyomot hagyott bírálatain. Az idő megviselte kedélyét, gúnyja epésebb lett, többet foglalkozott tárgyainak árnyékoldalaival, mint kiválóságaival s szinte kereste a népszerűtlenséget. A hanyatlás e jeleivel találkozunk a *Bírálatok* című kötet némely késői cikkében.

A Jókairól szóló bírálatokban még Gyulai ítélőereje teljes fegyverzetével jelenik meg. Átható tekintete felfedezi Jókai költészetének minden erényét s fogyatkozását: a stylus erejét, a kitűnő elbeszélő tehetséget, valamint a könnyelműséget és bizarrságot, de figyelme szinte odatapad a művészeti tévedésekhez. Gyulai fáradhatatlanul üldözi a hamis korrajzot, a túlzott jellemfestést, a költői képzelem léhaságait, mely a physikai és erkölcsi lehetetlenség rajzaiban gyönyörködik; Jókai népszerűségében mindazt veszélyeztetve látja, miért kritikai pályáján küzdött. Innen érthető Gyulai szenvedélye.

Még nagyobb úr választotta el Gyulait korának irodalmától életének utolsó két évtizedében. Zola, Ibsen, Tolsztoj ellenérzést keltettek benne; még inkább bosszantották a magyar utánzók ügyetlen alkotásai, de azért nem érzett kedvet arra, hogy a külföldi irodalmi mozgalmak lényegével megismerkedjék, vagy hogy irányító eszméivel irodalmunk jövőjébe mutasson. Idegen volt szemében az az üzleti szellem is, mely irodalmunkban mind inkább elharapódzott, de azért egészséges izlésével, biztos ítélőerejével eligazodott az újabb magyar irodalom jelenségei között is s legtöbbször találóan elemezte a felötlőbb íróegyéniségek tehetségét.

Minél messzebb esünk időben Gyulai korától, a távolság annál inkább növeli egyéniségének arányait s annál inkább elmosza a hanyatlás emlékeit. A magyar irodalomtörténet Gyuliban látja majd az igazi magyar kritika megteremtőjét, a magyar próza újító mesterét s az életrajzírás művészt. A magyar kritika pedig, melyet korunkban annyi izléstelen hóbort, annyi züllött gondolkodás vesz körül, Gyulaitól tanulja meg, miként kell az irodalmi anarchia közepett szilárdan megállani, miként kell a költészet és kritika magasabb hivatásában hinni, miként kell az örökkévaló törvényeknek, formának és eszménynek tiszteletét kiküzdeni.

Az újabb Rousseau-irodalomból.

1. *Gaspard Vallette: Jean-Jacques Rousseau genevois.* Paris-Genève, 1911. p. XXX + 454 in 8°. Ára 10 fr.
2. *Auguste Dide: Jean-Jacques Rousseau, le protestantisme et la révolution française.* Paris, E. Flammarion, 1910. p. 312. Ára 3·50 fr.

1. Rousseaunak még mindig hiányzik a francia irodalomban egy igazán objectív, se vallási, se politikai, se társadalmi, se nemzeti szempontoktól egyoldalúan el nem homályosított életrajza, — vagyis, eddigi életrajzai, talán A. Chuquet-nek a Hachette-féle «Les grands écrivains français» című életrajzi vállalatban megjelent jeles kis életrajzát és méltatását leszámítva, mind a felsorolt hibák egyikében vagy másikában szenvednek. Hozzájárul aztán valamennyihez mint súlyosbító körülmény, hogy nem vetnek eléggé számot Rousseau genfi származásával, hanem egy mértékre húzzák őt a többi francia íróval s így aztán természetes, hogy nem tudják megérteni és kellőleg méltányolni. Ez utóbbi hiányon akart segíteni Vallette Gáspár genfi író, a ki fentcímzett művében épen azt tűzte maga elé czélul, hogy Rousseaut mint genfi embert igyekezzék megérteni, a Rousseau genfi származásából igyekezzék mindazt, a mi többi életírói és kritikusi előtt érthetetlen, bizarr ötlet volt, kimagyarázni: tehát nyelvét, vallásos és erkölcsi, politikai és társadalmi felfogását, művészeti és æsthetikai nézeteit. Szinte csodálkozva kérdezzük: hát eddig nem így történt? hát eddig — bár Rousseau oly beható rajzát adja *Vallomásaiban* genfi gyermekkorának, genfi benyomásainak, genfi összeköttetéseinek — ezeket nem vették, vagy kevésbé vették tekintetbe? Így kell lenni, mert különben nem várt volna szerzőnkre e könyv megírása.

De Vallette nemcsak helyes — egyedül helyes — szempontot választott műve alapjául, hanem azt jól is írta meg, vagyis gondnal, szeretettel, lelkiismeretesen dolgozta ki a maga elé tűzött feladatot s e műben oly munkát nyújtott, a mely ez időszert a legjobb a francia irodalom, sőt az egész világirodalom — mert Rousseauval a német, angol, olasz s norvég irodalom is eléggé behatóan foglalkozik — Rousseau-monographiái közt. Nem rendszeres életrajz ez, mert Rousseau életének minden részletére nem terjeszkedik ki — így életének utolsó 11 évét, az Angolországból való visszatérés után következő, sok tekintetben szomorú éveket, a melyekben Rousseau külsőleg semmi összeköttetésben

nem állott Genffel, alig érinti, midőssze két lapon tárgyalja — s mégis joggal mondhatjuk, hogy ez egyúttal Rousseau-nak legjobb életrajza is, mely, az utolsó 11 évet leszámítva, életének minden részletét, minden mozzanatát a legújabbban földértett, a legkétségtelenebbül megállapított adatok alapján ismerteti, s az eddigi életrajzok számos tévedését helyreigazítja. De a főérdeme még sem ez, hanem Rousseau-nak hű jellemzése, műveinek igaz értékelése. A genfi kálvinista köztársaság fia — ez volt Rousseau! Genf szelleméből és a kálvinista életfelfogásból, a melyet ősei 160 év óta magokba szíttak, a melynek légkörében nőtt fel ő is mint gyermek, a hová gyermekkori emlékei, mint az édes anya keblére, egész életében visszavonzották — ebből magyarázza meg szerzőnk a Rousseau jellemét, gondolkozását és műveit. A genfi szellem és a protestans jellem: ez uralkodik minden másnemű vagy ellenkező hatás mellett is legfőképen nála; ő első sorban, mint a hogy magát büszkén nevezte, genfi polgár. Nagyon szépen domborítja ki szerzőnk ezen genfi jellemvonások jelentkezését és érvényesülését Rousseau-nál, egyéniségében, életében, műveiben.

Nem részletezzük a művet, csupán azt akarjuk még megemlíteni, hogy Vallette nem viszi túlságba thésisét; szívesen elismeri s méltatja az idegen hatásokat is (Savoie, Páris) Rousseau-nál, úgy hogy semmikép nem esik ellenfeleinek hibájába: az elfogultságba, egyoldalúságba. Szeretet és lelkesedés vezeti tollát hőse iránt, de nem hunyja be szemét Rousseau hibái és gyöngeségei előtt sem.

Az elismerésnek e koszorúja, a melylyel e művet illetjük, sajnos, egyúttal halotti koszorúja is Vallette Gáspárnak, mert ő az elmúlt nyáron, férfi kora derekán, a Rousseau-irodalom nagy kárára, elhunyt.

II. Ha Vallette művét úgy mutathattuk be, mint a Rousseau-irodalom egyik legkiválóbb termékét, a következő művet a Rousseau lerántására, befektetésére irányuló irodalom legjellemzetesebb példánya gyanánt tekinthetjük.

Kicsoda Dide Ágost? Dide régebben francia ref. lelkész és a francia senatus tagja volt, de közbejöttek bizonyos kellemtelen események, s ő ma se nem lelkész, se nem senator, hanem felcsapott ultraradicalis szabadgondolkozónak, és minden alkalmat megragad, hogy a vallást és a protestantismust discreditálja. Genfben lakik, de gyűlölettel van eltelve Genf s annak nagy reformátora: Kálvin iránt, s e gyűlölet indította arra, hogy

Kálvin városában Servetnek szobrot emeljen, majd miután a városi tanács ezt nem engedte meg, a szobrot a határszélen: Annemasse-ban állíttatta fel. Ime, ilyen ember e mű szerzője. Lássuk mit ír Rousseauról, mint a protestantismus képviselőjéről.

E művét ugyanaz a szellem inspirálta, a mely nála uralkodó. A Genf, Kálvin és a kálvinismus iránt lelkében égő gyűlöletet — mint Genfben s a kálvinista érzés- és gondolkozásmódban gyökerező íróra — Rousseaura is átviszi s gyűlöletének egész teljét kiönti reá. Egy könyv, a melyet elejétől végig a gyűlölet sugallt, — ez a Dide műve! Azt nem lehet állítani, mintha Dide nem ismerné a Rousseau műveit s nem lenne eléggé tájékozva a Rousseau-irodalomban; de mind Rousseau műveiből, mind a róla szóló irodalomból csak azt szemeli ki és fűzi össze koszorúba, a mi Rousseaut hátrányos színben tüntetheti fel, a mi reá nézve elítélő, a mi jellemére, intentióira, érzés és gondolatvilágára — a szerző ferde beállításában és megvilágításában — árnyat vet. Nincs az a becsmérő jelző, a melylyel őt ne illetné (charlatán, reklámhős, hamis lélek, a genfi papok ügynöke, cynikus egoista, gyűlölködő hálátlan, gyáva rágalmazó, a kevélység és türelmetlenség utálatos példája, a nagy urak hízelgője, denunciator, önző és ízléstelen rhetor); nincs az az ellenmondás, a melyet műveiből nagy gonddal elő ne kutatna; nincs az a kicsinylés, leszólás, a mit műveire ne halmozna. Hogy ily körülmények közt — ha Rousseau maga ily hitvány ember, művei oly gyarló tákolmányok voltak — hogyan lehet a Rousseau nagy hatását, a mely ma egyre tart, megmagyarázni, azzal szerzőnk persze adós marad; s azt is alig értenők, miért látta érdemesnek és szükségesnek, hogy egy ily ember és író méltatására annyi időt szenteljen, ha lépten-nyomon ki nem világlanék, hogy ő Rousseau személyében tulajdonképen a genfi kálvinistát akarja sújtani. Alig van lap, a hol Genf és a kálvinismus, mint a Rousseau ügyvélt hibáinak kútfeje, ki ne pellengéreztetnék.

De vegyünk már búcsút e műtől, mely nemcsak az ízlés, hanem az érzés eltévelyedésének is egyik szomorú jelensége.

L—s.

